Tijdschrift

voor

Indische Taal-, Land- en Volkenkunde

Uitgegeven door het

Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen

Deel LXIX

1929

Batavia
ALBRECHT & Co.

INHOUD.

Bijdragen.

Boekbespreking.

Verslagen.

Tijdschrift

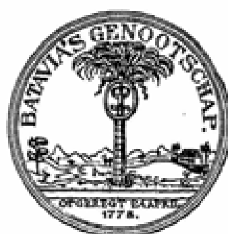
voor

Indische Taal-, Land- en Volkenkunde

Uitgegeven door het

Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen

Deel LXIX

Aflevering 1 en 2

1929

Batavia
ALBRECHT & Co.

De Ontwikkeling der Inheemsche Rechtspraak in het Gewest Benkoelen

door

P. Wink.

In het ondervolgend artikel is getracht een zooveel mogelijk chronologisch overzicht te geven van de verschillende ontwikkelingsstadia der inheemsche rechtspraak. Daarbij is dankbaar gebruik gemaakt van talrijke, nog niet gepubliceerde Engelsche archiefstukken betreffende Benkoelen, die momenteel nog bewaard worden in het India Office te Londen. Volledig is dit oude archief allerminst. Naar eenige voor de rechtspraak belangrijke stukken werd tevergeefs gezocht. Ook het slechts gedeeltelijk aanwezige Hollandsche oud-archief te Benkoelen verkeert niet in een staat, die volledigheid waarborgt. Waar de officieele bescheiden ontbraken is getracht met behulp van bestaande literatuur de leemten aan te vullen en een zoo goed mogelijk geheel te verkrijgen.

I. Onder Engelsch Bestuur.

a. Het onthoudingsstreven der Engelschen. 1685—1779.

Kan men slechts gissen naar de toestanden die op het gebied der rechtspleging voor de komst van Europeanen in Benkoelen bestonden, niet veel wijzer wordt men uit de bestudeering van de Engelsche archieven van de factorij Marlborough uit de 17e en een groot deel van de 18e eeuw.

Bij een bezetting van het land echter door een handelslichaam, vertegenwoordigd door personen van

bedenkelijke ontwikkeling en vaak nog bedenkelijker allooi, kon men nauwelijks anders verwachten.

De geschiedenis van de Engelsche Oost-Indische Compagnie in Benkoelen is een geschiedenis van peper en koffie, zoo goed als die der Nederlandsche zusterinstelling er een was van kruidnagelen en nootmuskaat. Maar niet zoo gauw komen de handelsbelangen in het gedrang of de belangstelling ontwaakt, en de omstandigheden dwingen op die wijze vaak tot bemoeiïng met aangelegenheden, die men liever had gelaten voor wat zij waren. Ook de rechtspraak wordt aldus een onderwerp van bespreking met de Inlandsche grooten van Benkoelen, al blijft veel daarbij nog in volkomen duister gehuld. Op 16 April 1716 werd door den Deputy Governor van Fort Marlborough een „beechar" [1]) gehouden met de „pangarans and Dattues", waarin de volgende overeenkomst („law" zeggen de notulen) werd gesloten:

„(That) in case any criminall fact shall be charg'd upon any Malayman living at Bencoolen or in any of the Country Dusans that the English Government shall give notice to the Pangarans or Dattues and require the Person so charg'd to be deliver'd up in order to his tryall. That the Pangaran or Dattu shall immediately demand the Person of de Dupatty or Proateen of the town to which he belongs; and that if the said Dupatty or Proateen shall either refuse or neglect to deliver up the Criminall so that the said Criminall shall make his escape he the said Dupatty or Proateen shall be lyable to all forfeitures and penaltys that the Criminall himself should be by Law subjected to".

De onmiddellijk rijzende vraag, welke „Law", de Engelsche of de inheemsche, blijft onbeantwoord. Maar waar het hier kennelijk een bescherming gold van de

---

[1]) Een afleiding van „bitjara". Het woord be(e)char had een tweeledige beteekenis nl. „vergadering" en „rechtszitting" en kan het best vergeleken worden met het tegenwoordige „rapat".

Compagnie's bezittingen tegen diefstal, is men geneigd aan te nemen dat de Engelschen zich het recht voorbehielden met een aldus uitgeleverden misdadiger naar eigen goeddunken te handelen.

De overeenkomst is voor de inheemsche rechtspraakgeschiedenis dan ook alleen in zooverre van belang, dat uit den verdragsvorm blijkt, dat de Engelschen zich niet zonder meer tot de beschreven maatregelen bevoegd achtten, een erkenning derhalve van een *vroeger* door anderen, meer in het bijzonder door de pangarans, uitgeoefend recht.

Met welke Pangerans en datoeqs deze overeenkomst werd gesloten blijkt uit de stukken evenmin. De voornaamste Inlandsche hoofden waren toenmaals reeds de Pangerans van Soengai Lemau, van Soengai Hitam en van Silebar, terwijl onder datoeqs vermoedelijk werden verstaan de hoofden van de om het fort Marlborough gelegen pasars, met een groot contingent vreemdelingen van voornamelijk Minangkabausche afkomst. Met Depati en Proatin kan ondanks de weidsche benaming „town" nauwelijks iets anders bedoeld zijn dan de dorpshoofden op het platteland, die onder de pangerans ressorteerden.

Of men ooit zoover gegaan is, de dorpshoofden te straffen voor de overtredingen van hun niet uitgeleverde onderhoorigen valt te betwijfelen. De Engelsche politiek op strafrechtelijk gebied blijft lange jaren opportuun, terwijl van civiele gedingen onder Inlanders of tusschen Inlanders en Europeanen in het geheel niet blijkt.

Een strafgeding van eenige beteekenis werd gevoerd in 1758, en zeer sterk treedt hier het streven naar onthouding naar voren. De Sultan van Mokkomokko had zich reeds in 1746 beklaagd over zekeren Radja di Bandar van Cattown (Ketahoen), wiens praktijken dezen aanleiding hadden gegeven hem te degradeeren. De Sultan was echter van meening dat slechts opslui-

ting in Fort Marlborough een algeheele ruïneering van het district Ketahoen kon verhoeden en verzocht den Engelschen Radja di Bandar op te vatten.

Men aarzelde wegens den grooten invloed dien Radja di Bandar onder zijn onderhoorigen bezat en greep niet in alvorens men een eigenhandig schriftelijk verzoek van den Sultan ontvangen had. Is vrees voor den aanhang van Radja di Bandar hierbij stellig doorslaggevend geweest, er dient toch tevens een erkenning in gezien te worden van het Sultansgezag met betrekking tot de opvatting van misdadigers. Door de vlucht van Radja di Bandar naar het bovenland kwam het niet tot een arrestatie. Dit gebeurde pas in 1758.

Op de terechtzitting waren behalve de Europeesche Compagnie's vertegenwoordigers (Board) o.a. aanwezig die 3 zooeven genoemde pangerans, thans met name vermeld en de 5 datoeqs van Benkoelen. Maar of dit was in hun hoedanigheid van inheemsche rechters blijkt niet. Wel, dat zij er bij den Board sterk op aandrongen Radja di Bandar vrij te laten en bereid waren elke zekerheid te geven, die de Engelschen mochten wenschen voor zijn goede gedrag in de toekomst.

De Board, die van meening was, dat er toch geen voldoende bewijs van schuld zou kunnen worden bijeengebracht, maakte handig van de zaak gebruik om de verschillende hoofden, Radja di Bandar incluis, nieuwe politieke verdragen te laten teekenen en beëedigen en Radja di Bandar werd op vrije voeten gesteld.

Twee jaren later, in 1760, werd de factorij Fort Marlborough verheven tot een „Presidency" [2]) en verleende Koning George III op verzoek van de Engelsche Oost-Indische Compagnie aan Benkoelen een eigen

---

[2]) Te voren was het een residentie geweest, ressorteerende onder het presidentschap Fort St. George te Madras. In 1785 werd Benkoelen wederom tot residentie gedegradeerd onder het presidentschap Fort William (Bengalen).

„Charter of Justice” waarbij civiele en crimineele gerechtshoven werden ingesteld. Bij de behandeling in dit Charter van het civiel recht werden zaken tusschen „the Indian Natives” uitdrukkelijk uitgezonderd.

„We will that the same be determined amongst themselves unless both parties shall by consent submit the same to the determination of the said Mayors Court”.

Niet alzoo in strafzaken. Wel is waar komt een uitdrukkelijke vermelding van de toepasselijkheid van het Engelsche strafrecht en de Engelsche strafprocedure op Inlanders niet voor, maar evenmin wordt voor deze bevolkingsgroep een uitzondering gemaakt. Ook de toelichting van de Court of Directors op het Charter geeft in dezen geen licht.

Uit latere gegevens blijkt echter dat althans in de buitenafdeelingen van een toepassing van het Charter in strafzaken geen sprake is geweest, maar het is mogelijk en zelfs waarschijnlijk dat de Engelschen in het Charter op de hoofdplaats Benkoelen een middel zagen om aan het wel zeer clemente inheemsche strafrecht, dat, op een enkele uitzondering na, gevangenis- noch lijfstraf kende, een eind te maken.

b. Aard en werking der eerste Engelsche regelingen. 1779—1800.

Het zou tot 1779 duren, alvorens de inheemsche rechtspraaktoestand als geheel principieel onder oogen werd gezien. William Marsden [3]) schrijft die rechtstreeksche bemoeienis voornamelijk toe aan het voorbeeld van den Gouverneur-Generaal van Bengalen, Hastings, onder wiens leiding een compendium van inheemsche wetten aldaar was samengesteld en ook uit de brieven van de Court of Directors te London aan het factorijbestuur te Fort Marlborough blijkt van aandrang tot regeling der

---

[3]) *History of Sumatra* (1784) pagina 183.

inheemsche rechtspraak. Uit de correspondentie tusschen den Engelschen Resident van Lais, John Marsden en den „Governor and Council" te Benkoelen krijgt men eerder den indruk dat afschaffing van den djoedjoer, de koopsom voor de bruid, die een beletsel werd geacht voor gezinsvermeerdering en bijgevolg voor pepertuinuitbreiding, het voornaamste doel was van de in April 1779 tot stand gekomen Redjangsche adatrechtcodificatie.

Reeds in 1768 had men aan dien djoedjoer, uitsluitend in het belang van de peperproductie, getornd [4]). Vermoedelijk hebben beide factoren samengewerkt en is ook de afstand van het grondgebied door de voornaamste pangerans aan de Engelsche Oost-Indische Compagnie in 1778 niet zonder invloed geweest.

Van de adatrechtcodificatie der Redjangers [5]) is voor het bestek van dit artikel voornamelijk het eerste hoofdstuk „Bechars" [6]) van belang.

Men mag aannemen, dat juist bij deze procesrechtelijke bepalingen de Engelsche invloed zich minder sterk heeft doen gelden dan bij verschillende onderwerpen van materieel recht, die in dezelfde regeling voorkomen. Wel werd aan den Engelschen Resident (die het best vergeleken kan worden met de tegenwoordige controleurs) de leiding van bepaalde zittingen voorbehouden, maar overigens was er weinig aanleiding tot ingrijpen.

De collectieve rechtspraak, die uit de regeling blijkt, is wel een van de voornaamste bepalingen. Alle doesoenhoofden of hoofden van onafhankelijke talangs waren gerechtigd tot zittingneming in de rechtbank.

---

[4]) Zie Adatrechtbundel XXV, pagina 217.

[5]) Deze bewoonden toenmaals behalve de ommelanden van Benkoelen ook de onderafdeeling Lais en een gedeelte van Seloema.

[6]) Hier in de beteekenis van „rechtszittingen".

Buiten den Engelschen resident, den pangeran van Soengai Lemau of een pembarap werd voor het quorum de aanwezigheid van minstens 5 proatins vereischt.

In civiele gedingen dienden zoowel klager als gedaagde ten teeken dat zij zich bij de beslissing der hoofden zouden neerleggen, een soekoe te deponeeren. Tevens moesten beide partijen zekerheid geven voor de „Chogo" (tjogo) een som, die werd vastgesteld en geacht werd de uiterst mogelijke schade te boven te gaan.

De gerechtskosten (beo) werden berekend naar deze tjogo en waren door *beide* partijen verschuldigd. Bedroeg de tjogo niet meer dan 30 dollar, dan was de beo voor ieder 1¼ dollar, van 30—50 dollar tjogo 2½ dollar beo, van 50—100 dollar tjogo 5 dollar beo, van 100 en meer dollar tjogo 9 dollar beo.

De beo was een inkomstenbron van de rechters.

Was de pangeran aanwezig, dan ontving hij de halve beo (benevens de helft der opgelegde boeten of aandeelen in die boeten, die aan de hoofden toekwamen) en werd de rest onder de pembaraps [7]) en proatins verdeeld. Was de pangeran niet aanwezig, dan ontvingen de zittingnemende pembaraps tezamen $\frac{1}{8}$, ook wanneer er slechts één pembarap aanwezig was. Als aandeelen van de hoofden in de boeten in strafzaken kunnen worden aangemerkt: de geheele bangoen (bloedprijs) bij moord op een vogelvrijverklaarde (voor den pangeran), de helft van den bangoen voor moord op een pembarap of proatin (voor pangeran en pembaraps gezamenlijk), 10% van den bangoen voor moord op gewone lieden (de zgn. „addat oolassan" voor pembaraps en proatins), de „tippong boomee" (zoengeld) die steeds met de be-

---

7) Toenmaals hoofden van dorpen of dorpscomplexen, die tot een oorspronkelijke stam behoorden. Hun gebied was gewoonlijk grooter dan een dorp, kleiner dan een tegenwoordige marga. In de regeling worden zij beschouwd als een soort proatins.

taling van den bangoen vergezeld ging (voor de pembaraps en proatins), boetes voor bloedschande e. d.

Dit rechtstreeksche belang van de rechters bij de aan hun oordeel onderworpen zaken heeft de eeuwen door aan de inheemsche rechtspraak in Europeesche oogen een cachet van minderwaardigheid gegeven, maar noch de Engelschen (die, zooals straks blijken zal, zelf winst uit de rechtspraak klopten) noch de Nederlanders hebben de consequenties durven aanvaarden van een zuivering der inheemsche rechtspraak van dit euvel. Deels ongetwijfeld uit overweging, dat wanneer men de hoofden een bron van inkomsten ontnam, een vergoeding in anderen vorm daarvoor in de plaats zou moeten treden, wat praktisch zou neerkomen op een soort salarieering of zittinggeld, gepaard aan sterk verhoogde activiteit van Europeesche bestuurszijde bij de inning van beo en boeten. Deze dubbele last was kwalijk overeen te brengen met de handelsmotieven, die in vroeger jaren bij de bestuursvoering voorzaten. Men wist bovendien wel, dat het den Europeanen heel wat meer moeite zou kosten de verschuldigde gelden te innen dan den eigen hoofden, die vaak met andere betalingen dan in den vorm van geld genoegen namen. Maar anderzijds is het in hooge mate waarschijnlijk, dat het zoo'n vaart niet liep met de verleiding voor de hoofden om hooge boeten op te leggen of fictieve zaken te enscèneeren. De positie der hoofden-rechters is nimmer bijzonder sterk geweest en hun betrekkelijke afhankelijkheid van hun anak boeahs, bevorderd door een verkiezingsysteem, weerhield hen als regel wel van minder oirbare praktijken bij rechtszaken. Met dit al is het instituut van verdeeling van boeten en gerechtskosten tot op den huidigen dag, zij het ook in verzachten vorm, blijven voortbestaan en het heeft opvallend weinig tot klachten aanleiding gegeven.

Lasterlijke aanklacht, valsche getuigenis en meineed werden in de regeling van 1779 als deel van het proces-

recht behandeld. Op de beide eerste stond een vaste boete, terwijl de straf voor meineed werd overgelaten aan hoogere machten, de „orang aloos" of geesten, een merkwaardige getuigenis van de hardnekkigheid van het animisme in Mohammedaansch gebied. Getuigenis werd niet afgelegd na een voorafgaande eed, een regel die men ook thans nog herhaaldelijk toegepast ziet bij behandeling van inheemsche rechtszaken, waarbij geen Europeesche leiding optreedt.

Hoewel het gebruikelijk was, dat in civiele zaken eischer en verweerder persoonlijk verschenen, kwam verdediging van partijen hetzij door haar hoofd, hetzij door anderen voor.

Een „zaakwaarnemersstand" zooals die zich in den laatsten tijd ontwikkeld heeft bestond toenmaals echter nog niet. Verdediging in strafzaken is ook nu nog een betrekkelijk zeldzaam verschijnsel.

Getuigen moesten aan eenige positieve en negatieve vereischten voldoen. Zij moesten te goeder naam en faam bekend staan, personen zijn met een gezin en een vaste woonplaats, mochten bijv. geen familieleden zijn, van de partij die hen gebruikte, zelfs, volgens Marsden, niet tot dezelfde doesoen behooren.

Dit laatste lijkt eenigszins absurd, maar het is niettemin mogelijk dat de onderlinge familieverwantschap in de doesoen toenmaals nog grooter was dan thans en die nauwe familiebetrekking tusschen de doesoengenooten onderling aan het voorschrift ten grondslag lag.

Bleef in een civiel geding degene, op wien de bewijslast rustte daarbij in gebreke, dan werd de tegenpartij in de gelegenheid gesteld den eed af te leggen [8]. Betrof het geding den eigendom van vader of grootvader, dan werden al diens afstammelingen in den eed

---

8) Niet steeds op den Koran. Dit geschiedde alleen in de kuststreken onder invloed der Maleiers. In de binnenlanden werden bij voorkeur poesakagoederen bij eedsafleggingen gebezigd. Dit laatste komt thans niet meer voor.

betrokken en weigering van één hunner stond gelijk met weigering van de gedingvoerende partij en derhalve met verlies van de zaak. Zou bij onze opvattingen een dgl. „gezamenlijke eed" steeds dreigen te falen, niet alzoo bij de primitieve Benkoeleezen, voor wien niet zoozeer eigen wetenschap als wel „heilige overtuiging" voldoende motief voor eedsaflegging vormde.

Zooals hierboven reeds opgemerkt vond eedsaflegging, ook in strafzaken, steeds na verhoor van partijen of getuigen plaats, wanneer zij überhaupt plaats vond, want de afkeerigheid van den eed, die nog steeds zeer groot is (het komt ook in den tegenwoordigen tijd vrij vaak voor, dat er tegen geopponeerd wordt) maakt het zeer waarschijnlijk, dat wanneer de getuigenissen de feiten overtuigend hadden aangetoond, zonder verdere beëediging vonnis werd gewezen.

De eed was een uiterste redmiddel, niet een procesvorm.

Op twee punten greep het Engelsche bestuur in de rechtsbedeeling in. In de eerste plaats door de bepaling, dat geen „bechar" door de proatins (vermoedelijk met inbegrip van de pembaraps) mocht worden gehouden wanneer de tjogo meer dan 5 dollars, een lage grens dus, bedroeg. In die gevallen werd de tegenwoordigheid geëischt van „the Company's Resident, or his assistant (representing the pangeran)".

Hieruit zou geconcludeerd moeten worden, dat de aanwezigheid van den pangeran de tegenwoordigheid van den Engelschen Resident overbodig maakte, maar de pangeran woonde in Benkoelen en in de praktijk waren de Residenten de werkelijke voorzitters der „bechars". Veel meer dan een beleefdheidsphrase waren die woorden „representing the pangeran" niet. In de tweede plaats bepaalde de slotalinea van het compendium:

„The executive power for enforcing obedience to these laws and costums, and for preserving the peace of the

country, is, with the concurrence of the pangeran and proateens, vested in the Company's Resident".

Wederom wordt de aan handen en voeten aan het Engelsche bestuur gebonden pangeran quasi-serieus vermeld. Het belang dat de Engelschen hadden bij deze macht tot uitvoering van vonnissen, was vooral gelegen in het gebruikelijke voorschot, dat de Residenten aan de winnende partij plachten te geven.

Zooals hierboven reeds opgemerkt was de gedwongen pepercultuur een factor van beteekenis geweest bij de totstandkoming van deze zgn. „Redjang Laws", welker vaststelling door de hoofden den daarop volgenden dag bezegeld werd door de slacht van een buffel „to add more weight to their determination on this head".

In Benkoelen was men zeer tevreden over John Marsden's arbeid. „We have little doubt", schreef het Select Comittee for Civil affairs te Fort Marlborough in Augustus 1779 kenmerkend aan den Resident te Lais, „of its proving a source to population and of course a benefit to the (pepper) investment".

De Resident van Manna, John Crisp, had naar aanleiding van het verzoek om samenstelling van een code of Laws in Februari 1779 de vraag gesteld of het hem geoorloofd was om met goedkeuring en bekrachtiging door de hoofden het adatrecht aan te vullen en te amendeeren.

Het begrip „wet" impliceerde een gezag en waar dit laatste naar zijn meening in de Inlandsche maatschappij niet gevonden word, vroeg hij of het in de bedoeling lag dat een dgl. „gezag" zou worden ingesteld, en zoo ja, in wiens handen dat diende te berusten. Het Select Committee, zonder in nadere beschouwingen te willen treden of de gewoonten en regelen, die door de Inlanders werden toegepast bij het houden van rechtszittingen den naam „Law" verdienden, antwoordde, dat het in de bedoeling lag, dat de Resident een verzameling zou maken van de regels die in Manna werden waargenomen

bij de behandeling van rechtszaken, zooals die dagelijks onder de Inlanders voorkwamen. Die verzameling zou den lateren Residenten tot leiddraad strekken en tevens een rem zijn voor de hoofden, die door eigenbelang of verwantschap met partijen maar al te geneigd waren onrechtvaardige vonnissen te wijzen.

Toevoegingen of wijzigingen leken het Select Committee in principe niet gewenscht, maar zij wilde daartegen geen bezwaar maken wanneer zoodanige toevoeging of wijziging door de Inlanders zelve als noodzakelijk werd gevoeld en de hoofden er unaniem mee instemden.

Het leek het Committee inmiddels wel gewenscht dat een „executive Power" ergens zou zetelen en waar de Residenten tot dusverre steeds bij de „bechars" waren tegenwoordig geweest en de macht van de Compagnie alleen in staat was eerbied af te dwingen voor de beslissingen van de hoofden, lag het voor de hand dat de Resident de macht van executie der vonnissen bezat.

Hoofden, die tegen het door hen zelf vastgesteld adatrecht zondigden, zouden terecht moeten staan voor de verzamelde hoofden van de residentie, onder leiding van den Resident. Hetzelfde Select Committee had nog voor de ontvangst van de reeds 2 maanden tevoren vastgestelde Redjang Laws in een brief van Juni van datzelfde jaar gericht aan het Compagniesbestuur te Londen eenige beschouwingen over de rechtspraak geleverd, die van voldoende belang zijn om in extenso te vermelden.

„The mode of determing Suits amongst the Natives has also been the subject of our seperate opinions and We have laid down such Rules for the Government of your Residents in this respect as We hope will effectually secure the impartial administration of Justice and prevent the possibility of oppressive practices. But the Genius of the Country people and their State of Civilization render it necessary to conform to customs that have little in common with the processes of European Courts of

Judicature. As the Debts arising from their Intermarriages are the principle subjects of litigation and as all punishment for Criminal Offences are commutable for pecuniary Mulcts or compensations, it becomes absolutely necessary for the decision of every case, that a Sum of Money should be deposited by the losing Party which the nature of their property scarce ever admits of their doing. Unless this difficulty is obviated, the award of the Chiefs is nugatory, Suits remain undetermined, Murders unpunished, the plaintiffs must be left to seek their own satisfaction and the whole Country becomes a Scene of lawless confusion. It has therefore been the practise from time immemorial for the Residents to advance in Cloth to the person who gains the cause, the amount his adversary is cast in, who, with his family and Chief of his tribe are responsible for the payment; but as such advancements are generally attended with risk and reimbursed in small payments at very distant periods of time, it is reasonable that an equivalent profit should be charged. It has been our vieuw to regulate this profit on the most equitable footing, to secure to the parties a choice in their Goods and lessen the risk to the Resident by facilitating and ascertaining the means of recovering the Debt."

De „executive power" dus was niet voor niets aan de Residenten toegekend. En nu moge de winnende partij geholpen geweest zijn door 's Residenten voorschot, een verheven beeld van rechtsbedeeling vermag deze praktijk toch niet te geven.

De regeling van de executie van vonnissen, waarbij eischen waren toegewezen of boeten waren opgelegd, waarop het Select Committee doelde was als volgt: De hoofden van partijen moesten zich borg stellen voor de eventueel door hun onderhoorigen verschuldigde som. Waren zij hier toe niet bereid, dan kon de betrokkene een ander hoofd zoeken. Degeen die betalen moest had daarvoor resp. 5, 8 of 12 maanden tijd al naar gelang

de som minder dan 50 pond, 50—100 pond of meer dan 100 pond bedroeg. Na afloop van dien termijn kon de Resident den in gebreke gebleven schuldenaar opsluiten, totdat de schuld betaald was. De winnende partij was vrij in de keuze van de goederen, die de Resident hem tot het bedrag van zijn toegewezen vordering verstrekte. Een prijslijst dier goederen en een winstcalculatie (van ongeveer 60%) voor de Residenten werd opgesteld.

Het was den Residenten echter strikt verboden te deelen in gerechtskosten of boeten.

In onmiddellijke aansluiting op het zooeven aangehaalde, schreef het Select Committee:

„To render the proceedings in these cases more regular, the Residents agreeable to your Orders have been directed to form a compilation of Laws or Customs subsisting in each District and to keep Registers of the several Suits determined before them, for our information and the guidance of future Residents".

Ook uit deze aanhaling blijkt dat de inheemsche rechtspleging bij de Engelsche Oost Indische-Compagnie een onderwerp van speciale beschouwing was geworden. Mogen echter al registers van rechtszaken aangelegd zijn, dit zijn stellig geen volledige verslagen van de terechtzittingen geweest, zooals de tegenwoordige rapatregisters, want nog omstreeks 1808 wordt voor Fort Marlborough getuigd dat tot 1802 geen „judicial proceedings" werden gehouden „except in cases of particular consequence in which (the late) Governor and Concil formed a special Court" [9]). Men had er in Londen tevens op aangedrongen dat de straffen niet zouden worden opgelegd door den Resident, maar door het eigen hoofd. Hiertegen kwam het Select Committee echter in opstand. Met achtte de ontneming van deze bevoegdheid aan de Residenten in hooge mate schadelijk voor de Compagniesbelangen in Benkoelen. „It has ever been

---

[9]) Adatrechtbundel VI pagina 286.

customary" schreef het in denzelfden brief „for the Resident to sit in conjunction with the chiefs in deciding of disputes and taken cognizance of misdemeanors and to enforce an obedience to their decision by making use of the Company's Authority. The Chiefs of themselves do not maintain any Authority amongst their dependants either to prevent Quarrels and Disturbances or to bring Offenders to Justice. It is necessary for the peace of the Country that an Executive power should be lodged somewhere or every species of Crime will escape punishment. This Power has been hitherto vested solely in the Resident and We are of opinion that it cannot be moved otherwise than by arming the Chiefs with the Authority of the Company from which the most pernicious Consequences must be expected to ensue. In the Regulation on this head We have endeavored to pursue such a mean as may secure to the Chiefs of the Country the consideration due to their rank and at the same time to preserve to the Europeans that superiority and influence on which this Establishment on this Coast depends".

De rol die men den hoofden bij de rechtsbedeeling toekende werd dus niet onder stoelen of banken gestoken. De aan hun rang verschuldigde eerbied zou worden in acht genomen, maar aan de Residenten bleef het recht voorbehouden om hun invloed bij rechterlijke beslissingen te laten gelden, een invloed die bij de groote volgzaamheid der afhankelijke hoofden bij voorbaat van succes verzekerd was. Een rondborstiger erkenning van den werkelijken toestand dan door het Select Committee in dit schrijven gegeven, is nauwelijks denkbaar.

Gold het bovenstaande uitsluitend voor de buitenafdeelingen, op de hoofdplaats was de praktijk niet veel anders. De leden van den Raad, die den President in het bestuur van de factorij Fort Marlborough bijstond, vervulden bij toerbeurt het ambt van „Justice of the month" of „acting Justice". Deze regeling dateerde ver-

moedelijk van 1777, maar werd in 1781 nogmaals een punt van bespreking in een vergadering van den Raad. Mr. John Crisp, gewezen Resident van Manna en later Gouverneur van Benkoelen, wiens beurt het was om als Justice of the month op te treden, vroeg den Raad hem te willen inlichten over „the nature and the extend of the powers" waarmede hij als zoodanig bekleed was. De vergadering kwam tot de conclusie dat de acting Justice kennis nam van alle geschillen en ordeverstoringen „amongs the inhabitants of the place either black or white" met recht van hooger beroep op den „President and Council". Men achtte het echter raadzaam deze resolutie algemeen bekend te maken, aangezien zulks tevoren nog niet geschied was. Uit het besluit van den Raad blijkt duidelijk dat onder „inhabitants" niet alleen de Inlandsche Compagniesdienaren werden verstaan, maar alle Inländers, onverschillig van welken aard, die ter hoofdplaats Benkoelen woonden. Van inheemsche rechters of adviseurs blijkt niet.

In de nabijheid van het fort scheen men zelfs beleefdheidshalve geen rechten van Inlandsche hoofden behoeven te erkennen, of wel men hield zich woordelijk aan het Charter van 1760, dat aan President and Council de geheele strafrechtspraakbevoegdheid toekende.

Opgemerkt dient nog te worden dat overtredingen van de bepalingen op het punt van de gedwongen pepercultuur in het geheele gewest door de Compagniesvertegenwoordigers werden berecht.

Ongeregeldheden in Manna in 1789 tengevolge van een onjuiste politiek bij hoofdenbenoemingen brachten indirect de inheemsche rechtspraak in de buitenafdeelingen wederom op het tapijt. Een plaatselijk onderzoek van den Deputy Governor had hem de wenschelijkheid doen inzien van de vaststelling van eenige regelen „calculated to protect the people from the injuries they complain of".

De vergadering van Deputy Governor en Council aanvaardde deze regelen en schreef voor dat zij van kracht zouden zijn in alle „pepper settlements" [10]. Hoewel de bepalingen dier regeling, die op de inheemsche rechtspraak betrekking hadden aan volledigheid veel te wenschen overlieten, zijn zij van belang omdat hier voor het eerst getracht wordt een *algemeene* adatrechtspraakregeling te geven.

In de eerste plaats bepaalde de Regulation van 1789, dat alle Residenten een adatrechtcodificatie (code of laws and customs) zouden samenstellen in een speciaal voor dat doel bijeengeroepen hoofdenvergadering. Aan het op schrift gestelde zou voortdurend de hand moeten worden gehouden bij de rechtsbedeeling.

Aan den wensch van de Londensche directeuren van 1779 was dus blijkbaar niet of onvoldoende voldaan. Vermoedelijk alleen in Lais en Manna. Van een opvolging van dezen wensch door de Residenten der overige buitenafdeelingen is in het geheel niets bekend [11].

Voorts werd voorgeschreven dat, wanneer een rechtzitting werd gehouden op de Residentsstandplaats (Godown, waarmee bedoeld werd: pepergoedang) de hoofden van eischers en verweerders tijdig gewaarschuwd dienden te worden om daarbij aanwezig te zijn en dat geen „bechar" buiten hun tegenwoordigheid

---

10) Dat waren: Natal en Tapanoeli, Mokkomokko, Ipoeh, Ketahoen en Seblat, Lais en Palik, Seloemah, Manna en Padang Goetji, Kaoer en Kroei.

11) De datum Juli 1807, dien Marsden in den derden druk van zijn *History of Sumatra* (1811) pagina 237 geeft aan de „Laws or adat of Manna" berust vermoedelijk op een misverstand. John Crisp, ongetwijfeld de samensteller, was reeds in 1781 lid van de Council te Fort Marlborough, van 1785—1786, 1789—1793 en nogmaals in 1799 Deputy Governor. De datum is derhalve hoogstwaarschijnlijk die van het aan Marsden toegezonden afschrift. De regeling zelf zal wel van denzelfden tijd zijn als de „Rejang Laws", want Crisp is omstreeks 1780 uit Manna vertrokken.

mocht plaats vinden, tenzij zij de oproeping veronachtzaamden. Dit voorschrift toont genoegzaam aan, dat er nog wel wat ontbrak aan de rechtsbedeeling en dat de beschouwingen van het Select Committee van 1779 de toestanden misschien nog wel wat rooskleuriger weergaven dan de praktijk wettigde.

"Coolo Bechars for the Purchase of the Grandmother", d.w.z. rechtsvorderingen tot verkrijging van het onbetaald gebleven gedeelte (tali koelo) van den djoedjoer voor de grootmoeder van den eischer, waren niet langer geoorloofd. Hiermede werd een eind gemaakt aan de procedures, die uit de koophuwelijken voortvloeiden en die de tijden door het Europeesch bestuur vermoedelijk meer gehinderd hebben dan het djoedjoerinstituut zelf.

Later zou men in deze richting nog verder gaan.

Was een zaak beslist op de residentsstandplaats, dan was de Resident verplicht aan partijen op hun verzoek een geteekende verklaring af te geven dat hun zaak berecht was, teneinde op die wijze latere ongefundeerde eischen te voorkomen. De boeten dienden tusschen de hoofden, die tegenwoordig waren ter terechtzitting, in gelijke deelen te worden verdeeld en „subject to such subdivisions among their dependants as may have been settled amongst themselves by private agreement".

Dit waren de wel zeer spaarzame rechtspraakregelen die eenerzijds het voordeel hadden, dat veel aan het plaatselijk gebruik werd overgelaten, maar anderzijds den residenten een bedenkelijk ruime mate van vrijheid lieten, zoolang dat plaatselijk gebruik niet was geregeld. Ook bij deze regelen geen scherpe onderscheiding tusschen civiel en strafrecht. Evenmin een openlijke erkenning, dat het inheemsche strafrecht voor de handhaving der rechtsorde onvoldoende waarborgen opleverde. Toch moet de steeds toenemende Europeesche inmenging in de inheemsche rechtspraak voornamelijk verklaard worden uit deze laatste omstandigheid. Zoolang moord met betaling van een honderdtal dollars kon

worden verevend, kon geen Europeaan daarmee vrede hebben.

Maar het oogenblik, dat ook met dit clemente strafrecht, dat onder invloed der Engelsche residenten reeds aanmerkelijk was beperkt, openlijk zou gebroken worden, was niet ver meer af.

c. Het Pangeran's Court en de Raden van Hoofden in het begin van de 19e eeuw.

Walter Ewer, in 1800 door de Compagnie als Commissioner naar Benkoelen afgevaardigd om een eind te maken aan de heerschende corruptie, was de man, die ook op rechtspraakgebied getracht heeft eenige orde te scheppen. Uit zijn tijd dateeren de eerste berichten over het Pangeran's Court ter hoofdplaats Benkoelen, een merkwaardig rechtscollege, dat ook onder Nederlandsch bestuur onder den naam Pangeransraad zou blijven bestaan en officieel eerst bij de invoering van het Bengkoelenreglement in 1880 verdween, en eveneens over het Civil Court, een raad voor kleine zaken op de hoofdplaats.

Hoewel het Pangeran's Court in sommige opzichten eenige gelijkenis vertoonde met de latere landraden, o.a. door zijn jurisdictie ook over Chineezen [12]) en het zitting nemen van de Chineesche officieren, zijn er toch voldoende redenen om deze rechtbank bij de inheemsche in te deelen.

Bij zwaardere misdrijven was het Pangerans Court voor de geheele inheemsche bevolking van het gewest de dagelijksche rechter. De Engelsche Compagniesvertegenwoordiger had, althans in naam, geen stem in de beslissingen, en het procesrecht vertoonde opvallende gelijkenis met dat door Marsden voor de inheemsche rechtspraak ten plattelande beschreven.

---

12) Ook Europeanen stonden soms voor dit hof terecht.

Dat Pangerans Court en Civil Court reeds voor Ewer's komst bestonden, is niet onmogelijk [13]). Nergens vindt men de oprichting van die raden vermeld. Maar wel is zeker dat de jurisdictie van den Pangeransraad omstreeks 1801 is geregeld [14]).

Die regeling is niet bewaard gebleven, maar wel is dat het geval met een uitvoerige beschouwing over recht en rechtspraak van eenige jaren later, getiteld: „A Commentative Digest of the Laws of the Natives of that part of the Coast of Sumatra immediately dependent on the Settlement of Fort Marlborough and practised in the Court of that Presidency" [15]) van omstreeks 1807, een stuk, dat weliswaar hier en daar niet door al te groote duidelijkheid uitblinkt, maar niettemin kostbare gegevens bevat voor een inzicht in de inheemsche rechtsbedeeling.

De Civil Court op de hoofdplaats werd voorgezeten door het Hoofd der Vreemdelingen, een ambt dat sedert het midden der 18e eeuw was opgedragen aan de achter-

---

[13]) Marsden maakt van deze raden geen melding, zelfs niet in den 3en druk van *History of Sumatra* van 1811. Zeer waarschijnlijk dateeren beide raden van Ewer's komst in Benkoelen.

[14]) In het Londensche archief komt de volgende agenda-aanteekening voor:

„27 February 1802. Read the following letters from Bengal by the Indiamen: General letter dated 14 January 1802 Para 37. Respects the Jurisdiction of the Pangerans Court". Als kantteekening wordt daarbij vermeld: „ordered that copies of this Paragraph be sent to the Justice and Commandant and that the purport be publicly advertized for general information". De brief zelf is niet te vinden.

[15]) Afgedrukt in Adatrechtbundel VI pagina 281 e.v., auteur en jaartal onbekend. In het naschrift op de „Adat Lembaga van Benkoelen" in „Het Regt in N.-I.", 1e jg. 1e deel, wordt de inhoud van deze Commentative Digest ten onrechte in hoofdzaak identiek geacht met Lewis' Compilatie van 1817. Het mag een wonder heeten dat de „Commentative Digest" bewaard is gebleven; noch in het Engelsche, noch in het Benkoelensche archief is zij te vinden.

eenvolgende afstammelingen van een adellijke Boegineesche familie, die de Engelsche Compagnie goede diensten bewezen hadden als bevelhebbers van een Boegineesch corps. De Pangerans van Soengai Lemau en Soengai Hitam hadden toegestemd in den afstand aan deze Daëngs van een strook grond tusschen de Benkoelen rivier en de kust en in hun aanstelling tot hoofd der vreemdelingen in Benkoelen. De Datoeqs van de Maleische pasars stonden derhalve onder diens bevelen, die van de inheemsche Benkoeleesche pasars onder de bevelen van de resp. pangerans, van wie de pangeran van Soengai Lemau de voornaamste was. Eén van de Maleische Datoeqs stond het Hoofd der Vreemdelingen in zijn rechtspraak in het Civil Court bij. Ook een vertegenwoordiger van de Compagnie was in het Civil Court vertegenwoordigd, maar uitsluitend voor het administratieve werk en om te waken voor de noodige onpartijdigheid.

Het Civil Court nam echter ook kennis van politieovertredingen en in deze zaken was de taak van de Compagniesdienaar een geheel andere. nl. die van Justice of the Peace, een in werkelijkheid alleensprekend rechter. Men krijgt den indruk, dat getracht is den vrederechter, die zooals hierboven bleek reeds lang bestond, in een nieuwe organisatie in te passen. Het geheel gaf een eenigszins gewrongen situatie.

Ewer's opvolger, de resident Parr, maakte hier een eind aan. Hij droeg in 1805 de geheele (entire) rechtspraakbevoegdheid van het Civil Court over aan een alleen rechtsprekend Magistraat en sloot de Inlandsche hoofden van iedere inmenging uit.

Vermoedelijk beteekende dit alleen, dat voortaan overtredingen van Engelsche politieverordeningen aan de inheemsche rechtspraak werden onttrokken en dat specifiek inheemsche delicten en civiele vorderingen onder de competentie van de hoofden bleven, want

later wordt in hetzelfde stuk van rechtspraak van lagere hoofden ter hoofdplaats melding gemaakt.

Zoowel voor de plattelandbewoners als voor de Inlanders in de kotta Benkoelen bestonden in 1805 3 trappen van rechtsbedeeling. Voor het platteland was de laagste rechter de depati of pembarap, dus een dorps- of stamhoofd, bijgestaan door andere dorpshoofden. Waar de competentie van dit college ophield staat niet vast. Vermoedelijk is voor civiele zaken de grens ongeveer 5 dollars geschilswaarde geweest en voor behandeling van lichtere adatovertredingen een boete tot datzelfde bedrag. De Engelsche opteekening van ± 1807 spreekt in algemeene bewoordingen van: „cases of controversy, misdemeanour, debt or wrongs of a private nature".

Belangrijker zaken, met uitzondering echter van halsmisdrijven, kwamen voor de eigenlijke Inlandsche machthebbers, in college met hun lagere hoofden vereenigd. Die machthebbers waren in Mokkomokko de Sultan, wiens gebied in het Zuiden tot de Oerayrivier reikte; in Lais, de ommelanden van Benkoelen, een deel van de hoofdplaats zelf nl. voorzoover die door inheemsche Benkoeleezen bewoond werd, en Seloema de pangerans van Soengai Lemau, Soengai Hitam en Silebar [16]) in Manna de pangerans, en nog verder naar het zuiden, in Kaoer en Kroë, de gezamenlijke pasirahs of chalippa's. De rechtszittingen werden, al naardat de omstandigheden zulks wenschelijk maakten, door de Engelsche residenten (buiten) of magistraten (hoofdplaats en Silebar) bijgewoond. Hoe verder van de hoofdplaats hoe grooter de dagelijksche bemoeienis van de Compagniesvertegenwoordigers met deze rechtspraak.

Ten slotte kwam dan de Pangeransraad, die in eerste instantie kennis nam van halsmisdrijven, òòk die

---

[16]) Het toenmalige gebied van deze 3 hoofden valt echter geenszins samen met de tegenwoordige afdeelingsgrenzen.

gepleegd door leden van de inheemsche bevolking buiten de hoofdplaats en in appel van alle vonnissen in de buitenafdeelingen door de Hoofdenraden geslagen.

Eenzelfde climax vertoonde de hoofdplaats Benkoelen. Kleine zaken kwamen voor de datoeqs (wijkmeesters), belangrijkere, met uitzondering van halsmisdrijven voor het eigenlijke hoofd, dat dus of de pangeran van Soengai Lemau of die van Soengai Hitam of het Hoofd der Vreemdelingen kon zijn, maar allen door een raad bijgestaan, terwijl de Pangeransraad ook hier de hoogste instantie vormde.

De praktijk schijnt op de hoofdplaats echter geweest te zijn dat de tweede vorm met goedvinden van de pangerans werd gesupprimeerd en deze zaken ineens voor het Pangerans Court werden gebracht.

Het Pangerans Court, volledig aanwezig, werd gevormd door de Pangerans van Soengai Lemau en Soengai Hitam, het Hoofd der Vreemdelingen, den Kapitein en den Luitenant Chinees, het Onderhoofd der Vreemdelingen, de 4 datoeqs van de inheemsche wijken met hun 4 pemangkoe's en verder de datoeqs der vreemdelingenwijken.

Verder waren de hoofden van personen buiten de hoofdplaats die terechtstonden of in civiele gedingen optraden, tot zittingneming gerechtigd. Bij zaken van eenig belang was de Engelsche Magistraat aanwezig, terwijl ook de Engelsche Resident de leiding kon nemen. De laatsten hadden echter geen beslissende stem, maar beschikten over genoeg invloed om het recht die wending te laten nemen, die voor het gewenschte resultaat vereischt werd. Wat halsmisdrijven waren, hadden de hoofden langzamerhand wel geleerd. In de opteekening van ± 1807 wordt melding gemaakt van een erkenning door de Pangerans en andere Hoofden, dat het niet langer aanging moord te straffen „with a few dollars".

De doodstraf was trouwens reeds eerder toegepast, zij het ook voornamelijk in semi-politieke strafzaken [17].

Hoe weinig kieskeurig de Engelschen waren bij hun beïnvloeding van den Pangeransraad kan blijken uit een vonnis tegen zekeren Si Joe die veroordeeld werd om voor een kanon te worden gebonden waarna zijn vermorselde overblijfselen in zee zouden worden geworpen, een straf die de Engelsche kustbatterij stipt uitvoerde [18]. Maar tevens vindt men getuigenis van zeer conscientieuse toepassing van het inheemsch recht, aan de codificatie en vorming waarvan het college zelf ijverig deelnam [19].

De procesrechterlijke bepalingen weken niet veel af van die uit de codificatie van Marsden bekend. De „tjogo" vond gelijke toepassing, de gerechtskosten (thans walesan genoemd) en de boeten werden onder de zittingnemende hoofden verdeeld.

De bewijsleer werd meer op Europeesche leest geschoeid. Naaste verwanten, kinderen en slaven mochten wel gehoord worden wanneer hun getuigenis kon bijdragen tot kennis der waarheid. De eed was normaal voor Inlanders die op den Koran, en slechts onder zeer bijzondere omstandigheden was eedsaflegging op een graf van een voorvader of op een poesakagoed geoorloofd.

---

17) In Lais werden in 1779 door de pembaraps en proatins onder leiding van den Resident Osborn 6 risauws (roovers) tot den dood middels ophanging veroordeeld.

18) Uit een rapport van den Assistent Resident van Benkoelen P. C. v. Royen aan de Regeering ddo. 4 July 1842 over den Pangerangsraad. In genoemd jaar waren de processen-verbaal van dien raad van 1802—1820 nog ter hoofdplaats aanwezig.

19) De adatrechtcodificatie van den Magistraat Henry Robert Lewis van 2 November 1817 was medeonderteekend door de 3 voornaamste leden van den raad t.w. de beide Pangerans en het Hoofd der Vreemdelingen. De raad vaardigde ook „Regulations regarding debtors en slaves" uit (29 November 1820), vgl. Adatrechtbundel XXV p. 221.

Verder ook hier weer de mededeeling dat eedsaflegging niet aan het getuigenis vooratging.

De doodstraf, in principe eenmaal aanvaard, vereischte een macht bevoegd tot gratieering. Die macht werd aan den Engelschen Resident ter hoofdplaats toegekend, wiens bekrachtiging voor vonnissen van den pangeransraad vereischt werd en die straffen kon kwijtschelden en verminderen (superior executive power).

In geen van deze Engelsche regelingen wordt gewag gemaakt van Mohammedaansche geestelijken als leden of bijzitters van de verschillende inheemsche rechtscolleges.

Was aldus aan de inheemsche rechtspraak op de Hoofdplaats tusschen 1802 en 1817 vorm en inhoud gegeven, in de verschillende buitenetablissementen was de rechtsbedeeling, ook al doordat de residenten officieel sedert 1801 geen bestuursambtenaar [20]) meer waren, nog verre van algemeen geregeld.

In een in 1819 aan den Luitenant Gouverneur Raffles uitgebracht rapport [21]) wordt gewezen op het gebrek aan adatrechtcodificaties en de afwezigheid van iedere geregelde rechtspraak wanneer de Compagnie haar invloed niet liet gelden. Scherpe critiek wordt er in uitgeoefend op het vroegere goederenvoorschotstelsel

---

20) In 1801 had de Court of Directors bevel gegeven de te kostbare buitenresidenties in te trekken, welk bevel door Ewer, die de hieraan verbonden bezwaren maar al te zeer besefte, aldus werd opgevolgd, dat hij de Residenten tot contractanten voor peperleveranties maakte en wel op zulke condities, dat er geen enkele bezuiniging door werd verkregen. De toestand bleef praktisch onveranderd maar aan den wensch van Directeuren was naar den letter voldaan. De vertegenwoordiger ter hoofdplaats heette nu verder Resident, omdat er officieel geen Residenten op de buitenposten meer bestonden. De onderscheiding „local" en „provincial" resident ontstond in deze periode.

21) „Proceedings of the Agricultural Society established in Sumatra" 1820. Vgl. Adatrechtbundel XXV p. 219.

bij de rechtspraak, dat de verliezende partij tot pandelingen van de Residenten maakte.

In sommige streken was de macht van de Engelschen van te weinig beteekenis, dan dat er sprake van leiding of inmenging in de rechtspraak kon zijn. De bovenlanden Redjang en Lebong waren nog volslagen onafhankelijk.

In Kroë werd slechts gedeeltelijk rechtstreeksch bestuur uitgeoefend. Met de min of meer onafhankelijke pasirahs (?) van Soekau en Kembahang was een politiek verdrag gesloten, dat dezen hoofden o.m. een rechtspraak buiten bemoeienis van den Engelschen resident waarborgde [22]). Wel verbonden zij zich den Engelschen behulpzaam te zijn bij opsporing van in hun gebied uitgeweken misdadigers. Werden hun onderhooringen in strafzaken buiten hun gebied betrokken, dan hadden deze hoofden het recht de rechtszitting bij te wonen. Hetzelfde gold wanneer hun onderhoorigen misdrijven tegen Engelschen pleegden.

Maar ook in het overige uitgebreide gebied, waar in 1818 door Raffles het Europeesch bestuur was vervangen door een Inlandsch ambtenarenbestuur, viel, tegen dat het gewest in Nederlandsche handen overging, weinig te ontdekken dat op een algemeene regeling der inheemsche rechtspraak leek.

II. Onder Nederlandsch Bestuur.

a. Maatregelen van het Nederlandsch bestuur van 1825—1860.

„Het Justitiewezen", schreef de commissie [23]) die 6 April 1825 het Bestuur over Benkoelen van den Engel-

---

22) O. L. Helfrich, *Bijdrage tot de geographische, geologische en ethnographische kennis der afdeeling Kroë.* Bijdr. Kon. Inst. dl. 38 p. 535.

23) De Stuers en Verploegh. De laatste trad als Resident op, maar reeds in 1826 werd Benkoelen tengevolge van bezuinigings-

schen wd. Resident Prince had overgenomen, „is in deze residentie eene der gebrekkigste takken van het bestuur". De „zedeloosheid" van de hoofden en hun omkoopbaarheid bij de rechtsbedeeling, waarvan het gevolg was dat de aanzienlijken ongestraft misdaden konden plegen, waren daarvan naar haar oordeel de voornaamste oorzaak. En het kwam haar voor dat daar voorloopig niet veel aan te doen zou zijn. Zij stelde de regeering dan ook voor geen veranderingen in de rechtspraak aan te brengen, aangezien de hoofden het grootste belang hadden bij het voortbestaan van de aangetroffen toestand wegens hun inkomen uit de „vrij willekeurig opgelegde" boeten.

Een nader onderzoek meer bepaaldelijk t.o.v. den pangeransraad zou worden ingesteld om als leiddraad voor de regeling der rechtsbedeeling te dienen. Veel haast is er met dit onderzoek niet gemaakt. Eerst nadat de Assistent-Resident van Benkoelen P. C. v. Royen bij besluit van den wd. Gouverneur-Generaal van 1 November 1841 No. 6 nogmaals opdracht had ontvangen om „omstandig te berigten omtrent de instelling van den Pangeransraad te Benkoelen, deszelfs Zamenstelling en Competentie in Civiele en Crimineele zaken van Inlanders en Vreemdelingen, de werking van deszelfs gezag en omtrent alles wat tot die regtbank betrekking heeft met overlegging van alle verordeningen en bescheiden welke over die Instelling handelen en onder bijvoeging van Zijne Consideratiën" werd aan de rechtspraak van dit college en van de lagere inheemsche rechtbanken een wettelijke basis gegeven.

Inmiddels was echter niet alles geheel bij het oude gebleven. Reeds direct na de overname van het gewest waren de Europeanen aan de rechtsmacht van den Pangeransraad onttrokken en de vonnissen van dit college

---

maatregelen van Du Bus de Gisignies een zelfstandige assistent-residentie.

aan de revisie en bekrachtiging van den Resident van Sumatra's Westkust onderworpen [24]).

Maar waar het Nederlandsche Gouvernement evenals vroeger het Engelsche aan de Benkoelensche Hoofden „de onschendbaarheid der bestaande wetten en gebruiken" had gewaarborgd, werden deze nieuwigheden „stilzwijgend" ingevoerd en „schroomvallig" opgevolgd [25]).

De vertegenwoordiger van het Gouvernement nam evenals zulks onder Engelsch bestuur het geval was geweest zitting in den Pangeransraad. Hij bracht geen stem uit, maar besliste bij verschil in de opinie der leden [26]), in werkelijkheid echter als regel, want de leden volgden „alleen om zich de moeite van nadenken te sparen" het gevoelen van den voorzitter, zoodra zij slechts eenigszins zagen hoe deze de zaak opnam [27]). Sedert 1825 waren bovendien 4 door het Gouvernement bezoldigde ambtenaren aan den Raad toegevoegd: een secretaris [28]), een djaksa, een penghoeloe en een lid. Overigens was de samenstelling in 1833 nog nagenoeg onveranderd; de Assistent Resident Brilman (1838—1839) liet de datoeqs en de Chineesche Hoofden echter geen zitting meer nemen, omdat deze naar zijn oordeel de procedures slechts verlengden en er toch geen eigen oordeel op na hielden, terwijl zijn opvolger, Van Royen, den Kapitein-Chinees alleen zitting liet nemen als adviseerend lid wanneer een Chinees terechtstond en zoo-

---

[24]) De zelfstandige assistent-residentie Benkoelen was quasi-onderhoorig aan het Opperhoofd ter Sumatra's Westkust. In 1833 werd Benkoelen onder de benaming „Zuidelijke afdeeling" direct aan Padang ondergeschikt.

[25]) E. Francis. *Herinneringen uit den levensloop van een Indisch Ambtenaar* II (1856), p. 103.

[26]) Idem; staking der stemmen?

[27]) Rapport-Van Royen van 4 Juli 1842 No. 446/134. De Gouvernementsvertegenwoordiger wordt in dit rapport steeds „voorzitter" genoemd.

[28]) Gewoonlijk een Europeesch commies, die een vergoeding ontving uit de gerechtskosten.

mede een der oudste datoeqs wanneer de raad onvoltallig was. Tegen 1842 waren de eigenlijke stemgerechtigde leden dus de Pangerans van Soengai Lemau en Soengai Hitam, het Hoofd der Vreemdelingen en het door het Gouvernement toegevoegde lid.

Hooger beroep of cassatie van de vonnissen van den Pangeransraad bestond in 1842 niet.

Uit de bovengenoemde maatregelen der opeenvolgende hoofden van gewestelijk bestuur blijkt duidelijk genoeg het streven om den Pangeransraad in de richting van een Gouvernementsrechtbank te drijven, en de Assistent-Resident Van Royen doet dan ook in 1842 het voorstel aan de Regeering om het Hoofd van Gewestelijk Bestuur tot Voorzitter van den Pangeransraad te benoemen en de landraadprocedure voor dit college in te voeren. Zoover zou het echter niet komen.

In de buitenafdeelingen was de inheemsche rechtspraak door de intrekking van het Europeesch bestuur geheel aan haar eigen lot overgelaten. De gewoonte om van door de raden van hoofden geslagen vonnissen in appel te komen bij den Pangeransraad was geheel in onbruik geraakt en de willekeur der hoofden bij de rechtsbedeeling vierde hoogtij.

De enkele in dienst gebleven Inlandsche „Kepala Divisie", van het Engelsche bestuur overgenomen, maakten het zich niet moeilijk. De aanstelling van Posthouders [29]) in de afdeelingen bracht echter alles weer langzamerhand tot zijn vroegere proporties terug. Maar nog in 1837 achtte men het onraadzaam om den Pangeransraad anders dan als adviseerend lichaam te hooren in vonnissen door de raden der buitenposten geslagen. De Toeankoe-regent van Mokkomokko en de hoof-

[29]) Knoerle (1831—1833) stelde posthouders aan te Selebar, Kauer, Kroë en Mokkomokko. In Manna en Lais werden de Inlandsche divisiehoofden eerst later door Europeanen vervangen (Lais in 1842).

den van Kroë, Kauer, Manna en Seloema, waren niet minder onafhankelijk dan de Pangerans van Soengaï Lemau en Soengai Hitam (die samen ongeveer het gebied van Lais en de Ommelanden van Benkoelen beheerschten).

Kort daarna werd den posthouders op de buitenposten echter te kennen gegeven dat als regel de Raden der Hoofden geen misdrijven mochten berechten, waarop de doodstraf stond, of waarin Gouvernements ambtenaren of bedienden betrokken waren en omstreeks 1840 werden inderdaad, zonder eenig protest der betrokken eigen hoofden, personen uit Mokkomokko en Kroë door den Pangeransraad wegens moord veroordeeld.

Ook het vroegere appel op den Pangeransraad van door de Hoofdenraden geslagen vonnissen werd weer in eere hersteld.

Francis [30]) deelt mede dat (omstreeks 1833) de dorpshoofden ten plattenlande de laagste rechters waren.

Van hun uitspraak stond hooger beroep open bij den Raad van „Perwatiens" en vervolgens bij den Pangeransraad. Dit laatste was in dat jaar echter nog slechts in theorie het geval.

De benaming „raad van perwatiens" voor de colleges, die na het herstel van het Europeesch bestuur in de buitenafdeelingen onder leiding of contrôle van de posthouders of gezaghebbers de dagelijksche rechters van de inheemsche bevolking waren, was weinig nauwkeurig. Francis verstond onder „perwatiens" echter de „eerste hoofden der districten [31])", Er bestond echter nogal eenige differentiatie tusschen die hoofden in de verschillende deelen van het gewest.

Hadden de pangerans-regenten van Soengai Hitam en Soengai Lemau zich zelden veel gelegen laten liggen

---

[30]) E. Francis. *Herinneringen* II p. 102.

[31]) „District" kwam in dien tijd vrijwel overeen met de latere territoriale marga.

aan de rechtspraak ten plattelande en zich voornamelijk beperkt tot hun werkzaamheid in den pangeransraad, niet alzoo de Toeankoe-Regent van Mokkomokko.

De Toeankoe's-raad, bestaande, behalve uit den Regent als Voorzitter, uit de Mantri's van Ampat Belas en de Pembaraps van de V Kota's, behandelde alle burgerlijke en civiele zaken, die in het district Mokkomokko voorkwamen. In de districten Bantal, Ipoeh, Seblat en Ketahoen van dezelfde afdeeling waren het de Pembaraps, die als vertegenwoordigers van den Regent in vereeniging met 3 of meer dorpshoofden de rechtszaken beslisten en daarvan rapport aan den Toeankoe-Regent uitbrachten [32]. De Gezaghebber kon alle vonnissen herzien en uitspraak doen.

De inhaligheid der hoofden (alle zaken, ook crimineele, werden met boeten afgedaan, terwijl bij wanbetaling de veroordeelde als een soort pandeling aan den Toeankoe werd overgeleverd) gaf den Europeeschen bestuursambtenaar aanleiding den Assistent-Resident voor te stellen alle strafzaken voor den Pangeransraad te laten komen en in civiele zaken een appelrecht op dit hoogste rechtscollege toe te staan [33].

Dit verzoek werd in 1837 ingewilligd. Gedurende eenige jaren schijnt geen Toeankoe-raad in Mokkomokko gehouden te zijn, maar dat *alle* strafzaken in Benkoelen behandeld werden is nauwelijks aan te nemen. Ook hier zal de grens, althans sedert 1840, wel bij de halsmisdrijven getrokken zijn.

In Lais, waar de invloed van den Pangeran van Soengai Lemau geheel verdwenen was, waren de pembaraps de „eerste hoofden der districten", zoo ook in de Ommelanden van Benkoelen, waar de Pangerans van Soengai Lemau en Soengai Hitam nog wel invloed bezaten, maar waar later de raad van hoofden tusschen de rechtspraak van den Pangeransraad te Benkoelen

---

[32]) Boogaardt, *Moekomoeko in 1840*, p. 26.
[33]) Idem. p. 27.

en de raden der Regenten, die in kleine adatzaken uitspraak deden, ingeschoven was.

In Silebar, ook in de Ommelanden van Benkoelen gelegen, was de Pangeran — niet zooals zijn collega's te Benkoelen, regent — de voorzitter van een raad voor de beslechting van onbelangrijke geschillen en strafzaken.

In Seloema was een chalippa'sraad (enkele chalippa's droegen den titel pangeran); in Manna een Raad van Hoofden, waarin pangerans, pemangkoes en pembaraps zitting namen.

In Kauer heetten de districtshoofden weer chalippa's, verscheidene met den aan hun geboorte ontleenden titel pangeran. In Kroë eindelijk bestond de Raad van Hoofden uit pangerans of dalams, de penggawa lima en den datoeq van de pasar Kroë.

Behalve deze hoofdenraden met het geheele Europeesche bestuursressort als rechtsgebied kende men echter rechtspraak van districtshoofden en doesoenhoofden binnen hun respectievelijke ressorten en steeds collegiaal.

Ter hoofdplaats was de rechtspraak van het Hoofd der Vreemdelingen [34]) gehandhaafd. Hij hield wekelijks zitting met de gezamenlijke kamponghoofden (datoeqs), den hoofddjaksa en den hoofdpriester ter berechting van zaken gerezen tusschen Inlanders *„geboren en woonachtig te Benkoelen"*, waarvan de waarde in geschil in de civiele gedingen of de boete in strafzaken niet meer dan *f* 50.— bedroeg. Boven deze limieten en in appel was de Pangeransraad competent. De Hoofdenraden in de buitenafdeelingen hadden derhalve een heel wat grootere bevoegdheid dan deze raad ter Hoofdplaats, die in tegenstelling met den Hakim Pangeran,

---

[34]) De benaming van dit hoofd was eenigszins uit den tijd geraakt. De bevolking der hoofdplaats Benkoelen was langzamerhand uit nagenoeg uitsluitend Inlandsche vreemdelingen komen te bestaan.

algemeen met den naam „Hakim Ketjil" werd aangeduid, welke laatste benaming echter ook vaak diende ter aanduiding van de Hoofdenraden in de buitenafdeelingen. Later zou uit dezen Hakim Ketjil ter hoofdplaats een bijzondere rechtbank groeien voor godsdienst-, huwelijks- en erfrechtzaken.

Zaken tusschen Inlanders en vreemdelingen, hier dus in de beteekenis van niet-Inlanders, werden door den „ambtenaar belast met de politie" afgedaan of (want de competentie van dezen ambtenaar was beperkt) door den Pangeransraad.

Hoeveel er aan de rechtspraak nog ontbrak en hoe primitief men vaak te werk ging, moge blijken uit het feit dat de Regeering bij besluit van 9 Juli 1833 No. 19 den Assistent-Resident van Benkoelen moest te kennen geven, dat in geen geval kon worden toegestaan dat de procedures voor den Pangeransraad in de Engelsche taal werden behandeld [35]) en die Raad zelf in 1833 een terechtzitting hield over .... een lijk [36]).

Niet ten onrechte had Francis den Pangeransraad een „zonderling Hof van Judicature", genoemd.

De Regeering trad niet in de voorstellen van den Assistent-Resident Van Royen, die een feitelijke invoering van volledige gouvernementsrechtspraak beoogden, maar kwam door de instelling van een Residentie-Raad tegemoet aan de bezwaren, tegen de werkwijze van den Pangeransraad ingebracht. Het provisioneel reglement voor die Residentie-Raad, vastgesteld bij Gouvernementsbesluit van 5 April 1844 No. 9 regelde de Inheemsche rechtsbedeeling slechts negatief door bepaalde bevolkingsgroepen (Europeanen en Oostersche Vreem-

---

35) Een gevolg van het feit dat nog veel bestuursambtenaren in dien tijd, o.a. de Magistraat van Benkoelen, Bogle, Engelschen waren.

36) Nl. dat van den moordenaar van den Assistent Resident Knoerle. Het lijk werd veroordeeld om „voor altijd" in een ijzeren kooi aan een galg te worden opgehangen, ter afschrikking van adspirant boosdoeners.

delingen) en bepaalde misdrijven van leden der Inlandsche bevolking (n.l. misdrijven tegen het Gouvernement, tegen Europeanen of tegen Oostersche Vreemdelingen) van de rechtspleging van den Pangeransraad uit te sluiten. Zooals hierboven reeds opgemerkt hadden sedert de overname van Benkoelen van de Engelschen geen Europeanen meer voor den Pangeransraad terecht gestaan. Artikel 9 luidde:

„Buiten de gevallen, voorzien bij de drie voorgaande artikelen van dit Reglement, blijft de Inlandsche bevolking van Benkoelen in het genot der Civiele en Crimineele regtspleging, zooals dezelve thans door den Pangeransraad en andere plaatselijke Regtbanken en instellingen wordt uitgeoefend".

De plaats van den Pangeransraad in de organisatie van het rechtswezen werd dus duidelijk bepaald. Het zou een inheemsche rechtbank zijn, naar zijn aard op één lijn gesteld met de raden der hoofden in de buitenafdeelingen van het gewest.

Maar hoe de organisatie van die „plaatselijke regtbanken" zou zijn, welke competentiegrenzen haar zouden scheiden, hoe hare samenstelling en haar rechtsgebied zouden geregeld worden, hiermede liet het artikel zich niet in, evenmin als het Benkoelenreglement van 1880 dit zou doen.

De weg naar plaatselijke en gewestelijke regelingen, van elkaar snel opvolgende bestuursambtenaren, elk met zijn eigen wenschen en inzichten, was vrij. Een weg, die druk bewandeld werd!

Het eeuwige struikelblok, de bangoen voor moord en in het algemeen de telkens in de Raden van Hoofden weer opduikende neiging om strafzaken op civielrechterlijke wijze af te doen, werd opzij geschoven door dgl. boeten bij wanbetaling te vervangen door „den doodstraf, uit te voeren volgens landsgebruik" (sic) of dwangarbeid [37]). Veel tijd voor de betaling, zal men den

[37]) In Lais werd in 1860 een persoon, die weigerde de schuilplaats van een opstandeling bekend te maken veroordeeld tot

delinquent wel niet gelaten hebben. Op die wijze strooide men zich zelf zand in de oogen en kon de Assistent-Resident Blok de afschaffing van den bangoen, door een gezaghebber op eigen houtje ondernomen „ten eenenmale afkeuren", met den last om zich van alle verkeerde inmenging ten aanzien van landsgebruik en instellingen als ongeraden en gevaarlijk voor de goede rust en orde in den vervolge zorgvuldig te onthouden".

In 1851 waren inmiddels modellen voor de rechtspleging door de Raden van Hoofden vastgesteld. Uit het schrijven dat deze modellen vergezelde blijkt dat die raden toenmaals kennis namen van strafzaken waarop een hoogere boete dan *f* 50.— stond (met uitzondering alleen van halsmisdrijven) en van civiele zaken wanneer de waarde in geschil meer dan *f* 50.— bedroeg. Onder die grenzen waren de hoofden zelfstandig bevoegd. Een meer gedetailleerd overzicht van de inheemsche rechtspraak gaven de rapporten, door de verschillende Europeesche ambtenaren in 1855 over de „instellingen en gewoonten des lands" opgemaakt [38]). Uit die rapporten bleek niet alleen, dat de rechtspraak in geen twee afdeelingen gelijk was, maar tevens dat het lang niet overal gebruikelijk was „halsmisdrijven" ter berechting aan den Pangeransraad op te zenden. In de Ommelanden van Benkoelen was dit wel een vaste regel maar in Lais geschiedde het alleen bij onvermogen tot betaling der bangoen en dan niet alleen met halsmisdrijven maar ook met andere zwaardere delicten. Elders gingen de Raden van Hoofden blijkbaar kalm hun gang. Ook de grens waar beneden het Europeesch bestuur zich niet direct met de Inheemsche rechtspraak inliet was overal anders. Gerechtskosten in civiele zaken werden in de eene afdeeling percentagegewijs berekend, in de andere op een

---

f 100.— boete of 5 jaar dwangarbeid. Het behoeft geen betoog, dat de laatste straf werd uitgevoerd.

[38]) De rapporten zijn in extenso te vinden in Bijdr. Kon. Inst. IVe deel 1862. Dat over Mokkomokko ontbreekt. De opdracht tot samenstelling van een compendium in iedere afdeeling was

vast bedrag gesteld, de verdeeling der boeten en gerechtskosten was zelfs in aangrenzende districten binnen een afdeeling niet steeds op dezelfde wijze geregeld.

De lagere rechtscollege's werden met de meest uiteenloopende benamingen aangeduid (de hoofdentitulatuur was hier niet vreemd aan) en vaste regels voor de samenstelling dier kleinere rechtbanken schenen al evenmin te bestaan als voor de raden van hoofden.

Dat den in 1861 opgetreden Assistent-Resident J. Walland de lust bekroop orde in deze chaos te scheppen kan nauwelijks verwonderen.

De afdeelingen Lebong en Redjang bestonden in dat jaar nog niet. Redjang werd eerst in 1859 geannexeerd en bij Palembang gevoegd. Lebong werd in 1861 met Redjang vereenigd. Beide landstreken kwamen eerst in 1904 onder Benkoelen te ressorteeren.

Een verdrag van 1856 met de Redjangsche hoofden had in lid 3 van artikel 1 bepaald: „De inwoners zullen niet buiten hun district teregtstaan", een verdrag van 5 Juni 1859 onder artikel 3: „De passirah's en proatins maken onder voorzitterschap van de in de Redjang Oeloe-Moessi met het bestuur belaste Gouvernementsambtenaren, den raad van hoofden uit" en onder artikel 4: „De hoofden dragen zorg, dat door hunne ondergeschikten geen overtredingen worden gepleegd en zijn verplicht degenen, welke zich daaraan schuldig maken, te brengen voor den Raad van Hoofden om te worden gestraft in verband met 's Lands instellingen en wetten" [39]).

b. *De Inheemsche rechtspraak volgens de „Simboer Tjahaja" (1862—1909).*

Het tijdstip voor reorganisatie was stellig niet ongunstig gekozen. De intrekking van het Regentenbestuur

---

uitgegaan van den Assistent-Resident Blok (circulaire van 14 Mei 1855).

[39]) W. A. van Rees. *De annexatie der Redjang* (1859) p. 64 en 69.

van Soengai Lemau en Soengai Hitam (1861—1862) [40]) had de toch steeds nog eenigszins uitzonderlijke positie van de Ommelanden van Benkoelen doen verdwijnen. Alleen Mokkomokko kende nu nog een Regent, maar overigens stond het geheele gebied buiten de hoofdplaats thans onder het bestuur van lagere inheemsche hoofden, wier gebied, invloed en bevoegdheden onderling weinig in omvang verschilden.

De nieuwe Assistent-Resident Walland kwam uit Palembang met het vooropgezette denkbeeld, dat deze hoofden „pasirahs" heetten en dat hun gebied werd aangeduid met den naam „marga". Wanneer de gezaghebbers hem schrijven over een „pembarap" of „chalippa" van een „district", corrigeert Walland dit in „pasirah" van een „marga". In December 1861 vraagt hij de gezaghebbers om opgave van de namen van de marga's en pasirahs alsof het geheele Benkoelensche gebied in dergelijke marga's was opgedeeld en geen andere titulatuur voor het hoogste Inlandsche hoofd van een district bestond.

Twee vragenlijsten aan de plaatselijke ambtenaren, één van Juli 1861 en één van October 1862, dienden tot voorbereiding van de oendang-oendang „Simboer-Tjahaja".

Walland liet inmiddels geen gelegenheid onbenut om de eenheid in hoofdentitulatuur te propageeren. Nochtans deed hij eenige concessies door het bestaan van chalippas [41]) (in het Zuiden) en mantri's [42]) (in Mokkomokko) te aanvaarden. Maar alleen als „kepala marga". De pembarabs, die in sommige streken evenzeer districtshoofden waren als de mantri's, chalippas of pasirahs elders, kon Walland slechts als marga-onderhoofden

---

[40]) Adatrechtbundel XXII, p. 320.

[41]) Artikel 1 Simboer Tjahaja Benkoelen, te vinden in: Mr. L. W. C. van den Berg, *Rechtsbronnen van Zuid Sumatra*, Bijdr. Kon. Inst. 43 (1894) p. 322.

[42]) Artikel 1 Adat perhoekoeman oendang-oendang Mokkomokko, Adatrechtbundel VI, p. 330.

erkennen. De oendang-oendang Simboer-Tjahaja en de oendang-oendang Mokkomokko werden in 1862 gelijktijdig of zeer kort na elkaar ingevoerd, en in Maleischen tekst aan de civiele gezaghebbers medegedeeld [43].

Het regentenbestuur in Mokkomokko [44] eischte voor deze onderafdeeling een afzonderlijke regeling. Maar veel afwijking vertoonde de oendang-oendang Mokkomokko overigens niet van de oendang-oendang Simboer-Tjahaja.

Volgens de oendang-oendang van 1862 zouden in het geheele gewest buiten de hoofdplaats Benkoelen 3 vormen van rechtspraak bestaan, nl. die van het dorpshoofd, die van het margahoofd en die van den Raad van Hoofden of Rapat [45] onder leiding van den Europeeschen bestuursambtenaar.

Het dorpshoofd (proatin, depati) mocht zijn onderhoorigen met een boete van maximaal *f* 20.— (in Mokkomokko *f* 10.—) straffen; het margahoofd (pasirah, chalippa, mantri) kon de adatrechtovertreders in zijn ressort beboeten met maximaal *f* 40.— (Mokkomokko *f* 30.—). Hoewel nergens uitdrukkelijk vermeld, schijnen dezelfde bedragen de geschilswaarden aan te geven, die de competentie van dorps- en margahoofd in civiele zaken scheidden. Evenmin wordt uitdrukkelijk gesproken van een collegiale rechtspraak.

Aan den eenen kant doen de stellige bewoordingen der bepalingen aan zuivere gerechten denken, anderzijds krijgt men uit de verdeeling der opgelegde boeten, 2/3 voor het dorpshoofd, 1/3 voor de leden van het dorpsbestuur (in Mokkomokko aan den pemangkoe of dorpsonderhoofd), weer den indruk van collegiale rechtspraak. Ging een zaak de competentie van het dorpshoofd te boven, dan was hij verplicht die voor zijn margahoofd

---

[43]) Vermoedelijk in November van dat jaar.

[44]) In 1870 ingetrokken.

[45]) De benaming „Rapat" was eveneens Palembangsche import.

te brengen. De alsdan opgelegde boete werd tusschen marga- en doesoenhoofd verdeeld.

De gerechtskosten in civiele zaken varieerden (voor het dorpshoofd van *f* 1.— tot *f* 3.—, voor het margahoofd van *f* 1.— tot *f* 5.—). De uitdrukkelijke vermelding dat geen gerechtskosten zouden vallen op zuivere strafzaken was niet overbodig. Alleen bij de bangoenvordering [46]) was een heffing van 10 % als walesan toegelaten. Bij schuldvorderingen beneden de *f* 5.— mochten geen gerechtskosten geëischt worden.

Van de uitspraken van de dorpshoofden stond hooger beroep open bij de margahoofden, van de beslissingen van dezen bij den Gezaghebber, die òf de beslissing van het margahoofd kon bekrachtigen, òf wel de zaak voor den Raad van Hoofden kon brengen. In Mokkomokko was deze laatste instantie een weinig anders geregeld.

Hier was het hooger beroep van de uitspraken der mantri's bij den Regent, die of de zaak zelf kon berechten (grooter bevoegdheid dus dan de gezaghebber elders bezat) of haar voor de rapat kon brengen.

Zoowel de oendang-oendang Simboer-Tjahaja als de oendang-oendang Mokkomokko zijn uiterst sober in de omschrijving van de Rapats of Raden van Hoofden. Hun samenstelling wordt niet geregeld, hun competentie slechts in groote lijnen. Over het algemeen dienden „vergrijpen van gewichtigen aard" bij den Civielen Gezaghebber te worden aangebracht „ter berechting door den Rapat of Raad van Hoofden".

Terwijl de Simboer Tjahaja, die ook materieel strafrecht regelde, bij minder zware vergrijpen tevens de sanctie vermeldt, vindt men bij de zwaardere delicten slechts de bepaling, dat de zaak voor den Raad van Hoofden zal worden gebracht dan wel berecht zal worden

---

46) De bloedprijsvordering was beperkt tot doodslag; moord moest volgens de Gouvernementswetten door de rapat berecht worden.

volgens de wetten van het Gouvernement. Het probleem van den bangoen bij moord werd hierdoor, althans op papier, omzeild.

Van een voorzitter- of leiderschap van de Gezaghebbers vindt men in de Simboer-Tjahaja met zooveel woorden niets vermeld. In de praktijk was echter op dit punt niets veranderd.

En de aandrang van de Hoofden van gewestelijk bestuur bij de bestuursambtenaren om bij de berechting van strafzaken zooveel mogelijk het Inlandsch wetboek van strafrecht als leiddraad te gebruiken komt in verschillende circulaires tot uiting. Evenmin blijkt uit de Simboer-Tjahaja, dat het Hoofd van gewestelijk bestuur het recht bezat de vonnissen van de Raden van Hoofden te wijzigen of te vernietigen dan wel herbehandeling te gelasten. Dat dit toch de praktijk was, blijkt genoegzaam uit de archieven van dien tijd.

Walland beleefde aanvankelijk niet veel plezier van zijn organiseerenden arbeid. Hij werd door de Regeering formeel ter verantwoording geroepen wegens het eigenmachtig uitvaardigen van een wetboek, waarbij „belangrijke wijzigingen in de bestaande en op de aloude adat gevestigde regtsbedeeling" waren gebracht [47]).

Vergeefs trachtte de Procureur Generaal de Inlandsche hoofden op te sporen, die volgens Walland hun medewerking tot de totstandkoming van de Simboer-Tjahaja hadden verleend. Maar Walland wist de Regeering van zijn goede trouw te overtuigen en in het thans als „Leiddraad" bestempelde wetboek werd berust. En het zou nog ruim 30 jaar duren alvorens de organisatie der inheemsche rechtspraak opnieuw ter hand werd genomen. Wie de Simboer-Tjahaja of de oendang-oendang Mokkomokko [48]) leest, ontkomt stellig niet aan

---

[47]) Adatrechtbundel VI p. 274 e.v.

[48]) De opheffing van het regentenbestuur in Moekomoeko in 1870 heeft de oendang-oendang Moekomoeko niet doen verdwijnen. Beide regelingen bleven ook daarna naast elkaar bestaan.

een gevoel van onbevredigdheid. Moge er alles te zeggen zijn geweest voor een uniforme organisatie der rechtspraak, de gedachte het materieele adatrecht van de ethnologisch zeer uiteenloopende bevolking van het geheele gewest in één wetboek op deze wijze te kunnen samenvatten, lijkt absurd. Maar ook afgezien hiervan zou men meer systematiek in den opzet wenschen, betere ordening van het verwerkte materiaal, aanvulling van talrijke leemten en verwijdering van de niet minder talrijke onjuistheden. Eén ding mag echter stellig niet worden voorbijgezien en dat is de chaotische toestand op het gebied der rechtsbedeeling, die er vóór Wallands komst in Benkoelen heerschte.

Uit dezen gezichtshoek moet Wallands werk, hoe onvolmaakt ook, in de eerste plaats bekeken worden en dan blijft zelfs bij de scherpste critiek nog wel een element van waardeering bestaan.

De Hakim ketjil ter hoofdplaats weerstond alle hervormingspogingen, zelfs die van den Assistent-Resident Walland, maar uit eenige regelingen uit de jaren 1866 en 1868 blijkt dat de bemoeienis van dit college zich niet verder uitstrekte dan tot godsdienstige, familie- en erfrecht aangelegenheden.

Wanneer de Hakim ketjil tot een soort priesterraad is teruggedrongen, is niet na te gaan, maar ongetwijfeld is zulks vòòr 1862 reeds het geval geweest. In bedoeld jaar belegde Walland een vergadering met de Mohammedaansche geestelijken, kamponghoofden en bevolking voor de verkiezing van een Voorzitter van den Kleinen Raad en het ontwerpen van een reglement voor de „kerkelijke Mohammedaansche zaken". Ook hiermede had hij weinig geluk. De Regeering becritiseerde zijn optreden in haar besluit van 13 Maart 1863 No. 16, maar maakte de benoeming van een voorzitter niet ongedaan, hoewel Zij stipuleerde dat de Pangeran van Soengai Lemau ambtshalve voorzitter van de Hakim ketjil

was [49]) en de Assistent-Resident niet bevoegd daarin eigener autoriteit verandering te brengen.

Dit moge al juist geweest zijn, volkomen billijk was het verwijt niet, want de pangeran was reeds in 1861 ontslagen en de aanwijzing van een opvolger ad calendas graecas uitgesteld.

De praktijk was, dat de leden door het Hoofd van gewestelijk bestuur werden benoemd. Een regeling bestond echter niet. In 1908 waren er behalve de voorzitter 4 leden en in 1912 werd door de Regeering bepaald, dat het districtshoofd te Benkoelen — een Gouvernementsambtenaar dus en geen geestelijke — het voorzitterschap van de Hakim ketjil zou bekleeden. De leden behooren echter nog steeds tot de geestelijkheid ter hoofdplaats.

Bepaalde procesvormen zijn ook thans voor de Hakim ketjil niet voorgeschreven, behalve dan de executoirverklaring van zijn vonnissen door den Landraad ingevolge artikel 3 van het Reglement op de Rechterlijke Organisatie in Nederlandsch Indië.

Het Reglement tot regeling van het rechtswezen in de residentie Benkoelen (Stbld. 1880 No. 32), dat op 1 Mei 1880, twee jaren na de verheffing van Benkoelen tot een residentie der 3e klasse, in werking trad, bracht buiten de hoofdplaats geen veranderingen van beteekenis. Artikel 1 handhaafde de inheemsche rechtspraak, de rechtspraak dus, zooals die in de Simboer-Tjahaja en de oendang-oendang Mokkomokko was neergelegd, op den bestaanden voet.

Voor de hoofdplaats beteekende de invoering van dit reglement echter het officieele einde van den Pangeransraad, waarin sedert 1862 geen pangerans meer zitting genomen hadden en de leden uit de Inlandsche ambtenaren en lagere Inlandsche hoofden werden gerecru-

---

[49]) In 1853 was de betrekking van Hoofd der Vreemdelingen afgeschaft en de werkzaamheden opgedragen aan den Pangeran van Soengai-Lemau.

teerd. De Assistent-Resident, gewestelijk bestuurshoofd, dan wel diens vervanger leidden de zittingen en door een voortdurend streven naar imitatie van de landraad procedure, was de omzetting van den Pangeransraad in een landraad geen gebeurtenis van verstrekkende practische gevolgen.

In artikel 26 handhaafde het Benkoelenreglement uitdrukkelijk de Hakim ketjil of raad van kleine zaken ter hoofdplaats. Het wees tevens de plaats van dit college voor de behandeling van „zaken betreffende huwelijken, boedelscheidingen en dergelijken" door de verwijzing naar artikel 3 van de Rechterlijke Organisatie en de artikelen 78 en 83 van het Regeeringsreglement, aan.

De Hakim ketjil is in Benkoelen de eenige zuivere godsdienstrechter. Buiten de hoofdplaats worden godsdienstzaken door de marga-rapats, die echter ook wereldlijke rechtspraakbevoegdheid bezitten, afgehandeld.

Het Benkoelenreglement onttrok alleen de niet-inheemsche bevolking buiten de hoofdplaats Benkoelen en de geheele bevolking van de hoofdplaats aan de werking van de inheemsche rechtspraak. In elk bijzonder geval moet thans worden uitgemaakt of een delinquent dan wel verweerder in burgelijke zaken al of niet tot die inheemsche bevolking behoort. Als algemeene regel wordt — in tegenstelling met de praktijk in Palembang — aangenomen dat contractkoelies niet tot de inheemsche bevolking behooren en dus onder de Gouvernementsrechtspraak ressorteeren.

c. De Inheemsche rechtspraakregelingen van 1909 en 1916.

Het mag verwondering baren, dat pas in de twintigste eeuw het gebrekkige samenstel van bepalingen, dat Simboer-Tjahaja heette, op het punt der rechtspraakorganisatie door een nieuwe regeling werd vervangen.

Dertig jaar lang had men toegelicht, uitgelegd, nieuwe modellen vastgesteld, en er den nadruk opgelegd dat de

Simboer-Tjahaja geen wet maar leiddraad was, maar ingrijpende hervormingen waren achterwege gebleven. In 1889 werd een zwakke poging gedaan om tot een geheel nieuwe adatrechtcodificatie te komen, maar de ware belangstelling bleek bij de plaatselijke ambtenaren niet te bestaan. En ook in 1909 werd aantasting van Wallands gewrocht blijkbaar nog als een soort grafschennis beschouwd.

Nu hield de Simboer-Tjahaja inderdaad heel wat meer in dan de regeling der rechtsbedeeling alleen. Ook de regeling van het marga- en dorpsbestuur en talrijke bepalingen van materieel strafrecht vonden er een plaats in. En waar ten slotte de regeling van 1909 ook niet meer was dan een per circulaire verstrekte leiddraad, leek het wellicht overbodig de overeenkomstige voorschriften uit een vroegeren leiddraad officieel vervallen te verklaren.

Levend adatrecht bevatte de Simboer-Tjahaja in 1909 reeds nauwelijks meer. Men mocht bij de berechting van zuivere adatdelicten al eens naar de Simboer-Tjahaja grijpen, bijna altoos bleek bij raadpleging van de margahoofden, dat de tekst niet in overeenstemming was met het bestaande adatrecht, om van de gevallen, waarnaar tevergeefs gezocht werd, nog maar niet te spreken.

Het recept voor de „Regeling van de rechtsbedeeling van de in het genot harer eigen rechtspleging gelaten inheemsche bevolking buiten de hoofdplaats der Residentie Benkoelen" kwam, als dat van Wallands Simboer-Tjahaja, uit Palembang.

De regeling van 1909 onderscheidde 4 rapats, de rapat doesoen, de rapat marga of pasar, de kleine rapat en de groote rapat. Het rechtsgebied van de eerste was het dorp, van de tweede de marga, van de derde en de vierde de onderafdeeling. De rapat doesoen bestond uit het doesoenhoofd (proatin, ginde, depati) als voorzitter en de oudsten als leden. Behalve de competentiegrens (*f* 10.— waarde in geschil in burgerlijke zaken en een

maximum geldboete van *f* 20.— in strafzaken) waren voor de doesoen rapat geen formaliteiten voorgeschreven. Een verplichting om haar uitspraken op schrift te stellen bestond voor dit college niet.

De rapat marga was op een lijn gesteld met de rapat pasar. Onder pasar werd hier verstaan de zgn. „zelfstandige" pasar, die buiten het margaverband stond en onder het bestuur van een eigen hoofd (de datoeq), dat in rang en stand met den pasirah, het margahoofd, gelijk gesteld werd. Rapat marga en pasar hadden dan ook dezelfde bevoegdheden (burgerlijke geschillen tusschen leden der inheemsche bevolking tot een geschilswaarde van *f* 50.— en strafzaken tot een maximum boete van *f* 40.—).

Pasirah c.q. datoeq waren voorzitter, de doesoen- en onderdoesoen (onderpasar) hoofden leden, de oudsten adviseurs. De marga (pasar) schrijver trad als griffier op. Het quorum bestond uit den voorzitter, den schrijver en 3 leden. Europeesche leiding kreeg men pas bij de kleine rapat, die wat competentie betreft voor de inheemsche bevolking op een lijn gesteld kan worden met het magistraatsgerecht t. o. v. het overig gedeelte van de bevolking [50]), evengoed als de groote rapat op dit punt met den Landraad kan worden vergeleken.

De Europeesche bestuursambtenaar was geen voorzitter van kleine en groote rapat, maar leider. De marga- en doesoenhoofden van welke minstens drie tegenwoordig moesten zijn, waren de leden van de kleine rapat. In de praktijk werd met het quorum nog wel eens de hand gelicht en de kleine rapat is steeds meer op een magistraatsgerecht gaan lijken.

De geringe belangstelling van de hoofden, die meer voor den vorm de zitting bijwonen, is hier voor een groot

---

[50]) Een Residentsbesluit van 24 Mei 1926 No. 263 bracht het desbetreffend artikel op dit punt woordelijk in overeenstemming met artikel 4 van het Benkoelenreglement. De rechtspraakregeling zelf was nimmer bij besluit vastgesteld.

deel schuld aan. In veel mindere mate is dit het geval bij de groote rapat, waarvan alleen de marga- en zelfstandige pasarhoofden leden zijn. Naast lauwheid ontmoet men hier ook belangstelling. Een pasirah of datoeq apprecieert zijn lidmaatschap van de groote rapat stellig en de adviezen van deze hoofden kunnen voor den leider soms van veel belang zijn.

Dat echter ook hier een neiging tot volgzaamheid valt te constateeren is stellig waar. De steeds strengere opvolging van het Europeesche strafrecht heeft de hoofden eenigszins van dezen vorm van inheemsche rechtspraak vervreemd. Het is dan ook meer het burgerlijk recht, waarin het „inheemsche" van deze rechtspraak tot zijn recht komt. Zoowel van kleine als groote rapat was volgens de regeling van 1909 de schrijver van den Controleur (Gezaghebber) griffier. Niet zelden worden diens werkzaamheden echter door een mantri-politie overgenomen.

Vervangende hechtenis kon door doesoen- en margarapat niet worden opgelegd. De boeten dienden dus langs civielrechtelijken weg te worden geïnd, zooals ook de Simboer-Tjahaja bepaald had. Alle boeten en alle gerechtskosten (hier wang walesan of tanda serah genoemd) en 10 % van den civielen eisch bedragende, door de rapat opgelegd, kwamen ten voordeele van de zittingnemende leden en den griffier. Bij rapat doesoen en marga (pasar) ontving de voorzitter een grooter aandeel nl. 1/3, de leden en griffier te samen 2/3.

Later heeft men voor kleine en groote rapat deze bepaling zoo uitgelegd, dat de door deze college's opgelegde boeten in 's Landskas moesten worden gestort, wanneer het vonnis op overtreding van Europeesche strafbepalingen was gebaseerd. Als tegenprestatie voor de sanctie, die het Gouvernement aan de vonnissen van deze rapats verleende door de bekostiging van de vervangende hechtenis, leek deze opvatting niet geheel onbillijk, al viel zij nergens uit te lezen. In verschillende

onderafdeelingen worden tegenwoordig de boeten of een gedeelte daarvan in de margakassen gestort ter bekostiging van gedrukten e.d. ten behoeve van de rechtspraak.

Hooger beroep was van alle rapat doesoen vonnissen mogelijk bij de rapat marga en van alle marga rapat (of pasar) vonnissen bij de kleine rapat. Van het laatste college waren de strafvonnissen aan geen voorziening onderhevig. Die in civiele zaken gewezen behoefden echter, evenals alle vonnissen (civiele en strafrechterlijke dus) van de groote rapat, de goedkeuring van den Resident. Deze kon herbehandeling, desnoods door een rapat van andere samenstelling gelasten, en wanneer hij zich ook met de tweede uitspraak niet kon vereenigen de beslissing van den Gouverneur-Generaal inroepen. De praktijk ontwikkelde zich hier alweer geheel anders. Wanneer de strafmaat voorkwam niet in overeenstemming te zijn met de graviteit van het feit werden groote rapatvonnissen herhaaldelijk gewijzigd. Noch uit het artikel 29 van de regeling van 1909, noch uit de daarin gebrachte wijziging in 1916 kon deze bevoegdheid van het Hoofd van Gewestelijk Bestuur gelezen worden, maar zij voorkwam de herhaling van eindelooze procedures en een dgl. wijziging van het vonnis werd door de bestuursambtenaren gewoonlijk geprefereerd boven een herbehandeling, vooral in die streken waar de rechtspraak een groot gedeelte van den tijd van den onderafdeelingschef in beslag nam.

Voor het eerst schept de regeling van 1909 ten slotte de mogelijkheid van voorlichting der rapats door Mohammedaansche wetgeleerden.

Veel uitgebreider dan de eigenlijke regeling der rechtsbedeeling waren de uitvoeringsvoorschriften daarvan, die de bewijsleer, de procedurevormen, de excecutie der vonnissen, de verjaring etc. regelden en tevens de noodige modellen vaststelden. Het geheel vormt een broederlijke vereeniging van Europeesche en Inheemsche rechtsbegrippen, maar is ook thans nog van veel prak-

tisch nut. De bepalingen op het punt van tenuitvoerlegging van vonnissen en van beslaglegging vooral worden nog geregeld opgevolgd.

Een bijzonderheid van de rechtsbedeelingsregeling van Resident Helfrich is dat zij in de uitvoeringsvoorschriften het recht van de rapat erkende om zelve de adatrechtelijke huwelijks- en erfrechtsvoorschriften vast te stellen, zij het ook dat deze door den Resident moesten worden goedgekeurd. Voor een beperkt deel van het adatrecht werd dus tevens een wetgever aangewezen, die niet werkeloos is gebleven [51].

In 1916 bood Resident Westenenk een ingevolge een Regeeringsrondschrijven van 1915 opgemaakte ontwerpregeling der adatrechtspraak ter goedkeuring aan de Regeering aan. Dit ontwerp was een nieuwe bewerking van de op 1 Januari 1910 in werking getreden regeling van 1909. Er werd op verschillende punten naar een nauwkeuriger omschrijving gestreefd, maar slechts één wijziging van principieel belang werd aangebracht. En deze wijziging berustte stellig op een misvatting. De rapat pasar werd in plaats van met de rapat marga, met de rapat doesoen op één lijn gesteld en haar competentie dienovereenkomstig ingekrompen. De wijziging hield direct verband met het gemeentewezenvraagstuk en de aanspraken op zelfstandigheid van zgn. zelfstandige pasars. Meende Resident Westenenk aanvankelijk in de pasars niets anders te moeten zien dan uitgegroeide doesoens, die ten rechte binnen het margaverband thuisbehoorden en een plaats innamen die haar niet toekwam, de nadere bestudeering van het ontstaan der marga's in Benkoelen heeft hem in zijn memorie van overgave [52] tot de erkenning gebracht dat de pasar ouder kan zijn dan de marga en recht heeft op zelfstandigheid.

---

[51]) Men vgl. de diverse zgn. „Adat Lembaga" in Adatrechtbundel XI p. 242 e.v.

[52]) Mededeelingen Encyclopaedisch Bureau XXVIII.

De later gevolgde erkenning van de zelfstandige pasars als Inlandsche gemeenten is met deze laatste opvatting geheel in overeenstemming. Maar in de „Regeling der adatrechtspraak in de Residentie Benkoelen, buiten de hoofdplaats Benkoelen" van 1916 werd de fout niet geredresseerd.

De regeling van 1916 werd met eenige bepalingen uit de uitvoeringsvoorschriften 1909 aangevuld. Zoo de regeling van het forum priveligiatum van hoofden, die niet voor doesoen- of marga rapat terecht mochten staan terwijl margahoofden uitsluitend voor de groote rapat zouden verschijnen, en eenige bepalingen op het punt van verjaring en excecutie van vonnissen. De vraag of de uitvoeringsvoorschriften van 1909 ook na de bewerking der regeling zelve van 1916 van kracht zijn gebleven is nimmer met stelligheid beantwoord, maar waar de adatrechtspraakregeling van 1916 ontwerp en dus leiddraad gebleven is, zoogoed als die van 1909, is deze kwestie voor de praktijk ook van minder belang [53]).

Het bestek van dit opstel laat geen ruimte voor uitgebreide beschouwingen over handhaving van inheemsche rechtspraak dan wel invoering van Gouvernementsrechtspraak. De voorstanders van de laatste [54]) — het zij terloops opgemerkt — blijven echter meerendeels de waarde van de dorps- en margarechtspraak erkennen. Terwijl men van dorpsrechtspraak, ook al door het ontbreken van op schrift gestelde vonnissen, gewoonlijk weinig of niets merkt, is ook de rapat marga jaren lang sterk op den achtergrond gebleven. Het is ongetwijfeld een van de verdiensten van de invoering van het gemeentewezen geweest, dat het de aandacht weer op

---

[53]) In 1928 is een nieuwe gewestelijke regeling op de inheemsche rechtspraak te Benkoelen vastgesteld. (Noot van de Redactie).

[54]) o.a. M. A. Bouman. *De marga-autonomie in Bengkoeloe.* Kol. Tijdschr. November 1924.

deze margarechtspraak gevestigd heeft en dit college nieuw leven heeft ingeblazen. Voor kleine en groote rapat lijkt de vrees niet ongegrond dat een omvorming tot magistraatsgerecht en landraad gepaard zal gaan aan een nog strengere doorvoering van de toepassing van het Westersch recht. Op dit punt is men thans reeds rijkelijk ver gegaan en zeer waarschijnlijk draagt de Simboer Tjahaja daarvan grootendeels de schuld.

Zoo goed als het in 1910 en 1911 mogelijk bleek het huwelijks- en erfrecht onderafdeelingsgewijs met een vrij groote mate van nauwkeurigheid in regelingen vast te leggen, zoogoed zal dit ongetwijfeld mogelijk blijken met het burgerlijke en het strafrecht, zooals zich dat, mede onder Westerschen invloed, heeft ontwikkeld. Een dgl. codificatie, gepaard aan een doodverklaring van de Simboer Tjahaja, zou de inheemsche rechtspraak in Benkoelen onschatbare diensten kunnen bewijzen.

Een merkwaardig Javaansch sterrebeeld

door

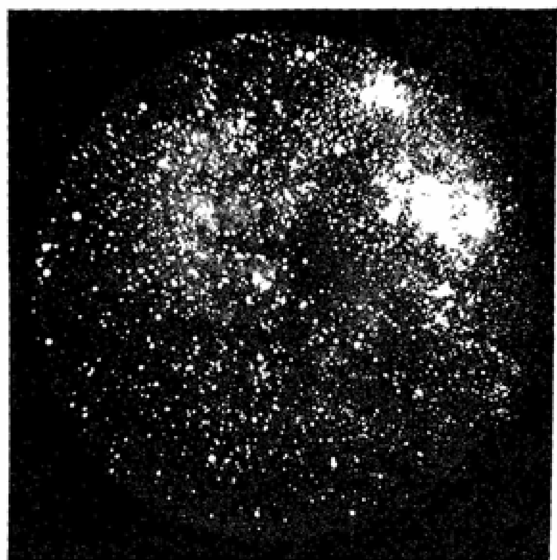
Prof. Dr. A. Pannekoek.

Wanneer men over sterrebeelden spreekt, verstaat men daaronder steeds groepen van sterren, die bijzondere figuren vormen (driehoek, vierhoek, kruis, rij), waarin de fantasie eenige gelijkenis met een mensch, een dier, of een of ander bekend voorwerp vindt. Bij de meest verschillende primitieve volken zijn op deze wijze sterrebeelden ontstaan, somtijds geheel onafhankelijk, zooals blijkt uit de geheel verschillende groepeering, b.v. bij de Chineezen en de Grieken. Maar altijd bestaan de sterrebeelden uit sterren; ziet men een mensch, een sagenfiguur of een dier aan den hemel, dan is het altijd een groep van sterren of een heldere ster.

Tusschen de sterren loopt, ongeveer een groote cirkel om den hemelbol volgend, als een breede onregelmatige lichtstroom de melkweg. Er is geen enkele aanwijzing, dat deze op de primitieve Noordelijke volken een sterken indruk gemaakt heeft. Wel geeft Ptolemaeus in zijn groote werk over de sterrekunde, de *Μεγαλη Συνταξις* een beschrijving van den melkweg, wel worden bij de oudste philosofen en dichters mythen en pogingen tot verklaring gegeven, maar deze behooren reeds tot een beschaafder tijdperk, waarin natuurwetenschap zich ontwikkelde. Nu staat ook de Noordelijke melkweg in glans en in rijkdom van vormen ver achter bij het Zuidelijk gedeelte, dat alleen in Zuidelijker streken, in de tropen en op het Z. halfrond goed te zien is. Waar de melkweg het dichtst bij de Zuidpool van den hemel komt, liggen de scherpbegrensde heldere deelen in het Schip en het Zuiderkruis, helderder dan de groote vlek in de

Zwaan, die het helderste gebied op het Noordelijk halfrond is; en onmiddellijk ten Oosten daarnaast de peervormige donkere vlek, die de Koolzak genoemd wordt. Verder naar het Oosten ontstaat een donkere streep, die den lichtstroom splitst in twee evenwijdige stroomen, die soms overdwars verbonden, soms afbrekend, vaak scherp tegen de duisternis afstekend, afbuigen en zich verliezen, om door nieuwe lichtstroomen te worden vervangen. Nog verder Oostelijk, in de Schutter en de Schorpioen, die in Juli en Augustus in de avonduren zichtbaar zijn, komen dan de schitterendste Melkwegwolken, en daarnaast in de duistere scheiding van de beide melkwegtakken de zwartste plekken van het geheele melkweggebied. Noch deze schittering, noch deze diepe, scherp zich afteekenende zwartheid vinden haar wedergade op het Noordelijk halfrond. Zouden deze geen indruk op de Zuidelijke volken gemaakt hebben, zoodat men in hun opvattingen van den hemel daarvan sporen kan vinden?

Gedurende mijn verblijf op de Bosscha Sterrewacht te Lembang, waar ik mij van Januari tot Mei 1926 bezig hield met een studie van den Zuidelijken melkweg, heeft de Heer P. V. van Stein Callenfels, bij een bezoek aldaar, mij er op opmerkzaam gemaakt, dat de Javanen in de donkere vormingen, die het melkweglicht in twee stroomen splitsen, de bekende populaire Wajangfiguur, den reus Bhima, zien. Dit gedeelte van den hemel is op bijgaande platen afgebeeld. De bovenste is gemaakt naar een teekening, die uit mijn melkwegwaarnemingen is afgeleid en dus den melkweg weergeeft, zooals hij zich aan het oog vertoont, de onderste naar een foto, opgenomen door Dr. J. Voûte met een Tessar-Camera van de Bosscha Sterrewacht. Op de eerste is het geheele sterrebeeld de Schorpioen opgenomen, waarvan in Indië de sterren $\varepsilon, \tau, \alpha, \sigma$ den stam, $\beta, \delta, \pi, \varrho$ de kroon van „den scheeven klapperboom" vormen, de sterren μ en ζ „de vechtende kwartels", de staartsterren $\iota\ \varkappa\ \lambda\ \upsilon$ de bijl met steel".

Op de tweede is een kleiner gebied afgebeeld, met de ster ϑ van Ophiuchus in het midden; daar deze in de richting N.-Z., de teekening volgens de as van den melkweg is georienteerd, komt van deze de rechter benedenhoek overeen met wat op de teekening beneden is. Het aspect is hier sterk verschillend, omdat de photographische plaat zwakkere sterren en fijnere details geeft dan het oog kan zien, maar daardoor de vlakke effen tinten, die wij zien, niet in dezelfde afschaduwing weergeeft. De donkere vlek beneden ϑ Ophiuchi (de donkerste van den melkweg) is het hoofd van Bhima, de opvallende zwarte spits, die naar het W. loopt, en ook op de foto sterk in het oog springt, is zijn neus; helm en haarkroon ziet men in de vooral op de teekening duidelijke donkere ring, die een heldere vlek omsluit. Naar beneden vormen de smalle zwarte, soms door een dunne verbinding samenhangende banden de slanke lichaamsvormen van de Wajangpop. Aan den hemel zelf is door het vage van de flauwe tinten de vergelijking treffender dan op de teekening, waar door de konkrete hardheid de illusie bemoeilijkt wordt. Het eene been, dat zich boven μ uitstrekt, houdt daar op; is, naar men zegt, opgegeten door de slang, waarvan de dubbele ster μ de beide glinsterende oogjes vormt, terwijl de kronkelingen van het lichaam door de golvende sterrenrij ζ, η, ϑ Scorpii α β γ δ Arae (de laatste 4 beneden de grenzen van onze figuur) worden aangegeven; het andere been is wellicht in de donkerte naast en beneden ζ Scorpïi te zien. Dat deze groepeeringen in konflikt komen met den naam, die zooeven voor μ en ζ vermeld is, behoeft niet te verbazen. Er is in de naamgeving van sterren en sterrebeelden bij primitieve volken vaak iets vaags, onzekers en tegenstrijdigs; bij hen bestaat niet de behoefte, die eerst later bij de bewuste beoefening der wetenschap optreedt, om alles scherp te begrenzen en te definieeren. Persoonlijke fantasie van den ondervraagde zal dikwijls aanvullen wat hij als traditie van anderen gehoord heeft. Wanneer men in de donkere vlekken en strepen de figuur van

Bhima ziet, is het niet zeker, dat daarbij elk lichaamsdeel precies gelokaliseerd wordt; in de gedaante zullen afwijkingen voorkomen of liever onbepaaldheden. Zulk een afwijking bestaat b.v. daarin, dat hij in het wajangspel steeds naar links, maar aan den hemel naar rechts kijkt.

Het mag misschien een onnatuurlijken indruk maken, dat hier niet de heldere stermassa's van den melkweg zelf, maar de donkere leegten ertusschen als een objekt der volksfantasie optreden. Maar slechts in schijn hebben die donkerten het negatieve karakter van leegten. Sinds eenige tientallen van jaren zijn de sterrekundigen tot de overtuiging gekomen dat zulke donkere vlekken veroorzaakt worden door donkere absorbeerende nevels, die tusschen ons en de verder verwijderde sterren liggen. Ze zijn dus relatief niet zoo ver weg, slechts 200 × verder dan de naaste vaste ster, terwijl de sterwolken, die de heldere melkwegvlekken vormen, duizenden en wellicht tienduizenden malen verder dan de naaste ster van ons verwijderd zijn. Ze zijn als het ware reusachtige rookwolken, die het licht der achter hen liggende sterren verduisteren. Ze zijn dus iets positiefs, substantieels, en dat treft nergens sterker het oog dan aan den Zuidelijken hemel, waar ze in scherp begrensde lange banden, soms ook in kleine zwarte rondachtige vlekken (zooals de Koolzak) tegen den lichtenden achtergrond staan. Dit zichtbare karakter van lichamelijkheid, dat aan hun wezen beantwoordt, vindt zijn uitdrukking in den zwarten reus aan den hemel. Men ziet daar, juist Westelijk van hem, de donkere materie in lange draden en vervloeiende slierten uitloopen, evenals of een felle wind nevels uiteenrafelt. Kan dat aspect wellicht ook iets met het sterrebeeld te maken hebben, daar toch Bhima vaak „zoon van den wind" genoemd wordt?

In de uitvoerige studie in dit tijdschrift van Alfred Maass over „Sternkunde und Sterndeuterei im malaiischen Archipel" wordt Brandes geciteerd, die onder de figuren, welke op de zodiakaalbekers voorkomen, ook

Bhima sĕkti aanvoert, met de interpretatie „melkweg met kolenzak" (1924, blz. 143). Wij mogen dit wel als een bevestiging beschouwen, daar het zeer aannemelijk is, dat, wanneer een Javaan de Bhima-figuur aan den hemel aanwijst, een Europeaan, die de sterren kent, dit als een naam voor den melkweg beschouwt, in plaats van voor de zwarte vlekken daarin. Ethnologen zullen maar zelden tegelijk goede astronomen zijn; om de mededeelingen van primitieve volken te interpreteeren, moeten zij vaak tamelijk onvolledige sterrekaarten gebruiken, en de details van het melkwegbeeld ontbreken daarop steeds. Toch kunnen juist deze soms een inzicht in het ontstaan der namen geven; waarom de beide kleine sterren μ en ζ Scorpii de vechtende kwartels heeten, zal men slechts, maar dan ook dadelijk begrijpen als men de beide om hen liggende melkwegvlekken gezien heeft, die het beeld van twee om elkaar draaiende vogels met opgezette veeren oproepen. Juist in de naamgeving door primitieve volken ligt dikwijls een zuivere waarneming en een groot uitbeeldingsvermogen.

Naschrift.

Het vorenstaande artikel over de Bhoma of Bhima sĕkti, mij door de redactie van dit Tijdschrift welwillend ter inzage gegeven, verschaft mij de aanleiding om een enkele opmerking over Javaansche sterrebeelden te plaatsen, waartoe zich anders de gelegenheid zoo gauw niet voor doet.

Zooals bekend vormt een deel van de Javaansche sterrebeelden een typisch Javaansch landschap, waarin allerlei voorvallen uit het dagelijksch leven een rol spelen. De ploeger Djaka Belek (Aldebaran) ploegt zijn sawahs, als ploegdieren een rund en een karbouw gebruikend, terwijl 2 jonge kinderlooze weduwen zijn hart trachten te veroveren door hem lekker eten te brengen naar het wachthuisje op zijn akkers. De beide weduwen, Oelañdjar ngirim, tot nog toe nog niet geidentificeerd voor zoover mij bekend, zijn de beide heldere sterren α en β Centauri, ten Oosten van de Goeboeg peñtjeng, het Zuiderkruis, staande, als dit laatste een plaats in het midden van den Zuidelijken horizont inneemt. Vlak daarbij bevindt zich dan de bekende Klapa dojong, waarin een man klimt (Antares) om klappers te plukken, terwijl een gans er onder zit te broeden, de Banjak anggrĕm (Staart van den Schorpioen; de verklaring van dit sterrebeeld door „Bijl met steel" hoorde ik op Java nooit en schijnt mij afkomstig van een of andere stam van de Buitenbezittingen).

In verband met het merkwaardige feit, dat een rund en een buffel als ploegdieren worden genoemd, verdienen verschillende paneeltjes op Oost-Javaansche tempels (o. a. Panataran en Pĕnampihan) de aandacht, waar een ploeger is afgebeeld met merkwaardige dieren, o. a. olifanten, als ploegdieren. Zouden deze paneeltjes en vele andere dergelijke, die nog onverklaard zijn, wellicht een astronomische of astrologische beteekenis hebben?

Tenslotte wordt hier nog een zeer bekend Javaansch versje in Midjil gegeven, een opsomming van verschillende sterrebeelden bevattend:

Erang-erang lintang landjar ngirim/Goeboeg peñtjeng añdjĕlok/Woes mantĕngah prahoene sang raden/Djaka belek maloekoe ing kali/Lintang Boma sĕkti/Noenggang djaran ḍawoek.

Behalve de Erang-erang, de Goenoeng Prahoe en de Djaran ḍawoek zijn alle hierin genoemde groepen, Lañdjar ngirim, Goeboeg peñtjeng, Djaka belek, Wĕloekoe, Kali Sĕrajoe en Boma sĕkti bereids geidentificeerd. Wellicht kunnen anderen het ontbrekende aanvullen.

Ngĕbĕl, 15 November 1927.

v. S. C.

Nota betreffende de grenzen van de Sa'dansche taalgroep en het haar aanverwante taalgebied

door

Dr. H. van der Veen,

Afgevaardigde van het Nederlandsch Bijbelgenootschap
te Rante Pao.

A. *De grenzen van de Sa'dansche Taalgroep.*

§ 1. Aanduiding van de grenzen van de Sa'dansche taalgroep. De taalgroep der Tae'-sprekende Toradja's ligt voor een groot deel in het stroomgebied van de *Sa'dan,* een der grootste rivieren van Celebes. Zij kan daarom de *Sa'dansche* taalgroep genoemd worden. Zij bestrijkt echter ook een groot terreïn liggende ten N. W., ten N. en ten O. van de Sa'dan en haar zijrivieren.

De grenzen zijn: In het N. een lijn, die van het snijpunt van den breedtegraad 2°-15' Z.B. met 119°-20' O. L. (Gr.) Z. O.-waarts gaat tot 119°-35' O. L. (Gr.), dan langs den breedtegraad 2°-27' Z.B. Z. O.-waarts tot 120°-20' O. L. en vandaar Z. O.-waarts tot 120°-35' O. L. tot aan de dorpen *Patila* en *Rampoang* bijna tot aan de grens van de huidige onderafdeelingen *Masamba* en *Malili.* In het O. loopt de grens van 120°-35' O. L. tot het dorp *Moente* aan den golf van *Bone,* vandaar langs den breedtegraad 2°-40' Z. B. tot zijn snijpunt met 120°-20' O. L. tot het dorp *Mario,* vandaar een lijn Z. W.-waarts tot het dorp *Pelangeran,* het snijpunt van den breedtegraad 2°-55' Z. B. en den O. L. graad 120°-15', dan buigt de lijn naar het Westen om het dorp *Latoeppa'* op 120°-10' O. L. (ten Oosten van deze lijn

wordt *Loewoesch* gesproken), vandaar weer Z. O.-waarts tot het snijpunt van den breedtegraad 3°-38' Z. B. met 120°-20' O. L. — In het Z. is de grens een lijn, die van het bovengenoemde punt N. W. loopt tot aan de grens van de onderafdeelingen *Palopo* en *Enrekang*, tot het snijpunt van den breedtegraad 3°-25' Z. B. met 120°-5' O. L., vandaar loopt de lijn W.-waarts ten Noorden *Kalosi* tot aan het snijpunt van de grenzen van de onderafdeelingen *Ma'kale, Enrekang* en *Pinrang*, gaat daarna in W.-lijke richting de Sa'dan en de *Mamasa*-rivieren over en loopt voorts Z. W.-lijk tot benoorden *Polewali* in de onderafdeeling *Balanipasche* en *Binoeangsche* benedenlanden, op het snijpunt van den breedtegraad 3°-25' Z. B. met 119°-25' O. L., vandaar W.-waarts tot 119°-12' O. L. en dan N. O.-waarts tot *Mamboe* op 3°-15' Z. B. In het W. is de grens een lijn, die van Mamboe N. W. loopt tot het snijpunt van den breedtegraad van 3° Z. B. met 119°-10' O. L., daarna N. O. tot aan de grens van de onderafdeelingen *Mamoedjoe* en *boven-Binoeang* — *Pitoe Oeloenna Saloe* op 119°-25' O. L., vandaar die grens W.-waarts volgende tot waar deze den bovenloop van de *Saloe Haoe* snijdt op 2°-41' Z. B., vandaar een lijn ten W. van de Saloe Haoe N.-waarts de *Karama*-rivier over tot aan *Sendana* in het bovenstroomgebied van de *Loemoe*-rivier op het snijpunt van den breedtegraad 2°-15' Z. B. met 119°-20' O. L. In het N. grenst het taalgebied van de Sa'dansche groep (ontkenningswoord tae') aan het *Mamoedjoesch* (ontkenningswoord *oedai* en *oede*), meer Oostwaarts in het bovenstroomgebied van de *Betoewe*-rivier aan het *Seko-sch* (ontkenningswoord *hari*), in het bovenstroomgebied van de *Baliase*-rivier aan het *Lebonisch* (ontkenning *haoẹa*), in het O, grenst het aan het *Bare'e* (het *iba*-dialect), Z. O.-waarts aan het Loewoesch (ontkenning *tae'*) n.m.l. in de dorpen *Moente* en *Tammoekoe'* in het district van dien naam en verder O.-waarts in het district *Malangke* aan het *Boegineesch* (ontkenning *de'*), ten Zuiden van de *Saloe Rongkong* aan het Loe-

woesch, voor zoover in de kustvlakte van Palopo geen Boegineesch gesproken wordt.

Ten Z. grenst het aan het Loewoesch, aan de W. zijde van het *Latimodjong* gebergte aan het *Doerisch* (ontkenning *teda*) en aan den rechteroever van de Sa'dan aan het *Basseansch* (ontkenning *indjoo*) de taal van *Oeloe Sa'dan* (ontkenning *indjoo*) en aan de taal van *Binanga Karaeng*, behoorende tot de Masenrem poeloesche groep en het Binoeangsch (ontkenning *denri*), behoorende tot de Mandarsche taalgroep en de taal van *Tapango* (ontkenning *oedai*) van de Pitoe Oelanna Saloesche taalgroep. Ten Westen grenst het aan de taalgroep van Pitoe Oelanna Saloe, t.w. de bovengenoemde taal van *Tapango*, het *Rante Boelawansch* (ontkenning *oedai*) en het *Mambisch* (ontkenning *oedai*) N. W.-waarts aan den bovenstroom van de *Saloe Haoe* aan het *Taboelahansch* (ontkenning *oedai*) en aan het Pitoe Oelanna Saloesch ten Westen van de Saloe Haoe gesproken en ten Z. en ten N. van de *Karramarivier* aan het Mamoedjoesch (ontkenning *oedai*). Het taalgebied van de Sadansche groep omvat de taal der bewoners van het bovenstroomgebied van de Sa'dan rivier in de onderafdeeling Rante Pao — Makale, de taal der bewoners van de districten *Pantilang, Maindo, Kanna, Rante Balla* in het bovenstroomgebied van de *Djenemaedja* rivier gelegen (behoorende tot het landschap *Boea* in de onderafdeeling Palopo) en voorts de taal van het district *Bolong* en de bergstreken in het landschap *Walenrang* gelegen t.w. de dorpen: *Ba'tang, Koedjang. Boere, Lewandi, Sampeong, Oeroe, Simboeang, Paranta', Kadinginan, Tombang*. (Ook in de kampong *Padang Alipan* in de kustvlakte wordt veel Sa'dansch gesproken).

In het N. van de federatie *Doeri* ten Z. van de onderafdeeling Ma'kale in het landschap Alla' wordt in het district *Tjorio* in de dorpen *Rante Limbong, Parombean, Sarang* en *Maliba* in het bovenstroomgebied van de *Saloe Maloea'* en in het district *Baroko*, in het boven-

stroomgebied van de *Saloe Barani* in de dorpen *Tangsa, Taoeë, Alla', Redak* en in het Zuidelijker gelegen dorp *Moendan* Sa'dansch gesproken.

De taal van al de bovengenoemde streken kan men het eigenlijke Sa'dansch noemen (ontkenningswoord *tae'*) de hoofdtaal van deze groep. (K 1) [1]).

Tot de Sa'dansche groep valt ook te rekenen de taal der *To Rongkong*, (ontkenningswoord tae') gesproken in het gebied van de z.g.n. *Talloe Ronkong*, gelegen in het bovenstroomgebied van de Rongkongrivier, het stroomgebied van de *Saloe Toeoe* en de Saloe Makawa bevattende het gebied van den *pangoeloe kada* van *Malimboe*, van den *pangoeloe kada* van *Soeangin* en van den *pangoeloe kada* van *Haloto*, zich uitstrekkende van af den oorsprong van de Rongkongrivier tot het snijpunt van den breedtegraad 2°-45' Z. B. met 120°-10' O. L. (Gr.). Ook de taal in de districten *Masamba, Waiboenta* en *Tammoekoe'* van de onderafdeeling Masamba gesproken, is tot het Rongkongsch te rekenen. Het Rongkongsch duiden wij aan met K 2.

In de derde plaats behoort tot de Sa'dansche groep de taal gesproken in het stroomgebied der *Masoepoe-* en *Mamasa*-rivieren, het *Mamasa-sch* (K 3). Het Mamasa-sch (ontkenningswoord *tae'*) wordt gesproken in alle districten van de onderafdeeling boven-Binoeang (met uitzondering van Pitoe Oelanna Saloe) benevens in de districten *Balepe'* en *Simboeang* in het Z. W. van de onderafdeeling Rante Pao-Makale en in het district *Soepiran* gelegen in het middenstroomgebied van de Masawarivier, in het gebied der z.g.n. *lembangs* in het N. van de onderafdeeling *Pinrang*.

In het landschap *Binoeang* van de onderafdeeling *Balanipasche* en *Binoeangsche* benedenlanden wordt

---

1) De letters, waarmede hier en in het hierondervolgende de verschillende taalgroepen en talen worden aangeduid sluiten zich aan bij die op de taalkaart in de Bare'e-sprekende Toradja's III gebezigd.

Mamasa-sch gesproken in het aan het boven-Binoeangsche grenzende onderdistrict *Boettoe* met de dorpen *Toemongan, Batoe, Lekke* en *Kalapa doea* en voorts in de dorpen *Koenji', Pa'pandangan* en *Pokko* van het district *Anreapi* en in de dorpen *Palili' Dara, Biroeng, Pasimbara*, verder nog in de dorpen *Rappoang, Rea, Tandakang, Kanan* van het district *Binoeang* en in de dorpen *Panaman* en *Miring* van het district *Miring*. In het landschap *Balanipa* van bovengenoemde onderafdeeling wordt in het district *Tapango* Mamasa-sch gesproken in de dorpen *Tabone, Baroembang, Boenga²*, *Koerra* en *Riso* en in het district *Tjampalagian* is het dorp *Katoembangang* een nederzetting van Mamasa-sch sprekenden.

In de vierde plaats valt tot de Sa'dangsche groep te rekenen de taal gesproken in het bovenstroomgebied van de *Karama* rivier en haar zijrivieren, de *Saloe Haoe* en de *Saloe Harataoeng*, voorts nog in de dorpen *Koerawa, Sendane, Paken, Dondo* en *Tangmanggeso* aan den bovenloop van de *Saloe Leleng*. (De dorpen *Paken, Sendana* en *Tangmanggeso* zijn uitzwermingen van het dorp *Galoempang*). Een groot gedeelte van de sprekers van dit dialect wordt de *To Mangki* (*Makki'*) genoemd. Men kan dus de taal van dit gebied het *Mangki'sch* noemen (K 4) (ontkenningswoord *tae'*).

In het district *Taboelahan* van de Pitoe Oelanna Saloe federatie zijn de dorpen *Kallang* en *Talopo* uitzwermingen van *To Mangki'* uit *Pekaro;* daar wordt ook nog Mangki'sch gesproken.

Het Rongkongsch, het Mamasa'sch en het Mangki'sch wijken wel meer of minder van het eigenlijke Sa'dansch af (het Mangki'sch het meest), maar behooren zeer zeker nog in de Sa'dansche groep thuis.

In het gebied van het Mangki'sch treft men in het N. dicht bij de grens met het *Seko-sch* een enclavegebied aan, de dorpen *Pa'nasoean* en *Oeko*, waar *Seko-sch* gesproken wordt, dit is eveneens het geval in de kampong *Talondo'*, niet ver gelegen van het punt, waar de

Saloe Haoe in de Karamarivier vloeit. In het dorp *Pewanean,* in het gebied van het Seko-sch gelegen, wonen veel *To Rongkong* en wordt veel *Rongkongsch* gesproken.

In *Lemo,* aan den benedenloop van de *Saloe Oero* gelegen, (de kampongs *Beroppa* en *Karinago*) wordt Rongkongsch gesproken. Het is een uitzwerming van het Rongkongdorp *Limbong.*

In het district *Malangka* ten O. van *Waiboenta* wordt slechts in de dorpen *Wattatongka, Pongko* en *Tjappasolong* Rongkongsch gesproken en overigens Boegineesch, behoudens nog eenige verspreid liggende kolonies van Rongkongers. Dat het Boegineesch hier overheerschend is, is niet te verwonderen, aangezien hier de residentie van de vorsten van Loewoe vroeger gevestigd was.

In het Waiboentasche wordt Rongkongsch gesproken behalve in een daar gelegen enclavegebied van de Lemolangtaal, welke echter slechts in een drietal dorpen gesproken wordt en daar slechts door de ouden van dagen.

Buiten de bovengenoemde grenzen van de Sa'dansche groep wordt nog in het district *Wara* van de onderafdeeling Palopo Sa'dansch gesproken in de dorpen *Saloeboelo* even ten N. van de hoofdplaats Palopo gelegen, en in *Songka, Peta* en *Marante* ten Z. van de hoofdplaats Palopo. *Lelong* in het district *Bolong* en *Lebang* ten W. van de hoofdplaats Palopo zijn Rongkongsche nederzettingen.

In het landschap *Ponrang* wordt in de dorpen *Bonelemo, Tampa* en *Tampoemea* Sa'dansch gesproken. *Tampa* is een nederzetting uit het district *Sangalla'* (Ma'kale) afkomstig en het laatstgenoemde dorp is een nederzetting van lieden uit *Awan* (Rante Pao).

In het landschap *Badjo* wordt in het district *Marinding* (de dorpen *Kaili, Sampean, Saronda, Tetekan* en *Boentoe Roera*) Sa'dansch gesproken.

In het landschap *Soeli* wordt in de dorpen *Boentoe Siapa, Pandoso* en *Boentoe Batoe,* van welke de bewoners uit *Kanna* en *Rante Balla* (landschap Boea) en in

de dorpen *Tallang Boelawan* en *Paradoa'*, van welke de bewoners uit het district *Sangalla'* (Ma'kale) afkomstig zijn, Sa'dansch gesproken.

In het landschap *Larompong* (Loewoesch *Larombo'*) wordt in de dorpen *Tondok Tanga*, *Karampa'*, *Boentoe Pasi* en *Boentoe Oeroe* Sa'dansch gesproken.

Buiten de grenzen van deze taalgroep heeft zij nog sprekers in de nederzettingen van Sa'dan-Toradja's en To Rongkong in de onderafdeeling *Malili*, in de nederzettingen van Sa'dan-Toradja's in *Banawa Kombong* in de onderafdeeling *Wadjo* (*Bone*) en hier en daar in de onderafdeeling *Rapang-Sidenreng*, waar de Sa'dan-Toradja's vroeger als slaven zijn heengevoerd.

Uit het bovenstaande blijkt, dat de O. grens van de Sa'dansche taalgroep op de Schets-taalkaart van Celebes behoorende bij „De Pare's sprekende Toradja's van Midden-Celebes", Deel III, door Dr. N. Adriani en Dr. Alb. C. Kruyt, wat Oostelijker kan getrokken worden (2). Van 120°-35' O. L. loopt de grenslijn tot aan de kust van de golf van Bone en vandaar tot aan het snijpunt van den breedtegraad 2°-40' Z. B. met 120°-22' O. L., tot het dorp *Mario*. Waïboenta valt dus binnen de grenslijn. Ook ten Z. van Palopo kan de grens wat Oostelijker getrokken worden tot 120°-20'.

Het taalgebied ten O. van deze grenslijn wordt door Dr. Adriani geacht te behooren tot het Boegineesch. Ik zou die taal liever het Loewoesch willen noemen, omdat ze zich wat haar formatieven en grootendeels ook wat haar woordenschat aangaat zelfstandig tegenover het Boegineesch verhoudt. In woordvorming sluit het Loewoesch zich geheel bij het Sa'dansch aan, in woorden-

---

[2]) In het artikel „Sa'dansche Talen" in de Encyclopaedie van Ned.-Indië 2e druk trekt Dr. Adriani de O. grens vanaf het snijpunt van 120°-35' O. L. en 2°-35' Z. B. ongeveer parallel met de kust van Loewoe, maar laat ze dan met een boog ten W. van Waiboenta loopen. In Waiboenta wordt echter in hoofdzaak Rongkongsch gesproken.

schat wijkt het niet onbelangrijk van het Sa'dansch af, staat het eensdeels dichter bij het Boegineesch, welks invloed het sterk heeft ondergaan, maar vertoont het anderdeels een eigen type. Ook in klankstelsel staat het dichter bij het Boegineesch dan het Sa'dansch. Dat in woordvorm en woordenschat dichter staan bij het Boegineesch heeft het Loewoesch gemeen met de dialecten van het Masenrempoeloesch, die evenzeer in woordvorming zich geheel bij het Sa'dansch aansluiten.

Wij hebben daarom het Loewoesch buiten de Sa'dansche groep geplaatst en het met het Masenrempoeloesch opgenomen in een aparte groep, de Loewoesch-Masenrempoeloesche groep, een tusschengroep tusschen de Sa'dansche en de Boegineesche (M.).

Daarom trekken wij de Z. grens van de Sa'dansche groep veel Noordelijker dan op de Schetstaalkaart van Celebes en wel in het N. van de federatie *Doeri* ten N. van *Kalosi* op ongeveer 3°-22' Z. B.

Op de Schetstaalkaart van Celebes loopt de Z. grens van de Sa'dansche groep tot aan de grens van de onderafdeelingen Pinrang en Balanipasche en Binoeangsche benedenlanden. Zij kan Westelijker getrokken worden tot op het snijpunt van den breedtegraad 3°-25' Z. B. met 119°-25' O. L., aangezien benoorden *Polewali* nog veel Mamasa-sch gesproken wordt. Vandaar gaat de grenslijn W.-waarts tot 119°-15' O. L. en dan weer N. O.-waarts tot Mamboe op 3°-15' Z. B.

De W. grens van de Sa'dansche groep op de Schetstaalkaart van Celebes loopt ten Oosten van het stroomgebied van de *Masoepoe* en *Mamasa*-rivieren. In het Naschrift in de Bare'e sprekende Toradja's, deel III, blz. 712 staat reeds vermelde op grond van gegevens door den Heer L. van Vuuren, destijds Chef van het Encyclopaedisch Bureau verstrekt, dat het gebied van de Sa'dansche taalgroep lang niet groot genoeg geteekend is.

Volgens de in dat Naschrift aangegeven grenzen moet dan niet alleen het stroomgebied van de Masoepoe- en

Mamasarivieren tot de Sa'dansche groep gerekend worden (van dat gebied staan in het Naschrift slechts de *To Mamasa* en *To Melabo* vermeld, het omvat echter alle districten van de huidige onderafdeeling boven-Binoeang met uitzondering van Pitoe Oeloenna Saloe), maar ook het gebied van de federatie Pitoe Oeloenna Saloe (de daar genoemde *To Rambam, To Aralle, To Mambi, To Taboelahan, To Rante Boelawan* en *To Matanga*) en voorts ook het gebied der *To Mangki*".

Ook staat daar reeds vermeld, dat *Rante Boelawan* dat op de Schetstaalkaart ten O. van Mamoedjoe en Tapalang geteekend is, in werkelijkheid een eind ten Z. ligt van de plaats, waar op de taalkaart de B. Mambi is aangegeven.

In het artikel „Sa'dansche Talen" in de Encyclopaedie van Ned.-Indië 2e druk worden in overeenstemming met de gegevens van bovengenoemd Naschrift de grenzen van de Sa'dansche groep nog wat nauwkeuriger aangegeven.

Zooals boven reeds vermeld is, moet de taal der *To Mangki* en omliggend gebied tot de Sa'dansche groep gerekend worden [3]).

De dialecten echter gesproken in het gebied der federatie Pitoe Oeloenna Saloe en het aanverwante taalgebied in de landschappen *Balanipa* en *Tjenrana* en de onderafdeeling *Mamoedjoe* gelegen, meen ik in een aparte groep te moeten samenvatten, die ik de Pitoe Oeloenna Saloesche groep zou willen noemen.

---

[3]) In het bovengenoemde Naschrift zou Dr. Adriani de grens van de Sa'dansche groep ten O. van *Galoempang* willen trekken. Dit is eveneens het geval in het artikel „Sa'dansche Talen" in de Encycl. v. N. I. 2e druk. Dit geschiedt op grond van een mededeeling van een Napoesch hoofd, dat de bewoners van *Galoempang*, door het hoofd *To Taloempa* genoemd, een andere taal zouden spreken dan het Sa'dansch, van welke het ontkenningswoord *tente ria* zou luiden. Welk dialect hiermee bedoeld wordt, is mij niet bekend. De bewoners van het dorp Galoempang en omliggend gebied spreken Mangki'sch.

In woordvorming staat zij heel dicht bij de Sa'dansche groep, in klankstelsel zijn er verschillende afwijkingen, terwijl zij in woordenschat zich gedeeltelijk bij het Mandarsch en wel bij het Mamoedjoesch dialect, en zich gedeeltelijk bij de Sa'dansche groep en wel bij het Mamasa-sch aansluit.

Men zou hier eerder bij de Mandarsche dan bij de Sa'dansche groep kunnen indeelen, maar van het Mandarsch onderscheidt zij zich weer, doordat zij de sluitmedeklinkers *l*, *r* en *s* niet gespaard heeft.

De door mij voorgestelde. W. grens van de Sa'dansche groep loopt dus in tusschen Mamasa (het stroomgebied van de Mamasarivier) en Pitoe Oeloenna Saloe en loopt daarna ten W. van het gebied der Mangkisch sprekende Toradja's van het stroomgebied van de Saloe Haoe en de Karamarivieren, een lijn, die van Mamboe N. W. loopt tot het snijpunt van den breedtegraad van 3°-Z. B. met 119°-10' O. L. en daarna N. O. tot aan de grens van de onderafdeelingen *Mamoedjoe* en *boven-Binoeang — Pitoe Oeloenna Saloe*, op 119°-25' O. L. Vandaar loopt ze, die grens W.-waarts volgende, tot waar deze den bovenloop van de Saloe Haoe snijdt op 2°-41' Z. B. en vandaar ten W. van de Saloe Haoe, om N.-waarts de *Karama*-rivier te snijden op haar benedenloop een 10' O. L. ten W. van Galoempang; dan gaat ze verder N.-waarts tot *Sendana*, in het bovenstroomgebied van de *Loewoe*-rivier op het snijpunt van den breedtegraad 2°-15' Z. B. met 119°-20' O. L.

§ 2. Karakteristiek van het Rongkongsch tegenover het Sa'dansch.

Behalve het eigenlijke Sa'dansch behoort ook het Rongkongsch, dat evenals het Sa'dansch het ontkenningswoord Tae' bezigt, tot de Sa'dansche taalgroep. Het Rongkongsch in het gebied der To Rongkong en de overige Toradjasche bevolking van de onderafdeeling Masamba gesproken, laat zich van het eigenlijke Sa'dansch in het volgende onderscheiden:

I. De *w* tusschen twee klinkers, welke in een groot gedeelte van het Sa'dansch taalgebied is weggevallen, is in het Rongkongsch bewaard gebleven en is daar een dentilabiale klank, b.v.: *bawa:* „brengen", Sa'd. *baa;* metawa: ‚lachen", Sa'd. *metaa;* rewoe: „gras", Sa'd. *rioe;* sowe: „verbranden", Sa'd. soë; pewo: „lendegordel", Sa'd., *pio;* soewoen: „naar buiten gaan", Sa'd. *soen.*

II. Het geregeld voorkomen van de palatale klanken *tj*, *dj*, en *nj*, welke in het Sa'dansch door *t*, *d* en *n* vertegenwoordigd worden, b.v.: *Matjanning:* „zoet", Sa'd. *matanning; djaka":* „zoeken", Sa'd. *daka"; ma'njemoe-njemoe:* „fluisteren", Sa'd. *ma'nemoe-nemoe.*

III. Het geregeld voorkomen van de *dj* tusschen twee klinkers, waar het Sa'dansch *j* heeft, b.v.: *podja:* „strik", Sa'd. *poja, tingadjo:* „voorzijde", Sa'd. *tingajo, badja:* „milt", Sa'd. *baja.* In het Sa'dansch valt de *j* tusschen twee *a's* in een groot gedeelte van het taalgebied uit.

De drie bovengenoemde verschijnselen treft men ook in verschillende streken van het Sa'dansche taalgebied aan en wel in de districten *Sa'dan, Baloesoe* (Rante Pao); *Mebali, Gandang Batoe, Rano, Boeakajoe* (Ma'-kale), in het district *Bolong* en de bovengenoemde bergdorpen van het landschap *Walenrang* en in de bergdistricten *Pantilang, Maindo, Boloe, Kanna* en *Rante Balla* alle in de onderafdeeling Palopo gelegen.

IV. De woordenschat van het Rongkongsch vertoont wat meer verwantschap met het Boegineesch en ook het Makassaarsch dan het Sa'dansch.

Voorbeelden zijn: *panasa:* „nangka", Boeg. id., Sa'd. *nangka'* — inoe': „drinken", Boeg. *inoeng,* Sa'd. *iroe'* — *sitalli:* „een verbond sluiten", Boeg. *sitelli',* Sa'd. *sibassa;* — *mesakka':* „ontkennen", Boeg. *masakka',* Sa'd. meonggan; — batoa: „groot", Boeg. id., Sa'd. *kapoea;* — *djoeling:* „scheel". Boeg. id. Sa'd. *bilong;* — lewong: „in bamboe koken", Mak. *lebong:* „jonge bamboe", Sa'd. *piong;* — *diroekoei:* „de sawahs worden bewerkt", Loe-

woesch id., — Mak. *roekoe:* „gras", Boeg. *roe'*, Sa'd. *parioe.*

V. Daarnaast bevat de woordenschat een aantal woorden, die noch Sa'dansch, noch Boegineesch zijn. Eenige van die woorden kunnen aan het Loewoesch ontleend zijn.

Voorbeelden zijn: *marenden:* „broeder, zuster", Sa'd. „*sioeloe*", *sileto; rekan:* „zweet", Sa'd. *ma'poe'; bangke:* „watergoot", Sa'd. *kalo'; mandjo:* „gaan", Loewoesch id., Sa'd. *male; loarang:* „dorstig", Loewoesch id., Sa'd. *ma'rang.*

VI. Een Boegineesch verschijnsel is het voorkomen van de *nr*-klank in het Rongkong district *Siteba* (ook wel *Titeba* genoemd) in het bovenstroomgebied van de *Makawa*-rivier in Waiboenta en in de bergdorpen van het landschap *Walenrang*. Voorbeelden zijn: *ponrang:* „ananas", Sa'd. *pondan; to Sanrang:* „pandeling", Sa'd. *to Sandang; kenrek:* „naar boven gaan", Sa'd. *kendek.*

Overigens echter vertoont het Rongkongsch een zoo uitgesproken Sa'dansch karakter, dat het zeer zeker tot de Sa'dansche groep behoort.

§ 3. Karakteristiek van het Mamasasch tegenover het Sa'dansch.

In de derde plaats behoort tot de Sa'dansche groep het dialect of het idioom gesproken door de bewoners van het stroomgebied van de *Masoepoe-* en de *Mamasa*-rivieren, zijrivieren van de Sa'dan, liggende in de onderafdeeling boven-*Binoeang* (afdeeling Mandar). Dit is een homogeen taalgebied, dat niet belangrijk van het Sa'dansch afwijkt. Het bezigt *tae'* als ontkenningswoord.

De afwijkingen zijn de volgende:

I. Het regelmatig optreden van de *w* als tusschenklank tusschen twee *a's*, b.v.: *masawa:* „morgen"; *menawa:* „ademen".

II. Hier en daar heeft het Mamasa-sch *a*, waar het Sa'dansch o bezit, b.v.: *monda:* „genezen", Sa'd. *mondo; malora:* „recht", Sa'd. *malolo.*

III. De *m* van *oem* als voorvoegsel gebezigd is bewaard gebleven en niet *n* geworden, als in het Sa'dansch, b.v.: *mokko': „zitten"* uit *oemokko'*, Sa'd. *no'ko'; morong:* „zwemmen", Sa'd. *norong.*

IV. Hier en daar valt, evenals in het Boegineesch de *k* als beginner weg, b.v.: *ita:* „zien", Sa'd. *kita; ande:* „eten", Sa'd. *kande.* Dit geldt niet voor het taalgebied ten Z. van het district *Mesawa,* tot zoover daar Mamasa-sch gesproken wordt.

V. *a*). Waar het Sa'dansch *r* heeft, vertoont het Mamasa-sch soms *d*, b.v.:

dokko: „naar beneden", Sa'd. *rokko;*

dekke: „stroomopwaarts", Sa'd. *rekke.*

b). Wisseling van *l* en *r* komt evenzeer voor, b.v.: Sa'd. *malolo:* ,recht", *madoro,* osango: *malora;* Sa'd. *maroeroe'*; „recht", *maloeroe'.*

VI. Ook de woordenschat wijkt af van die van het Sa'dansch.

Het Mamasa-sch staat in woordenschat wat dichter bij het Makassaarsch en Boegineesch dan het Sa'dansch.

De meeste van deze met het Makassaarsch en Boegineesch gelijkluidende woorden heeft het Mamasa-sch gemeen met de taalgroep van Pitoe Oeloenna Saloe. Ze zullen bij de behandeling van die groep vermeld worden. Behalve die zijn er nog de volgende voorbeelden: *Nosoc, soepiran, tea:* „niet willen", Mesawa *tia*, Mak., Boeg. *tea; degoe*²: „vloertje op de rijstschuur", Mak., Boeg. *dego*².

Voorts heeft het Mamasa-sch, evenals de Pitoe Oeloenna Saloe groep een aantal woorden met het Mandarsch gemeen, welke ook onder die groep vermeld zullen worden.

Andere van het Sa'dansch afwijkende woorden, behalve die onder de groep van Pitoe Oeloenna Saloe vermeld zullen worden, zijn de volgende:

oma': „stom", Sa'd. *mamang; ballo;* „hoofdkussen", Sa'd. *alonan; basisi:* „schurft", Sa'd. *re'pe'; bonde:*

„akker, kebon", Sa'd. *pa'lak, bara'ba'*; dengan: „zijn", Sa'd. *den.*

§ 4. Karakteristiek van het Mangki'sch getegenover het Sa'dansch.

In de vierde plaats behoort tot de Sa'dansche groep de taal gesproken door de bewoners van het boven-*Karama* stroomgebïed en dat van haar zijrivieren, de *Saloe Karataoeng* en de *Saloe Haoe*, die hoewel in taal onderling wat afwijkende toch een homogeen taalgebied vormen. De bewoners van de dorpen ten O. van *Galoempang: Lebani, Dengan, Boelo, Korang, Pekaro, Kawatang, Saloe Banga, Malolo, Mapo', Lamboe', Banggolo* en *Tala Lasa*, worden *To Mangki'* (*To Makki*) genoemd. Dien naam volgende zou men de taal van dit geheele gebied het *Mangki'sch* kunnen noemen. Het *Mangki'sch* bezigt *tae'* als ontkenningswoord. De afwijkingen van het Sa'dansch zijn de volgende:

I. Het regelmatig optreden van de *w* als tusschenklank tusschen twee klinkers, b.v.: *metawa:* „lachen", *towe:* „vasthouden". Evenals in het Rongkongsch is deze *w* een dentilabiale.

II. Evenals in het Mamasa-sch is ook hier de *m* van het voorvoegsel *oem* bewaard gebleven en niet tot *n* geworden, als in het Sa'dansch b.v.: *mo'ko:* „zitten", Sa'd. *no'ko; miling iling:* „neen knikken", Sa'd. *niling-iling.*

III. Hier en daar valt, zooals dat ook in het Mamasa-sch het geval is de *k* als beginner weg, bv.: ita: „zien", Sa'd. *kita; oemande:* „eten" (naast *koemande*), Sa'd. *koemande.*

IV. Het Mangki'sch heeft de neiging de *k* tot *h* te verzwakken, bv. *kahaoe:* „kapok", Sa'd. *kakaoe; pehali:* „graafstok", Sa'd. *pekali; boehoe:* „gebeente, pit van een vrucht", Sa'd. *boekoe.*

V. Ook de woordenschat wijkt af van die van het Sa'dansch.

Ook het Mangki'sch staat in woordenschat evenals het Mamasa-sch wat dichter bij het Makassaarsch en Boegineesch dan het Sa'dansch.

De voorbeelden worden vermeld onder de Pitoe Oeloenna Saloe-groep, met welke het Mangki'sch ze gemeen heeft.

Ook heeft het Mangki'sch een aantal woorden met het Mandarsch gemeen, welke eveneens onder de Pitoe Oeloenna Saloe-groep zullen vermeld worden, omdat het Mangki'sch ook die meerendeels met de P. Oe. S.-groep gemeen heeft.

Ook de voorbeelden van de andere van het Sa'dansch afwijkende woorden, die het Mangki'sch met de P. Oe. S. groep gemeen heeft, worden daar genoemd.

Voorts zijn er nog andere van het Sa'dansch afwijkende woorden van welke de volgende vermeld mogen worden:

salo'do': „broeder zuster", Sa'd. *sioeloe' sile'to; metimba:* „antwoorden", Sa'd. *mebali; sondo';* „wond", Sa'd. *bangke; salewa';* Mamasa *soelewa':* „venster", Sa'd. *pentiroan; oro:* „rook", Sa'd. *ramboe; sobok:* „asch", Sa'd. *aoe; bondo:* ‚buffel" Sa'd. *tedong; titi':* „weinig", Manasa-sch *titti*", Sa'd. *sidi'; eno:* „kraal", Sa'd. *manik; sikobo';* „verzamelen", Sa'd. *sirampoen.*

B. De grenzen van de Loewoesch-Masenrempoeloesche Taalgroep.

§ 1. Aanduiding van de grenzen van de Loewoesch-Masenrempoeloesche taalgroep. Gelijk boven reeds vermeld werd, hebben wij de taal gesproken in enkele dorpen in het O. van de onderafdeeling Masama *(Moente* en *Tammoekoe')* en de taal van het Paloposche kustgebied buiten de Sa'dansche groep geplaatst. De taal van bovengenoemde streken noemen wij het *Loewoesch.* Ook de dialecten, gesproken in het gebied van de fede-

ratie *Masenrempoeloe*, [4]) de landschappen *Maiwa*, *Enrekang*, *Doeri*, *Kassa* en *Batoe Lappa'* kunnen moeilijk meer gerekend worden te behooren tot de Sa'dansche taalgroep. Deze dialecten vormen met elkaar een groep, die tusschen de Sa'dansche en de Makassaarsch-Boegineesche instaat, welke de Masenrempoeloesche of sub-Toradja-sche [5]) genoemd kan worden.

Behalve de dialecten gesproken in de bovengenoemde landschappen behooren nog tot deze groep het *Letta-sch* en de taal van *Radjang*, *Bassean* en *Oeloe Sa'dan*, het gebied van de z.g.n. *Lembangs* in het N. van de onderafdeeling *Pinrang*. Beide, het Loewoesch en het Masenrempoeloesch staan in tusschen de Sa'dansche groep en het Boegineesch. In woordvorming sluiten zij zich geheel bij het Sa'dansch aan, in woordvorm en woordenschat staan zij wat dichter bij het Boegineesch dan het Sa'dansch. Toch wijkt de woordenschat ook weer aanmerkelijk èn van het Sa'dansch èn van het Boegineesch af. Wij hebben beide vereenigd in een aparte groep, de Loewoesch-Masenrempoeloesche groep (M.).

De grenzen van deze taalgroep zijn als volgt aan te geven:

In het N. een lijn te beginnen bij het snijpunt van den breedtegraad 3°-25' Z. B. met 119°-32' O. L. (Gr.), aan den rechteroever van de Mamasarivier, vandaar O.-waarts de Z. grens van de Sa'dansche groep volgende,

---

[4]) Zie daarover v. Braam Morris: „Geschiedenis van het Bondgenootschap Masenrempoeloe" T.B.G. XXXVI. De naam Masenrempoeloe is het Boegineesch *Ma'sinri-mpoeloe'*, samengesteld uit ma'sinring (nabij) en boeloe' (berg). De zes landschappen van deze federatie dragen dus den gemeenschappelijken naam van „de landen nabij het gebergte", zie De Bar. Spr. tor. III blz. 144.

[5]) Deze laatste naam zou men kunnen ontleenen aan de voorstelling van dit taalgebied op de taalkaart van Celebes in het Koloniaal Verslag van 1894 door Dr. Brandes toegelicht in Not. Bat. Gen. dl. XXXII 1894 bijl. blz. XXIV. Zie ook het over de taal van Masenrempoeloe meegedeelde in de Bare'e sprekende Toradja's III, blz. 143.

den breedtegraad 3°-25' Z. B., de Mamasarivier en de Sa'danrivier over tot aan het snijpunt van de grenzen van de onderafdeelingen Rante-Pao — Ma'kale Enrekang en Pinrang, N. O.-waarts tot benoorden Kalosi tot aan de grens van de onderafdeelingen Palopo en Enrekang, dan Z. O.-waarts langs den kam van het *Latimodjong*-gebergte tot een het snijpunt van 3°-38' Z. B. met 120°-20' O. L. tot aan den bovenloop van de *Siwa*rivier, vandaar N. O.-waarts tot de *Badjo*-rivier dicht bij Badjo op 120°-20' O. L. vandaar N. W.-waarts tot aan *Latoeppa'*, ten W. van Palopo op 120°-10' O. L. en vandaar een lijn N.-waarts tot aan het snijpunt van den breedtegraad 2°-50' Z. B. met 120°-15' O. L., vandaar O.-waarts den breedtegraad 2°-50' Z. B. volgende tot aan de golf van *Bone*. In het O. volgt de grens de kust van de golf van Bone tot aan 3°-35' Z. B. In het Z. loopt de grens van de zeekust tot aan de *Siwa*rivier, vandaar Z. W.-waarts tot aan het snijpunt van de grenslijnen van de onderafdeelingen Palopo, Wadjo en Sidenrang-Rapang, vandaar tot aan het snijpunt van den breedtegraad 3°-50' Z. B. en 120°-0.2' O. L. benoorden *Bila* in *Pitoe ri Awa*, vandaar de *Saloe Boja* stroomopwaarts volgende tot aan de grens van de onderafdeelingen *Sidenrang-Rapang* en *Enrekang* op 3°-45' Z. B. en die grens volgende tot aan het snijpunt van de grenslijnen van de onderafdeelingen Sidenrang-Rapang, Enrekang en Pinrang, vandaar langs de grens van de onderafdeelings Enrekang en Pinrang tot waar deze de Sa'danrivier snijdt en de Sa'danrivier volgende tot het snijpunt van den breedtegraad van 3°-42' Z. B. met 119°-35' O. L. en vandaar N. W.-waarts naar Straat Makassar, iets ten Z. van Tg. *Kajoeangin* op 3°-41' Z. B. en 119°-30' O. L., vandaar de kustlijn volgende tot aan de grens van de onderafdeelingen Pinrang en Balanipasche en Binoeangsche Benedenlanden op 3°-31' Z. B. en 119°-28' O. L. en vandaar tot het snijpunt van 3°-25' Z. B. met 119°-32' O. L.

De grens van het Masenrempoeloesch op de Schetstaalkaart van Celebes moet dus in het N. ten N. en niet ten Z. van Kalosi in het Z. wat Zuidelijker van de grenslijn van de onderafdeelingen Enrekang-Rapang en in het Z. W. wat Zuidelijker en dichter bij de Sa'danrivier en vervolgens langs de kust loopen.

In het N. grenst het taalgebied van de Loewoesch-Masenrempoeloesche groep aan het Mamasa-sch (ontkenningswoord *tae'*) verder Oostelijk aan het Sa'dansch (ontkenningswoord *tae'*) en aan het benedenstroomgebied van de Rongkongrivier aan het Rongkongsch (ontkenningswoord *tae'*). In het Z. grenst het in de onderafdeelingen Wadjo, Sidenrang-Rapang en Pinrang aan het Boegineesch (ontkenningswoord *de'*), in het N. W. aan het Binoeangsch (ontkenningswoord *denri*) en aan het Mamasa-sch, dat in de onderafdeeling Balanipasche en Binoeangsche Benedenlanden gesproken wordt.

Tot deze groep behoort allereerst het Loewoesch (M 1), gesproken in de kustvlakte van de onderafdeeling Palopo, voor zoover het Boegineesch daar niet is gaan overheerschen. Ook wordt Loewoesch gesproken in de dorpen *Tjamma* en *Tjampao* van het bergdistrict *Pitoe ri Ase* in de onderafdeeling Sidenrang-Rapang.

In de onderafdeeling Palopo zijn in het district *Wara* een aantal Boegineesch sprekende dorpen, t.w.: *Oeai Lawi*, *Saloebongko*, *Walangpalang*, *Pombaka*, *Pongpengan*, *Leboekang*, *Balandae*, *Batoepasi'*, *Tappong*, *Panggali*, *Masangan*, *Pandjala* en *Sorotanga*, eveneens in het landschap *Walenrang* van dezelfde onderafdeeling, t.w. *Saloe Ba'tang*, *Marobi* en *Rampoan*. Het ontkenningswoord van het Loewoesch is *tae'*. Verder behooren er toe de dialecten van *Masenrempoeloe:* het *Doerisch* het *Maiwa-sch*, het *Enrekangsch* en de zich daarbij nauw aansluitende dialecten van *Kassa*, *Batoelappa'*, *Letta*, *Radjang*, *Bassean* en *Oeloe Sa'dan*.

Het Doerisch (M 2) wordt gesproken in de landschappen *Alla'* (met uitzondering van de in het N.

daarvan liggende Sa'dansch sprekende dorpen), *Maloeah* en *Boentoe Batoe*. Het ontkenningswoord luidt *teda*.

Het Maiwa-sch wordt gesproken in het landschap *Maiwa*. (M 3). Verder nog in de onderafdeeling Sidenrang-Rapang in de aan Maiwa grenzende bergstreken in het district *Pitoe ri Ase*, in de dorpen *Tjimpolong*, *Tjempa*, *Betaoe*, *Lamarrang*, *Matadjan*, *Tjompong*, *Salo' Djampoe*, *Bolapatti*, *Batoe*, *Tanah toro*, *Boemboen taoe*, *Larioe*, *Tomea Wala-Wala*, *Tamapole* en *Boentoe Boeangin*. Voorts ook nog in eenige dorpen van het district *Pitoe ri Awa* in het stroomgebied van de *Bila*-rivier t.w. *Wala*, *Boeloetjenrana* en gedeeltelijk in *Aloepange* en *Botto'*. Het ontkenningswoord luidt *anda*, *inda* en *enda*; *tanda* beteekent: „het is niet"; ook komt *tang* voor in vormen als *tangkoeissan:* „ik weet het niet", hetgeen ook als zoodanig in het Sa'dansch gebruikt wordt. Het Maiwa-sch is wat meer beïnvloed door het Boegineesch dan de andere dialecten. In woordenschat sluit het zich dichter bij het Doerisch aan dan bij het Enrekangsch en verwanten.

Het Enrekangsch wordt gesproken in het landschap van dien naam (M 4). Het ontkenningswoord luidt *indjoo*, daarnaast *taen:* „er is geen" en *tak* in uitdrukkingen als *tak kelanto-lanto:* „geen kroost hebben".

De dialecten van de landschappen *Kassa*, *Batoelappa'*, *Letta* en de *lembang*, *Radjang*, *Oeloe Sa'dan* en *Bassean* sluiten zich nauw aaneen en staan dicht bij het Enrekangsch, met hetwelk ze in een subgroep zijn onder te brengen (M 4).

Volgens mededeelingen van den Controleur van Sidenrang-Rapang, den Heer H. L. Lanting, mij in 1924 verstrekt, wordt in het gebergte ten W. der vlakte van Sidenrang nog het Letta-sch gesproken.

Het ontkenningswoord luidt *indjoo* (in het dialect van Batoelappa' *ntjoo*); *taen* beteekent: „er is geen". *Taenda:* „niet"; *tangia* (Sa'd. id.): „niet, als een ontkenning van hetgeen te voren gezegd is, Mal. *boekan*".

Van de taal van de lembang *Binanga Karaeng* ten W. van Radjang en *Letta*, welke ook tot deze groep moet behooren, heb ik geen gegevens kunnen verkrijgen.

§ 2. Karakteristiek van de Loewoesch-Masenrempoeloesche taalgroep.

De Loewoesch-Masenrempoeloesche groep laat zich door de volgende kenmerken van de Sa'dansche groep onderscheiden:

I. Ze bezit de *w* tusschen twee *a's*, welke in een groot gedeelte van het Sa'dansch niet meer gehoord wordt, bv.: *bawa:* „brengen", *metawa:* „lachen".

In het Loewoesch treft men deze *w* ook aan tusschen twee niet gelijke klinkers, bv. *rewoe:* „gras", Sa'd. *reoe* en *rioe; lawoe:* „pompoen", Sa'd. *laoe; sowe:* „verbranden", Sa'd. *Soë; battawe':* „cassave", Sa'd. *battae'.*

II. Het geregeld voorkomen in deze groep van de palatale klanken *tj, dj* en *nj,* die in het Sa'dansch door *t, d* en *n* vertegenwoordigd zijn, bv. *tjobo':* „dolk", Sa'd. *tobok; djoekoe';* „vleesch", Sa'd. *doekoe'; ma'njemoe-njemoe:* „fluisteren", Sa'd. *ma'nemoe-nemoe.*

III. Het geregeld voorkomen van de *dj* tusschen twee klinkers, waar het Sa'dansch *j* heeft, bv.: *gadjang:* „dolk", Sa'd. *gajang:* „gouden kris"; *kodjong:* „wond", Sa'd. kojong; *kadjoe:* „boom, hout", Sa'd. *kajoe.*

Zooals boven reeds vermeld, komen de drie bovengenoemde kenmerken ook in verschillende streken van de Sa'dansche groep voor, in de districten Sa'dan Baloesee (Rante Pao), Rano, Boeakajoe, Mebali, Gandang Batoe (Ma'kale), in het district Bolong en de bergdorpen van het landschap *Walenrang* en in de bergdistricten *Pantilang, Maindo, Boloe, Kanna* en *Rante Balla,* alle in de onderafdeeling Palopo gelegen. Ze zijn echter geen algemeene kenmerken van de Sa'dansche taalgroep.

In het Masenrempoeloesch wordt in sommige gevallen *dj* of *tj* aangetroffen, waar het Sa'dansch *l* bezigt.

Voorbeelden zijn: *Alla'* (Doerisch) en *Boelo* (Maiwa-sch): *madjoko-djoko:* „zwijgen" Sa'd.: *Maloko-loko;* Maiw.: *mape etjà-etjà:* „langzaam gaan", Sa'd. *pela'-ela';* Maiw. *boetjili':* „hagedis", Sa'd. *boelilik.*

IV. Deze groep vertoont voorts het typische Boegineesche klankverschijnsel van het voorkomen van de *tj*, waar het Sa'dansch *s* heeft, bv.: *tjaoe':* „de baas zijn, krachtiger zijn dan", ook „genezen zijn", Sa'd. *saoe'-matjakka* en *tjakke:* „koud", Sa'd. *masakka'* en *masakke;* tjokkong: „nek", Sa'd. *sokkong.*

In woordenschat nadert zij het Boegineesch veel meer dan het Sa'dansch.

Voorbeelden zijn: *matjai':* „boos", Boeg. id. Sa'd. *sengke;* matja: „knap", Boeg. id. Sa'd. manarang; tia en tea: „niet willen", Boeg. *tea,* Sa'd. *moka, noka; adje:* „voet, been, poot", Boeg. id. Sa'd. *lette', lentek; metjoe:* „spuwen", Boeg. *mitjoe,* Sa'd. *mettoedoe; loka:* „pisang", Boeg. id.; Sa'd. uitsluïtend *poenti.*

Ook vertoont haar woordenschat meer verwantschap met het Makassaarsch dan het Sa'dansch, b.v.: *roekoe:* „de sawah zuiveren van gras", Mak. *roekoe'* (Boeg. *roe'*), Sa'd. *parioe.*

Loewoesch: *taipa:* „mangga", Mak. id. Sa'd. *pao.*

Masenrempoeloesch: *masolak:* „melaatsch", Mak. *sola'* (Boeg. *tjola':* „schurft"), Sa'd. *golen; basse:* „bos padi", Mak. *basse,* Boeg. *wasse.*

VI. Een groot gedeelte van den woordenschat wijkt zoowel van het Sa'dansch, als van het Makassaarsch en het Boegineesch af, zooals uit de volgende voorbeelden moge blijken:

Loewoesch: *madjambong:* „hoog", Sa'd.: *madao; mandjo:* „gaan", Masenremp. id. en Oeloe Sa'dan, Letta-sch: *ondjo,* Batoelappa': *mondjo,* Bassean: *indjo,* Maiw.: *indja,* Sa'd. *male, lao;* Loew.: *kaindi:* „kemiri", Maiw. id., Sa'd.: *kamiri.*

Masenremp.: *magadja:* „slecht" en *gadja:* „erg", Sa'd. *kadake; pakka:* „jongeling"; Doer. *kalitjo* en

katjilo: „hagedis", Enrek. *galitjo*, Sa'd. *boelilik;* Maiw. *kaitja:* „groot", Sa'd. *kasalle;* Maiw. Batoel., Radjang, Bassean: *medondon:* „'s ochtends in de vroegte", Sa'd. *melambi'; kassa: anga'*, Batoel., Radjang *onga'*, Bassean, Oeloe Sa'dan *anga'* en *onga':* „zoeken", Sa'd. *daka';* Radjang, Oeloe Sa'dan: *dea*, Batoel. Bassean: *dai*, Radjang, Batoel. Bassean, Letta: *dengan:* „geven", Sa'd. *ben, bengan.*

VII. Voorts komen sporadisch nog eenige typische Boegineesche klankverschijnselen in deze taalgroep voor:

a). Het optreden van de geprenasaleerde *r*, waar het Sa'dansch *nd* bezigt. Voorbeelden zijn: *ponrang:* „ananas", Sa'd. *pondan; kanre:* „eten", Sa'd. *kande;* Batoel. *linro:* „voorhoofd", Sa'd. *lindo.*

b). De neiging hier en daar een velare sluiter te bezigen, waar het Sa'dansch *n* als sluiter heeft. Voorbeelden zijn:

Loew. *kang:* „wij" (exclus.) als suffix bij de w. w. vormen, Sa'd. *kan; pangang:* „sirih-pinang", Sa'd. *pangan; boeloeang:* „ramboetan", Sa'd. *boeloean;* Masenreng: *daoeng:* „blad", Sa'd. *daoen; i lalang:* „in", Sa'd. *lan; bolokang:* „snotterig", Sa'd. *bolokan.*

Overigens sluit deze groep zich in klankstelsel dicht bij de Sa'dansche groep aan. Verschillende typisch-Boegineesche klankverschijnselen, als het gebruik van de pèpèt, het afwerpen van de *k* als beginner, en het maken van de geprenasaleerde mediae tot tenues treft men in deze groep niet aan. Ditzelfde geldt ook van de vormelementen. Het voorvoegsel *me* b.v., dat in het Boegineesch zoo goed als verouderd is, komt, evenals in het Sa'dansch, in deze groep veelvuldig voor en *oem*, dat in het Boegineesch niet meer in levend gebruik is, is hier, evenals in het Sa'dansch als infix wel min of meer verouderd, maar als prefix nog in levend gebruik.

Het Masenrempoeloesch laat zich nog door eenige bizondere verschijnselen kenmerken:

a). In het Doerisch is de sluitmedeklinker, die in het Sa'dansch tot hamzah geworden is, soms door *h* vertegenwoordigd.

Dit geldt zoowel de woorden, waar de hamzah in het Sa'dansch den typischen klank van de *R G H* met als ook de gevallen, waar zij een anderen medeklinker vertegenwoordigt.

Voorbeelden zijn: Sa'd. *ipa': „zwager", ipah;* Sa'd. *oeka': „slang", oelah* (soms is de bovengenoemde typische klank in het Doerisch *g* bv.: *ninog:* „aardbeving", Sa'd. *lino'; elog:* „speeksel", Sa'd. *elo'*) ; Sa'd. *maloea':* „ruim", *maloeah;* Sa'd. *pangala':* „bosch", *pangalah.*

Waar bovengenoemde en ook de met hamzah gesloten woorden het achtervoegsel *an* aangehecht krijgen, treedt hier niet als in het Sa'dansch de *r* of *s* als klinkerscheider op, maar doet de *t* als zoodanig dienst, b.v.: *toekatan:* „stijgend", Sa'd. *toekaran* van *toeka'; bokotan:* „lende juk", Sa'd. *bokoran* van *boko':* „rug".

b). Bij woorden, die met *k* gesloten zijn, wordt het possessief-suffix *na* na de *k* gevelariseerd tot *ng* en de *k* wordt dan vóór de *ng* tot hamzah of valt weg.

Dit heeft plaats in het Enrekangsch, Letta-sch, Batoelappa'sch en Basseansch.

Voorbeelden zijn: Enrek. *pe'pak:* „boomschors", *pe'panga:* „de schors er van". Letta-sch, Basseansch *anak:* „kind", *ana'nga:* „zijn kind"; Enrek. *loeloek:* „top", *loeloenga kajoe:* „boomtop".

Dit zal wel veroorzaakt hebben, dat de woorden die in het Sa'dansch, Doerisch en Maiwa-sch op *k* en hamzah uitgaan hier soms met *ng* gesloten worden, b.v.: Batoel.; Letta-sch, *beloeang:* „haar", Sa'd. beloeak; Enrek., Batoel. *awang:* „middel", Sa'd. *awak.*

c). In het Masenrempoeloesch komt veelvuldig *d* voor, waar het Sa'dansch *l* of *r* bezigt, b.v.: Maiw. en Batoel. *meodi*, Sa'd. *meoli;* Boentoe Batoe, Enr. *dante:* „vlakte", Sa'd. *rante.*

Ook heeft het Masenrempoeloesch wel *l*, waar het Sa'd. *r* bezigt, b.v. Letta-sch lara: „bloed", Sa'd. *rara*, Enr. Batoel.; Letta-sch *maliri*: „geel", Sa'd. *mariri*.

d). In het Maiwasch is het achtervoegsel *an* tot *a* geworden, b.v.: *poeroe-poeroea'*: „door mazelen aangetast", Sa'd. *poeroean; patindoa'*: „slaapplaats".

C. De Grenzen van de Taalgroep van Pitoe Oeloenna Saloe.

§ 1. Aanduiding van de grenzen, van de taalgroep van Pitoe Oeloenna Saloe.

Hierboven werd reeds medegedeeld, dat de dialecten, gesproken in het gebied der federatie Pitoe Oeloenna Saloe en het aanverwante taalgebied in de landschappen *Balanipa* en *Tjenrana* en de onderafdeeling *Mamoedjoe* gelegen, vooral in woordenschat belangrijk van de Sa'dansche groep afwijken en daarom vereenigd zijn in de groep van Pitoe Oeloenna Saloe. (N.) („De Zeven Rivierbronnen"), zoo genoemd naar het voornaamste gebied van deze taalgroep. De woordenschat, die zeer zeker heel wat verwantschap heeft met die van de Sa'dansche groep, in het bizonder met het Mamsa-sch, sluit zich wat meer bij het Makassaarsch en Boegineesch aan dan het Sa'dansch. Ook zijn er heel wat woorden, die deze groep gemeen heeft met het Mandarsch.

Een bijna algemeen klankverschijnsel van deze groep is dat de *w* van de verwante talen tot *h* geworden is.

De dialecten in de Bare'e sprekende Toradja's III blz. 146 *Mamoedjoesch* genoemd, t.w. het *Rante Boelawangsch* en het *Saloe Tabangsch* behooren tot de Pitoe Oeloenna Saloesche groep. In het artikel „Mandarsche Talen in de Encyclopaedie van Ned.-Indië, 2e druk" rekent Dr. Adriani die dialecten echter niet meer tot het Mamoedjoesch, maar deelt daar mede, dat het Mamoedjoesch zijn gebied ten N. van *Tjenrana* heeft en wel aan de kust van Straat Makassar van de baai van Mamoedjoe af tot aan *Karosa*. M. i. is hiermede het

gebied van het Mamoedjoesch, dat tot de Mandarsche groep behoort, juist aangegeven [6]).

In bovengenoemd artikel deelt Dr. Adriani verder mee, dat ten O. van het Mamoedjoesch en ten N. der Mandarsche dialecten het gebied van het Sa'dansch ligt.

Zooals boven reeds gemeld, acht ik het taalgebied van de federatie Pitoe Oeloenna Saloe te behooren tot de afzonderlijke taalgroep van Pitoe Oeloenna Saloe. De O. grens van de taalgroep van P. Oe. S. loopt in tusschen Mamasa (het stroomgebied van de Mamasarivier) en P. Oe. S. De W. grens van de Sa'dansche groep moet dus heel wat Oostelijker getrokken worden dan dit geschiedt in het Naschrift op de Bar. sprekende Toradja's III aldaar blz. 711). De daar genoemde W. grens van de Sa'dansche groep is dus de W. grens van de P. Oe. Saloesche groep en kan ten Zuiden van de Karamarivier nog wat Westelijker getrokken worden. De daar aangegeven Z. grens moet wat Noordelijker getrokken worden van 3°-20' Z. B. in het W. tot 3°-25' Z. B. in het O., daar het gebied in het landschap *Balanipa*, dat nog tot de P. Oe. S. taalgroep behoort Noordelijker ligt dan de door Dr. Adriani aangegeven lijn.

De grenzen van deze taalgroep loopen als volgt:

In het Noorden een lijn loopende van *Lombang*[1] aan straat Makassar op 2°-35' Z. B., vandaar Z. O.-waarts van 119°-5' O. L. (Gr.) tot de *Saloe Haoe* op 119°-10', vandaar de Saloe Haoe stroomopwaarts volgende tot 2°-40' Z. B. en dan O.-waarts de grens van de onderafdeelingen Mamoedjoe en boven-Binoeang — Pitoe Oeloenna Saloe volgende tot haar snijpunt met

---

[6]) Hoewel de woordenschat van het Mamoedjoesch hier en daar nogal afwijkt van die van het Mandarsch mag het toch tot de Mandarsche groep gerekend worden. Het heeft b.v. de sluitmedeklinkers *l*, *r* en *s* gespaard. Van alle Mandarsche dialecten staat het het dichtst bij de P. Oe. S. groep. Zijn ontkenningswoord luidt *oede* en *oedai*, welk laatste woord ook het ontkenningswoord is van eenige dialecten van de P. Oe. Saloesche groep.

119°-25'. In het O. loopt de lijn parallel met de grens van de voormalige onderafdeeling P. Oe. S. met boven-Binoeang, een lijn, die in het Z. Westwaarts ombuigt tot 119°-12' O. L. op 3° Z. B. en vandaar weer Oostwaarts tot 119°-20' O. L., tot *Mamboe* op 3°-18' Z. B., vandaar naar het Z. tot 3°-25' Z. B.

In het Z. loopt de grens van dit punt af N.-waarts om de *Maloso*-rivier (Mapilli-rivier) te snijden op 3°-21' Z. B. en vandaar W.-waarts tot aan 118°-55' O. L. tot aan de grens van de onderafdeelingen Balanipasche en Binoeangsche Benedenlanden en Madjene. In het W. loopt de grens van af dit punt Noordwaarts ten W. van het district *Oeloe Manda'* op 119° O. L. tot de grens van de onderafdeelingen Madjene en Mamoedjoe, gaat dan weer N. W.-waarts tot vlak bij de kust van Straat Makassar, vandaar Noordwaarts tot vlak bij de hoofdplaats *Tapalang*, dan N. W.-waarts tot aan *Lebani* op 2°-45' Z. B., vandaar N. O.-waarts langs de hoofdplaats Mamoedjoe tot 118°-55' O. L. en 2°-42' Z. B. en verder parallel met de kustlijn tot Lombang[2].

In het N. grenst de Pitoe Oeloenna Saloesche taalgroep aan het Mamoedjoesch (ontkenningswoord *oedai* en *oede*) en aan het Mangkisch (ontkenningswoord *tae'*) in het O. aan het Mamasa-sch (ontkenningswoord *tae'*), in het Z. aan het Mamasa-sch in de onderafdeeling Balanipasche en Binoeangsche Benedenlanden en aan het Balanipa-sch (ontkenningswoord *andian*), in het W. aan het Tjenrana-sch (ontkenningswoord *andian* en *ida*) en aan het Mamoedjoesch.

Tot deze taalgroep behooren de dialecten, gesproken in zes van de zeven landschappen van de federatie Pitoe Oeloenna Saloe, welke naam „De Zeven Rivierbronnen" beteekent. (Het district *Tabang* in Mamasa gelegen, het zevende lid der federate, behoort tot het Mamasa-taalgebied).

Deze landschappen zijn de volgende:

Taboelahan, in het stroomgebied van de *Saloe Haoe*, *Aralle* in het stroomgebied van de Saloe Aralle (bene-

denstrooms de *Saloe Maloso* of *Saloe Mapilli* geheeten), *Mambi*, in het stroomgebied van de Saloe Mambi, *Bamban* in het bovenstroomgebied van de Saloe Mambi, *Rante Boelawan* in het stroomgebied van de *Saloe Makka* en de *Saloe Mehalahan* en *Matanga* in het stroomgebied van de *Matanga*-rivier.

Het dorp *Kajoeberang* in het landschap Aralle gelegen, is een uitzwerming van lieden van Bamban en *Saloe Rindoe* in het landschap Aralle is, evenals *Lakahan*, dicht bij de Saloe Haoe gelegen, een nederzetting van lieden van Rante Boelawan. Ook behoort tot deze taalgroep de taal der stammen, die uit het stamland van Aralle en Mambi zijn uitgezwermd en thans in de huidige onderafdeeling Mamoedjoe wonen, zooals de *To Mekante* in *Kaloekoe*, de *To Pamosean* in *Rante Dango*, de *To Singonjoi* in *Padang Baka* en *Padang Panga*, dicht bij de hoofdplaats *Mamoedjoe*. Het gebied van deze dialecten reikt tot dicht aan de kust van Straat Makassar. Voorts behoort tot deze taalgroep de taal van *Lombang*[2], ten N. van de hoofdplaats Mamoedjoe, die van *Taloedoe*, het gebied o.a. van de *To Boteng* in het O. van *Mamoedjoe*, van de To Boteng in Talapang en van het meerendeel der bewoners van het landschap *Talapang* o. a. van *Lebani* (in de hoofdplaats en omliggend gebied wordt Mamoedjoesch gesproken).

Verder telt deze taalgroep nog vele sprekers in het gebied van de bergstreken der Mandarstaten, t. w. de *To Popenga* in boven-*Maloenda*, de bewoners van de districten *Oeloemanda'* en *Majamba* in *Tjenrana*, van de districten *Taramanoe' Ambopadang* en *Toebi* van Balanipa, in de dorpen *Rappang*, *Boelo*, *Poeliwa* van het district *Mapilla* en in de dorpen *Tapango*, *Boessoe*, *Landi*, *Labasang*, *Dakka* en *Batoe* van het district *Tapango* van Balanipa.

In deze groep vormt het taalgebied van Aralle en Taboelahan met de taal van Lombang[2] en der To Sinjonjoi in de onderafdeeling Mamoedjoe een zeker eenheid (N 1). In deze dialecten is de *w* regelmatig tot *h* gewor-

den en de *r* tot den spirant *ch*. In de dialecten van *Mambi*, *Rante Boelawan* en *Matanga* wordt wel de *w* tot *h*, maar de *r* niet tot *ch*, hetwelk ook het geval is in de taal der *To Boteng*, van *Tapalang*, *Oeloemanda'* en ALLE ANDERE bovengenoemde streken, die tot deze taalgroep behooren (N 2) en in het dialect van Bamban gaat de *w* niet in *h* over (N 3). Dit dialect sluit zich ook overigens het dichtst aan bij het Mamasa-sch.

Ten aanzien van de taal van enkele streken is het moeilijk de grens te trekken. Zoo is ook in de taal van *Pebateang* en *Bambangang* in *Maloenda* en in die van *Toebo* (*Tjenrana*) de *w* tot *h* geworden, een algemeen verschijnsel van de P. Oe. Saloesche taalgroep. Daar echter deze dialecten, die Tjenrana-sch kunnen genoemd worden de *r* en de *s* als sluiters bezitten, hebben wij hen niet in de groep van Pitoe Oeloenna Saloe opgenomen. Dit is n.m.l. een voornaam criterium, waardoor de P. Oe. Saloesche groep zich van het Mandarsch laat onderscheiden, dat zij de sluitmedeklinkers *l*, *r* en *s* niet gespaard heeft.

Deze *l*, *r* en *s* zijn in het dialect van *Madjene*, *Tjenrana* en *Mamoedjoe* gespaard gebleven, de taal van Balanipa heeft echter slechts *r* en *s* als sluiters. Het is niet geheel juist, wat in de Bare'e sprekende Toradja's III blz. 156 vermeld staat, dat het dialect van Balanipa alleen *n* en *ng* als sluiters kent. Dit geldt wel van de aan Balanipa onderhoorige bergdistricten, de bovengenoemde districten Taramanoe', Toebi en Ambopadang, welke wij in de P. Oe. Saloesche taalgroep hebben opgenomen. De taal van het eigenlijke gebied van Balanipa kent de *r* en de *s* nog als sluiters.

Enkele aan het Mandarsch grenzende dialecten van het P. Oe. Saloesch hebben *ni* als vormer van den passieven vorm, b.v. de taal van *Lombang*[2], *Oeloemanda'*, *Majamba*, *Boelo*[2] (*Taramanoe'*) en *Taramanoe'* zelf. Aangezien echter in de Mandarsche taalgroep zelf naast de *ni*-vorm in de andere dialecten ook de *di*-vorm voorkomt, n.m.l. in het dialect van Balanipa, hebben wij

gemeend dit niet als criterium te moeten laten gelden om bovengenoemde dialecten buiten de taalgroep van P. Oe. S. te plaatsen, met welke zij overigens allerlei gemeen hebben.

De taalgroep van Pitoe Oeloenna Saloe wijkt in het volgende van het Sa'dansch af:

§ 2. Karakteristiek van de taalgroep van Pitoe Oeloenna Saloe.

I. De *a* van het Sa'dansch wordt in deze groep soms door *e* vertegenwoordigd, bv.: *rengke'*: „vinger", Sa'd. *rangka'*; *kaleppe'*: „op de heup dragen", Oeloemanda' *koeleppe'*, Sa'd. *kepak.*

Sommige dialecten hebben een uitspraak van de *a*, die naar de *e* zweemt en dus een overgang vormt tot de *e* van bovengenoemde woorden. Voorbeelden zijn: *Ratte* bä*nnäng:* „garen", Besoangin bännä, Taramanoe', mänö': „kip", Tapango: änä-änä: „kind".

Ook heeft wel het P. Oe. Saloesch *oe,* waar het Sa'dansch *a* bezigt, b.v.: *maloesoe:* „warm", Sa'd. *malasoe;* tinaroen: „pijltje van het blaasroer", Sa'd. *tinaran.*

De uitspraak van de *a* in sommige dialecten is zeer open en zweemt naar *o* en is ook wel *o* geworden. Voorbeelden zijn: *Taloedoe' båjå*: „milt", *Dakka* (Tapango): *kepå*: ‚op de heup dragen", Majamba, Toebi *losoe:* „warm".

II. Waar het Sa'dansch *oe* en *o* bezigt, heeft het P. Oe. Saloesch vaak *e* of *i,* b.v.:

a. *ile'*: „slang", Sa'd. *oela'*; *illi'*: „made", Sa'd. *oelli';*
b. *mane':* „kip", Sa'd. *manoek;*
ose': „rib", Sa'd. *oesoek;*
c. *tingere:* „opboeren", Sa'd. *tingoro.*

Ook van dit verschijnsel vertoonen sommige dialecten weer een overgangsstadium in hun uitspraak, van de *oe* en *o* b.v.: *Taramanoe' malötöng, Besoangin lötö:* „zwart", Sa'd. *lotong; Tapango ködjöng:* „wond", Sa'd. *kojong;* Ratte. Besoangin, Taramanoe', manö: ‚kip". Sa'd. manoek; Toebi malöang: „ruim", Majamba *malöë,* Mal. *loeas.*

III. De pèpèt wordt in deze groep soms door *i* en *oe* vertegenwoordigd, waar het Sa'dansch *a* heeft, b.v.: *Majamba: ringi, Lombang*², *Aralle: hingi:* „hooren", Sa'd. *rangi*, Mal. *dèngar*, *mapidi:* „stekend, pijnlijk", *Boelo*², *Majamba: mapiddi, Oeloemanda' mapiddi*, Sa'd. *mapa'di*, Mal. *pèdis; toelloe:* „ei", Sa'd. *talloe*, Mal. *tèloer; oenoeng:* „zes", *Boelo*² *oennoe'*, Sa'd. *annan*, Mal. *ènam*.

IV. Het optreden van de velare neusklank als sluiter, waar het Sa'dansch *n* bezigt:
b.v.: *erang:* „trap", Taboelahan *eheng*, Sa'd. *eran; matarang:* „scherp", Sa'd. *mataran*.

V. Soms ook heeft het P. Oe. Saloesch den sluiter afgeworpen, dien het Sa'dansch nog bezigt, b.v.: *Oe'la:* „touw", Sa'd. *oelang; issa':* „rijstblok", Sa'd. *issong*.

VI. Hier en daar treedt het Boegineesche verschijnsel op, dat ook in het Mamasa-sch en Mangki'sch wordt aangetroffen, dat de *k* als beginner en in het midden van een woord wegvalt, b.v.: *naoa:* „hij zegt", Sa'd. *nakoea; koeitako:* „ik zie je", Sa'd. *Koekitako*.

VII. Het regelmatig voorkomen van de palatale klanken *dj, tj* en *nj* in het P. Oe. Saloesch, het menigvuldigst in de aan het Mandarsch grenzende streken, b.v.: *mamadja':* „betalen", Sa'd. *mamaja'*; „licht", *tiboeng baja*²: „in de vroegte"; *tapaoe, tiboeng saindji':* „weinig", oeloemanda', Tapango: *saindji, Lombang*² *sandji*, *Taloedoe'*, *Periang* (*Toebi*) *saidji, Taramanoe'*, *Boelo*² *saitji', Majamba, Ambopadang saitjo'; matjoa:* „goed"; *tjenge:* „bruine kiekendief", Sa'd. *tenge panjoe:* „zeeschildpad"; Lombang² *manjang:* „palmwijn", Tapango *mänjäng*, Ratte, Besoangin *manja:* „bloemkolf".

VIII. Evenals het Mamasa-sch en het Mangki-sch heeft ook het P. Oe. Saloesch een voorkeur voor de *m*, waar het Sa'dansch *n* bezigt, b.v.: morong: „zwemmen", Sa'd. norong, teme: „urineeren", Sa'd. *tene*.

IX. Waar het Sa'dansch *l* heeft vertoont het P. Oe. Saloesch soms *d* (ook wel *r*), b.v.: *madoho:* „recht",

Taloedoe', Toebi: *madoro,* Tapalang, Majamba *maroro',* Sa'd. *malolo; sido:* „scheel", Sa'd. *silong.*

X. In de meeste dialecten van dit taalgebied is het een opvallend verschijnsel, dat de *w* tot *h* geworden is. Voorbeelden zijn: *aha': „*middel", Sa'd. *awak* en *aak;* ahang: „kaf", Sa'd. *awang* en *aang; peho:* „lendegordel", Sa'd. *peo,* Rongkong *pewo;* Oeloemanda' *solasohong:* „broeder", Tapango *solasoho,* Rante Boelawan *solasoewoen* van *soewoen:* „uitgaan", Sa'd. *soen.*

a. Soms is ook de bilabiale *w* klank de overgangsklank tusschen *oe* en *a, oe* en *ai, a* en *oe, a* en *o* in de taal van Aralle en Taboelahan tot *h* geworden b.v.: *boeha:* „vrucht", Sa'd. *boea; oehai:* „water", Sa'd. *oeai; bahoeloe:* „sirih", Sa'd. *baoeloe* en *boloe; balaho:* „muis rat", Sa'd. *balao,* Rongkong *balawo.*

b. In de taal van de landschappen Aralle en Taboelahan is soms ook de *b* in de verwante talen, die in het Sa'dansch verdwenen is, tot *h* geworden, bv.: *bahi:* „varken", Mal. *babi,* Sa'd. *bai; toeho:* „leven", Mal. *toemboeh,* Sa'd. *toeo.*

Ook is de *b* van het Sa'dansch tot *h* geworden, b.v.: *tahoeang:* „wesp", Sa'd. *taboean; hala:* „omheining", Sa'd. *bala.*

c. Ook zijn soms in de taal van de landschappen Aralle en Taboelahan, in welke de neiging tot de *h* uitspraak het grootst is *d* en *l* tot *h* geworden, b.v.: *hapoe':* „haard", Sa'd. *dapoe'; dahi:* „worden", Sa'd. *dadi; mengkaleha:* „zich te binnen brengen", Sa'd. *mengkilala.*

De taal van het landschap *Bamban* en in geringere mate die van het landschap Rante Boelawan bezigt de *w* als tusschenklank tusschen twee klinkers, b.v.: *metawa:* „lachen", *soewoen:* „uitgaan".

In plaats van deze *w* heeft de taal van Bamban vaak *b,* bv. laba²: „spin", Sa'd. laa², Mal. laba²; balabo: „muis", „rat", Sa'd. *balao; pebo:* „lendegordel", Sa'd. *peo.*

De taal gesproken in Majamba, Boelo², Tiboeng, Ratte, Taramanoe', Periang (Toebi) heeft meestal in

die gevallen de dentilabiale *v*, bv.: Majamba, Boelo[2] bava: „brengen", Boelo[2], Tiboeng inava-navai: „gedachtig zijn aan", Boelo[2], Tiboeng, Taramanoe' toevo: „leven".

XI. In de taal van de landschappen Aralle, Taboelahan, Lombang[2] en der To Sinjonjoi is de *r* tot een faucalen spirant geworden, die wij met *ch* zullen weergeven. Voorbeelden zijn: *machante:* „vlak", Sa'd. *marante; machichi:* „geel", Sa'd. *mariri; dipichang:* „wanneer", Sa'd. *piran.*

Ook de typische klank van de *R. G. H.* met die in het Sa'dansch meestal *r* luidt, is in de bovengenoemde dialecten *ch* geworden, bv.: *chacha:* „bloed", Sa'd. *rara; oecha':* „pees", Sa'd. *oera'; bakachoe:* „nieuw", Sa'd. *ba'roe.*

Ditzelfde is het geval met de klank van de *R, L, D.* met wanneer die in het Sa'dansch door *r* vertegenwoordigd wordt, b.v. *oechang:* „garnaal", Sa'd. *oerang; mangoecha:* „jong", Sa'd. *mangoera; pache:* „ontbolbolsterde rijst", Sa'd. *pare.*

XII. Voorts vertoonen de taal van Aralle en Taboelahan nog de neiging de *s* te prenasaleeren, waar die in het Sa'dansch lang aangehouden wordt uitgesproken b.v.: *insan:* „weten", Sa'd. *issan; inseng:* „rijstblok", Sa'd. *issong; dansi:* „vogel", Sa'd. *dassi:* „soort vogel met gele of roode veeren".

XIII. Ook de woordenschat wijkt belangrijk af van die van het Sa'dansch.

a. Het P. Oe. Saloesch sluit zich in woordenschat wat dichter aan bij het Makassaarsch en Boegineesch dan dat met het Sa'dansch het geval is. Het heeft in woordenschat nog meer met het Makassaarsch en Boegineesch gemeen dan het Mamasa-sch en het Mangki'sch. De met het Mak. en Boeg. gelijkluidende woorden heeft deze taalgroep voor het meerendeel gemeen met de taalgroep van Masemrempoeloe.

Wat het Boeg. aangaat, zijn de gelijkluidende woorden voor een deel ontleende, die in de plaats van de

eigen woorden getreden zijn, b.v. *sikabassi:* „elkaar haten", Mamas. id., Boeg. *batji; sitoemai:* „zich verloren", Mamas. id. Boeg. id.; *barasi:* „liezen", Boeg. *barèssing.*

Voorbeelden van de woorden, die deze taalgroep met het Mak. en Boeg. gemeen heeft, zijn de volgende: Rante Boelawan *kompo:* „maag", Bamban Mambi *kompa,* Taboelahan *kompeng,* Mangki'sch en Osango (Mamasa) *kompong,* Tandoeng, Nosoe Manipi (Mamasa) *kopong,* Mesawa (Mamasa) *popong,* Boeg. *galèmpong,* Mak. *palompong; oenta':* „schild", Ratte oette, Mamas. en Mangk. *oetta',* Oud-Boeg. *oeta; apan:* „dij" Mamas. en Mangk. id., Bamban *apang,* Tapalang *paang,* Boeg. *pang,* Mamoedj., *pa'a;* bojo: „pompoen", Mamas. id., Mambi, Ratte *bodjo,* Mak. *bojo,* Boeg. *bodjo,* Mamoedj. *bodjo; saleong:* „wandlus", Mamas. id., Bamban *saneom; anak oeloea:* „oudste kind", Boelo² *ana oeloe-oeloea,* Mangk. *anak loea,* Mak. en Boeg. *anak oeloea; menoem:* „drinken", Oeloemanda' *menoeng,* Boelo² *menoe',* Mangk. *imoen,* Mamoedj.' *inoeng,* Mak. Boeg. *inoeng: padaling:* „gong", osango (Masawa) *padalin,* Tapango Tabone (Mamasa) en Mangk. *padali,* Oud-Boeg. *padali; timboe:* „put", Mamas. id., Madjene *toemboer:* „bron", Oud-Boeg. timpoe': „opzwellen".

Mataramí: „zoet", Boeg. *saramai.*

Naoeng: „naar beneden gaan", *manaoeng:* „diep", Mak. *naoeng* „beneden"; *dai':* „boren", Mand. id. Tapalang *dahi,* Mak. en Boeg. *nai',* Mal. *naik.*

b. Voorts zijn er heel wat woorden, die deze groep gemeen heeft met het Mandarsch in het bizonder met de taal van Mamoedjoe, meer nog dan dat het geval is met het Mamasa-sch en Mangki-sch, b.v.:

Panasan: „schoonouders", oeloemanda', Tapango *pasanang,* Soepiran, Mesawa (Mamasa) pasanang. Mand. *pasanan; be'dok:* „visch", Mamas. id., Mamoedj. *bedo;* lante: „Rotanmat", Mamas. id., Ratte *latte,* Mangk. *ale latte,* Mamoedj. *lantai,* Boeg. bissoetaal *lante; kodo:* „aap", Mamas. id., Mamoedj. id.; *doda':* „in bamboeko-

kers koken", Mesawa (Mamasa) *doda:* „rijst in bamboe koken", Mangk. *roda':* „vleesch in bamboe koken", Mamoedj. *roda* „in bamboe koken"; *binga:* „doof", Madjene id.; Bamban, Rante Boelawan, Mambi: *Kambong:* „in de vuist houden", Tapango *kammoeng,* Boelo² *kam ma',* Mand. *kammoeng. Kaiong:* „groot", Tapoea, Majamba, Taramanoe', Periang, (Toebi) kaia, Mand. *Kaiang; madondong:* „morgen", Mand. id.; *maidi:* „veel", Mand. id.

c. Andere van het Sa'dansch afwijkende woorden zijn de volgende (hieronder zijn ook opgenomen de van het Sa'dansch afwijkende woorden in het Mamasa-sch en Mangki'sch, die beide dialecten met deze taalgroep gemeen hebben:

Kola': „kokosnootdop", Mamas. id., Sa'd. *kararo; kaloempa:* „hoef", Taboelahan *Kaloempan,* Oeloemanda, Ratte *Kaloeppang,* Mamas. *kaloempa,* Mangk. *kanoepang,* Sa'd. *kaloengkoeng; marea:* „bevreesd", Mamas. *maria,* Sa'd. *„matakoe".*

Parara: „tandvleesch", Oeloemanda *pararang,* Mamas. *parara;* sikalindada: „elkaar liedjes, pantoens toezingen", Mamas. id., Mangk. Mamoedj. *ma' kalindada,* Sa'd. *silonde; sabboea:* „slaaf", Mamas. id. Sa'd. kaoenan; *kebo':* „rug", Mangk. id., Boelo² *tjebo',* Sa'd. *boko';* posa: „kat", Mamas. id. Sa'd. *serre', sese'.*

Mare: „rijp", Mangk. id. Taboelahan *mare,* Sa'd. *matasak; (na) kalemoei:* „hij heeft medelijden met", Mangk. id., Sa'd. (*na*) *kamasei;* Bamban *ibi';* „ruimte onder het huis", Mambi, Rante Boelawan *oehi',* Taboelahan *ohi',* Sa'd. soeloek; Bamban, Boelo² *kariri:* „haten", Mambi, „Oeloemanda" *karidi,* Taboelahan, Lombang² *kahidi.*

Tahoeliling: „bamboetje om vuur aan te blazen", Sa'd. *petoeë; baa':* „hoofd", Sa'd. oeloe; bete': „naar de overzijde gaan", Sa'd. *lian; kaliane;* „kreupelhout", Oeloemanda', Taramanoe' *kalane,* Sa'd. *koerra;* Mambi *pengolangan:* „venster", Oeloemanda', Tiboeng *pengolongan,* Sa'd. *pentiroan.*

Bij de voornaamwoorden vallen de volgende afwijkende vormen op:

Kodi: „ik", hetgeen ook het pers. voornaamwoord van den eersten persoon is in het Mangkisch en het Mamoedjoesch, Majamba, Boelo[2] *kori,* Tapalang, Tapango *koi;* daarnaast ook Mambi *kado',* oeloemanda' *kado.* Voorts vallen te vermelden Mambisch *kaoe* (vgl. Binoeangsch *kaoe*) en Dakka (Tapango) *iakoe* en Boelo[2], Ambopadang *iaoe,* Aralle, Taboelahan, Boelo[2], Tamaranoe' *koo,* Taboelahan ook *koo'* en het pronominale suffix Aralle, Tapoea, Lombang[2] *ko:* „ik, mij" na het ontkenningswoord *da* en *oeda',* bv. Aralle *dako lamao:* „ik ga niet", *dadako naita:* „hij ziet mij niet". Met deze vormen zijn te vergelijken Mamoedjoesch *iakoe* en Madjene, Tjenrana, Pambaoeang *iaoe:* „ik".

Dio: „gij", Tiboeng *i'o,* Madjene, Tjenrana *i'o.*

Inkai': „wij (inclus.)" (Tapalang), daarnaast Tapalang Lombang[2] *kai',* Aralle, Taboelahan *ingke,* als pronominaal suffix *ke',* Taboelahan, Taloedoe' *ke,* Taramanoe' *tje'* Majamba *tje,* bv. Aralle *mapi-dike':* „wij hebben pijn", Taloedoe' *kita daike di tanete:* „wij klimmen tegen den berg op".

Te vergelijken zijn de Mandarsche vormen: Mamoedjoe *engkita* en *ingkita:* „U", beleefde vorm, Madjene *ingkai'* en *ingkai',* Binoeang *iki'* en *iki,* Pambaoeng, Balanipa *inggai',* Tjenrana *inggai* en *inggae'i* en Madjene' *anggae:* „wij inclus".

Iami: „wij inclus". (Boelo[2]), vgl. Madjene en Tjenrana *iami.*

Dio koa': „gijlieden", Boelo[2], Tapango, Tapalang *dio koa,* Aralle, Taloedoe' *dioa,* als pronominaal suffix *koa,* Aralle, Mambi, Tapoea, Taloedoe' *koa,* bv. Oeloemanda' *laokoa':* „gaat, gaan jullie", Aralle *kamma'koa:* „zwijgt, zwijgen jullie".

Voorts bezigen de dialecten van deze taalgroep andere ontkenningswoorden dan het Sa'dansch. Voorbeelden zijn: Aralle, Taboelahan, Mambi *oedai,* hetgeen tot

dai verkort wordt (vgl. Madjene, *dai*), Mamoedj. *oedai*, Lombang[2], Taloedoe', Tapalang *oede*, Mamoedj. id.

Nevenvormen van *oedai* en *oede* zijn: *oeda*, *ada*, *ida*, Madjene en Tjenrana id., *ade*, *oeda'* en *ada'*. „Er is niet" luidt in het Tapalangsch *oeda' diang*, Mamoedj. *oede diang*, vgl. Mand. *andian*, Ambopadang *tandiang*, Dakka (Tapango) *oeda deng*, Tapango *ada ara*, Mambi *ta'ara*, Taboelahan *dai aha*. Daarnaast komt ook *ta'* voor bv. Taboelahan *tak koebela:* „ik kan niet", Mambi *ta' melo:* „niet willen", *ta'kodi':* „ik niet".

Ten aanzien van de affixen is nog op te merken, dat sommige dialecten van deze groep het voorvoegsel *pe* bezigen, waar het Sa'dansch *po* gebruikt in de beteekenis van „nemen tot, gebruiken voor", bv. Oeloemanda' *koepebaine:* „ik neem tot vrouw", Boelo[2] *koepebavine*, Sa'd. *koepobaine*, Periang (Toebi) *Koepebodja:* „ik heb als huis", Sa'd. *koepobanoea*, Toebi *napegaoe:* „hij doet", Sa'd. *napogaoe'*. Dit is ook in het Balanipa-sch en Mamoedjoesch het geval.

Van het achtervoegsel *an* is in sommige dialecten de *n* afgevallen, bv.: Majamba, Toebi *petjetjea:* „bijtachtig" van een hond, Sa'd. *pa'kekeran*, Boelo[2] *malasoea:* „los laten", Sa'd. *oeloessoeran*.

D. Karakteristiek van het Lemolangsch, in Waiboenta gesproken.

In het bovengenoemde enclavegebied in *Waiboenta* (onderafdeeling Masamba) wordt in een drietal dorpen door de ouden van dagen nog een taal gesproken het *Lemolangsch* geheeten, welke taal belangrijk van het Sa'dansch afwijkt. Die dorpen zijn: *Sassa'*, *Rompoe* en *Kapoeli*.

Het ontkenningswoord van die taal luidt *daja*, hetgeen vóór de vervoegde vormen met geprefigeerde persoonlijke voornm. en ook in verbinding met de encliti-

sche persoonl. voornw. *da* luidt. „Er is niet" luidt *dara,* bestaande uit *da* en *ara:* „zijn".

Volgens de Bare'e sprekende Toradja's III (blz. 11) wordt in het Z. W. van *Besoa,* in het dorp *Hanggira* (door de bewoners *Sanggira* genoemd) een eenigszins afwijkend dialect gesproken en wordt daar het ontkenningswoord *da'ara* gebezigd. In de Bijvoegsels van genoemd werk wordt op gezag van den Heer P. ten Kate medegedeeld, dat de ontkenning *da* ook in het Bada'sch, Besoa'sch en Napoesch voorkomt.

Het klankstelsel van het Lemolangsch sluit zich meer bij dat van de Oost-Toradja-sche groep en in het bizonder bij dat van de O. Tor. bergtalen aan dan bij het Sa'dansch. Dit moge uit het volgende blijken:

a). Het Lemolangsch heeft de nasale sluiter *ng* en *n*, die het Sa'dansch nog bewaard heeft, verloren, b.v.: *ganda:* „trom", Sa'd. *gandang; Makamba:* „gezwollen", Sa'd. *kambang; pelala:* „boomladder", Sa'd. *pelalan.*

Het achtervoegsel *an* van het Sa'dansch luidt in het Lemolangsch *a* en is daar nog in levend gebruik, b.v.: *pandea:* „eetschaal", Sa'd. *kandean; koelea:* „behept met rheumatiek", Sa'd. koelean; kalamoa: „plaats, waar een geest (*lamoa*) zetelt".

b). De Indonesische pĕpĕt wordt er niet als in het Sa'dansch uitsluitend door *a* en *i*, maar naast *a* en *i* ook door *oe* en *o* vertegenwoordigd. Hierin sluit het Lemolangsch zich nauw aan bij het Napoesch, b.v.: *ranga:* „gezel", Lebonisch id., Sa'd. *rangan:* „vermeerderen", Mal. *dĕngan:* „met"; *iba:* „vier", Sa'd. *a'pa',* Mal. *empat; dongi:* „hooren", Sa'd. *rangi,* Mal. *dĕngar; o poeroe:* „gal", Sa'd. *pa'doe,* Mal. *ĕmpĕdoe; toeloe:* „ei", Sa'd. *talloe,* Mal. *tĕloer.*

Wat de voorvoegsels aangaat, is te wijzen op het veelvuldig voorkomen van het voorvoegsel *mo,* dat in het

Sa'dansch in onbruik is geraakt, b.v.: *molembari:* „aan een draagstok dragen", Sa'd. *„manglemba"; monjemoenjemoe:* „prevelen", Sa'd. *ma'nemoe-nemoe; mobabei:* „maken", *mowele:* „zien".

Ook komen *po — a* afleidingen voor die het Sa'dansch niet kent, b.v.: *powinea:* „kweekbed", Sa'd. *panta'nakan; poboeaka:* „handschoffel", Sa'd. *peboeak* (Masamba).

Verder dient vermeld te worden het voorkomen van den passieven vorm zonder persoonsaanduiding met *ni*, welke ook in het Lebonisch gebezigd wordt, b.v.: *nirampangi o kapa:* „een huwelijk sluiten", Sa'd. *ma'rampanan kapa' — nipamoni:* „men blaast er op", Sa'd. *dipanoni.*

Daarnaast komt echter veelvuldig de *i*-vorm voor b.v.: *iala:* „het wordt gehaald"; *iambei:* „het wordt gegeven"; *iboeli o baroe:* „de palmwijn wordt met *boeli*bast bitter gemaakt"; *ipadoekoe:* „het wordt aangestoken".

Evenals in het Lebonisch komt ook in het Lemolangsch de reduplicatie van substantiva en adjectiva veel voor, b.v.: *boboa:* „kies", Sa'dansch *boeang; babatik:* „sprinkhaan", Sa'd. *batik; ana tatanga:* „het middelste kind", Sa'd. *anak tanga.*

Verder wordt het Lemolangsch nog gekarakteriseerd door den vorm van het bezittelijk voornw. 3e pers. *no* b.v. *roepano:* „zijn vorm gestalte", Sa'd. *roepanna,* welke vorm ook het Lalakisch bezit en door het bezit van het lidwoord *o*, bv.: *o wia:* „ontbolsterde rijst"; o rire: „mais", o rare: „kin", welk lidwoord ook in verschillende talen van de Boengkoesch-Morische taalgroep voorkomt.

Deze laatstgenoemde kenmerken zouden op verwantschap met de Boengkoesch-Morische groep kunnen wijzen, daar staat echter tegenover het voorkomen van *ni*-vormen en het enclitisch gebruik van de verkorte

persoonl. voornw. Dit laatste heeft het Lemolangsch gemeen met het Sa'dansch en de O. Toradja-sche bergtalen, en daardoor onderscheidt het zich weer van de Boengkoesch-Morische groep.

Ten slotte valt te wijzen op den woordenschat, die beduidend van dien van het Sa'dansch afwijkt, bv.: *sea:* „wie", vgl. Bar., *sema*, Sa'd. *inda*, *minda; iano:* „die" vgl. Besoa-sch *ono*, Sa'd. *toe dio loe; oealoe:* „acht", vgl. Bar. *oeajoe*, Sa'd. *karoea; sasio:* „neen" vgl. Bar. *sasio*, Sa'd. *kasera; samboengoe* „honderd,', Sa'd. *saratoe';*

ama: „vader", Sa'd. *ambe'; ina;* „moeder", vgl. Bar. *ine*, Sa'd. *indo'; mandate:* „lang", vgl. Bar. *marate*, Sa'd. *kalando*, *malambe'; kaia:* „groot", vgl. Pitoe Oeloenna Saloesch en Mandarsch *kaiang*, Tapoea, Majamba, Taramanoe', Periang (Toebi) *kaia; niong:* „buffel", Sa'd. *tedong; karaoe:* „ver", Napoesch *karao*, Sa'd. *mambela;*

bongsa: „veel", Sa'd. *boeda; madjaa:* „slecht", vgl. Bar. *madja'a*, Sa'd. *kadake; dongka:* „aangekomen".

Poe'oemboto-sch en Ampana-sch id. in het Bare'e id. als wisselterm, Sa'd. *sae*, *ratoe; mowele:* „zien", vgl. Bar. *ele*, Bada'sch, Besoa-sch, Balantaksch *ile*.

Wij zouden het Lemolangsch willen aanduiden met de letter E 4a.

SCHETSTAALKAART

van de

Sa'dansche, Loewoesch-Masenrempoeloesche en Pitoe Oeloenna Saloesche Taalgroepen.

Schaal 1 : 1.250.000

++++++	Residentiegrens
+·+·+·+·+	Afdeelingsgrens
- - - - - -	Onderafdeelingsgrens
═══	Grens der taalgroepen
D 2	Gebied van het Paloesch
E 4	Gebied van het Lebonisch
E 4a	Gebied van het Lemolangsch (Waiboenta)
E 5h	Gebied van het Iba-dialect van het Barĕ'e
J 2	Gebied van het Boegineesch
K 1	Gebied van het Sa'dansch (Sa'dansche Taalgroep)
K 2	Gebied van het Rongkongsch (Sa'dansche Taalgroep)
K 3	Gebied van het Mamasa-sch (Sa'dansche Taalgroep)
K 4	Gebied van het Mangki-sch (Sa'dansche Taalgroep)
M 1	Gebied van het Loewoesch
M 2	Gebied van het Doerisch
M 3	Gebied van het Maiwa-sch
M 4	Gebied van het Enrekangsch (+ Kassa-sch, Batoe Lappa-sch, Litta-sch, Basseansch Radjangsch en Oeloe Sa'dansch)
	M 1, M 2, M 3, en M 4, vormen te zamen de Loewoesch-Masenrempoeloesche Taalgroep.
N 1	Gebied van het Pitoe Oeloenna Saloesch (Taboelahansch, Aralle-sch enz.)
N 2	Gebied van het Pitoe Oeloenna Saloesch (Mambi-sch Rante Boelawansch enz.)
N 3	Gebied van het Pitoe Oeloenna Saloesch (Bambansch)
	N 1, N 2 en N 3 vormen tezamen de Pitoe Oeloenna Saloesche Taalgroep.
L 1	Gebied van het Madjene-sch, Tjenrana-sch en Balanipa-sch (Mandarsche Taalgroep)
L 2	Gebied van het Binoeangsch (Mandarsche Taalgroep)
L 3	Gebied van het Mamoedjoesch (Mandarsche Taalgroep)

De ceremonie van het „poela batèë" op het graf van Soeltan Iskandar II van Atjeh (1636—1641) [1]

door

R. A. Dr. H. Djajadiningrat.

Poela batèë, lett. steenen planten, is het met zeker ceremonieel gepaard gaande plaatsen van grafsteenen op een graf. Het ceremonieel bestaat in zijn eenvoudigsten vorm uit het zg., ter bezwering van booze machten dienende, „verkoelen" (*peusidjoeë*), d. i. het bestrooien met dooreengemengde gepelde en ongepelde rijst (*breuëh-padé*) en het besprenkelen met meelwater (*teupōng taweuë*) door middel van eene soort, van bepaalde „koele" plantjes vervaardigde, wijwaterkwast van de voor het hoofd- en het voeteneinde bestemde grafsteenen, en uit een godsdienstigen maaltijd (*kanoeri*) hetzij op de begraafplaats zelf, hetzij tehuis. De plechtigheid wordt verricht op den 44sten dag na den sterfdag, wanneer niet gebrek aan middelen of het jaargetijde — er is nl. een jaargetijde, waarin het *poela batèë* verboden is — tot uitstel noopt. De plicht tot het volbrengen van de plechtigheid rust op de naaste mannelijke bloedverwanten van den overledene, en, indien deze eene gehuwde vrouw was, ook op den weduwnaar. De beteekenis eindelijk van de ceremonie kan hieruit blijken, dat het van een weduwnaar voor onvoegzaam geldt om te hertrouwen of om, ingeval zijne overleden vrouw nog ten laste van hare ouders was, zijn

1) Mededeeling, gedaan in de vergadering van de Afd. Taal-, Land- en Volkenkunde van het Kon. Bat. Gen. v. K. en W. op 7 Nov. 1928 en op enkele punten nader uitgewerkt.

recht op de helft van den bruidschat te laten gelden — een recht, dat de Atjehsche adat in zulk een geval aan den man toekent, echter onder uitsluiting van hem van de nalatenschap der vrouw —, en dat de bloedverwanten van een overleden man geen aanspraak op bemoeienis met de opvoeding van de nagelaten kinderen kunnen maken, zoolang voor het *poela batèë* nog niet is gezorgd [2]).

In de geschiedenis van Atjeh zijn er twee gevallen van het volbrengen van deze plechtigheid door vorsten op vorstelijke graven geweest, die eene uitvoerige beschrijving in eene Maleische kroniek hebben gevonden. Die kroniek [3]), de Boestânoessalâṭîn van Noeroeddîn ar-Rânîrî, is samengesteld juist in opdracht van den vorst, die onder veel ceremonieel grafsteenen op de graven zijner voorvaderen te Pahang aan den overwal liet plaatsen en op wiens graf het *poela batèë* door zijne weduwe en opvolgster onder nog uitgebreider ceremonieel werd verricht. De beschrijving van die twee plechtigheden zijn dus van een tijdgenoot afkomstig, die in de tweede ceremonie — hij was een schriftgeleerde van aanzien, die de bescherming van vorst en vorstin genoot — bovendien zelf eene rol vervulde. De bedoelde vorst was Iskandar II, die van 1636—1641 n. Chr. regeerde en na zijn dood werd opgevolgd door zijne weduwe Tâdjoel'âlam Ṣafîatoeddîn (1641—1675).

Uit het eerstgenoemde geval van een vorstelijk *poela batèë* kan blijken hoezeer het volbrengen van die plechtigheid als een plicht van piëteit werd gevoeld. Iskandar II was als knaap van 7 jaren in het gevolg van zijn vader, die vorst van Pahang was, gevankelijk naar Atjeh gevoerd, toen de Atjehsche Sultan Iskandar Moeda Pahang had onderworpen. In Atjeh kreeg hij eene dochter van den Soeltan ten huwelijk, werd daarop, volgens de Boestânoessalâṭîn, als troonopvolger aange-

---

[2]) Zie Dr. C. Snouck Hurgronje, De Atjèhers, I. p. 476—478.
[3]) Zie daaromtrent B. K. I., 1911, p. 135—137.

wezen en kwam na den dood van zijn schoonvader zonder stoornis op den Atjehschen troon, ten gevolge van de, in verband met de mededeeling van de Boestânoessalâṭîn over zijne verheffing tot kroonprins, vermoedelijk niet toevallige omstandigheid, dat Iskandar Moeda kort tevoren zijn eenigen zoon had laten ombrengen, „omdat (hij) — naar een Nederlandsch bericht zegt — denselven seer vrevelmoedich oordeelde ende vreese hadde, dat nae zyn doot tryck in een bloetbat soude stellen" [4]. Als Atjehsch vorst, ofschoon hij dus buiten zijn geboorteland was opgegroeid en in eene vreemde dynastie was opgenomen, liet hij de ceremonie van het *poela batèë* op de graven zijner voorvaderen te Pahang verrichten. Voor de beschrijving van die plechtigheid kunnen we verwijzen naar een opstel van van Ronkel over „Grafmonumenten op het Maleische schiereiland in een oud Maleisch werk vermeld" in de BKI 1920 p. 162 en vlg., waarin de desbetreffende tekst van de Boestânoessalâṭîn is gepubliceerd, evenwel zonder dat het stuk als eene beschrijving van eene *poela batèë*-plechtigheid (Maleisch: *memboeboeh* of *menanamkan batoe*) is herkend en toegelicht.

De tweede *poela batèë*-ceremonie, in de Boestânoessalâṭîn omstandig verhaald, betrof, gelijk reeds is gezegd, het plaatsen van grafsteenen op de grafstede van Soeltan Iskandar II. Van een Hollandschen ooggetuige bezitten we ook van de uitvaart van dezen vorst eene beschrijving, die we hier eerst vooraf laten gaan. Die beschrijving is van Nicolaüs de Graaff uit Alkmaar, die, in 1639 als onder-chirurgijn in dienst van de Kamer Hoorn van de Geoctroieerde Oost-Indische Maatschappij naar Oost-Indië vertrokken, over Malaka, waar hij de verovering der stad door de Hollanders op de Portugeezen had medegemaakt, in 1641 in Atjeh gekomen, aldaar dienst deed als Onder-meester van het Kantoor der Compagnie.

---

[4]) Zie B. K. I, 1911, p. 183.

„In de tijd dat ik in Achin lag — lezen we in zijn reisverhaal — „is de Koning overleden, veroorsakende „een groote opschudding onder de Grooten, waar door „veel volk om 't leven geraakte: en wy onse Logie vier „a vijf dagen gesloten hielden: want ider wilde koning „zijn. Eindelijk wierd de Koninginne uitgeroepen als „Regente van 't Koningrijk, en heeft ook veel jaren na „die tijd als een treffelijke Vorstin geregeert.

„Ondertussen wierd de Lijkstatie van den overleden „toebereid, en met koninglijke pragt uitgevoert: desel„ve bestond in een groot gevolg van Princen, Heeren „en Edelen, nevens 260 Oliphanten, altemaal met kos„telijke zijde, goud lakens en geborduurde kleeden be„hangen. Wiens tanden enige met goud andere met sil„ver waren overtogen: andere met vierkante huisjes en „kostelijcke tenten op haar rugge, daar veel Vendels met „silver en goud doorwerkt afhingen. Ook enige Rinoce„ros en Persiaanse Paarden met silvere en goude tomen, „en kostelijcke kleeden toegerust. En menigte van des „overlede Konings vrouwen, die de trein en rousleep „vermeerderden. En aldus wierd 't Lijk in de kist van „Tambago Soosa, dat is halv' goud en koper, met alder„hande goude lakense kleden behangen, naar 't agter„hov' by zijn Voor-vaders begraven, en honderd dagen „van zijn Vrouwen en Bysitten beweend, en dagelijks „alderhande spijs, drank en toebak gebragt, als of hy „leefde, 't welk van dese Wijven haar klaag-uuren geein„digt zijnde, met vreugde wierd opgegeten.

„So haast was des Konings Lijk niet in de Graf-stede „geset, of twe silvere Kamer-stukjes wierden afgescho„ten, waar op al 't Geschut in Achin de gantsche nagt „gelost en afgeschoten wierd, met geduurig geroep: God „bewaar de nieuwe Koningin, en daarmede was alles „in rust en vrede" [5]).

---

[5]) Reisen van Nicolaus de Graaff na de vier gedeeltens des Werelds, Hoorn 1701, p. 9—10.

Zeven dagen na het verscheiden van Marhoem Dâroessalâm d. i. de aan Iskandar II na den dood gegeven naam, zoo vertelt de Boestânoessalâṭîn, gaf de koningin Tâdjoel'âlam bevel om voor den overleden vorst grafsteenen te vervaardigen van eene tot dusver ongekende pracht en grootte. Toen verscheen Marhoem Makota Alam — d. i. Soeltan Iskandar Moeda — den bewakers van de in bewerking zijnde steenen in den droom en riep hun met krachtige stem toe: „Hé, handwerkslieden, wilt gij deze grafsteenen de mijne doen overtreffen?" Toen van dezen droom aan de koningin bericht werd gegeven, gelastte de vorstin een stuk van de steenen af te hakken en deze op gewone grootte te brengen. — Wij vermelden deze bijzonderheid in het verhaal, omdat daaruit blijkt, dat Soeltan Iskandar Moeda, aan wien de latere traditie niet alleen de werkelijk door hem verrichte daden, die Atjeh tot macht en grootheid brachten, maar ook nagenoeg al den luister van het verleden toeschrijft, reeds spoedig na zijn dood die beteekenis in de overlevering begon te krijgen en als onovertrefbare vorst werd beschouwd.

Uit de zeer uitvoerige beschrijving van de grootsche plechtig- en feestelijkheden bij de overbrenging van de grafsteenen naar de begraafplaats, welke beschrijving wij hierachter in extenso in den oorspronkelijken tekst zullen laten volgen, verdienen verder slechts een paar punten naar voren gebracht te worden. Het geheele relaas is op te vermoeiende wijze gedetailleerd en de details zijn meerendeels te weinig belangwekkend om er eene integrale vertaling of een breedvoerig inhoudsoverzicht van te geven [6]).

In de eerste plaats verdient vermelding de beschrijving van het ceremonieel, toen de vorstin, die de eerste is geweest van een onafgebroken reeks van vier regeerende koninginnen, opdracht gaf het *poela batèë* op het

[6]) Min of meer belangwekkende bijzonderheden zullen we bij den tekst zelf aanteekenen.

graf van haar gemaal te verrichten. De koningin zat op een gouden, met allerlei edelgesteenten versierden troon, omgeven door een gordijn van dunne, met gouddraad doorweven Chineesche stof. Binnen die omsloten ruimte zaten voor haar de onderhoorige vorstinnen, de prinsessen en de vrouwen en dochters van Atjehsche hoofden. Buiten den voorhang hielden hofdames en vrouwelijke hofbedienden de wacht, en in een afzonderlijk open gebouw, de *peratna sembah*, andere, mannelijke hofdignitarissen. De rijksgrooten en hoofden waren in een groot open gebouw, de *balai besar*, buiten de hofpoort verzameld en begaven zich eerst na aanzegging daartoe naar binnen, naar de *peratna sembah*, waar zij, na onder opheffing der handen tot het hoofd met de woorden „Daulat Dirgahajoe Makota Sjah Alam" der vorstin hun groet gebracht te hebben, plaats namen. Die aanzegging om voor de vorstin te verschijnen werd hun aangekondigd door hofdignitarissen uit de *peratna sembah*, onder vertoon van het vorstelijk zegel, dat die hofdignitarissen mèt het daarmede bekrachtigde vorstelijk bevel van eene der hofdames hadden ontvangen. De rijksgrooten en hoofden werden in de *peratna sembah* eerst onthaald en vernamen daarna wederom door tusschenkomst van eene der hofdames de wenschen van de vorstin.

Bij deze beschrijving kan men vergelijken het verhaal van de receptie door dezelfde vorstin in 1644 gegeven ter eere van den Commissaris der Hooge Regeering te Batavia, Arnold de Vlamingh van Outshoorn, waaruit P. A. Leupe in een opstel over „Een hollandsche juffer op bezoek bij de vorstin van Atjeh Tadjoe'l-'alum, 1644" in Eigen Haard 1879, p. 191-194 het een en ander heeft medegedeeld. De Vlamingh was n.l. in Atjeh gekomen tegelijk met den opperkoopman Jan Harmansz., die bestemd was er als resident achter te blijven, en diens echtgenoote. De Atjehsche koningin, zeer begeerig de Hollandsche vrouw te ontmoeten, liet Jan Harmansz.

„versoecken syn huysvrouw geliefde te licentieren haere Alteza .... mochte comen besoecken". Toen het bezoek van Juffrouw Harmansz., die als vrouw tot de koningin zelve toegelaten kon worden, werd voorbereid, gaf een *orang kaja*, een rijksgroote, te kennen, dat indien Juffrouw Harmansz., onder aanbieding van passende geschenken, der koningin kon behagen, door haar alleen bij de vorstin meer zou kunnen uitgewerkt worden dan ooit te voren met alle raadsheeren te zamen was geschied, „nadien deselve, — zooals het verder in het bericht luidt —, de Coninginne hun leven niet te sien noch te spreken en quamen, nochte oyt noch niet gesien ofte gesprocken en hadden, maer alles tusschen beyden per internuntios moest worden verhandelt". De door Juffrouw Harmansz aan het hof, in de onmiddellijke nabijheid van de koningin opgedane indrukken schijnen, jammer genoeg, niet opgeteekend te zijn. Uit het verhaal van de ontvangst van den Commissaris en zijn gezelschap, zooals het door Leupe, grootendeels met de woorden van de Vlamingh zelf is weergegeven, nemen we het volgende over:

„Op het plein van het hof, bij den eersten boom, op nog wel rijkelijk vier musketschoten van de eerste hofpoort, hield de stoet [7]) halt, en werd hun gelast „nevens gerepeteerde Orang Kayen Bintura Radja, „Sestia Wanghsa en de Soudaga Radja [8]), mitsgaders „noch twee Sabandars op onse kouse voetelingen met 't „aengesicht naer 't Hoff gekeert op een reye soude stel- „len wordende aan de rechterhant door voorverhaelden „elefant, gelaeden met syn Edelheytsbrief [9]) gesloten en „ons gerecommandeert indier voege soo lange blyven

---

7) die den Commissaris had afgehaald.

8) Te voren in het verhaal genoemde rijksgenooten, die den Commissaris moesten geleiden.

9) Brief van den Gouverneur-Generaal aan de Atjehsche koningin, op een zilveren schotel vervoerd door een *béntara* op een olifant gezeten.

„staen souden (dat) de schuyven van sekere vertoon-„plaetse [10]) van de Coninginne, naest de voorverhaalde „Hofpoort staende, werden geopend, 't welck by naer „een half uyr vertoefde ende soo lange moesten blyven „staenproncken, sonder ons vermochten met een rock „ofte quitasol voor den regen, die al vry dicht neder-„storte te decken". Nadat het half uur op deze wijze was voorbij gegaan zagen ze de schuiven openen en eenige binnengordijnen wegschuiven; toen werden ze een groot aantal vrouwen gewaar waaronder de vorstin mede mooet zijn geweest, doch de verre afstand belette hen dit te onderscheiden.

„Soo haest voorschreven vrouwen produceerden, „moesten gesamentlyck naer de Atchinese wyse onse „reverentie doen, namentlyck in dezer voege: Eerst „leghden beyde onse handen even boven de knien met „een gebogen lichaem, waernaer deselve te samen voe-„gende, brachten die soo gevouwen met de muysen tegen „het voorhooft dat daer oock wat naer toebogen, spre-„kende met eenen daulat orguye Tuancoe [11]) ; ende wier-„den andermael g'arresteert ende gelast gelijcke reve-„rentie te doen, daermet wederom een stuck weeges „advanceerden tot omtrent noch een musquetschoot van „meergeseyde huysgen waren, deden voor de derde „mael invoegen voorhaalt onsen eerbied". Toen werden ze geleid naar een bali of zitplaats [12]), die aan hun rechterhand stond; hierop hadden reeds een aantal hofgrooten en andere gekwalificeerde personen, benevens eenige vreemde Anachodas en voorname kooplieden plaats genomen, ten einde een gevecht van olifanten bij te wonen, wier aantal wel in de zestig bedroeg, waarna een dergelijk gevecht van rammen plaats had" (l. c., p. 192 en 194).

---

10) De *maligai Pantja Pendawa* van de Boestânoessalâṭîn? Zie hierachter den tekst.

11) Mal. d a u l a t d i r g a h a j o e, T o e a n k o e.

12) De *peratna sembah*?

De gasten werden tweemaal onthaald op een „goede party suykerriet [13]) ende eenige andere groente", en vervolgens werd ieder van hen vereerd met „een Atcheins cleet ende tulbant, welck een van 't ander naer rato (hunner) qualiteyten uytstekende was". In dat kleed moesten zij vervolgens op een plein voor de „Baleye" verschijnen om door de koningin gezien te worden „ende reverentie te doen". „Dat by ons tot hare Alteza's genoegen volbracht wesende, — vertelt de Vlamingh verder —, keerden weder ter Baleye, daer noch een goeden tyt verbleven, ende eyndelyck by meest alle d'Eelefanten d'een tegens den ander een kansje gewaeght ende de Vorstinne uyt haer voorsz. schouwplaetse naer 't Binnen Hoff geweken synde, werden wy geleyt door de twee eerste Hoffpoorten op een groot Baleye [14]), daer aen de rechterhant staende, gespreyt 't meeste part met Alcatyven ende voort vol schoone matten beleght". Daar kwamen ook de Laksamana en andere rijksgrooten en werd er van wege de vorstin overvloedig opgedischt. Het servies voor den Commissaris was evenals dat voor den Laksamana en de rijksgrooten grootendeels van goud; het verdere servies was van soeasa en van zilver, en voor de mindere personen van koper. Toen de maaltijd afgeloopen was, werden de Commissaris en zijn gezelschap met drie olifanten naar de Logie teruggebracht.

Van de pracht en praal aan het Atjehsche hof van die dagen vindt men in hetzelfde opstel van Leupe den indruk weergegeven, dien een andere Commissaris van de Hooge Regeering bij een bezoek aan Soeltan Iskandar II in 1639 kreeg. Die Commissaris „verstomde bij het zien van de pracht der kleeding en den luister van

---

13) De gebruikelijke versnapering, waarop men op feesten de gasten onthaalt. Snouck Hurgronje noemt suikerrietsap teekenend „den gewonen onschuldigen borrel der Atjèhers". Zie De Atjèhers I, p. 70, en 295.

14) Wel de *balai besar* van de Boestânoessalâṭîn.

den troon. Het scheen alsof men in de zon keek, zoo glinsterde alles van diamanten en andere zeldzame steenen. Die troon werd geschat op veertig bharen zwaarte aan goud en was, met de zeldzame diamanten en andere gesteenten, volgens het zeggen van den sultan, ,,negentig maal honderd duizent guldens" waard. In de eerste veertien dagen, die de gezant in Atjeh doorbracht, kwam hij zelden bij den sultan, of deze liet hem altijd ,,veel rariteiten sien, die al by malkanderen een onwaerdeerlijcken schat souw bedragen" (l.c., p. 191).

Ook van de pracht der grafsteenen van Iskandar II, die volgens de Boestânoessalâṭîn met in de behakking ingewerkt goud overtrokken en met edelgesteenten bezet waren, heeft men een Hollandsche getuigenis, n.l. van den reeds genoemden Arnold de Vlamingh van Outshoorn, die tijdens zijn verblijf te Atjeh in 1644 ook, na daartoe van de koningin vergunning verkregen te hebben, met de ambtenaren der loge een bezoek bracht aan „hare Alteza's haren vader en mans begraafplaatsen". „Die voornamentlijk ter eere van hare Hoochedens man, den jongst overleden Coningh — zegt de Vlamingh — bevonden waerdich om (te) zién, ja, soo uitmuntent costelyck van goud en swassa gemaeckt en met alderhande pretieuse gesteenten ingezet, als vertrouwe diergelycke in de werelt niet meer te vinden". „Die begraafplaatsen — vertelt verder Leupe, die uit het verhaal van dat grafbezoek eene korte mededeeling heeft gedaan in Eigen Haard 1880, p. 443 onder den titel „Bezoek gebracht aan de graven der Sultans te Atjeh. 1644" — die begraafplaatsen werden dag en nacht, jaar uit jaar in, elke door vijftien vrouwen, onder toezicht van een der vrouwen van de hofgrooten bewaakt. Iedere vrouw had haar bijzonderen dienst te verrichten; de eene om te bidden, de andere om wierook te branden, een derde wederom met andere „Moorsche superstitiën te plegen". Om de acht dagen werden deze vrouwen door een gelijk getal vervangen".

Stelt men eindelijk naast het zeer gedetailleerde relaas in de Boestânoessalâṭîn van den stoet, die de grafsteenen naar de begraafplaats bracht, — waarvoor we naar den tekst hierachter verwijzen —, de beschrijving van de lijkstaatsie van Iskandar II, die wij uit de Reisen van Nic. de Graaff citeerden, dan kan men uit al dit aan op zichzelfstaande, Hollandsche getuigenissen ontleende, ter toelichting van het hier gepubliceerde Maleische stuk aangehaalde vergelijkingsmateriaal zien, dat het geen irreëel of onmatig verfraaid tafereel is, dat de Boestânoessalâṭîn van de pracht van het hof van Tâdjoel'âlam, van de kostelijkheid van de grafsteenen van Iskandar II, en van de praal der ceremonie bij de plaatsing dier steenen geeft.

Uit deze *poela batèë*-beschrijving in de Boestânoessalâṭîn blijkt ten slotte — en dit is het laatste en voor het heden wel belangrijkste punt, waarop we de aandacht willen vestigen —, dat Soeltan Iskandar II begraven lag op eene Kandang Daroeddoenia [15]) geheeten begraafplaats in den door hem aangelegen lusthof Taman Ghairah. Van dezen lusthof bevat de Boestânoessalâṭîn ook eene beschrijving, die we in een artikel over „De stichting van het Goenòngan geheeten monument te Koetaradja" in het TBG. 1916, p. 561 en vlg. hebben gepubliceerd. Inderdaad wordt daarin gewag gemaakt van eene vorstelijke begraafplaats in de Taman Ghairah (TBG. 1916, p. 564 en 570), doch niet van de namen der aldaar begraven personen. Uit het hier behandelde stuk, gevoegd bij het door Leupe medegedeelde van het bezoek van Arnold de Vlamingh aan de graven van den vader en den gemaal van Tâdjoel'âlam, waarvan de ligging door den bezoeker niet nauwkeurig werd aangegeven, weten we nu, dat in dien lusthof niet alleen Soeltan Iskandar II, maar ook diens voorganger en schoonvader Soeltan Iskandar Moeda begraven lag.

---

[15]) Daroeddoenia was de naam van het Sultanspaleis; zie beneden, p. 87, noot 67.

De mededeeling van Nic. de Graaff omtrent de bijzetting van Iskandar II „by zijn Voor-vaders" moet wel als eene onnauwkeurigheid aangemerkt worden, want Iskandar II was uit Pahang afkomstig en uit het feit, dat hij aldaar het *poela batèë* liet verrichten — het verhaal hiervan zegt niet duidelijk wien met name die plechtigheid gold, doch geeft toch een indruk in dezelfde richting — is op te maken, dat ook zijn vader, die door Iskandar Moeda als gevangene naar Atjeh was gevoerd, te Pahang zijn graf had.

Van den lusthof Taman Ghairah nu bestaan thans nog overblijfselen; van de praalgraven van Iskandar Moeda en Iskandar II is er evenwel geen spoor meer te vinden. Wel weet men nog, dat daar het grafmonument van Iskandar II heeft gestaan, maar van het graf van Iskandar Moeda, den roemruchtigsten vorst van Atjeh, is, merkwaardig genoeg, zelfs de heugenis verdwenen [16]).

Den langdradigen Maleischen tekst van de beschrijving der *poela batèë*-plechtigheid zal ik u niet voorlezen. Het stuk, dat in de uitgave van het over de geschiedenis van Atjeh handelende 13de hoofdstuk van het 2de boek van de Boestânoessalâṭîn door G. K. Niemann in zijne Bloemlezing uit Maleische geschriften 2de stuk achterwege is gelaten, komt voor tusschen de woorden *berdaulat* en *bahwa*, die in die Bloemlezing (2de stuk, 3de druk) op p. ١٣٩ r. 1 en 2 staan. Het eerstgenoemde woord gaat er echter niet onmiddellijk aan vooraf; zooals Niemann er bij aangeteekend heeft (p. 30) volgen op dat woord eerst uitweidingen in den lof van Tâdjoel'âlam en daarna nog een kort verhaal omtrent tijdens Iskandar II naar Atjeh gekomen gezanten uit Guzerate. Wel sluit bij het *poela batèë*-stuk aan

---

16) Zie TBG 1916, p. 564 (de aldaar bedoelde plaats in de Boestânoessalâṭîn is het hier behandelde stuk), J. P. Moquette in Oudheidk. Verslag 1914, p. 79—80 en Snouck Hurgronje, De Atjèhers II, p. 329—330.

de door Niemann opgenomen passus, die eveneens, doch minder uitvoerig den lof der vorstin verkondigt, na de, in de uitgave weggelaten, inleidende woorden: *kata jang empoenja tjeritera.*

In deze laatste lofspraak hebben we vermoedelijk het oorspronkelijke, van de hand van Noeroeddîn ar-Rânîrî zelf afkomstige slot van de Atjehsche kroniek in de Boestânoessalâṭîn te zien, welke kroniek in haar overgeleverden vorm tot de vermelding van de troonsbestijging van 'Inâjat Sjah in 1678 loopt. De Djawâhiroel-'oelôêm fî kasjfilma'lôêm bevat nl. aan het einde de aanteekening, dat dat in 1052 H. (1642 n. Chr.) door Noeroeddîn ar-Rânîrî aangevangen geschrift door een zijner leerlingen in Dzoelḥiddjah 1076 H. (1666 n. Chr.) werd voltooid, en bij de aanduiding van den oorspronkelijken schrijver zijn eulogiën gevoegd, die men gewoonlijk op namen van reeds overleden personen laat volgen, t. w. *raḥimahoellâhoe ta'âlâ wa radhijallâhoe 'anhoe* (God schenke hem genade en hebbe in hem welbehagen) [17]. Ook zonder dit gegeven leek het onwaarschijn-

[17]) Die aanteekening vermeldt verder, waar Sjech Noeroeddîn het werk afbrak, en dat hij de voortzetting erven aan een zijner leerlingen opdroeg, doordat hij in 1054 H. (1644/1645 n. Chr.) naar Rânîr, zijne plaats van herkomst, vertrok. Dat hij daarna weer in Atjèh terugkwam, is op te maken uit zijne mededeeling in de Tabjân fi ma'rifatil-adyân, dat hij dat werk onder koningin Tâdjoel'âlam samenstelde. De notitie, die eene aanwijzing geeft van den terminus ad quem van Noeroeddîn's leeftijd, luidt in haar geheel als volgt (Coll. Mal. Hss. Bat. Gen. No. 119 en Coll. v. d. Wall No. 10; zie v. Ronkel, Catalogus der Mal. Hss. in het Museum van het Bat. Gen. v. K. en W., p. 403 en 404):

وكان الفراغ من تسويد خاتمة هذا الكتاب يوم الاثنين وقت
الظهر قد مضت ثمانية وعشرون من شهر ذى الحجة المباركة
سنة ست وسبعين بعد الالف من تلك الهجرة العلية والدهر
الفضيلة (sic) على صاحبها افضل الصلاة النامية والتحيات
الزكية تنبيه ايها الناظر لهذا الكتاب والقارى لهذا الخطاب ان

lijk, dat deze, blijkens het gebruik van de *tardhijjah*-formule, na zijn overlijden als heilige beschouwde schriftgeleerde, die wel niet op jeugdigen leeftijd zijne

---

هذا الكتاب قد انف مولف رحمة الله تعالى و رضى الله عنه من اوله الى اخر الباب الخامس فلما انتهى اليه التاليف جاء التقدير وعجز التدبير فسافر الى بلدة الرانى (lees: الرانير ; de schrijfwijze Rani wellicht naar de Atjehsche uitspraak, die geen slot-r kent) سنة اربع وخمسين بعد الالف فاوصى لاحد تلامذته ان يتمه فبفضل الله وعنايته انشأ لامرة العلى و خطابه الغالى بعد ما مضى ازمان و بعد العصر فترجم الخاتم من كتب العربية الى لسان الجاوى كما هو المشار اليه فله الحمد والمنة اولا واخرا ظاهرا و باطنا و صلى الله على سيدنا محمد وعلى اله و صحبه وعترته وحزبه وجسده وبارك وسلم كلما ذكرك الذاكرون وغفل عن ذكرك الغافلون صلى الله عليه و سلم.

Met de conclusie, dat Sjech Noeroeddîn voor 1076 H. gestorven moet zijn, is niet in strijd, dat een handschrift van de Ṣirâṭoelmoestaḳîm, een van Noeroeddîn's bekendste werken, op eene plaats, die van den schrijver zelf afkomstig moet zijn, als jaar van de voltooiing van het werk 1077 H. opgeeft (Coll. Mal. Hss. Bat. Gen. No. 397; zie v. Ronkel's. Catal., p. 377). Deze opgave moet wel op de voltooing van het afschrift, waarop het handschrift van het Bat. Gen. teruggaat, slaan, want in een ander handschrift van dat werk staat op dezelfde plaats 1167 H. (Mal. Hss. Bat. Gen. No. 118), en in andere weer — en wel de meeste — 1054 H. (Bat. Gen. Nos. 284, 327 en 344), zoo ook in de uitgave van dat werk aan den rand van de Sabîloelmoehtadîn van Moeḥammad Arsjad al-Bandjarî (nieuwste editie Cairo 1343 H.), echter met onderling verschil in de opgave der maand. Het jaar 1054 H. is wel het juiste jaar van de voltooiing van het werk.

Uit het onder de grootere werken van Noeroeddîn ar-Rânîrî aangetroffen verschil tusschen aanvangs- en voltooiingsjaar — de Ṣiraṭoelmoestaḳîm 1044 en 1054, de Boestânoessalâṭîn 1047 onder Iskandar II en voortgezet onder Tâdjoel'âlam en de Djawâhiroel'oelôem 1052 en in 1054 afgebroken — blijkt, dat die geleerde meermalen een groot werk opzette, terwijl hij er een van omvang reeds op stapel had.

invloedrijke positie bij Iskandar II (1636—1641) verkregen zal hebben [18]), en wiens bewaard gebleven geschriften, die echter niet alle het jaar der samenstelling vermelden, 1044 H. (1634/1635 n. Chr.) als vroegste en 1064 (1653/1654 n. Chr.) als laatste dateering dragen [19]), de troonsbestijging van 'Inâjat Sjah in Dzoe 'l-ḳa'dah 1088 H. (Jan. 1678 n. Chr.) of zelfs die van haar voorgangster in Sja'bân 1086 H. (Oct. 1675) beleefd zou hebben. De Atjehsche kroniek in de Boestânoessalâṭîn wijdt dan ook aan de opvolgsters van Tâdjoel'âlam, van wie ze nog gewag maakt, nl. Noeroel-'âlam Nakîatoeddîn (1675—1678) en 'Inâjat Sjah Zakîataoeddîn (1678—1688) geen woorden van lof, zooals aan Iskandar II en diens gemalin, al zou dit, opzich zelf, reeds voldoende hieruit verklaard kunnen worden, dat Noeroeddîn ar-Rânîrî bij die twee vorstinnen niet meer de plaats bekleedde, die hij bij Iskandar II en Tâdjoel'âlam had vervuld.

De hieronder volgende tekst van het verhaal der *poela batèë*-plechtigheid is ontleend aan Codex 1971 van het Legatum Warnerianum (hieronder aangeduid met A), onder vergelijking met Cod. 5443 van dezelfde collectie, die varianten uit een derde handschrift bevat (hieronder aangeduid met resp. B en C) [20]). Klaarblijkelijke schrijffouten hebben we stilzwijgend verbeterd, onbeteekenende varianten onvermeld gelaten [21]), en door haakjes kenbaar gemaakt, wat door ons is ingelascht.

[18]) Zie B. K. I. 1911, p. 185—187.

[19]) Resp. de Ṣirâṭoelmoetaḳîm en de Tabjân fî ma'rifatil-adyân. Dat het laatste werk niet onder Iskandar II, zooals Dr. H. H. Juynboll's Catal. v. d. Mal. en Sund. Hss. der Leidsche Universiteits-Bibl. p. 282 opgeeft, maar onder Tâdjoel'âlam is geschreven, is reeds elders (B. K. I. 1911, p. 186) opgemerkt.

[20]) Welwillend uit Leiden toegezonden. Zie den Catal. van Juynboll p. 216 en den Supplement-Catal. van v. Ronkel p. 20—21.

[21]) Het hs. C heeft de uitvoerige beschrijving op meer dan een plaats verkort.

Kata sahiboelhikajat:

Tatkala toedjoeh harilah lamanja Padoeka Marhoem Daroessalam soedah mangkat, maka Padoeka Seri Soeltan Ṭâdjoel'âlam Saffatoeddîn Sjah berdaulat ẓilloellâh fîl'âlam poen memberi titah kepada penghoeloe sida ngadap, bergelar Radja Oedahna Léla: „Panggilkan kita kedjoeroean batoe Radja Indera Boesana!" Maka Radja Indera Boesana poen datang. Maka sabda Jang Mahamoelia: „Kamoe perboeat akan dakoe radja nisjan Marhoem Daroessalam toedjoeh persagi; demikian-demikian perboeatannja; bahwa kehendak hatikoe, jang belom lagi diperboeat radja-radja jang dahoeloe kala". Maka sembah Radja Indera Boesana: „In sjâ'allâh ta'âlâ, diperhamba Sjah Alam djoendjoenglah sabda Jang Mahamoelia itoe". Maka diperboeatnjalah radja nisjan itoe dengan kesoedah-soedahan pengetahoeannja, tiadalah lagi bersalahan seperti sabda Jang Mahamoelia itoe.

Sjahdan adalah jang mengadap radja nisjan itoe orang berpedang soeatoe soekoe. Maka pada soeatoe malam ia bermimpi Padoeka Marhoem Makota Alam bersabda kepadanja dengan kahar: „Hai segala pandai, kamoe lebihkankah perboeatan batoe ini daripadakoe?" Setelah keésokan harinja, maka berentilah orang itoe hendak mema'loemkan mimpinja. Tiba-tiba sabda Jang Mahamoelia kepada Radja Indera Boesana: „Kamoe kerat radja nisjan Daroessalam itoe hingga sederhana djoea." Maka dikerat kedjoeroean batoelah radja nisjan itoe, dima'loemkannja kebawah Doeli Halarat Sjah Alam. Maka terlaloelah soeka Halarat Sjah Alam melihat perboeatannja jang amat indah-indah. Maka sabda Halarat Jang Mahamoelia kepada kedjoeroean pandai emas dan kedjoeroean pandai soeasa: „Kamoe saloep [22]) radja nisjan itoe dengan emas bepermata, djangan bersalahan dengan pahat batoe itoe, dan tatahkan dengan

22) A, B en C, ساڤ ; Atjehsch salōb, overtrekken, bekleeden, Mal. saloet.

ratna moetoe manikam". Maka diperboeat meréka itoelah seperti sabda Jang Mahamoelia itoe. Maka beberapa dari pada permata jang besar-besar harganja, daripada djenis poedi dan jakoet dan firoez dan zamroed dan baidoeri dan zabardjad dan nilakandi dan nilam polam, poespa ragam dan beberapa daripada moetiara dan intan manikam jang tiada terharga dikenakan pada radja nisjan itoe. Maka Radja Setia dan Radja Indera Sekara dan Seri Emaskara dan segala pandai emas bekerdjalah seperti sabda Jang Mahamoelia itoe.

Maka Halarat jang dimoeliakan Allâh soebḥânahoe wa ta'âlâ poen semajam diatas singgehasana emas koedrati [23]) sepoeloeh moetoe, jang bertatahkan ratna moetoe manikam, dalam kelamboe rawa jang bẹrpakankan emas, dihadap segala radja-radja dan para poeteri dan segala anak isteri hoeloebalang sekalian dan segala dajang-dajang perwara, isi maligai sekalian. Sjahdan segala nénda-nénda dan emboeai toean dan léla-léla mengadap diloear tirai. Ialah menjoendjoengkan sabda Jang Mahamoelia dan menjampaikan sembah segala hoeloebalang. Maka segala sida ngadap jang moeliamoelia poen beratoer mengadap di Peratna Sembah [24]). Maka keloear tjap soeasa dioendjoekkan oléh Toen Ratna Wangsa, laloe disamboet oléh penghoeloe sida ngadap, maka Toen Ratna poen menjoendjoengkan sabda Jang Mahamoelia: „In sjâ'allâh ta'âlâ [25]), sabda Jang (Mahamoelia) segala hoeloebalang dipanggil". Maka tjap itoepoen dibawa sida ngadap ke-Balai Besar, disamboet oléh abéntara, maka sida ngadap itoepoen menjoendjoengkan sabda Jang Mahamoelia. Setelah ia menengar sabda Jang Mahamoelia itoe maka segala hoeloebalang poen masoeklah. Setelah datang ke-Perat-

---

23) Zie voor dit woord B. K. I. 1911, p. 259.

24) A, B en C, ڤرتن سمبه ; Atj. pra'naseumah; vgl. Snouck Hurgronje, De Atjèhers I. p. 144.

25) Het hedendaagsch Atjehsch gebruik van deze Arabische formule, beteekenende „zoo God wil", min of meer als stopwoord

na Sembah, maka sekalian meréka itoepoen chidmat serta mengangkatkan tangan keatas kepala, mengatakan: „Daulat dirgahajoe Makota Sjah Alam". Maka sekalian hoeloebalang poen doedoeklah masing-masing pada martabatnja. Maka ajapan poen toeroenlah daripada ni'mat jang berbagai-bagai tjitarasanja. Setelah selesailah meréka itoe daripada menerima ajapan, maka nénda Radja Serba Baoe poen menjoendjoengkan sabda Jang Mahamoelia kepada orangkajakaja Maharadja Seri Maharadja dan orangkajakaja Laksamana Seri Perdana Menteri dan orangkajakaja Seri Maharadja Léla dan segala hoeloebalang, demikian boenjinja: „In sjâ'allâh ta'âlâ, sabda Jang Mahamoelia, hendaklah orangkajakaja sekalian berboeat kerétan [26]) emas toedjoeh pangkat dan kerétan soeasa lima boeah dan kerétan pérak lima boeah dan beberapa poeloeh kerétan lain akan pawai mengarak radja kerétan". Maka sekalian meréka itoepoen berdiri serta chidmat menjoendjoeng sabda Jang Mahamoelia itoe. Sjahdan maka sekalian meréka itoepoen menjembah, laloe keloear masing-masing pada pekerdjaannja. Maka Halarat Jang Mahamoelia poen berangkat keastana.

Setelah berapa hari antaranja, maka segala peroesahaan itoepoen moesta'idlah, laloe sabda Jang Mahamoelia kepada perdana menteri dan kepada segala hoeloebalang: „In sjâ'allâh ta'âlâ, hendaklah kamoe arak radja nisjan Daroessalam keastana". Maka radja nisjan poen diarak oranglah dengan segala boenji-boenjian

---

(vgl. Snouck Hurgronje, De Atjèhers I, p. 338, 489 en 495) vindt men reeds in dit 17de-eeuwsche stuk. Vgl. de in het daghragister van den in 1649 naar Atjeh gezonden commissaris Johan Truijtman in het Hollandsch weergegeven woorden van koningin Tâdjoel'âlam: „Ick en weet niet wat nu de Hollanders voortaen al meer sal geven. Wij hebben haer immers *in 's jalla Talla* de praeminentien van de gantsche Sumatrase West Cust toegestaen, ..." enz. (Mr. J. E. Heeres, Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Mal. Archipel III, p.489).

[26]) Naar den Atj. vorm: g r i t a n.

dan beberapa pajoeng terkembang seperti adat hari raja hingga sampai ke-Peratna Sembah. Maka berdatang sembah segala wazir: „Barang ma'loem kiranja Halarat Jang Mahamoelia, bahwa diperhamba sekalian mohonkan sabda siapa-siapa jang menaikkan radja nisjan itoe keastana". Maka sabda Jang Mahamoelia kepada Kali Malikoel'adil dan orangkajakaja Maharadja Seri Maharadja dan orangkajakaja Laksamana Seri Perdana Menteri dan orangkajakaja Seri Maharadja Léla [27]) : „Kamoelah menaikkan radja nisjan itoe keastana". Setelah datang keastana, maka diletakkan keatas radjadiradja jang keemasan dalam tirai kelamboe toedjoeh lapis berbagai-bagai warnanja, dan segala anak radja-radja dan segala para poeteri doedoek beratoer berkeliling meremang (?) [28]) akan radja nisjan itoe. Maka bedil meriam poen dipasang oranglah doea kali toedjoeh akan alamat perdjagaan. Maka genderang poen dipaloe oranglah doea kali toedjoeh, di loear dan di dalam, terlaloe gemoeroeh boenjinja. Maka pada sehari berpoeloeh-poeloeh kerbau disembelih dan bera-

---

[27]) Klaarblijkelijk de vier voornaamste rijksgrooten in de volgorde van hun rang. In het boven in noot 25 geciteerde Atjehsche verslag van Johan Truijtman staat: „Den eersten Rijcx raet Lebe Kitta Calij (wel de Kali Malikoeladil) dependeert aen den geestelijcken staet (ende) is in politica weijnich of niet vermogende". Als tweede en derde rijksraad worden daarin echter genoemd Laksamana en Seri Padoeka Toean. Maharadja Seri Maharadja, die als „genoechsaem Coninck" wordt gequalificeerd, wordt afzonderlijk aangeduid als „den grooten Rijck Raad", terwijl Maharadja Léla alleen als een der „vermogenste Raadspersonen" wordt genoemd en verder als gouverneur over de oliphanten, (Heeres, Bouwstoffen enz. III, p. 492, 493 en 496).

[28]) A en B, مرمڠ ; C, مرمڠ ; op een andere plaats (beneden p. 82) B ook مرامڠ ; beteekenis mij onbekend; zie ook p. 77.

toes-ratoes goentja [29]) beras jang dipermasak orang. Maka sisa rémah poen bertimboen-timboen dibawah balai. Maka orang bermain poen terlaloe ramai, ada jang meroehé [30]), ada jang menggehak [31]), ada jang berbansi (?) [32]). Adapoen pada masa itoe dagang poen berhimpoen dibandar Daroessalam maka sekaliannja masing-masing dengan permainannja, ada jang menari, ada jang merakat, ada jang bersikedidi, ada jang merama (?) [33]), ada jang bertandak, ada jang bermain toembak, ada jang bermain lembing, ada jang bermain keris, terlaloelah ramai boenji-boenji itoe dan tempik soerak jang bermain tiada sangka boenji lagi.

Setelah genaplah perdjagaan berdjaga-djaga itoe tiga kali toedjoeh, maka pada masa jang baik dan pada ketika jang terlebih, maka Médan Chiali [34]) poen dihiasi oranglah beberapa gadjah meta berbaloehan besi dan bergading besi meléla jang mahatadjam, diatasnja doea orang pahlawan memakai alat peperangan, sebilah boe-

---

29) A en B, كنچ ; Atj. goentja, door den afschrijver van C klaarblijkelijk niet begrepen en vervangen door gantang. 1 goentja = 80 gantang = ½ Mal. koentjah.

30) A, B en C, مروهى , Atj. meuroehé, verhalen voordragen; vgl. Snouck Hurgronje, De Atjèhers I, p. 81.

31) A, مقكهق ; B en C, مقكهق ; van Atj. meukha'-kha', luidkeels lachen.

32) A, بربنسى ; B en C, بربيسى ; wellicht fout voor بربنسى , van Atj. bansi (Mal., ook Atj., bangsi), eene soort flageolet van bamboe, een bij de Atjèhers geliefkoosd muziekinstrument, (vgl. Snouck Hurgronje, De Atjèhers II, p. 266)?

33) A, ميرام ; B en C, مرام ; verder op (beneden p. 85) A en B, برام ; beteekenis mij onbekend.

34) A, B en C, خيالي ; wel van Arab. chajâlî, fantastisch, tooverachtig.

soer berkelah emas pada tangannja kiri dan soeatoe anak panah pada tangannja kanan; maka tarkasj di-ikatnja pada pinggangnja dan seratoes lembing boeang-boeangan tersandar pada baloehannja jang péhak kanan dan seratoes lembing boeang-boeangan tersandar pada baloehan jang pada péhak kirinja. Dan beberapa alam jang besar dan beberapa ratoes pajoeng dan pandji-pandji dan oenggoel-oenggoel [35]) dan beberapa pajoeng jang berlapis-lapis beratoer dari dalam (kandang Daroe) doenia hingga sampai kemesdjid Baitoerrahman. Sjahdan mesdjid Baitoerrahman poen disaloep [36]) oranglah dengan kain poetih jang ṣafâ terlaloe indah-indah roepanja.

Maka radja kerétan emas poen diarak oranglah ke-Peratna Sembah, dikepilkan pada astaka. Maka genderang berangkat poen dipaloe oranglah, terlaloe 'aẓamat boenjinja. Segala hoeloebalang poen berdiri berṣâf-ṣaf. Maka soeloeh (?) [37]) keradjaan dan segala alat keradjaan poen toeroenlah dibawa segala léla-léla, disamboet oléh segala megat-megat. Maka abéntara dan segala boedjang sabiloellah dan segala koendangan meremang (?)[38]) dan moeda balia sekalian poen datanglah menjamboet segala alat keradjaan itoe. Maka Kali Malikoel'âdil dan Sjéch Noeroeddîn [39]) dan orangkaja-kaja Maharadja Seri Maharadja dan orangkajakaja Laksamana Seri Perdana Menteri dan orangkajakaja Seri Maharadja Léla dan orangkajakaja Maharadja Setia dan padoeka Mahamenteri dan padoeka Seri Nara

---

35) A, B en C, اڠكل; Atj. oenggōj-oenggōj, (standaard met) beweeglijke versieringen zooals franjes en pluimen.

36) A en B, سالق ; C, سيلق ; zie noot 22.

37) A, صلم ; B en C, صليح , in C doorgestreken en er onder: segala sendjata.

38) Zie noot 28.

39) Wel onze kroniekschrijver.

dan Seri Bidjaja Radja dan Seri Pekerama Radja dan Radja Oedahna Léla dan megat Dilamtjaja dan Adikaradja dipanggil akan mengangkat radja nisjan itoe. Maka sekalian meréka itoepoen naiklah keatas lepau Peratna Sembah serta meninggalkan keris pedang. Maka radja nisjan Daroessalam poen diangkat segala meréka jang terseboet itoelah, dinaikkan keatas mertjoe radja kerétan emas itoe.

Setelah moesta'idlah radja nisjan Daroessalam itoe, maka sekalian meréka itoepoen toeroenlah, laloe berdiri masing-masing pada martabatnja. Maka segala para poeteri dan segala kakanda poen doedoeklah beratoer meremang (?) [40]) berkeliling radja nisjan Daroessalam itoe. Maka nénda poen berdiri mengamboerkan derma beberapa daripada emas dan pérak dan permata jang tiada terkira-kira banjaknja. Maka terlaloelah ramai boenji-boenjian orang mengambil derma sedekah Doeli Halarat Jang Mahamoelia itoe. Maka gendang arakarakan poen dipaloe oranglah terlaloe aẓamat (boenjinja), daripada gong dan seroenai, nakara, nafiri, sang-(ka?) [41]), merangoe, tjeratjap, medali, damama(h) [42]), terlaloe gemoeroeh boenjinja seperti tagar jang tiada berkepoetoesan. Maka segala pawai poen beraraklah.

Maka jang pertama berdjalan itoe doelapan poeloeh ékor gadjah toenggal, diatasnja toedjoeh [43]) poeloeh orang pahlawan jang memakai alat peperangan dan berkantjing emas Selébar dan memegang lembing boeang-boeangan, terdiri diatas kersani (?) [44]) keemasan. Maka gadjah itoepoen digeraknja pantas-pantas serta ia bertempik melamboeng-lamboeng dirinja.

---

40) Zie noot 28.

41) A, en B, سڠ ; C, ontbreekt.

42) A, B en C, دمام ; Perzisch دُمامه : eene kleine soort hoorn.

43) A, B en C, aldus en niet doelapan.

44) A, B en C, كرساني ; zoo ook verderop.

Kemoedian dari itoe doelapan poeloeh ékor gadjah, diatasnja doelapan poeloeh orang pahlawan berbadjoe ziréh [45]) dan berketopong besi chorasani, terdiri diatas kersani (?) bertatah, memegang bedil. Apabila gadjah itoe diboeroenja, bedil poen terpasang gementam boenjinja.

Kemoedian dari itoe doelapan poeloeh (ékor) koeda peperangan, diatasnja doelapan poeloeh pahlawan memakai makota, memegang pedang maghribi beralatkan emas.

Kemoedian dari itoe beberapa ratoes gadjah dan koeda jang berbagai-bagai djenis kelakoeannja, sekalian dengan alatnja, ada beralatkan emas, ada beralatkan lazoeardi, ada beralat soeasa, ada beralat pérak, ada beralat moelamma' (?) [46]).

Kemoedian dari itoe seorang raksasa perboeatan, terlaloe besar pandjang, matanja terbeliak-beliak, giginja tersengéh-sengéh, taringnja terlaloe tadjam, memegang lembing sedjengkal lébar matanja ditimang-timangnja, terlaloe hébat segala jang memandang dia.

Kemoedian dari itoe seékor naga baghal, kepalanja seperti kepala singa, toeboehnja seperti toeboeh boeaja.

Kemoedian dari itoe seékor boeroeng iberi [47]) namanja, mematjoek seékor oelar besar.

Kemoedian dari itoe seékor naga hikmat terlaloe besar, dihadapannja doea orang patoeng menari terlioek-lioek dan terkoelai-koelai. Apabila djaoeh naga itoe, dinantinja; apabila dioesir naga itoe, maka ia terlari-lari pada orang banjak serta merebahkan dirinja, maka segala orang jang hampir itoepoen gempar berlarian, laloe rebah-rempah, maka terlaloelah gegap boenjinja orang tertawa melihat kelakoeannja itoe.

---

45) In de woordenboeken zirah opgegeven; een geletterde Atjeher geeft echter de uitspraak ziréh op, overeenkomstig het Perzisch.

46) A, ملمّع; B en C, ملمع; zie TBG 1916, p. 571, noot 7.

47) A en B ابرى; C ايبرى.

Kemoedian dari itoe beberapa djenis daripada binatang jang liar dan jang djinak, daripada gadjah dan koeda dan singa dan harimau dan badak [48]) dan kerbau (dan) lemboe dan roesa dan kidjang, sekalian itoe diboeboehnja orang diatasnja dengan memakai pelebagai warna. Maka adalah segala binatang itoe masing-masing pada tingkahnja dan berbagai-bagai roepanja. Maka sekalian orang jang melihat dan segala kanak-kanak poen terlaloelah soeka melihat dia.

Kemoedian dari itoe berapa poela dian jang indah-indah roepanja dan berbagai-bagai warnanja dari beberapa tanglong jang terhiasi dengan bagai-bagai perhiasan.

Kemoedian dari itoe langlang boeana namanja, toeboehnja seperti toeboeh singa, kepalanja seperti kepala oenggas, sajapnja seperti sajap goerda, kakinja seperti kaki naga. Maka diatas belakangnja soeatoe tanglong berdjantera.

Kemoedian dari itoe nantaboga namanja, toeboehnja seperti toeboeh koeda, kepalanja seperti kepala naga, bertjoela seperti badak, gadingnja seperti gading gadjah, diatas belakangnja soeatoe daloeng [49]) berisi makan-makanan.

Kemoedian dari itoe beberapa kerétan jang berisi ni'mat jang ladzat tjitarasanja.

Kemoedian dari itoe seékor boeroeng, moekanja seperti moeka gadjah, diatasnja soeatoe perarakan atas angin bertingkap dalamnja pedikiran; apabila pedikiran itoe menari, maka boeroeng itoepoen toeroet menari.

Kemoedian dari itoe seboeah kerétan pérak, diatasnja pedikiran Djawa merakat.

Kemoedian dari itoe seboeah kerétan pérak, diatasnja pedikiran negeri Pahang.

---

48) d a n b a d a k alleen in B; in C de opsomming verkort.

49) Ajt. d a l ō n g; B en C hebben het Mal. aequivalent daarvan: d o e l a n g.

Kemoedian dari itoe seboeah kerétan pérak, diatasnja pedikiran negeri Djohor.

Kemoedian dari itoe beberapa poeloeh gadjah jang membawa alam dan senidjoek [50]) keemasan dan doea ékor gadjah membawa alam pérak dan doea ékor gadjah membawa alam emas.

Kemoedian dari itoe segala boenji-boenjian jang berbagai-bagai djenis, sekaliannja itoe daripada pérak dan emas dan soeasa. Maka dibelakang orang memaloe boenji-boenjian itoe seékor gadjah amat [51]) élok parasnja, diatasnja seorang abéntara membawa soeloeh memakai badjoe saroeng dan soeatoe makota seripada terkena (?) [52]) dikepalanja. Sjahdan adalah soeloeh itoe daripada emas bepermata dan pedangnja emas bersaroeng permata dan hoeloenja emas bertatahkan ratna moetoe manikam, dan dibelakang gadjah membawa soeloeh [53]) itoe radja kerétan emas toedjoeh pangkat bertjahja roepanja gilang gemilang dipandang orang.

Adapoen pada pangkat jang dibawah itoe empat orang megat membawa tjemeti (?) [54]) mengerahkan segala balatantera mengiring dan pada pangkat jang ditengah itoe beratoer segala léla-léla. Maka adalah selapis kepada selapis tingkat kerétan itoe penoeh dengan dajang-dajang dan perwara sekalian dan bidoean memakai bagai-bagai djenis warna jang indah-

---

[50]) A, B en C, سنجق ; in het door van Ronkel in de BKI 1920 p. 166 en vlg. gepubliceerde stuk volgt het woord onmiddellijk (niet door dan gescheiden) op alam. Het is wel Atj. seunidjoeë', lett. verkoeling, verkoelingsmiddel, d. i. al wat heil aanbrengt.

[51]) B, en C, meta.

[52]) A, شرنذ اتركن ; B, سرنذ اتركن ; C, ontbreekt, de passus van dan soeatoe makota tot sjahdan adalah radja kerétan itoe verkort.

[53]) Zie noot 37.

[54]) A, جمنتن ; B, جم تن ; fout voor جمتى ?

indah. Maka pada pangkat jang diatas empat orang pedikiran Atjèh Daroessalam memakai seberhana toeboeh, doea memakai tjara laki-laki dan doea memakai tjara perempoean, terlaloelah indah-indah roepa tarinja dan amat gemerlap pada segala pekajannja, mendjadi héranlah segala jang memandang dia. Maka diatas mertjoe kerétan emas itoelah radja nisjan Daroessalam, dihadap segala para poeteri menjampai tetampan keemasan dengan memakai seberhana pekajan, ada jang membawa oetjang keradjaan, ada jang meremang pedang keradjaan, ada jang meremang keris keradjaan, ada jang meremang [55]) pendoea keradjaan; dan gelar pedikiran itoe Seri Radja Pedikiran, seorang bergelar Seri Indera Mahadéwi dan seorang bergelar Boedi Main Warna dan seorang bergelar Oendakan dan seorang bergelar Toen Ratna Adikara, dan ada jang membawa sekin keradjaan, dan ada jang membawa kipas keradjaan dan ada jang membawa air santap dan ada jang mengampoe peloedahan, sekaliannja emas bepermata bertatahkan ratna moetoe manikam.

Adapoen diatas tingkat radja kerétan emas itoe sepohon gegetar emas bepermata, perboeatannja seperti pohon beraksa, daoennja daripada soeasa soedah tergilap, boenganja daripada emas belazoeardi, boeahnja daripada permata sembilan djenis gemilap roepanja dipandang orang seperti bintang dilangit.

Sjahdan adalah radja kerétan itoe lenjap dengan pajoeng dan pandji-pandji keemasan jang berbagai-bagai warnanja dan beberapa daripada pajoeng beroembai-roembaikan moetiara, dan adalah mengelilingi radja kerétan itoe beberapa daripada pajoeng, pandji-pandji, oenggoel-oenggoel [56]) jang anéka bagai perboeatannja.

Sjahdan adalah jang mengiringkan radja kerétan emas dan radja nisjan Daroessalam itoe beberapa riboe

---

[55]) Zie noot 28.
[56]) Zie noot 35.

siti-siti dan dajang-dajang dan biti-biti perwara. Maka dibelakangnja itoe beberapa gadjah rangka kawan membawa alat berangkat berbagai-bagai djenis daripada poean jang berisi sirih dan keris dan pedang dan sekin dan toedoeng dan beberapa djenis lain dari itoe. Maka adalah jang membawa itoe sekalian megat-megat menjampai wali kekoeningan.

Kemoedian dari itoe doea ékor gadjah jang memakai badjoe moechmal dan seresari jang keemasan, dan toetoep kepalanja kain dibâdj jang berpakankan emas, dan pada telinganja doea malai jang terhoeloer dan pada léhérnja penoeh genta daripada soeasa jang teroepam. Diatas belakang gadjah itoe rangka tangga pérak dan koep pérak moelamma' (?) [57]) emas dikerawang. Maka dibelakang gadjah itoe kedjoeroean dan segala tandil dan segala ra'jat hina dina tiada tepermanai lagi banjaknja seperti ombak mengaloen.

Kata jang empoenja tjeritera: Adalah beberapa lagi daripada sendjata dan alat perhiasan jang tiada tepermanai banjaknja, melainkan segala jang melihat dia djoea mengetahoei dia.

Setelah itoe maka berarakIah radja nisjan Daroessalam daripada selapis pintoe kepada selapis pintoe hingga sampai kepintoe tani, laloelah ke-Médan Chiali. Maka sekalian manoesia poen datanglah melihat bersoekoe-soekoe dan berpasoek-pasoekan dan adalah orang jang melihat itoe sebagai bertambah, tiada tepermanai banjaknja, datang tiada berkepoetoesan. Dan adalah pada ketika radja nisjan Daroessalam berarak itoe segala orang jang memoekat tinggal poekatnja, dan segala orang jang mengail tinggal kailnja dan segala orang jang mendjoeal tinggal pendjoealannja dan terbanjak poela segala orang jang melihat itoe, berbagai-bagai, ada jang setengah berpoepoer sepandjang djalan dan ada setengah bersanggoel seraja berdjalan, dan ada

---

57) Zie noot 46.

setengah memasoeh badja kena pada kainnja, karena sangat gopoh takoet tinggal daripada temannja. Sjahdan akan segala anak dara-dara itoe ada setengah memasoekkan soebangnja sepandjang djalan, dan ada setengah tinggal gelangnja dan kerontjongnja waktoe ia berdjalan, karena segala meréka jang pergi melihat itoe sangat gopoh takoet tiada sempat ia melihat segala perintah jang berbagaï-bagai itoe. Dan ada setengah jang pergi melihat itoe djadi berkelahi dengan lakinja, sebab tiada siapa menoenggoe roemahnja, masing-masing meréka itoe hendak pergi melihat, laloe berpoekoel, dan ada setengah meréka itoe laloe bertjerai dengan soeaminja. Dan beberapa poela segala orang jang moeda-moeda pergi melihat itoe, ada setengah berbadja sepandjang djalan dan terbanjak poela memasoekkan tjintjin seraja melihat. Dan beberapa daripada segala orang jang melihat itoe djaoeh doesoennja sehingga doea tiga hari itoe poen datang djoea meréka itoe. Dan kata setengah bahwa adalah beberapa orang melihat itoe beranak didjalan. Dan adalah Médan (Chiali) pada ketika itoe penoeh sesak dengan manoesia jang tiada terhisabkan, dan adalah segala meréka jang melihat itoe tiada sempat [58]) dan tiada ḳarâr ia pergi melihat, karena segala penglihatannja itoe amat banjak jang indah-indah dan berbagai-bagai. Dan adalah segala jang melihat itoe dengan soekaderianja [59]), berbagai-bagai madjâlis, isti'-dâd [60]), tertib jang pelebagai itoe. Maka adalah dalam antara orang jang banjak berkata-kata setengahnja akan setengahnja, oedjarna: „Terlaloe amat indah sekali tertib madjâlis Doeli Halarat Jang Mahamoelia

---

[58]) A, ستمقت ; B, سمقت ; C, ontbreekt, de geheele passus van waktoe na kerontjongnja op r. 5 van deze pagina tot het slot van het hier weergegeven stuk verkort tot een paar regels.

[59]) A, سكت دريای ; B , ككل دريان ; Atj. deuria = Mal. ria.

[60]) A, محالس استعداد ; B, مجلس استعادة. Arab. madjâlis mrv. van madjlis; isti'dâd (Arab.), voorbereiding, regeling.

ini! Banjaklah negeri jang dibawah angin dan atas angin kita melihat désa segala radja-radja jang besar-besar, tiada djoea seorang djoeapoen seperti perintah madjelis Doeli Halarat toean kita ini. Sesoenggoehnjalah negeri Atjèh Daroessalam ini serambi Makkatoellâh jang mahamoelia" [61]). Maka sekalian jang menengar itoe menjoenggoehkan.

Sjahdan bahwa adalah radja nisjan Daroessalam itoe berarak keliling mesdjid Baitoerrahman sehingga sampai ke-Médan Chiali. Maka dihentikan oranglah pada sama tengah médan seperti sabda Jang Mahamoelia. Maka adalah pada malam itoe segala anak radja-radja dan tjeteria, abéntara, hoeloebalang masing-masing berkawal radja nisjan Daroessalam itoe, dan adalah dikembangkan orang beberapa chaimah tempat segala radja-radja dan hoeloebalang (ber)kedidi dan berama (?) [62]). Maka pada malam itoe orang berdjaga-djaga poen terlaloe ramai, berpasoek-pasoekan masing-masing dengan permainannja. Maka segala orang jang melihat poen masing-masing pada pemandangannja, seketika ia melihat hoeloebalang berama (?) dan seketika ia melihat anak radja-radja dan abéntara bermain keris, dan segala orang jang moeda-moeda bermain kedidi dan menari, dan adalah lagoe njanji jang dinjanjikan boedjang ninta birahi itoe berbagai-bagai djenis, dan ada setengah meréka itoe melihat orang bermain gedombak, dan ada setengah melihat Djawa bermain toembak dan beberapa poela permainan Djawa daripada wajang dan topéng dan tandak dan beberapa ratoes ragam boenji-boenjian tjara Djawa dipermainnja, dan setengah meréka itoe melihat sehingga tertjengang-tjengang melihat permainan Tjina bermain rakat dan menarikan

---

61) Opmerking verdient de in dit stuk als reeds bekend voorgestelde betiteling van de hoofdstad van Atjeh als „het voorportaal van Mekka". Vgl. Snouck Hurgronje, De Atjèhers II p. 18.

62) Zie noot 33.

naga perboeatan, dan setengah meréka itoe (melihat) wajang tjara Keling, dan beberapa djenis daripada permainannja jang lain berbagai-bagai, dan beberapa segala dagang menoendjoekkan permainannja dan terbanjak poela melihat Tjina bermaïn patoeng ditarikannja berbagai-bagai lakoenja, dan adalah sekalian permainan itoe patoet dengan lakoenja, dan adalah segala orang doesoen itoe melihat pada sesoeatoe permainan hingga tertjengang tiada djemoe matanja melihat dia. Maka terlaloelah amat soeka segala orang jang bermain itoe dan segala jang melihat sehingga sampai siang. Setelah pagi-pagi harinja, maka segala alat pawai jang berbagai-bagai itoepoen diatoer oranglah.

Sjahdan adalah pada masa itoe Doeli Halarat Jang Mahamoelia semajam pada maligai jang bergelar Pantja Pendawa, melihat segala orang jang bermain pelebagai itoe, dan adalah pada masa itoe Doeli Halarat Jang Mahamoelia berdjoeang(kan) gadjah dan berterkoepkan kerbau dan lemboe dan beberapa daripada biribiri dan kibâsj (?) [63]) diperterkoepkan orang.

Setelah soedah berdjoeangkan gadjah itoe, maka sabda (Jang Mahamoelia): „Araklah radja nisjan Daroessalam ke-Kandang Daroeddoenia". Maka sedekah Padoeka Marhoem poen pada ketika itoe ditaboerkan oranglah sepandjang djalan, beberapa daripada asjrâfî [64]) dan emas dan pérak dan beberapa daripada emas goenting-goentingan jang berbagai-bagai roepanja ditaboerkan oranglah, dan beberapa daripada permata intan dan poedi dan beberapa djenis permata jang lain. Maka segala jang beroléh, djadi kajalah. Maka adalah segala orang jang melihat itoe makin bertambah-tam-

---

63) A en B, دان لى ; fout voor دان كبس ?

64) A en B, اشرافى Perz. e. s. gouden munt.

bah terlebih banjak poela daripada tatkala melihat pertama-tama radja nisjan Daroessalam berarak itoe, karena sebab pada hari itoe ra'jat habis berhimpoen. Demikianlah tanda daulat segala radja-radja 'ârif billâh dinjatakan Allâh kemoeliaannja.

Sjahdan adalah segala orang permainan itoe bermain sepandjang djalan dan segala orang jang bertandak dan menari diatas kerétan pérak dan segala pedikiran itoepoen demikian djoea. Setelah sampailah kepada déwâl [65]) Taman Ghairah, maka radja kerétan itoepoen dikepilkan oranglah pada astaka déwâl itoe. Maka disamboet hoeloebalang dan segala tjeteria, diboebohnja kepada radjadiradja jang keemasan, diiringkan oléh segala radja-radja, dan hoeloebalang, tjeteria, abéntara dan ra'jat hina dina, laloe kedalam Kandang Daroeddoenia.

Kata jang empoenja tjeritera [66]) : Bahwa adalah perboeatan radja kandang Daroeddoenia Daroessalam [67]) itoe, pertama-tama diperboeatnja batoe terhampar, kira-kira doeabelas depa pada soeatoe sagi, maka adalah perboeatan itoe empat sagi, dan batoe mengampar

---

[65]) In het in TBG 1916 gepubliceerde stuk (p. 570) getranscribeerd, naar Klinkert's Mal. Ned. Woordenboek: déwala; een geletterde Atjeher sprak echter, overeenkomstig de Perz. uitspraak, van déwâl; in hs. C, op een andere plaats ook: دِوْل ;

[66]) Vgl. de korte beschrijving van dezelfde vorstelijke begraafplaats, doch voordat Iskandar II er begraven werd, in het in de vorige noot genoemde stuk (p. 570).

[67]) Daroeddoenia, „het wereldsch verblijf", was de naam van het soeltanspaleis, en Daroessalam, „het verblijf des vredes" het epitheton van het land (negeri) Atjeh of van de hoofdstad (bandar, ook negeri). Daroeddoenia Daroessalam werd zoowel ter aanduiding van het vorstenverblijf als van de hoofdstad als ook van het geheele land gebezigd; vgl. Heeres, Bouwstoffen enz. III, p. 73, waar in een brief van Koningin Tâdjoel'âlam aan den Gouverneur-Generaal gesproken wordt van „Bhandar Daroduija Darusalem", van „alle de onderdanen van Daroudonja Darrousalem", en van „de ingesetenen van Daroudonja Darousalem".

(itoe) berkoemai seperti perboeatan peterana, dan adalah pada empat pendjoeroenja itoe bertjanggai beroekir awan dan méga dan beberapa kaloek. Maka diatas batoe mengampar itoelah ditambaknja tanah kira-kira doelapan hasta tingginja, maka sekaliannja itoe disoesoen dengan batoe jang berbagai-bagai warnanja, ada poetih, ada koening, ada hidjau, ada mérah ada hitam, ada oengoe, ada djingga, ada ablok, ada berkoerai, ada biroe, ada pantjawarna, ada seperti warna paroe-paroe. Maka diperboeatnja pada kaki déwâl itoe diatas koemai, maka dikerawangnja pada lingkar tepi koemaï itoe dan beberapa perhiasannja terkena. Maka pada kedoea lapis diperboeatnja déwâl batoe diboeboehnja bertelepoek batoe perboeatan benoea Tjina jang berbagai-bagai toelisannja, dan adalah perboeatannja makin indah daripada jang pertama ganda berganda. Maka dalam batoe itoelah tiang radja kandang Daroeddoenia berdinding papan bertjat bersemboeran air emas, dan adalah roepa-roepaan itoe tiada loeloes semoet berdjalan dan pada segenap tjat itoe diboeboehnja bersemboeran djoea. Maka diperboeatnja poela pada segenap dinding itoe bertingkap berkisi-kisi kira-kira limabelas tempat, dan pada selang kisi-kisi itoe dikerawangnja bagai-bagai daripada awan dan méga berarak, dan adalah dinding itoe berdjoembai pantjawarna. Maka tiang radja kandang Daroeddoenia itoe ditjatnja pelangi ditoelis dengan air emas.

Sjahdan adalah perboeatan arah kepaksina itoe soeatoe pintoe bergelar Seri Moeka. Maka adalah perboeatan pintoe itoe berkerawang, dan bangoennja seperti biram berkoelah [68]) dan beberapa tjermin Tjina terkena pada selang kerawangnja itoe, dan pada soeatoe sagi beberapa telepoek daripada air emas ditjat, dan kemoentjaknja bersaloep [69]) dengan soeasa. Maka dikena-

---

[68]) A en B, برکاه ; b i r a m welicht in de Atj. beteekenis van slang; zie TBG 1916, p. 565.

[69]) Zie noot 22.

kannja kepada bara [70]) pintoe doea tempat perboeatannja seperti sirip [71]) naga beroekir dan perboeatan koemai itoe berkerawang berboenga lawang berkarang-karang seperti karang nakas bertelepoek berselimpat bersemboeran air emas. Maka pada segenap tiang itoe berlapikkan soef sachelat 'ainoelbanat dan seresari dan makmal kaṭîfah dan dibâdj. Maka adalah segala pegawai radja kandang Daroeddoenia itoe daripada kajoe djati dan geharoe dan tjendana dan chelembak dan kajoe harang. Diperboeatnja atap radja kandang itoe tiga lapis, selapis jang pertama daripada papan bertjat mérah, dan adalah perselangan atapnja itoe dirapatnja tjermin atas angin berkeliling, dan lapis jang kedoea diperboeatnja daripada batoe jang disoesoen; adapoen akan batoe itoe ada mérah, ada poetih, ada koening, berbagai-bagai warnanja; dan lapis jang ketiga daripada indah-indah perboeatan Andalas. Maka adalah roepanja dipandang dari djaoeh seperti awan mengandoeng hoedjan; dan diperboeatnja didapoer kemoentjak kandang itoe astakona. Maka adalah kemoentjak radja kandang itoe daripada pérak dan pada segenap mantjoenja [72]) diboeboehnja boeah berembang, dan diatasnja soeloer bajoeng daripada pérak beroekir. Maka dalam kandang itoe diperboeatnja soeatoe lapis lagi déwâl daripada batoe pelinggam jang mahapoetih. Maka diatas batoe itoe diperboeatnja kisi larikan atas

---

[70]) Atj. b a r a, hoofdbalk van het kroonwerk van een gebouw.

[71]) Het in Klinkert's Mal.-Ned. Wdbk. onder سيرڤ s i r o e p (?) aangehaalde سيروڤ is klaarblijkelijk fout voor سيرڤ , s i r i p en niet voor s i r o e p a. S i r i p beteekent niet alleen vin van een visch zooals in de woordenboeken wordt opgegeven, maar ook kam van n a g a's, op den rug van den kamhagedis, op den staart van krokodillen enz. In het Atjehsch zegt men ook van een dak, dat eene kamvormige versiering heeft: b o e b ō n g m e u s i r é b b o e j a, een dak met eene versiering als de kam van een krokodil.

[72]) Atj. m a n t j o e, top, uiteinde.

angin bersapoet lagi bertoelis lazoeardi berair emas dan pada koemai déwâl itoe berpoetjoek reboeng berkerawang. Maka adalah diatas déwâl jang ketiga lapis itoe berlapis-lapis langit-langit daripada kain keemasan beroembai-roembaikan daoen emas, dan adalah kelamboe itoepoen berlapis-lapis djoea, selapis kelamboe daripada warna pelangi, dan kedoea lapis daripada kamcha berboenga bertelepoekkan air emas, dan lapis jang ketiga daripada kain keemasan, dan lapis jang keempat daripada zarzari [73]) bersoerat kalimah, sekalian soeratan itoe air emas beroekir beroembai-roembaikan permata bertjampoer moetiara dikarang perboeatan Daroessalam. Maka dalamnja itoelah perhiasan jang berbagaï-bagai indah-indah.

Maka adalah terkembang disisi radja nisjan Daroessalam itoe beberapa pajoeng. Maka ada hampir radja nisjan Daroessalam itoe soeatoe pajoeng keradjaan berlazoeardi berbatang emas dan kemoentjaknja daripada manikam jang mérah dan dibawah kemoentjaknja itoe terkena beberapa permata jang tiada terhargakan, dan adalah kedjedjakan pajoeng keradjaan itoe daripada emas ibrahimi [74]) berpahat. Dan dari kiri radja nisjan Daroessalam itoepoen soeatoe pajoeng keradjaan hari Djoem'ah berdjantera, batangnja daripada emas beroembai-roembaikan permata poedi berantai, perboeatan benoea Roem; adalah tempat kekisarannja emas bersaga melekah bepèrmata beroembai-roembaikan [75]) moetiara dikarang, dan adalah kajoe djantera itoe berteboe-teboe emas bersendi dengan nilâm, dan pada hoedjoeng kajoe djantera itoe soeatoe permata poespa ragam tergantoeng dan adalah tjahajanja tje-

---

73) A en B, زرزری , (Perz). s.v. met gouddraad doorweven sto

74) A en B, ابراهيمي ; verarabiseering van of fout voor berahma in emas berahma, rood goud?

75) De woorden poedi t/m beroembai-roembaikan ontbreken in B.

merlang memantjar gilang gemilang. Maka ada poela pada kemoentjak pajoeng itoe soeatoe permata intan jang amat besar harganja dan kedjedjakan pajoeng berdjantera itoe emas koedrati jang sepoeloeh moetoe. Dan disisi pajoeng berdjantera itoe soeatoe pajoeng emas bepermata dan kemoentjaknja daripada nilam dan dibawah kemoentjak itoe beberapa permata jang terkena, maka adalah pada soeatoe permata itoe seboeah negeri harganja, dan adalah kedjedjakan pajoeng itoe emas berpahat tiga persagi. Dan timbalan pajoeng itoe soeatoe pajoeng berlazoeardi beroembai-roembaikan moetiara dan intan dikarang, dan adalah sembilan bagai permata terkena; maka kemoentjak pajoeng itoe daripada baidoeri dan kedjedjekannja daripada soeasa bertoelis pérak. Dan bertentangan pajoeng itoe dengan soeatoe pajoeng pantjawarna beroembai-roembai(kan) permata jang soedah dikarang dan kemoentjak pajoeng itoe permata jang soedah diseroedi seperti teloer hajam besarnja, dan adalah batang pajoeng itoe soeasa bersemboeran dengan air emas. Dan tiga bidji pajoeng emas terkembang jang berbagai-bagai roepa djaladjalanja daripada pérak dan daoen boendi [76]) terkena pada selang-selang boeah perkoela [77]) maka adalah boenji daoen boendi itoe terlaloe amat njaring, dan kemoentjaknja poen emas djoea; dan beberapa lain dari itoe.

Dan adalah dihoeloe radja nisjan Daroessalam itoe tiga lapis bantal soesoen bertampoekkan emas bepermata, dan diatasnja soeatoe bantal lazoeardi tiga sagi bertampoek emas belazoeardi bepermata, [78]), dan batangnja bersoerat kalimah. Maka diatas bantal itoe soeatoe tjépér emas, maka diatas tjépér itoe tiga bidji

---

76) A en B, بدى ; Atj. boendi = Mal. boeni.

77) A en B, ڤركول ; Atj. peukoela = Mal. sawoe.

78) De tusschenzin over de bantal tiga sagi (van dan diatasnja t/m bepermata) ontbreekt in B.

tadjoek: soeatoe permata intan dikarang perboetan orang bawah angin, soeatoe tadjoek permata perboeatan Sélan, soeatoe tadjoek lazoeardi bepermata intan tjampoer poedi. Dan adalah bantal itoe soeasa bermalaikan emas dan berboenga tj̃empaka emas, dan diatas bantal itoe gegetar emas perboeatannja seperti pohon nagasari.

Dan dikanan radja nisjan itoe doelapan boeah bantal bertampoek emas dan moetiara dikarang bermalai [79] dan diatasnja gegetar emas. Dan dikiripoen doelapan bantal soesoen bertampoek emas dioekir berbagaibagai [80] djenis, ada bertampoek emas bepermata, ada bertelepoek boenga emas bermalai seperti sehari boelan, dan diatasnja soeatoe gegetar seperti pohon beraksa, dan disisinja doea bidji bantal, soeatoe berbatang emas bertampoek bepermata pantjawarna berselang-selang moetiara, diatas itoe soeatoe moesḥaf wakaf bersoerat air emas dalamnja itoe dan disisinja itoe soeatoe tjépér emas bertoetoep sehab [81] emas bertatahkan permata, soeatoe djamâ'il [82] emas, dan soeatoe haikal [83] daripada poesparagam bersoerat ajat Koer'an bertali-rantaikan emas, dan soeatoe tjerana emas bertoetoep sehab keemasan berisi tasbîḥ polam dan akar bahar dan dandan [84] dan sahmoer [85] dan soelaimani [86] dan

---

79) B, berbagai-bagai.

80) A, bermalai-malai.

81) A en B, سهب ; Atj. seuhab, kleedje, dat men over het deksel van een presenteerblad doet.

82) A en B, جمايل ; klaarblijkelijk naam van een amulet.

83) A en B, هيكل ; de zeven haikals, Atj. hajaké toedjōh, eene in Atjeh bekende soort amulet; vgl. Snouck Hurgronje, De Atjèhers II p. 184.

84) A en B, دندان ; Atj. dandan, slagtand van den zeerob.

85) A en B, سهمور ; beteekenis mij onbekend.

86) A, سليمانى ; B, سليمان ; wellicht bedoeld akè' Soelòjman (Atj), e.s. agaatsteen.

moetiara dan poedi dan intan dan lain dari itoe beberapa djenis jang lain. Dan lagi doea boeah bantal emas bertampoekkan emas, diatasnja tjioe (?) [87]) emas beroembai-roembaïkan emas berpinang moeda [88]) emas. Dan ada hampir radja nisjan itoe soeatoe keleboet [89]) emas berkemoentjak permata mérah terhantar diatas kelah keemasan, dan destar pelangi sikoe keloeang terkena beberapa daripada intan dikarang. Dan ada soeatoe kamandaloe [90]) soeasa bertjerat emas terhantar diatas koeda-koeda emas berboenga lawang, dan soeatoe kendi soeasa .... (?) [91]) emas, dan soeatoe kendi emas, dan soeatoe moendam soeasa, sekalian alatnja emas dan soeasa, dan soeatoe siboer soeasa terhantar disisinja, dan soeatoe peloedahan soeasa dan soeatoe perasapan emas bersendi soeasa berselang dengan permata berboengakan pérak perboeatan atas angin, dan doea boeah bekas istanggi, soeatoe emas, soeatoe soeasa, dan beberapa kaki dian daripada emas dan soeasa dan lazoeardi dan pérak bertatahkan emas bepermata, dan beberapa daripada permadani keemasan terhampar, dan soeatoe permadani terhantar hampir radja nisjan Daroessalam, sekaliannja daripada emas. Dan hampir koebah Daroessalam seboeah mesdjid.

Kata sahiboelhïkajat: Adalah perboeatan batoe badan radja nisjan Daroessalam itoe lima lapis. Bahwa selapis jang pertama telepoek berselang dengan tjermin bertjat air emas berboenga-boenga bertoelis pelebagaï

---

87) A, چبو ; B, جبو ; fout voor جيو ? of wellicht fout voor چبق , beter چوبق , Atj. tjoebè', metalen koker met stamper om sirih met ingrediënten fijn te stampen voor oude lieden, die niet meer behoorlijk kunnen kauwen.

88) Atj. bòh pineung moeda is ook de naam van een metalen peervormige sierpunt (aan een sirihdoek).

89) A, قلبوت ; B, قلمبوت .

90) A en B, كمندلم .

91) A, برقندستن ; B, برقستن .

warna, dan lapis jang kedoea berkerawang berselang-selang dengan lazoeardi, dan jang ketiga lapis berbagai-bagai oekir dan kerawang daripada sarwa djenis, dan lapis jang keempat bersendi-sendi emas bersoesoen seperti boenga raja dadoe roepanja, dan lapis jang kelima daripada emas bersemboeran dan beberapa permata terkena bersoesoen seperti boenga-boengaan roepanja dan beberapa kaloek dan beberapa méga berarak perboeatan Daroessalam.

Boekbespreking.

DR. W. F. STUTTERHEIM, *A Javanese Period in Sumatran History*, Surakarta 1929.

De wederzijdsche verhouding van de rijken Çrīwijaya en Java, die na de bekende studie van Coedès en de inaugureele rede van Krom in groote trekken scheen vast te staan, heeft door het aan 't licht komen van nieuwe feiten in de laatste vijf jaren opnieuw de pennen in beweging gebracht.

In 1925 verscheen Hīrananda Shāstri's publicatie van de bronzen plaats van Nālandā, [1]) onder andere belangrijke zaken bevattend den volgenden korten stamboom van den Sumatraanschen vorst Bālaputra, den tijdgenoot van den Bengaalschen koning Dewapāladewa: [2])

Çrī Warmasetu (of Dharma°) uit het Maangeslacht	Çrī Wīrawairimathana kg. v. Yawabhūmi Çailendrawamçatilaka
‖	‖
Tārā	Samarāgrawīra

Çrī Bālaputradewa kg. v. Suwarṇadwīpa.

[1]) *Epigraphia Indica*, Vol XVII Part VII (July 1924).

[2]) De uitdrukking samarāgrawīra in de 27ste strophe, waaraan ik geen bijzondere beteekenis meende te moeten toekennen (*T. B. G.* 1925 p. 517), heeft Krom opgevat als een bijnaam of eigennaam van Bālaputra's vader (*H. J. G.* p. 139). Evenzoo Majumdar, *Nālandā Copper-plate of Devapāladeva, Monographs of the Varendra Research Soc.* I, 1926, p. 13 en Stutterheim, *Jav. Period* p. 9. Ter ondersteuning van mijn opvatting — die ik nog niet onvoorwaardelijk prijsgeef — wijs ik

Volgde de uitgave en uitvoerige bespreking door Stutterheim van „een belangrijke oorkonde uit de Kĕḍoe", [3]) zijnde het tweetal, thans in het Museum Sriwedari te Solo berustende bronzen platen met inscriptie dagteekend van 907 A. D. en uitgevaardigd door Çrī mahārāja rakai Watukura dyah Balitung çrī Dharmmodaya Mahāçambhu, in het vervloekingsformulier waarvan voorkomt een lijst van de voorgangers van den regeerenden vorst, aanvangend met rakai Matarām, sang ratu Sañjaya", [4]) waarop een zevental çrī mahārāja's, alleen aangeduid met den naam van hun raka-schap volgen. Had S. reeds in het genoemde opstel op goede gronden sang ratu Sañjaya van deze lijst met den bekenden vorst van de inscriptie van Tjanggal van 732 en de drie onmiddellijke voorgangers van Balitung uit dezelfde lijst met in andere inscriptie voorkomende personen geïdentificeerd, in het Naschrift op zijn studie ging hij nog een schrede verder en stelde hij den Çrī mahārāja Panangkaran, die in de bedoelde opsomming onmiddellijk op Sañjaya volgt, aan den çrīmān mahārāja Kariyāna

er op, dat, terwijl alle vorstennamen in de Nāl.-inscr. (ook het twijfelachtige Wīrawairimathana in str. 24.) door het honorifeke ç r ī worden voorafgegaan, dit niet het geval is met s a m a r ā g r a w ī r a. Shāstri's lezing Çrī-Wīrāwairi-mathan-ānugatābhidhānah is door Majumdar verbeterd in °āwagata°; de vertaling luidt dan: „wiens naam bekend was als de heldhaftige-vijandenkweller". Over de lezing Warmasetu i. pl. v. Dharma° zie hieronder noot p. 142.

[3]) *T. B. G.* 1927 p. 173 vgl.

[4]) Op grond van de interpunctie tusschen r a k a i M a t a r ā m en s a n g r a t u S a ñ j a y a (zie transscriptie *l. c.* p. 210) zou ook een andere opvatting dan de door S. voorgestane (p. 189) te verdedigen zijn. De genoemde uitdrukkingen zouden nml. op twee personen kunnen slaan, een rakai M., die niet den koningstitel voerde, en zijn opvolger s. ratu Sj., die geen raka was. In dit geval zou niet Sj., maar de ongenoemde rakai M. (Sanna?) de stamvader van de Matarāmsche dynastie zijn geweest. Als men zich aan S. 's verklaring houdt — welke wij ten slotte de meest aannemelijke achten — blijft het vreemd dat de koningstitel op het rakaschap volgt in tegenstelling met de titulatuur der volgende vorsten van de reeks.

Paṇaṃkaraṇa van de Sanskrit inscriptie van Kalasan van 700 çaka gelijk. Door deze identificatie zou volgens S. waarschijnlijk zijn gemaakt, dat de Matarāmsche vorsten Çaïlendra's waren of omgekeerd, door welke omstandigheid weer het gebouw, dat uit de Midden-Javaansche gegevens werd opgebouwd wankel zou komen te staan.

Kort na de verschijning van S. 's opstel werd door schrijver dezes ter perse gelegd de inscriptie van Kĕloerak van 782. Terwijl op p. 27 van deze uitgave — welke eerst een vol jaar na het afdrukken der laatste proeven het licht zag [5]) — de boven bedoelde identificatie werd overgenomen, werd in een noot twijfel uitgesproken aan de houdbaarheid van de daaruit door S. gemaakte, zeer ver gaande gevolgtrekkingen en de meening verdedigd, dat er voorloopig geen aanleiding bestond om de bestaande opvattingen aangaande het tusschenbewind der Sumatraansche Çailendra's op Java te herzien.

In April van dit jaar deed daarop S. — zonderdat hij kennis had kunnen nemen van den inhoud van het vorenbedoelde opstel — onder den titel die hierboven is afgedrukt de studie verschijnen waaraan deze bespreking is gewijd, kort daarop gevolgd door de bijdrage van Goris voor den feestbundel van het jubileerende Genootschap, getiteld „De eenheid der Matarāmsche dynastie" [6]).

Er is alle aanleiding om S. 's laatste geschrift met groote aandacht te beschouwen. Zouden toch de door hem verkondigde denkbeelden waarheid bevatten, dan zou dit niet alleen neerkomen op de omverwerping van vrijwel alles wat er omtrent de politieke verhouding van Çrīwijaja en Java in de 8ste en 9de eeuw scheen vast te staan, maar bovendien zou de cultureele ontwikkeling der beide rijken een gansch ander beeld vertoonen dan

---

[5]) *T. B. G.* 1928 p. 1. vlg.

[6]) P. 202 vlg.

dat wat ons tot nu toe voor oogen stond. De vraag is nu of inderdaad het oude gebouw dat uit de beschikbare gegevens werd opgebouwd zoo wankel is komen te staan als Schr. het doet voorkomen of dat het na de eventueele vernieuwing van eenige onderdeelen nog voor onbepaalden tijd als historische behuizing dienst zal kunnen blijven doen.

S. gaat uit (p. 6) van de identiteit van den çrīmān mahārāja Kariyāna Paṇaṃkaraṇa van de inscriptie van Kalasan en den çrī mahārāja rakai Panangkaran van het vervloekingsformulier uit de oorkonde van 907, waartoe hij, gezien de bijna volkomen gelijkluidendheid der beide titels, zeker het volste recht heeft.

De oorkonde van Nālandā wordt daarop door Schr. in beschouwing genomen. Met wien zal Bālaputra's grootvader, den koning van Yawabhūmi, het sieraad van het Çailendrageslacht, çrī Wīrawairimathana, moeten worden vereenzelvigd? Als we deze vraag stellen „we arrive — volgens Schr. — either at the Rakai Panangkaran or at his predecessor, the famous Sañjaya. And to our surprise we then observe that the name of the latter, 'All-conqueror', could be quite well a synonym of 'heroixc destroyer of enemies'. Sañjaya, rakai of Matarām, the founder of the hegemony of a Çiwaitic-Javanese dynasty, should be the grandfather of the Buddhistic Sumatran king of Çrīwijaja! It sounds strange and requires argumentation".

Inderdaad! In mijn Nālandā-opstel [7]) heb ik gewezen op de overeenkomst én naar den klank én naar de beteekenis van het epitheton ornans, dat den uitvaardiger van de inscriptie van Kĕloerak van 782 wordt toegekend, nml. Warawīrawimardana, en den naam van Bālaputra's grootvader. S. had geen grootere waarde aan die overeenkomst behoeven te hechten dan wij zelf er toen en later aan gehecht hebben, maar geheel stilzwijgend had hij er toch niet

[7]) *L. c.* p. 520.

aan voorbij behoeven te gaan te minder nu zijn eigen identificatie allerminst op aantrekkelijkheid kan bogen. De chronologie krijgt het hierbij hard te verantwoorden. Met betrekking tot den datum van uitvaardiging der inscriptie van Nālandā bestaan er drie mogelijkheden: die datum valt omstreeks 860 A. D., er na (tot ca 890), of er voor (van ca 860) [8]. In het eerste geval is het reeds een niet gering waagstuk om — zooals schrijver dezes deed — den grootvader van Bālaputra (welke laatste, de tijdgenoot van Dewapāladewa, omstreeks genoemd jaar geleefd moet hebben) met den Warawīrawimardana van Kĕloerak van 782, dus 78 jaar vroeger, te vereenzelvigen. Wat dan te zeggen van S. 's halsbrekende poging om een klove van 128 jaar (860-732, Sañjaya's inscr. v. Tjanggal) met de regeeringen van slechts drie vorsten te overbruggen? [9]) Het tweede geval, waaraan Schr. blijkbaar niet wil denken, althans het niet ter sprake brengt, ofschoon o.a. Krom geen ander mogelijk schijnt te achten voert zijn onderstelling geheel ad absurdum, terwijl alleen het derde hem eenige kansen laat. Voor de mogelijkheid of waarschijnlijkheid van dit derde geval worden door hem op p. 8 noch op p. 12 steekhoudende argumenten aangevoerd, zoodat de merites van de vermeende identiteit van Wīrawaīrimathana en Sañjaya op zich zelf moeten worden beoordeeld. Dat de eerste naam een synoniem van den tweede zou zijn is in hooge mate twijfelachtig. Zou op zulke vage beteekenis-overeenkomsten verder worden gebouwd, dan zouden wel bijna alle Indische vorsten — in wier epitheta wel steeds iets van „overwinnen" pleegt te steken — voor identificatie met koning Sañjaya in aanmerking komen. Een zeer sterk argumentum ex silentio blijkt nu bovendien tegen S. 's onderstelling te pleiten: Ware werkelijk de Sañjaya van Tjanggal dezelfde vorst geweest die in de oorkonde van Nālandā

---

[8]) *T. a. p.* p. 510 vlg.

[9]) Zie beneden noot p. 141.

Çailendrawamçatilaka genoemd wordt, zou hij zich dan ook niet in de eerste inscriptie vol trots als een „sieraad van het Çailendra-geslacht" hebben doen kennen? We kunnen ons bezwaarlijk anders voorstellen.

Is Wīrawairimathana = Sañjaya, dan moet ook volgens S. de zoon van den eerste, nml. de op de oorkonde van Nālandā als Samarāgrawīra aangeduide vorst, dezelfde zijn als de tweede vorst uit de reeks van de inscriptie van 907, de çrī mahārāja rakai Panangkaran, die weer identiek is met den kariyāna Paṇaṃkaraṇa van de inscriptie van Kalasan. Wijde perspectieven zouden zich dan verder openen: Tārā, de echtgenoote van Samarāgrawīra volgens de oorkonde van Nālandā, zou men terugvinden in de godin — de vergoddelijkte gemalin des konings — ter wier eere te Kalasan in 778 een heiligdom werd gebouwd en Tārā's vader, Dharmasetu (Nālandā) — een woord dat ook in de inscripties van Kalasan en Kĕloerak voorkomt — zou niemand anders zijn dan de beroemde Bengaalsche koning, beschermer van het Buddhisme, Dharmapāla.

Ook bij deze onderstellingen plaatsen wij groote vraagteekens.

Weliswaar komt de naam Samarottunga, die een synoniem is van Samāragrawīra, twee maal voor als eigennaam van Midden-Javaansche vorsten, maar elke schijn en schaduw van een bewijs blijft dan toch ontbreken, dat de rakai (kariyāna) Panangkaran (Paṇaṃkaraṇa) van Kalasan ook aldus zou zijn geheeten. We weten juist, dat hij zeer waarschijnlijk een geheel anderen naam gedragen heeft — (Dharaṇī-Indra(-warman) — wat toch ook den Schr. niet onbekend geweest kan zijn [10]).

We vragen ons in dit verband nog af waarom S. niet vermeldt, dat reeds door Krom de identiteit van den Samarāgrawīra van Nālandā en Samarottungga naar voren werd gebracht, maar dan niet van een zuiver

[10]) De naam wordt medegedeeld bij Shastri, *l. c.* p. 312 en *T. B. G.* 1925 p. 520.

denkbeeldigen Samarottungga van Kalasan, maar van den vorst van de oorkonde van Kĕḍoe van 847. Is het omdat de Schr. met den laatste een weinig verlegen is geweest daar deze feitelijk veel eerder voor een gelijkstelling met den Nālandā'schen Samarāgrawīra in aanmerking komt dan de bijna 70 jaar vroeger levende Çailendra? [11])

Na het bovenstaande behoeft bij Schr. 's andere identificatie-hypothesen niet lang meer te worden stilgestaan.

Zoowel schrijver dezes als Krom heeft aan de zeer voor de hand liggende mogelijkheid gedacht, dat de Tārā geheeten vorstin van Nālandā iets zou hebben uit te staan met de Tārā van Kalasan, doch wegens de groote chronologische bezwaren werd hierop niet dieper ingegaan. Door beiden werd evenzeer gewezen op het zoowel in de inscriptie van Kalasan en Kĕloerak als in de oorkonde van Nālandā voorkomende, ongemeene woord d h a r m a s e t u, doch ook hier kon niet aan een nauwer verband worden gedacht, aangezien in de eerste documenten het woord als een appellatief, in het laatste daarentegen als een eigennaam wordt gebezigd. Maar we willen S. 's redeneering blijven volgen. Onderstellen we voor een oogenblik, dat de chronologie in het reine zou zijn en de opstellers der genoemde Javaansche inscripties bij het gebruik van het woord d h a r m a s e t u een bedekte toespeling op den schoonvader van

---

11) Waarschijnlijk heeft de rakai Panangkaran, de stichter van de Tjaṇḍi Kalasan niet lang meer na 778 geleefd, daar tusschen hem en den rakai Pikatan van 853 uit de lijst van de Kĕḍoesche oorkonde nog drie vorsten hebben geregeerd. Stelt men den regeeringsduur van elk dezer vorsten op 20 jaar (S. stelt dien op 25 jaar, *T. B. G.* 1927, p. 189), dan zou de genoemde rakai omstreeks 790 zijn gestorven. Neemt men dan verder met S. aan, dat Bālaputra kort vóór zijns vaders dood werd geboren (B. = „jonge zoon"), ca 780, dan zou Bālaputra op 80-jarigen leeftijd het klooster te Nālandā hebben gesticht. Dit is het gunstigste geval, dat zich voor S. 's onderstelling denken laat.

den vorst hebben gemaakt, bij welk vreemd accoord hebben dan niet alleen de inscripties van Kalasan en Kĕloerak, maar ook die van Nālandā den beroemden Bengaleeschen heerscher Dharmapāla omgedoopt in Dharmasetu — wat iets heel anders beteekent — en hoe dan te verklaren, dat de Nālandā-inscriptie, toen het er op aankwam den grootvader van moederszijde van Bālaputradewa te huldigen, hem niet als den bloedeigen vader van den regeerenden vorst Dewapāla heeft bezongen, doch slechts — welgeteld — d r i e woorden (rājñaḥ somakulānvayasya mahatah; S. noemt dit „highly spoken of") voor hem overhad ? En eindelijk, hoe is de identiteit van Dharmasetu en Dharmapāla in overstemming te brengen met het feit, dat in *dezelfde* ookonde van Nālandā de vader van Dewapāla tot twee keer toe met name wordt genoemd (rg. 9 en 25) en dan Dharmapāla heet en niet anders?!! Vooral het laatste punt stelt de volkomen onhoudbaarheid van S. 's gissing in een helder licht [12]).

We moeten concludeeren, dat, zoo lang niet krachtiger argumenten dan die wij boven besproken hebben S. 's betoog komen ondersteunen, zijn pogingen om de personen van de Nālandā-oorkonde in de Midden-Javaansche inschriften terug te vinden ons allerminst kunnen overtuigen en wel verre van de soliede basis te vormen, die voor een geschiedkundige reconstructie noodig is, ons van den beginne af met eenige achterdocht tegenover Schr. 's verdere hypothesen vervullen.

S. heeft zich nu den loop der gebeurtenissen als volgt gedacht.

Sañjaya, de grondlegger der Matarāmsche dynastie, breidde vóór 732 (inscr. v. Tjanggal) van Mĕḍang

[12]) Hirananda Shāstri twijfelde in zijn lezing tusschen Dharmmasetu en Warmmasetu (l. c. p. 326). Volgens Majumdar (*o. c.* 24) is de eerste letter zeer duidelijk een *wa*. Is dit juist (Warmasetu klinkt als eigennaam nog vreemder in de ooren dan Dharma°) dan komt de gelijkstelling van Tārā's vader met den beroemden Bengaleeschen vorst van zelf te vervallen.

(het tegenwoordige Měṇḍang Kamoelan in Grobogan, Semarang) zijn macht in Zuidelijke richting uit. Na dit jaar zette hij (of mischien zijn zoon, de rakai Panangkaran van de inscr. v. Kĕḍoe) zijne veroveringen voort en onderwierp Çrīwijaya en enkele staten in Achter-Indië. Genoemde zoon vaardigde in 775 de inscriptie van Vieng Sa op het Maleische schiereiland uit en stichtte op Java in 778 de tjaṇḍi Kalasan ter eere van zijne gemalin Tārā de dochter van Dharmasetu (= Dharmapāla van Bengalen). De uit het huwelijk van dezen rakai Panangkaran (= Samarāgrawīra van Nālandā) en Tārā geboren zoon Bālaputra werd koning van Çrīwijaya en stond op zeer goeden voet met (zijn oom van moeders' zijde) Dewapāla, die hem verschillende faciliteiten verleende bij de stichting van een klooster te Nālandā. De overheerschende positie van Matarām ten aanzien van Çrīwijaya welke onder Sañjaya een aanvang had genomen duurde voort tot het begin van de tiende eeuw, toen weer voor het eerst na anderhalve eeuw een gezant van het Sumatraansche rijk aan het Chineesche hof verscheen. Met de politieke expansie van het Matarāmsche rijk hield — alweer volgens S. — de ontwikkeling op het gebied van godsdienst en kunst gelijken tred. In Noord-Midden-Java verrezen in Sañjaya's tijd kleine voorouderttempels (Diëng en Oengaran) van de Çiwaietische gezindte. Nadat deze vorst zijn macht naar het Zuiden had uitgebreid omhelsde zijn zoon het Buddhisme — gevolg van zijn huwelijk met de Bengaleesche prinses Tārā — en werd het Mahāyāna op Midden-Java ingevoerd met als oudste voortbrengselen der gejavaniseerde Bengaleesche bouwkunst de tjaṇḍi's Kalasan, Sari en de bouwwerken op den Ratoe Baka-heuvel. Vandaaruit verbreidde de nieuwe kunst zich in Westelijke richting (Baraboeḍoer, Pawon, Mendoet, Ngawen enz.) en in Oostelijke rich-

ting (Sewoe, Plaosan, Sadjiwan enz.) De Buddhistische architectuur oefende op haar beurt invloed uit op den bouwstijl der Çiwaietische vooroudertempels in het gebergte (Geḍong Sanga, Pringapoes enz.), daarna ook, in sterker mate, op de bouwwerken in de vlakte, haar apotheose bereikend in het Lara-Djonggrang-complex bij Prambanan. Op de andere eilanden manifesteerde zich de Matarāmsche activiteit in den bouw van het heiligdom te Vieng Sa en misschien ook van de stūpa Moeara Takoes.

Gaan wij nu na wat Schr., uitgaande van de reeds besproken identificaties, tot staving van deze reconstructie te berde brengt.

De inscriptie van Vieng Sa, aan de baai van Bandon, van 775 is uitgevaardigd door een koning genaamd Mahārāja uit het Çailendra-geslacht. „Would it now be so inexusable — vraagt S. zich op p. 13 af — to see in this Çrī Mahārāja the Çrī Mahārāja Kariyāna Paṇaṃkaraṇa of the Kalasan-inscription, so the second king of Matarām and first of this dynasty, who on the Kĕḍu copper-plate is called Çrī Mahārāja (his predecessor Sañjaya is called there „rakai Mataram" only) ? So that this king was at the same time king of Çrīwijaya? And, as his power over that kingdom is stated in the Vieng Sa inscription as often as three times, it may be assumed, that that Sumatran empire was dependent on Matarām?" Schr. wil dan de uitdrukkingen in de Vieng Sa-inscriptie Çrīwijayeçwarabhūpati en Çrīwijayendrarāja niet in navolging van Coedès vertalen met „koning van Çrīwijaya" maar met „koning over de heerschers van Çrīwijaya", wat zou beteekenen, dat de uitvaardiger der inscripte, hoewel in eerste instantie de oppermachtige koning, de koning van Matarām bij geboorte zijnde, zich in deze omgeving een titel toekende,

welke ook zijn heerschappij over Çrīwijaya tot uitdrukkin bracht [13]).

Om dadelijk met het laatste punt te beginnen. Dat de bedoelde uitdrukkingen iets anders zouden beteekenen dan in Coedès vertaling werd uitgedrukt is wel zeer onwaarschijnlijk aangezien, ten eerste, in dezelfde inscriptie van Vieng Sa de vorst ook Çrīwijayanṛpati wordt genoemd wat geen andere vertaling dan „koning van Çrīwijaya" toelaat en ten tweede, in de oorkonde van Nālandā een dergelijke uitdrukking, nml. Suwarṇadwīpādhipamahārāja, voorkomt en wel niemand hierachter iets anders dan een „koning van Sumatra" zal zoeken. Maar behalve dat S. 's interpretatie vastloopt op taalkundige klippen, moet zij bovendien schipbreuk lijden op de politieke verhoudingen. Een nederzetting bij Vieng Sa lag allerminst in de politiek van Matarām, was daarentegen een normaal uitvloeisel van de machtsontwikkeling van Çrīwijaya. Welk voordeel kon er voor een Javaansch heerscher gelegen zijn in de bezetting van de landengte van Kra, waardoor zijn eigen positie niet werd versterkt, daarentegen wel de overzeesche handel van den grooten concurrent werd beveiligd? Is het niet oneindig veel aannemelijker, met Krom [14]) deze daad te verklaren als een onderdeel van een doelbewuste staatkunde van Çrīwijaya, welke begonnen was met de onderwerping van Malayu, daarna Bangka onder contrôle had gebracht en zijne opperhoogheid diep in het binnenland

---

[13]) Het verwondert ons, dat S. deze zeer gewrongen verklaring — waar feitelijk alles tegen pleit — heeft gezocht en binnen het kader van zijn eigen hypothese blijvend niet een veel aannemelijkere heeft voorgesteld, deze nml., dat Sañjaya vóór 775 Çrīwijaya veroverd hebbend, daar één zijner zonen als koning aanstelde (den Mahārāja van Vieng Sa), terwijl op Java een andere zoon (de rakai Panangkaran) hem als vorst van Matarām opvolgde. Beide zonen zouden dan door huwelijken met Buddhistische prinsessen tot het Buddhisme kunnen zijn overgegaan. Bij deze constructie ligt de verovering van de landengte van Kra ten minste in de lijn van de politiek van den — immers onafhankelijken — vorst van Çrīwijaya.

[14]) *H. J. G.* p. 127.

had doen erkennen en nu ten slotte met de bezetting van de landengte op het Maleische schiereiland zoowel contrôle van de zeestraat als van den over de landengte loopenden handelsweg had verkregen?

Gaan we Schr. 's eerste argument, geput uit de overweging dat de eigennaam Mahārāja van den vorst van Vieng Sa wel eens zou kunnen schuilen in den titel mahārāja van Kalasan, stilzwijgend voorbij, dan mogen wij besluiten, dat de bewuste inscriptie in geen enkel opzicht steun geeft aan S. 's onderstelling; integendeel, dat er juist door wordt aangetoond, dat Çrīwijaya omtrent 775 een eigen politiek voerde en onder een van Java onafkankelijk bewind stond.

Bij de bespreking van de beteekenis van het Zābag der Arabische berichten, van de plundertochten naar Campā in 767, 774 en 787, ondernomen door de lieden van Kw'un-lun, Chö-po en Jawa en van den bekenden passus in de inscriptie van Sdok kak thom, waar gezegd wordt dat door den van Jawā [15]) gekomen vorst Jayawarman de cultus van den Dewarāja werd ingesteld, opdat Kambuja niet meer afhankelijk van Jawā zoude zijn (ca 802) — heeft S. geen nieuwe gezichtspunten geopend, alleen de gegevens wat eenzijdiger gegroepeerd dan zijn voorgangers. Wie nog eens de beschouwingen naleest, welke Krom aan de moeilijk te localiseeren plaatsnamen van het type Jāwaka [16]) heeft gewijd, en nota neemt van de uiterst voorzichtige conclusies waartoe hij ten slotte komt, moet wel de overtuiging krijgen, dat alleen indien vaststond, dat het eiland Java van het midden der 8ste tot diep in de 9de eeuw een

---

15) „Jāwa" bij S. p. 17 te verbeteren in „Jawā".

16) *H. J. G.* p. 131, 140. Vgl. ook Coedès, *B. K. I.* 83 p. 463: „Le terme de Jāvaka .... peut être simplement un nom ethnique désignant les Indonésiens, et ayant à peu près le même sens que le mot cambodgien moderne *Javā* (prononcé chvéa) qui s'applique aussi bien aux Malais de la Péninsule qu'à ceux des îles et aux Javanais. Rien de moins précis que ces noms par lesquels les peuples orientaux se désignent les uns les autres".

overheerschende positie in den archipel innam, de bedoelde berichten volgens S. 's opvattingen zouden mogen worden geïnterpreteerd, en niet omgekeerd die berichten mogen worden aangevoerd ten bewijze dat Java zich in zulk een positie bevond.

Eenigszins anders staat het met het bekende, zeer verwarde bericht van de Tjarita Parahyangan, daar het hier niet de vraag is van welk land de expedities uitgingen, maar welke waarde men aan de jonge litteraire traditie heeft toe te kennen. Als het bericht iets bewijst, dan is het slechts dat koning Sañjaya een formidabele vechtersbaas was en zijn vloten en legers een tijd lang de schrik van de naburige staten waren. Er is geen enkele reden om te gelooven, dat uit de stroop- en plundertochten een blijvende onderwerping van de geteisterde landen en een blijvende overheersching van Matarām over die gebieden voortvloeide. Integendeel: in 750 zien wij een onafhankelijk vorst van Çrīwijaya optreden. Indien dus Sañjaya's machtsvertoon succes heeft gehad, dan zijn de gevolgen ervan wel van zeer korten duur geweest.

Een volgend argument van Schr. is geput uit den titel van den rakai Watukura van de oorkonden van omstreeks 900 [17]) luidende dyah Balitung = prins van Biliton. Op S.'s vraag p. 18 „could it not be possible now, that this is the remainder of an old apanage name from the time of Matarām's hegemony over the Rhio-Linga-archipelago", moet het antwoord luiden, dat we er niets van weten. Dateert de titel uit zeer ouden tijd — nml. uit dien van Sañjaya's expedities — dan bewijst hij weinig of niets voor een volgende periode; is hij daarentegen van jongeren datum — bv. uit de restauratie-periode die juist met den rakai Watukura aanvangt — dan wordt er geen licht door verspreid op de voorafgaande jaren.

---

17) P. 18 "borne in the beginning of the eighth century" lees "tenth century".

In dezelfde onzekerheid verkeeren wij ten aanzien van een ander gegeven, dat Schr. als een aanwijziging voor de juistheid zijner opvattingen aanvoert: In de nabijheid van het bekende Mĕndang Kamoelan in Grobogan (Semarang) waar Raffles nog de overblijfselen van een ouden kraton aantrof, is gelegen de desa Sela, welke in de volkstraditie in verband wordt gebracht met den naam van Kyahi Agĕng Sela „den grooten heilige van Sela", die door de tegenwoordige Matarāmsche dynastie als een van haar grootste voorouders wordt beschouwd. In Sela vindt Schr. terug den naam Çailendra (Çaila = nieuw Jav. Sela); „if it is true — zegt hij dan —, that a continuity can be supposed in the dynasties of Matarām and Mataram, so in those of the Çiwaitic-Buddhistic time and those of the Muhammadan one, the tradition would correspond wonderly well with my hypothesis about the real nature of the Çailendra's". Schr. heeft de tegenwerping voorzien, dat volgens dezelfde traditie Kyahi Agĕng Sela een Moslim is en na Majapahit heeft geleefd, doch hij stelt zich hier tegen te weer met de opmerking, dat de Matarāmsche vorsten er vooral op uit waren hun afstamming van het Majapahitsche vorstengeslacht in het licht te stellen (daar hierdoor hun rechten op den troon van Java werden bevestigd), in de eerste plaats met Kyahi Agĕng Sela, die volgens de legende het bliksemvuur in zijn macht had. Dit antwoord is wel zeer onbevredigend. Immers, de K. A. Sela uit de babad is een figuur, waarin het historisch karakter niet te miskennen valt [18]). Zijn vader en zijne kinderen worden genoemd en enkele gewoonmenschelijke gebeurtenissen uit zijn leven gememoreerd. Feitelijk is het vangen en binden van den bliksem [19]) de eenige bovennatuurlijke daad, die hem wordt toegedicht. Indien nu S. 's onderstelling juist ware en

---

18) Zie o. a. H. Djajadiningrat, *Sadjarah Banten*, p. 278 en 289.

19) Schrieke, *T. B. G.* 1924 p. 290.

men in K. A. Sela van de babad den oudsten stamvader van de Mataramsche dynastie, den eersten Çailendra, zou moeten zien, had de heilige zeer zeker in de traditie niet een plaats onder de onmiddellijke historische voorgangers van Pamanahan, maar in den legendarischen voortijd, in den tijd van Aji Saka, gekregen.

Waarschijnlijker wordt S. 's onderstelling indien zij in een ietwat gewijzigden vorm wordt voorgedragen. Aannemende dat er oude volksoverleveringen in omloop waren die de desa Sela in het Grobogansche met den stamvader van een dynastie in verband brachten (den stamvader die het bliksemvuur bedwong), zou men zich kunnen denken, dat een jongere traditie die overleveringen op een der historische voorvaderen van Mataram heeft overgedragen. Daarbij ware in het midden te laten of K. A. Sela te Sela begraven werd en dáárom de legende zich van hem meester maakte, of — omgekeerd — eerst de legende den historischen persoon had omsponnen en hem daarom Sela als laatste rustplaats werd aangewezen. Men kan zich hier uitputten in onderstellingen zonder de waarheid op het spoor te komen. In dit geval treft de opmerking doel die Krom in een ander verband maakte „dat het heel aardig is om, als men van andere zijde de gebeurtenissen min of meer kent, eens na te gaan, wat er nog van terug te vinden is in de litteraire traditie, maar dat het omgekeerd niet mogelijk is, in die jongere traditie zelve de historische bestanddeelen te onderkennen" [20]).

Beschouwen we nu nog het argument, dat Schr. als het sterkste voor het laatst bewaard heeft. Maakt men een lijst op van de gezantschappen, die van het midden van de 7de tot het midden van de 12de eeuw van Çrīwijaya en Java uit naar het Chineesche hof werden gezonden, dan doet zich het verschijnsel voor, dat van 670 tot 742 alleen het eerste rijk, daarna, van 767 tot 873, alleen het tweede rijk en ten slotte van 904 tot 1178

20) *H. J. G.* p. 144.

weer alleen Çrīwijaya zulke gezantschappen deed uitgaan. „Now it is obvious — zegt S. — that we should accept that in view with the nature of such embassies, only the leading and supreme countries would send embassies with presents in order to be considered equivalent. As we are acquainted with an everlasting struggle for that power between Çrīwijaya and Java, we are also inclined to assume that the alternation of these embassies should reflect the alternation of the hegemony. Now it is curious to observe that during the so-called Sumatran period in Javanese history no Sumatra ambassadors, as it might be expected, but ambassadors of Java were sent to China! One can only account for this, if it is admitted that there was a hegemony of Java during that period. For the ambassadors of Java appear at the Chinese court after 767 A. D., so after the conquering proceedings of Sañjaya (or Panangkaran) *abroad* .... whilst in 904, so shortly before the transition of the hegemony from Cental Java to Eastern Java, the first ambassadors of Çrīwijaya appeared again"!

Het verschijnsel van het alterneeren der gezantschappen van Çrīwijaya en Java is merkwaardig genoeg en het is zeker goed dat S. er de aandacht op gevestigd heeft. Maar ook hier gaat Schr. n.h.v. in zijne conclusies veel te ver. Beslist onjuist is het, dat alleen de „leading and supreme countries" zich aan het Chineesche hof lieten vertegenwoordigen. Als men het bericht bij Pelliot raadpleegt [21]) over het edict van den Chineeschen keizer uit 695, waarbij bepaald werd dat zekere hoeveelheden levensmiddelen aan vreemde gezanten gegeven moesten worden en wel voor vijf maanden aan die van Çrīwijaya, Kamboja, Java „en andere koninkrijken", welke laatste rijken niet met name worden genoemd en dus van minder beteekenis waren dan bv. Java, dat toen zeker nog geen eerste rol speelde, moet men wel tot andere gedachten komen.

---

21) *Deux Itinéraires* p. 334; Krom, *H. J. G.* p. 112.

Wat is nu, vragen we ons af, uit het verschijnen van gezanten aan het Chineesche hof in politiek opzicht af te leiden? Feitelijk alleen dit, dat het rijk dat de gezanten afzond, er buitenlandsche aspiraties op na hield en op goeden voet stond met China. Men zou nog iets verder willen gaan en concludeeren, dat een staat, die zulke aspiraties had, een expansie-politiek voerde en machtiger en aanzienlijker was dan een zich op den achtergrond houdende nabuur. Maar hier zouden al dadelijk fouten in de redeneering dreigen in te sluipen, aangezien het wél-zenden van gezanten, zooals we zoo even gezien hebben, ook geschiedde door in politiek opzicht onbeteekenende staten en het niet-zenden van zulke lieden zeer goed het gevolg kan zijn geweest van geheel andere oorzaken dan politieke zwakte, bijv. een gespannen verhouding met China. Als nu S. nog veel verder gaat in zijn conclusies en uit het al-of-niet verschijnen van gezantschappen aan het Chineesche hof een heerschappij van het eene rijk over het andere, i.c. van Java over Çrīwijaya, wil construeeren overschat hij o.i. schromelijk de draagkracht van zijn bronnen en verliest hij alle voorzichtigheid uit het oog. De bewijzen hiervan zijn niet moeilijk te leveren. In de periode 767—873 — de periode van onderwerping van Çrīwijaya volgens S. — valt ten eerste de inscriptie van Vieng Sa van 775, toen het Sumatraansche rijk zeker niet onder Java stond; en ten tweede de oorkonde van Nālandā, die den zeer stelligen indruk geeft, dat Çrīwijaya ook toen een onafhankelijk rijk was.

Ten slotte nog een enkele opmerking bij Goris' opstel in den Feestbundel van het Genootschap. Een zeer eenvoudige oplossing wordt hierin aan de hand gedaan van een oude en — naar het scheen — moeilijke kwestie. De jaartallen Sañjaya 693 en 694 van de steenen van Gatak en Tadji, [22]) die al zooveel hoofdbrekens gekost hebben, bleken bij raadpleging van de inscripties ten

[22]) Volgens Rouffaers gissing van deze desa afkomstig.

rechte te luiden resp. 176 en 172 of 174. Laat men nu het begin van de Sañjaya-jaartelling samenvallen met de stichting van het lingga-heiligdom te Tjanggal in 732 dan krijgt men voor de eerste oorkonde 908 en voor de laatste 904 of 906 A. D.; die van 908 is dan waarschijnlijk de eerste uit koning Dakṣa's regeering terwijl die van 904 of 906 in de regeeringsjaren van Balitung valt.

Bij een chronologische rangschikking der van dezen laatsten vorst bekende inscripties blijkt nu, dat de meer Westelijke stukken elkaar geografisch opvolgen: 898 Kĕḍiri, 901 Madioen en 907 Kĕḍoe. De chronologisch tusschen de inscripties van Madioen en Kĕḍoe in liggende oorkonde van Tadji (904 of 906) ligt nu geografisch evenzeer tusschen Madioen en Kedoe. Balitung, die blijkens de herkomst zijner edicten een oorspronkelijk Oost-Javaansch heerscher is trekt dus steeds meer Westwaarts; als hij in het Matarāmsche gebied bewesten Madioen komt geeft hij zijn eerste oorkonde uit in Sañjaya-jaartelling; zijn volgend „Westersch" stuk, nl. de Kĕḍoe'sche inscriptie vermeldt volledig al zijn Matarāmsche voorgangers. Klaarblijkelijk is dus Balitung een Kĕḍirische vorst geweest, die na 904 (of 906) zich door verovering in de Prambanansche streek weet te nestelen, en waarschijnlijk door een daarop volgende inhuwelijking in het Matarāmsche huis zich in 907 als wettig opvolger der Matarāmsche dynastie beschouwd wenscht te zien.

Tot zoover Goris' zeer aannemelijke redeneering. Of hierdoor echter, zooals de auteur opmerkt, een gewichtig argument voor de door S. betoogde eenheid der Matarāmsche wordt geleverd moet o.i. betwijfeld worden. 't Is maar wat men onder die eenheid wenscht te verstaan. Wij hebben reeds gewezen op het feit, dat Sañjaya — volgens S. de eerste Çailendra-Matarāmsche vorst — zich zelf in zijn inscriptie van 732 niet als een Çailendra betitelt. Letten we nu op de vorste-

lijke titulatuur in de na-Çailendra-periode, dan treft ons evenzeer een volkomen ontbreken van alles wat op een afstamming van den doorluchtigen waṃça zou kunnen duiden. In de Midden-Javaansch-dynastieke geschiedenis nemen dus de Çailendra's een plaats in, die op geenerlei wijze met de voorafgaande of volgende periode samenhangt. Doet dit feit reeds ernstig twijfelen aan de „eenheid der Matarāmsche dynastie" van Sañjaya tot Balitung, nog sceptischer wordt men jegens die eenheid gestemd door Balitungs gedragingen, waarvan zooeven sprake was. Houdt men rekening met het feit, dat Balitungs inscriptie van Tadji de eerste en met Dakṣa's oorkonde van Gatak de eenige is in de geheele Hindoe-Javaansche epigraphie, die in de Sañjaya-jaartelling is gedateerd en dat de oorkonde van 907 van denzelfden vorst ook de eenige is, in welker vervloekingsformulier een lijst van de voorgangers van den regeerenden vorst is opgenomen, dan moet de overtuiging zich wel bij ons vastzetten, dat een en ander met een bepaald doel is geschied en dit doel geen ander kan zijn geweest dan Balitungs aanspraken op den troon van Sañjaya te legitimeeren. Nu is het een bekend verschijnsel — dat zich vooral in de Achter-Indische epigraphie duidelijk laat observeeren — dat, hoe betwistbaarder de rechten van een vorst op den troon zijn, hoe omstandiger en schijnbaar beter gedocumenteerd de stamboom is waarmede hij in zijn oorkonden voor den dag komt. Wanneer we nu Balitung de gebruikelijke çaka-jaartelling door een Sañjaya-aera zien vervangen en even later een lijst van zijn voorgangers tot Sañjaya zien opvoeren, dan wijst dit o.i. niet op een „rustige opeenvolging der Mataramsche vorsten", [23]) op een continuiteit in het bewind van vader op zoon, maar zien wij hierin juist een sterke aanwijzing, dat 's vorsten afstamming van Sañjaya hoogst

[23]) Stutterheim, *T. B. G.* 1927 p. 192.

twijfelachtig was en dientengevolge zijn rechten op den Matarāmschen troon uiterst zwak waren. Laat dus de lijst volop ruimte voor usurpaties, inhuwelijkingen en andere onregelmatigheden in de opvolging der vorsten van Sañjaya tot Balitung, dan dreigt daarmede de eenheid der Matarāmsche dynastie tot een fictie te worden teruggebracht en bestaat er o.i. alle aanleiding om aan het interregnum van een niet-Matarāmsche dynastie — die der Çailendra's — welke zich b.v. door inhuwelijking als legitieme opvolgers van Sañjaya heeft kunnen doen erkennen, te blijven gelooven en vasthouden.

Onze critiek op S. 's opstel samenvattend beginnen wij te constateeren, dat Schr. er niet in is geslaagd den titel van zijn geschrift waar te maken. Deze titel bedoelde een tegenstelling [24]) van Kroms inaugureele rede te zijn en legde mét die bedoeling den auteur een zware taak op de schouders: Evenals Krom in 1919 een Sumatraansche periode der Javaansche geschiedenis aannemelijk had gemaakt — een periode gedurende welke Çrīwijaya zoowel in cultureel als in politiek opzicht over Java heerschte —, zoo was het nu aan S. geweest om de volle consequentie van de omzetting der adjectieven te aanvaarden en te bewijzen dat gedurende dezelfde periode niet Java van Sumatra, maar Sumatra van Java in b e i d e opzichten afhankelijk is geweest. Zooals gezegd is S. hierin te kort geschoten. Wat de cultureele invloeden betreft, het zou te dwaas zijn staande

[24]) Deze tegenstelling is overigens reeds verouderd. De oorkonde van Nālandā heeft in het licht gesteld, dat tijdens de regeering van Bālaputra's grootvader Java een onafhankelijke staat was, en zoowel in mijn Nālandā-opstel (*l.c.* p. 524) als door Krom (*H. J. G.* p. 138 vlg) werd hierop nadrukkelijk gewezen. Het is feitelijk niet geheel in den haak, dat S. met geen woord van deze wijziging in de omvattingen melding maakt en het doet voorkomen (zie bv. p. 5 onderaan en noot en p. 24), alsof hij alleen en zijn voorgangers niets na 1919 geleerd hebben en de laatsten nog steeds onverzwakt het standpunt van de „Sumatraansche periode der Javaansche geschiedenis" handhaven.

te willen houden — en Schr. heeft dit dan ook niet geprobeerd —, dat het centrum van Buddhistische beschaving, dat Çrīwijaya sinds eeuwen was, op het gebied van godsdienst, kunsten en wetenschappen in den tijd van Sañjaya en er na van Java afhankelijk zou zijn geweest. En wat de politieke suprematie van Matarām over Çrīwijaya aanbelangt, wel beschouwd bleken alle steunpunten, die deze theorie bedoelden te schragen, voor weerlegging of een andere uitlegging vatbaar te wezen. De mogelijkheid werd niet ontkend, dat Sañjaya of een van zijn opvolgers succesvolle expedities naar den overwal heeft ondernomen en tijdelijk den baas op Sumatra, Achter-Indië en elders heeft gespeeld. Maar deze roof- en plundertochten (in een ander licht zal men ze niet mogen beschouwen) gaven ons toch geen aanleiding om aan een blijvende onderwerping en occupatie van de geteisterde landstreken te gelooven.

Terwijl de auteur zelf blijkbaar aan Matarāms machtsontwikkeling buiten Java de meeste waarde hecht, is voor ons de beteekenis van zijn hypothese voornamelijk gelegen in de verhouding van de inheemsche dynastie tot die der Çailendra's. Moeten beide met elkaar worden vereenzelvigd? Heeft Java het Mahāyāna van Çrīwijaya of rechtstreeks van het Buddhistische vasteland ontvangen? Hebben op de ontwikkeling der kunsten Sumatraansche invloeden ingewerkt of is die ontwikkeling van Bengalen uit bevrucht? Zie hier de vragen die door Schr. aan de orde zijn gesteld en nog geen beslissend antwoord in den eenen of anderen zin hebben ontvangen. In de aanteekening bij Goris' bijdrage hebben we enkele argumenten aangevoerd, welke het volgens ons zeer waarschijnlijk maken, dat de eenheid der Matarāmsche dynastie niet op de werkelijkheid doch slechts op een fictie berustte, waaruit volgen zou, dat de bestaande opvattingen slechts op enkele punten van ondergeschikt belang zouden behoeven te worden gewijzigd. Zekerheid kon intusschen niet

worden verkregen en ongetwijfeld moet het den Schr. als een verdienste worden aangerekend, dat hij hierop — op het feit, dat er onzekerheid bestaat — het volle licht heeft doen schijnen en met het stellen van zijn hypothese den vakgenooten nog eens heeft ingescherpt, dat de algemeen aanvaarde verklaringen ten slotte niet meer dan gissingen zijn waartegenover met succes ook andere gissingen verdedigd kunnen worden.

F. D. K. B.

Nov. 1929.

Verslagen en Mededeelingen

van de

Afdeeling Taal-, Land- en Volkenkunde

van het

Koninklijk Bataviaasch Genootschap
van Kunsten en Wetenschappen

I

1926 — 1928

INHOUD

I. Verslag

van de werkzaamheden der Afdeeling van de oprichting tot eind 1928.

Oprichting; doel. De Afdeeling voor de beoefening van de Taal-, Land- en Volkenkunde werd door de Directie ingesteld op 11 October 1926. Bij de kort te voren tot stand gekomen reorganisatie van het Genootschap was als doel gesteld: de bevordering van de cultuurwetenschappen, welke voor de kennis van den Oost-Indischen Archipel en omliggende landen van belang zijn. Door deze uitbreiding van het terrein van werkzaamheid des Genootschaps, dat zich in den laatsten tijd vrijwel uitsluitend op het gebied der Taal-, Land- en Volkenkunde had bewogen, tot de cultuurwetenschappen in het algemeen, veranderde tevens het karakter der Directievergaderingen. In het laatst van de vorige en het begin van deze eeuw, toen het Genootschap als wetenschappelijk centrum voor de Taal-, Land- en Volkenkunde fungeerde, boden deze vergaderingen gelegenheid tot het doen van mededeelingen over recente ontdekkingen, voorloopige resultaten van onderzoekingen, belangrijke aanwinsten der collecties enz. en gaven van een opgewekt wetenschappelijk leven blijk. Hierin is verandering gekomen, deels door de specialiseering en differentieering der studiën, waardoor het minder zin had wetenschappelijke mededeelingen te doen in een kring van niet deskundigen, deels door de tijdsomstandigheden na 1914, welke steeds meer beslag op den tijd en de aandacht der Directieleden legden. De reorganisatie heeft ten doel gehad, de taak van de Directie te beperken tot de algemeene leiding van de Genootschapspolitiek, terwijl aan de Afdeelingen voortaan de behartiging der wetenschappelijke belangen zal zijn toevertrouwd.

Ten einde de wetenschappelijke werkzaamheid des Genootschaps op het gebied van de Taal-, Land- en Volkenkunde voort te zetten werd door het Directielid Dr. F. D. K. Bosch het initiatief genomen tot de oprichting van een Afdeeling, welke aan deze studiën gewijd zou zijn. Hij belegde daartoe op 20 Augustus 1926 een vergadering der te Weltevreden woonachtige orientalisten, die zich vervolgens tot de Directie wendden met het verzoek, een Afdeeling Taal-, Land- en Volkenkunde in te stellen, en een aantal genoemde personen tot lid daarvan te willen benoemen. Op 11 October voldeed de Directie aan dit verzoek; tot leden van de Afdeeling benoemde zij: Mr . P. C. Bloys van Treslong Prins, Dr. F. D. K. Bosch, J. S. Brandts Buys, R. A. Prof. Dr. H. Djajadiningrat, Dr. G. W. J. Drewes, Mevr. W. Fruin-Mees, E. Gobée, Dr. R. Goris, P. de Kat Angelino, Dr. H. Kraemer, Mr. J. Kunst, Ir. H. Maclaine Pont, Ir. J. L. Moens, A. Mühlenfeld, Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Dr. Th. G. Th. Pigeaud. R. Ng. Dr. Poerbatjaraka, Dr. G. F. Pijper, Prof. Dr. B. J. O. Schrieke, H. J. E. F. Schwartz, Dr. P. V. van Stein Callenfels en Dr. W. F. Stutterheim.

De eerste vergadering der Afdeeling werd gehouden op 8 November 1926. Dr. Bosch zette hierin het doel van de reorganisatie des Genootschaps en van de oprichting der Afdeeling uiteen, zooals boven geschetst. Tevens wees hij er op, dat in den laatsten tijd het aantal wetenschappelijk opgeleiden op het gebied der Taal-, Land- en Volkenkunde sterk is uitgebreid, doch dat het onderling contact ontbreekt, terwijl het Genootschap het contact met de jongere generatie verloren heeft. Het streven der Afdeeling moet daarom voornamelijk gericht zijn op herstel van de samenwerking tusschen de vakgenooten. Men moet de beteekenis der specialiseering niet overschatten. Menig onderwerp leent zich voor behandeling uit vele gezichtspunten. Daarom mag verwacht worden, dat de in de Afdeeling gedane mededeelingen vruchtbare gedachtenwisseling zullen uitlokken. Een verdere taak

van de Afdeeling is het brengen van systeem in de wetenschappelijke exploratie van den Archipel, waartoe samenwerking gezocht moet worden met de werkers te velde, en ook het behartigen van de belangen der wetenschap tegenover de Regeering. Het wisselend beleid in zake de uitzending van orientalisten heeft bijvoorbeeld duidelijk getoond, hoe noodig een organisatie is, welke voor de wetenschappelijke belangen op de bres staat.

Organisatie. De organisatie der afdeelingen is vastgelegd in de artikelen 2, 3, 7, 18 en 19 der Statuten van het Genootschap, welke hierachter als Bijlage I zijn opgenomen. Een reglement van orde werd in de 5e vergadering vastgesteld (Bijlage II).

Bestuur; leden. Het bestuur werd aanvankelijk gevormd door E. Gobée, voorzitter; Dr. F. D. K. Bosch, ondervoorzitter; en Dr. R. Goris, secretaris-penningmeester. — Na het vertrek van Dr. Bosch met buitenlandsch verlof werd het ondervoorzitterschap tijdelijk waargenomen eerst door Dr. H. Djajadiningrat, daarna door Dr. B. J. O. Schrieke. Dr. Goris werd na de 9de vergadering als secretaris-penningmeester vervangen door Dr. P. Voorhoeve. In de 11de vergadering legde de heer Gobée het voorzitterschap neer; in zijn plaats werd Dr. H. Djajadiningrat gekozen. Het bestuur bestaat derhalve thans uit: Dr. Djajadiningrat, voorzitter; Dr. Schrieke, ondervoorzitter (plaatsvervangend voor Dr. Bosch); Dr. Voorhoeve, secretaris-penningmeester.

In de Directie wordt de Afdeeling vertegenwoordigd door den voorzitter; als diens plaatsvervanger treedt op Dr. G. W. J. Drewes.

Tot leden werden in den loop van dit tijdperk nog benoemd de heeren Dr. B. J. Esser, Dr. P. van Hulstijn, Dr. L. de Vries, W. Middendorp, L. van Oosterzee,

J. Kats, Dr. C. C. Berg, Dr. J. M. Elshout, J. Scholte, C. C. F. M. le Roux, Dr. S. J. Esser, Dr. P. Voorhoeve, Dr. A. A. Cense en Dr. K. C. Crucq.

Door vertrek van Java eindigde het lidmaatschap van Dr. L. de Vries, Dr. R. Goris en Dr. C. C. Berg. De beide eerdergenoemden gingen tot de groep der correspondenten over. Het aantal leden op 31 December 1928 bedroeg 33, waaronder 5 tijdelijk afwezig met buitenlandsch verlof (zie Bijlage III).

In de vergadering van 9 Januari 1928 werden tot correspondent der Afdeeling benoemd: Dr. Alb. C. Kruyt, Dr. H. van der Veen, Dr. L. Onvlee, F. J. F. van Hasselt, A. Hueting, W. Dunnebier, J. Woensdregt, J. W. Wesseldijk, Dr. V. E. Korn, Jhr. B. C. C. M. M. van Suchtelen, L. C. Heyting, H. Geurtjens, P. Drabbe, P. Wink, H. J. Friedericy, Dr. R. W. van Diffelen, H. J. Jansen, Dr. J. Mallinckrodt, Dr. K. G. F. Steller, J. H. Neumann en W. Ph. Coolhaas. Van velen der genoemden is nimmer bericht ontvangen of zij het correspondentschap wenschen te aanvaarden. — In dezelfde vergadering, waarin een schrijven van den heer Woensdregt ter tafel kwam, behelzende een bereidverklaring om aan de taak der Afdeeling mede te werken, moest de voorzitter diens plotseling overlijden melden. Hij was een der medewerkers van Dr. Adriani, van wiens door dezen geleerde gewekte belangstelling voor het taalonderzoek nog veel verwacht mocht worden.

In een der vergaderingen kwam de kwestie ter sprake, hoe de medewerking van bewame mannen bij het Inlandsch Bestuur voor het wetenschappelijk onderzoek te verwerven. Een oplossing hiervoor werd nog niet gevonden.

Financiën. De Directie stond aan de Afdeeling een crediet van *f* 1000.— toe op de begrootingen des Genootschaps voor 1927 en 1928. In 1927 werd hiervan slechts *f* 245.70 gebruikt, n.l. *f* 105.70 voor administratiekosten en *f* 140.— voor het Blambangan-

onderzoek (zie blz. 112[16]). In 1928 werd gebruikt *f* 551.72, n.l. *f* 131.72 voor administratiekosten en *f* 420.— voor het Blambangan-onderzoek. Daar de Directie heeft goedgevonden, alle schrijf- en roneografeerwerk voortaan uit de kas des Genootschaps te doen betalen, zal de post voor administratie in het vervolg belangrijk minder worden.

Vergaderingen. Er werden in het afgeloopen tijdperk 11 gewone vergaderingen gehouden, welke gemiddeld door 11 à 12 leden werden bijgewoond; enkele malen waren ook niet te Weltevreden woonachtige leden tegenwoordig. Een buitengewone vergadering werd door 17 leden en twee gasten bijgewoond.

Wetenschappelijke mededeelingen. Tegen het opstellen van een rooster van spreekbeurten hadden enkele leden bezwaar. De wetenschappelijke mededeelingen namen op de agenda der gewone vergaderingen nog niet zulk een belangrijke plaats in, als bij de oprichting verwacht werd.

Op de tweede vergadering hield Dr. Bosch een voordracht getiteld „De god met den Paardenkop", welke gepubliceerd is in het Tijdschrift (deel LXVII p. 124 e.v.v.). In dezelfde vergadering liet de heer Prins een fraaie collectie teekeningen van zijn grootvader circuleeren. Deze teekeningen zijn voor het meerendeel afkomstig van een reis per zeilschip gemaakt in 1837, en leggen verschillende, thans verdwenen, bouwwerken en stadsaspecten op artistieke wijze vast.

De derde vergadering werd besloten met een mededeeling van Dr. Goris over een merkwaardige vondst op den Tengger (zie blz. [65]). Ook vertelde Mr. Prins nog over een plan tot inrichting van een openluchtmuseum van Compagniesoudheden; over zijn voornemen tot het uitgeven van een verzameling grafschriften, en over een in 1790 uitgeschreven prijsvraag voor babyvoedsel.

De heer Mühlenfeld sprak in de vierde vergadering over het probleem van Madagascar. Dit stuk is opgenomen in Djawa (7e jrg. blz. 232 e.v.v.).

In de vijfde vergadering deed de heer Middendorp een mededeeling over een oude Compagniesvlag in het bezit van den Patola van Wadjo. Publicatie van dit en eenige andere gegevens over antiquiteiten van Zuid-Selebes wacht nog op de resultaten van een nader onderzoek. Dr. de Vries liet een aantal platen zien afkomstig van een oude vrouw, woonachtig in het district Krian van de afdeeling Sidoardjo. Een lid der Afdeeling nam op zich, naar de beteekenis een onderzoek in te stellen. Mr. Prins liet een brief circuleeren van den Sultan van Lingga, gericht aan den Gouverneur Generaal, naar aanleiding van het overlijden van zijne Majesteit Koning Willem III.

In de zevende vergadering deelde Dr. Schrieke mede, dat hij bij zijn verblijf in Kerintji bezoek had gekregen van een jongen hadji, die voor den controleur uit Arabië een volledige collectie van de door Ibn Sa'oed uitgegeven munten had meegebracht. Ze werden door den controleur aan het Munt- en Penningkabinet ten geschenke aangeboden. Aangezien genoemde hadji bij zijn bezoek aan het Museum te Batavia tot de conclusie was gekomen, dat de vooral door zijn vader bijeengebrachte verzameling van Kerintji geheel onvoldoende was, had hij het plan opgevat, het Museum een nieuwe collectie aan te bieden. Dr. Schrieke bood verder het Museum een kokertje met rentjongschrift-inscriptie aan, en deelde mede in Kerintji piagems van de Djambische vorsten te hebben aangetroffen, welke vooral beslissingen in geschillen tusschen doesoen's behelzen. Behalve dat vond hij Javaansche M.S.S. op lontarblad in Oud-Javaansch schrift en een nieuwer type. Daar deze M.S.S. niet opgezonden konden worden, verzocht Dr. Schrieke den Oudheidkundigen Dienst bij een eventueel bezoek aan dat landschap, een onderzoek in te stellen. In Boven-Indragiri, ook in het Zuidelijk deel, werden eenige oudheden

aangetroffen, welke nog niet bekend waren bij den Oudheidkundigen Dienst. Kort te voren was een heuvel ontdekt, welke Tjandi genoemd wordt, waarin zich overblijfselen van Hindoe-Javaansche kunst bevinden, en een gewijd beeldje, dat ook Hindoe-Javaansch schijnt te zijn. Volgens den gezaghebber Kramps komen in Bangko (Boven-Djambi) eenige oudheden voor, die niet vermeld worden in de lijst van Adams. De tegenwoordige Assistent-resident van Indragiri, de heer Obdeijn, benevens de controleur De Haan aldaar hebben er groot interesse voor, zoodat men van hen allen steun zal genieten bij een eventueel onderzoek ter plaatse. Ten slotte legde Dr. Schrieke eenige foto's over van koperen platen uit Karang Asem.

In de achtste vergadering deed de heer Mühlenfeld een mededeeling over de Batoe Toelis van Buitenzorg (zie blz. [71]).

In de negende vergadering liet Mr. Prins eenige merkwaardige stukken uit het Landsarchief zien en deed daarna een zeer leerrijke en interessante mededeeling over „Oude gegevens betreffende den Burgerlijken stand in Nederlandsch-Indië", inmiddels verschenen in de Buitenzorg Post.

In de elfde vergadering toonde de heer Gobée namens den heer Middendorp een foto van twee zilveren schenkpirings en een doordruk van een inscriptie op een kanonnetje in Sindjai.

In de elfde en twaalfde vergadering werden door Dr. Schrieke enkele aanwinsten van de ethnografische en historische verzamelingen gedemonstreerd.

De twaalfde, buitengewone vergadering, was geheel gewijd aan wetenschappelijke mededeelingen. Ze werd gehouden op 7 November 1928, ter herdenking van het feit, dat honderd jaar geleden het Bataviaasch Genootschap na een periode van gedwongen werkeloosheid voor het eerst weer vergaderd had.

Namens Dr. Pigeaud deed de Secretaris een mededeeling over de werkwijze, welke gevolgd wordt bij de

samenstelling van het nieuwe Javaansche Woordenboek (zie blz. [73]).

Dr. Schrieke vestigde de aandacht op twee plaatsen in een reisbeschrijving van Rycklof van Goens. De eerste heeft betrekking op de Kraton te Plèrèd, alwaar in den tijd van Van Goens allerlei oude muren waren, bestaande uit groote gehouwen steenen, zonder specie op elkaar gestapeld. Het ligt voor de hand hierbij aan een Hindoe-bouwwerk te denken. De tweede plaats beschrijft een voorstelling, die veel overeenkomst vertoont met de tegenwoordige wajang wong. (Zie uitvoeriger Djawa, 9de jaarg. No. 1).

De heer J. Tideman, die als gast de vergadering bijwoonde, deed een mededeeling over oudheden in Palembang. Spr. vertelde, dat hij de Boekit Seboentang bezocht had, welke door Westenenk geidentificeerd is met de Boekit Segoentang uit de Sadjarah Melajoe. Van de heuvel stroomt een riviertje naar de Moesi, genaamd Tatang; volgens de Inlanders heette dit vroeger Malajo. Bij afgravingen op de heuvels voor weg-aanleg is een zeer groot beeld gevonden, benevens een aantal brokstukken en een bronzen Boeddhakop. Van het beeld is vroeger reeds een stuk door den heer Westenenk gevonden. Dr. Schrieke heeft het herkend als een specimen van Gandhāra-kunst. Op de Boekit Seboentang is een Kramat, bekend als graf van Iskandar Dhoelkarnaïn. Verder is er een steen gevonden met inscriptie, volgens Dr. Callenfels in het Oud-Maleisch uit de Çrīvijaya periode. Het fragment bevat slechts brokstukken van zinnen.

Dr. Poerbatjaraka gaf een hypothese over Çiwa's verblijf op Java. De meest bekende naam hiervoor is: Djonggring Selaka, door Kern verklaard als vertaling van Skr. rajatādri = zilverberg. Spr. heeft in de Bhīmaswarga gevonden den vorm: Djong giri selaka, te vertalen met: Prahoe goenoeng selaka. Er is een Goenoeng Prahoe in het randgebergte van het Diengplateau. Nu is door Krom de Kailāsa in verband gebracht

met de Dieng; volgens de Tantu Panggelaran is de Kailāsa neergezet op de westpunt van Java. In het eedformulier is de Dieng de meest westelijke der genoemde bergen. Hiermee is ook in verband te brengen het bij Ptolemaeus genoemde Argurè (Zilverstad), aan het westelijk einde van Java gelegen. Spr. concludeert, dat Çiwa's woonplaats op Java geidentificeerd moet worden met de Goenoeng Prahoe, die oudtijds als de westgrens van Java gold.

Dr. Pijper besprak de opkomst van de mystieke orde der Tidjānijjah op Java. Deze orde werd in de 18e eeuw gesticht in Algerië door Ahmad at-Tidjānī, nadat de profeet aan hem verschenen was en hem had opgedragen een eigen tarīḳah te volgen. De tarīḳah vond aanhangers in Marokko en Algerië, den Soedan en Arabië. Eerst in 1928 blijkt voor het eerst van haar optreden op Java. Ze wordt onderwezen door Kijai Madrais te Cheribon, die daartoe is opgewekt door een Arabier, vroeger godsdienstleeraar te Medina, en door Kijai Anas te Boentet, welke te Medina in de Tidjānijjah is ingewijd. Tot de regels van de orde behoort o.a. een speciale oefening (wird) na de salat van den vroegen ochtend. De leerlingen worden in korten tijd zelf leeraren, en zoo werd de orde in enkele maanden in een vrij groot gebied reeds bekend. Kritiek van de zijde der vanouds gevestigde mystieke orden bleef niet uit, maar er zijn ook Moslimsche autoriteiten die veel goeds in de methode der Tidjānijjah vinden.

Dr. Drewes vertelde over het volksgeloof op Java ten aanzien van verboden praktijken om rijkdom te verwerven. (Gepubliceerd in Djawa, 9e jaarg. No. 1).

Dr. Djajadiningrat deed een mededeeling over de ceremonie van het poela batèë op het graf van Soeltan Iskandar II van Atjèh. Dit stuk is in deze aflevering van het Tijdschrift v.h. Bat. Gen. gepubliceerd.

Dr. Voorhoeve deelde mede, dat hij in een handschrift van het Atjèhsche epos Malém Dagang een passage had

aangetroffen, waar van Iskandar Moeda ongeveer hetzelfde verteld wordt als in de Babad Tanah Djawi over Brawidjaja. Iskandar Moeda trouwt met een negerin, ten einde genezing te verkrijgen van een langdurige ziekte. De vrouw wordt naar de wildernis verbannen, waar ze een zoon ter wereld brengt, die later zijn vader bezoekt. Spr. veronderstelt, dat dit een dergelijk verhaal is als bijv. de aanval der zwaardvisschen, de vorst met den varkenskop, enz. die in allerlei geschiedkundige werken op een der hoofdpersonen worden toegepast.

Andere behandelde onderwerpen. Meer dan door deze mededeelingen werd de tijd der Afdeeling in beslag genomen door allerlei meer of minder wetenschappelijke belangen, waarvoor zij moest opkomen, en kwesties, waaromtrent haar advies werd gevraagd. De volgende onderwerpen maakten punten van bespreking uit:

1. Redactie Tijdschrift. Het denkbeeld werd geopperd, dat waar het Tijdschrift geheel op het gebied der Afdeeling ligt, deze als Redactie behoort op te treden. Een beslissing hieromtrent van de Directie werd echter niet verkregen. Besloten werd, de mededeelingen, besluiten, rapporten en dergel. van de Afdeeling zelf uit te geven in een reeks „Verslagen en Mededeelingen". Later werd overeengekomen, dat deze reeks als afzonderlijke rubriek in het Tijdschrift zal worden opgenomen.

2. Jaarboek. Weder werd, evenals vroeger door Dr. Snouck Hurgronje (zie Notulen van 1 Juni 1897 p. 60, 10 Aug. 1897 p. 97, 1 Nov. 1898 p. 172 en 6 Dec. 1898 p. 205) een poging gedaan om te komen tot de uitgave van een jaarboek van het Genootschap, dat in het Engelsch vertaalde excerpten van belangrijke artikelen uit het Tijdschrift zou bevatten. Men slaagde er in, een bekwame vertaalster te vinden, maar daar nie-

mand den noodigen tijd beschikbaar bleek te hebben om de leiding van het excerpeeren der artikelen op zich te nemen, werd het plan voorloopig ter zijde gelegd.

3. Systematisch taalonderzoek.

Het belangrijkste onderwerp dat in het afgeloopen tijdperk in behandeling kwam was de organisatie van het taalkundig onderzoek in den Archipel. In de eerste vergadering wees de voorzitter er op, hoe Dr. Adriani de vraagbaak is geweest van allen, die wetenschappelijke voorlichting noodig hadden bij pionierswerk op taalkundig terrein. Door zijn toedoen is het mogelijk geweest, dat allerlei cultureele werkers (zendelingen, bestuursambtenaren) de resultaten van hun taalwerk hebben kunnen aanbieden in een vorm, die beantwoordt aan zekere eischen. Na den dood van Dr. Adriani dreigt het door hem bereikte weder verloren te gaan, indien niet spoedig een centrum van voorlichting wordt gevormd, waardoor een zoo effectief mogelijke samenwerking kan worden verzekerd van allen, die door hun belangstelling en werkkring in de gelegenheid zijn, taalkundige gegevens te verzamelen. Er moet naar gestreefd worden, dat het taalonderzoek in den Archipel een meer georganiseerd en minder toevallig karakter krijgt dan tot op heden het geval was.

Omtrent de wijze waarop dit moet geschieden werd een rapport opgesteld door een commissie bestaande uit de leden Dr. Djajadiningrat, Dr. Drewes en Schwartz. Men vindt dit rapport volledig afgedrukt als Bijlage IV.

Het rapport werd behandeld in de vierde vergadering der Afdeeling. In de besprekingen kwam op den voorgrond, dat de Regeering overtuigd moet worden van de noodzakelijkheid van systematisch onderzoek. Voorloopig zal dan een persoon vrij gemaakt moeten worden om de organisatie voor te bereiden. Aan de Directie werd vervolgens verzocht, de voorstellen in het rapport vervat, tot de hare te maken en bij de Regeering voor te brengen. Hiertoe is de Directie echter niet bereid ge-

vonden. Wel besloot zij, aan den Directeur van Onderwijs en Eeredienst het voorstel te doen om, zoodra dat mogelijk is, voor het onderzoek een taalambtenaar vrij te maken als taalambtenaar in algemeenen dienst.

In Juli 1928 wendde de Afdeeling zich tot den Directeur van Onderwijs om nogmaals te wijzen op de noodzakelijkheid, zoo spoedig mogelijk een taalambtenaar vrij te maken voor de voorbereiding van een georganiseerd taalkundig onderzoek in Nederlandsch-Indië, o.a. ook in verband met de op het Linguistencongres in Den Haag aangenomen resolutie ten aanzien van een taalkundige enquête over de geheele wereld.

Daar voorshands ten aanzien van het georganiseerd taalonderzoek nog geen resultaat werd bereikt, werd een voorstel van Dr. van der Veen omtrent de opleiding van Adjunct-taalkundigen aangehouden tot bespreking daarvan urgent zal zijn.

4. **Blambangan-onderzoek.** De heer Ottolander en eenige geestverwanten hadden het plan opgevat, om gegevens te verzamelen met betrekking tot de taal en geschiedenis van Blambangan in Oost-Java. Zij wendden zich hiermee tot Dr. Bosch als hoofd van den Oudheidkundigen Dienst, en deze bracht de zaak in de Afdeeling. Het bleek, dat de heeren, die zich voor de zaak interesseerden, bereid waren financieelen steun te verleenen, maar de leiding van het onderzoek wilden overlaten aan een academisch gevormd deskundige.

De Afdeeling vond Dr. Pigeaud bereid, om een voorloopig onderzoek in te stellen. De Directeur van Onderwijs en Eeredienst verstrekte op verzoek der Afdeeling aan Dr. Pigeaud de opdracht, een reis naar het gebied te maken. Deze reis had plaats in April en Mei 1927.

Dr. Pigeaud bracht naar aanleiding daarvan aan de Afdeeling rapport uit (Bijlage V a).

In de bespreking hiervan ter vergadering werd het volgende opgemerkt: a) Uitbreiding of aanvatting van

het oudheidkundig onderzoek is momenteel onmogelijk. b) Mr. Prins heeft uit het Landsarchief stukken gelicht, die betrekking hebben op Banjoewangi. Aan Mevouw Fruin-Mees wordt verzocht, haar aandacht aan gegevens in de archieven en daghregisters te willen wijden. c) De leiding van het onderzoek moet bij Dr. Pigeaud blijven berusten. De Afdeeling stelt voor 1927 een bedrag van maximum 7 maal *f* 35.— beschikbaar.

Telkens wanneer Dr. Pigeaud tijd heeft om het onderzoek voort te zetten, vraagt hij thans aan den Directeur van O. en E. vergunning om een reis te maken. Zoo begaf hij zich eind November en begin December 1927 voor de tweede maal naar Blambangan; het verslag van deze reis is als Bijlage V b opgenomen.

De voortgang van het onderzoek in 1928, waarvoor de Afdeeling weder een bedrag van *f* 35.— per maand beschikbaar stelde, kan blijken uit het verslag van Dr. Pigeaud over dat jaar (Bijlage V c).

5. Inheemsche handschriften in het Landsarchief.

Mr. Prins vestigde de aandacht der Afdeeling op de aanwezigheid van talrijke nog niet onderzochte handschriften in inlandsche talen in het Landsarchief. Dr. Djajadiningrat stelde hiernaar een onderzoek in. Het is, voor zoover door hem nagegaan, gebleken, dat het alle contracten met Inlandsche vorsten en brieven zijn. De zakelijke inhoud der teksten is bekend. Ze kunnen misschien uit een taalkundig oogpunt van belang zijn. Die uit Banten zijn in 3 talen gesteld, n.l. in het Hollandsch, in het Maleisch (met Arabisch karakter) en in het Javaansch (met Javaansch karakter). Het Javaansche schrift verdwijnt in die contracten langzamerhand; sedert het einde der 18e eeuw komt het niet meer voor.

6. Het Pakpaksch.

Naar aanleiding van een brief van den heer W. K. H. Ypes, resident van Tapanoeli, vestigde de voorzitter de aandacht

der Afdeeling op de verdwijning van het Pakpaksch, een Bataksch dialect gesproken in de Dairilanden ten N. O. van het Tobameer. Volgens inlichtingen, den heer Gobée in de Bataklanden verstrekt, is Pakpaksch hetzelfde als Dairisch. Van de thans te onderscheiden drie onderdialecten: Pegagansch, Kepasch en Simsimsch, is er geen dat geheel overeenstemt met de door Van der Tuuk 75 jaar geleden verzamelde Dairische teksten. Het zou dus van belang zijn over deze dialecten, die als overgang tusschen het Toba- en Karo-Bataksch belangrijk zijn, gegevens te verzamelen voor het te laat is. Aan een besluit der Afdeeling om ten dien einde de medewerking van B. B. en zending in te roepen werd aanvankelijk geen uitvoering gegeven, daar er geen blanco-woordenlijsten meer voorhanden waren. Eerst kort voor de afsluiting van dit verslag werden nog enkele exemplaren van de lijst gevonden, waarvan er een aan den controleur van Sidikalang werd toegezonden.

7. Nalatenschap H. N. Kiliaan. Op voorstel van Dr. Pigeaud verzocht de Afdeeling den heer L. Charpentier te Solo, de in zijn bezit zijnde bundels met aanteekeningen en afschriften van hoofdzakelijk Madoereesche verhalen uit de nalatenschap van H. N. Kiliaan aan het Genootschap te willen afstaan. De heer Charpentier voldeed met groote bereidwilligheid aan dit verzoek; een door Dr. Pigeaud toegevoegde inventarislijst laat zien, welk een belangrijke aanwinst de handschriftenverzameling des Genootschaps in deze schenking verworven heeft.

8. Diverse adviezen. Aangaande de uitgave van een Nederlandsch-Fordaatsch woordenboek van P. Drabbe werd door de Afdeeling, overeenkomstig een vorige beslissing van het Genootschap, afwijzend geadviseerd. — Omtrent een Kenja-Dajaksche woordenlijst van A. M. Sierevelt was de Afdeeling van

oordeel, dat de lijst nog een te voorloopig karakter had om door het Genootschap uitgegeven te worden. Een afschrift is in de verzameling van het Genootschap opgenomen, en een doorslag daarvan is aan den schrijver toegezonden, die trachten zal de lijst op Borneo verder te laten aanvullen. — Een Boeroesche grammatica van J. F. Schut is in handen gesteld van Dr. S. J. Esser ter beoordeeling. — Eenige opera postuma van Prof. Jonker werden aan Dr. Voorhoeve toevertrouwd om ze persklaar te maken.

9. Opleiding leerkrachten Inlandsche talen.

Door de Directie werd aan de Afdeeling advies gevraagd over een door den heer J. Kats opgesteld schema voor een nieuwe opleiding van Indonesiërs tot leeraar in hun moedertaal, bestaande uit een eenjarige cursus welke tot een lagere acte, en een driejarige, welke tot een middelbare acte A zou leiden.

Enkele leden brachten schriftelijk advies uit; daarna werden twee vergaderingen grootendeels aan de bespreking van dit onderwerp gewijd. Het oordeel over het plan van den heer Kats was zeer uiteenloopend. Algemeen was men van gevoelen, dat van een eenjarige opleiding niet zooveel resultaat te verwachten is, dat daaraan een diploma zou kunnen verbonden worden. Overigens vonden drie verschillende voorstellen onder de leden voorstanders:

a. De opleiding naar het voorstel Kats, maar door een daaraan toegevoegde propaedeuse van Arabisch, Sanskrit en cultuurgeschiedenis tot een volledige middelbare opleiding uitgebreid.

b. Het voorstel Kats, zonder de daarbij behoorende „lagere acte", leidend tot een acte in een der talen Maleisch, Javaansch, Soendaasch of Madoereesch (welke acte niet den naam middelbaar zou dragen).

c. Een volledige middelbare acte voor de leerkrachten aan inrichtingen van middelbaar onderwijs, en overigens een opleiding voor een acte als sub *b* bedoeld.

Aan het sub *b* bedoelde voorstel is later door den Directeur van Onderwijs en Eeredienst uitvoering gegeven.

10. Enquête bouw- en scheepsbouwambachten op Java en Madoera. De Directie vroeg het advies der Afdeeling nopens een plan van de Oudheidkundige Vereeniging „Madjapahit" om een uitgebreide enquête te houden naar den toestand van de inlandsche bouw-en scheepsbouwambachten op Java en Madoera. De Afdeeling was van oordeel, dat van een dergelijke enquête met medewerking van het B. B. niet veel te verwachten zou zijn, doch dat er alles voor te zeggen ware, zulk een enquête door Ir. Maclaine Pont te doen houden. Naar aanleiding van een schrijven van Ir. Pont werd dezen aangeraden, een excerpt van zijn nota over dit onderwerp ter publicatie te zenden aan Koloniale Studien. Ten slotte werd nog aan de Directie verzocht, de Regeering te willen uitnoodigen, om Ir. Maclaine Pont den steun van het B. B. te verzekeren voor een door hem zelf te ondernenemen proef-enquête in en beperkt gebied, n.l. het onderdistrict Trawoelan.

11. Militaire stamboeken. Op verzoek van Mr. Prins deed Mr. Kunst namens de Afdeeling navraag naar een deel der genealogisch belangrijke militaire stamboeken, waarvan vermoed werd, dat ze bij de overbrenging der archieven naar Bandoeng vernietigd zouden zijn. Dit vermoeden bleek juist te zijn.

12. Compagniesoudheden. De bemoeiïngen der Afdeeling hadden succes in zake de restauratie van een 18de eeuwsch huis in kampong Banten. Hiervoor werden gelden beschikbaar gesteld uit de

moskeekas; aan den Oudheidkundigen Dienst werd verzocht, toezicht op de restauratie te houden. — Een zgn. graf van kapitein Tak te Djapara bleek niet voor restauratie in aanmerking te komen, daar deze officier te Batavia begraven ligt. — Voor zoover betreft het graf van Davida Michielsen werd den adjunct-landsarchivaris verzocht, zich met de nakomelingen in verbinding te stellen, ten einde een behoorlijk onderhoud te verzekeren.

13. Geschiedenisonderwijs. Door de Directie uitgenoodigd om advies uit te brengen over de door den Raad van Beheer van het Kartinifonds bepleite noodzakelijkheid van nieuwe leermiddelen voor het geschiedenisonderwijs, sprak de Afdeeling als haar meening uit, dat voor een algeheele herziening van dit onderwijs momenteel de krachten ontbreken, maar dat reeds iets te bereiken is door het op ruimen schaal toegankelijk maken van de bestaande literatuur voor de onderwijskrachten, terwijl daarnaast een commissie zou kunnen worden ingesteld om het vervaardigen van eenvoudige geschiedenisleesboekjes ter hand te nemen en te zorgen voor een geschiedenisleerboek voor de normaalscholen. Instelling dezer commissie heeft, voor zoover bekend, nog niet plaats gehad.

14. Studiereis Dr. Kruyt. Gunstig werd geadviseerd op een verzoek van Dr. Alb. C. Kruyt aan de Directie om een toelage te mogen ontvangen voor een studiereis naar Oost-Selebes. Over de resultaten van deze reis werd reeds een verslag van Dr. Kruyt ontvangen.

15. Kawiwoordenboek. De Afdeeling sprak op verzoek van den wd. Adviseur voor Inl. Zaken haar oordeel uit over een plan tot heruitgave van het Kawi-Javaansch Woordenboek van Winter, voor gebruik op de scholen. Men achtte transcriptie in La-

tijnsch karakter algemeen ongewenscht. Een reproductie van den eersten druk, door den Topographischen Dienst vervaardigd, is thans gereed.

16. Namen Provincies. Door de Regeering werd de voorlichting der Afdeeling gevraagd betreffende Inlandsche namen voor de in te stellen provincies Oost- en Midden-Java. Na eenige discussie kwam men tot de conclusie, dat het niet raadzaam is andere benamingen te zoeken dan de letterlijke vertalingen der Hollandsche termen.

17. Straatnamen. Voor de door den Raad der Gemeente Batavia verzochte voorlichting nopens historische straatnamen kon door de Afdeeling verwezen worden naar den Landsarchivaris.

18. Leenen van Handschriften uit Leiden. De tusschenkomst van de Afdeeling werd verleend voor het verkrijgen van toestemming tot het leenen van handschriften uit de Universiteitsbibliotheek te Leiden door Dr. L. Onvlee. Of op dit verzoek een gunstige beschikking werd verkregen is nog niet bekend.

19. Studie van het Karo-Bataksch. Dr. Voorhoeve vestigde de aandacht van de Afdeeling op de gunstige gelegenheid welke zich voordeed om door samenwerking met den heer J. H. Neumann, die daartoe bereid was gevonden, in korten tijd veel te kunnen bereiken voor de studie van het Karo-Bataksch en wellicht ook van de verwante dialecten. De Afdeeling was echter van oordeel, dat een algemeene organisatie van het taalonderzoek vooraf moet gaan.

20. Taalonderzoek op Nieuw-Guinee. Naar aanleiding van een desbetreffende vraag aan den voorzitter gesteld deelde de heer Le Roux in de vergadering der Afdeeling mede, dat van taalonder-

zoek op Nieuw-Guinee met als uitgangspunt het Digoelkamp niet veel te verwachten valt.

21. Een teekening en een inscriptie. Door het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst werd de hulp der Afdeeling ingeroepen ter verklaring van een teekening van de Radjah Kalatjakra en van een inscriptie op een ring. Over de radjah werden door verschillende leden gegevens verzameld, die ter beschikking van het Hoofd van den O. D. werden gesteld; de ring kon niemand verklaren.

22. Herdruk opstellen Dr. Adriani. Dr. van der Veen stelde voor, dat de Afdeeling het initiatief zou nemen tot de uitgave van verspreide taalkundige en ethnologische opstellen van Dr. Adriani. Besloten werd, hierover eerst met Mevrouw Adriani-Gunning overleg te plegen. De Directie bleek niet bereid, een aanvankelijke toezegging van financieelen steun te doen. Later werd vernomen, dat waarschijnlijk een dergelijke uitgaaf door een uitgever in Holland ter hand zal worden genomen.

23. Javaansche Tekstuitgaven. Enkele leden der Afdeeling opperden het plan, een afzonderlijke reeks van Javaansche tekst-uitgaven te stichten, waarin teksten die uit wetenschappelijk oogpunt belangrijk zijn met een inleiding en zoo mogelijk een inhoudsopgave of vertaling gepubliceerd worden. De Directie verklaarde zich reeds bereid, het plan financieel te steunen. Een commissie bestaande uit de heeren Drewes, Kats en Pigeaud werd met de voorbereiding belast.

24. Bestuursuitbreiding Nieuw-Guinee. Op verzoek der Afdeeling stelde het lid de heer Le Roux een uitvoerige nota op over de mogelijkheid van bestuursuitbreiding in het binnenland van Nieuw-Guinee, zulks ter voorlichting van het Departe-

ment B. B. en den Gouverneur der Molukken, die hieromtrent gegevens hadden verzocht.

25. Reproducties oude kaarten. De Afdeeling verklaarde zich bereid, medewerking te verleenen tot het verkrijgen van lichtdrukken van oude kaarten uit verschillende archieven voor de verzameling van het Genootschap, wanneer door den heer Le Roux een lijst van de gewenschte reproducties zal zijn opgemaakt.

26. Herdruk Blanco-woordenlijst. Meermalen kwam de wenschelijkheid van een herdruk van de blanco-woordenlijst van Holle ter sprake. Deze wordt thans door Dr. S. J. Esser voorbereid.

27. Wets-taal. In de commissie om aan het Java-Instituut advies uit te brengen nopens de geschiktheid der Indonesische talen om als wets-taal te dienen werd als vertegenwoordiger der Afdeeling benoemd Dr. Djajadiningrat.

28. Uitvoer van ethnographica. Door den heer Le Roux werd de aandacht der Afdeeling gevestigd op den aankoop op groote schaal van kostbare ethnographica uit den Archipel door het buitenland. Daar de in bewerking zijnde Monumentenordonnantie binnenkort hieraan paal en perk zal stellen werd het niet noodzakelijk geacht, stappen te doen tot bestrijding van dit kwaad.

29. Verslagen. Geregeld nam de Afdeeling kennis van de kwartaalverslagen van Dr. S. J. Esser, belast met de uitgaven van de Bare'e-spraakkunst van Dr. N. Adriani; van Dr. Th. Pigeaud, belast met de samenstelling van het nieuwe Javaansche woordenboek, en van den heer Schwartz, belast met het vervaardigen van een Balineesch woordenboek.

Bij de behandeling van de bovengenoemde punten is herhaaldelijk gebleken, dat de organisatie van het Genootschap door de jongste statutenwijzigingen te stroef is geworden. Een vlugge afdoening van zaken bleek vaak onmogelijk, en deze is toch noodzakelijk om het vertrouwen en de waardeering als adviseerend lichaam te behouden. Ver doorgevoerde zelfstandigheid van de Afdeelingen en vlotte samenwerking van Directie en Afdeelingen waar dit noodig is, o.a. te bevorderen door meer regelmaat in de data der Directie- en Afdeelingsvergaderingen, zal hierin wellicht verbetering kunnen brengen.

Ten einde naast de zich steeds uitbreidende adviseerende werkzaamheid der Afdeeling ook de wetenschappelijke bijdragen tot hun recht te laten komen werd er besloten, in het vervolg vaker te vergaderen. Met dit loffelijk voornemen bezield trad de Afdeeling het jaar 1929 in.

De secretaris,
P. VOORHOEVE.

Statuten

van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

I. Van het Genootschap.

Artikel 1.

Het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen is gevestigd te Batavia.

Artikel 2.

Het doel van het Genootschap is de bevordering van de cultuurwetenschappen, welke voor de kennis van den Oost-Indischen Archipel en omliggende landen van belang zijn.

Artikel 3.

Het Genootschap streeft naar de bereiking van dit doel door:

a. het aanleggen en in goeden staat onderhouden van verzamelingen, betrekking hebbende op de door het Genootschap beoefende wetenschappen;

b. het bezorgen van tijdschriften en andere publicaties in reeksen of in afzonderlijke uitgaven benevens van beschrijvingen van 's Genootschaps verzamelingen;

c. het instellen en uitlokken van onderzoekingen benevens het geven van inlichtingen en het verstrekken van in 's Genootschaps verzamelingen aanwezige hulpmiddelen aan allen, die zich bezighouden met de binnen den kring van het Genootschap gelegen studiën;

d. het instellen van afdeelingen voor de beoefening van bepaalde onderdeelen der in artikel 2 bedoelde wetenschappen.

Artikel 4.

De verzamelingen van het Genootschap zijn:

a. de boekerij

b. het ethnographisch museum

c. het oudheidkundig museum

d. het munt-, penning- en zegelkabinet

e. de verzameling handschriften.

II. Van de donateurs en de leden.

Artikel 5.

Het Genootschap bestaat uit:
a. Donateurs
b. Werkende Leden
c. Gewone Leden
d. Correspondeerende Leden
e. Eereleden.

Artikel 6.

1. Tot donateur worden benoemd personen of instellingen, die aan het Genootschap ten minste *f* 1000.— hebben geschonken.

2. Hun worden de na hun benoeming door het Genootschap uitgegeven tijdschriften en reeksen om niet toegezonden.

3. Andere publicaties worden zoo mogelijk tegen verminderden prijs voor hen verkrijgbaar gesteld.

4. Personen-donateurs hebben toegang tot de verzamelingen en hebben het recht de boekerij te benutten.

Artikel 7.

1. Werkende leden zijn zij, die deelnemen aan het werk der afdeelingen.

2. Zij worden, onder vermelding van de afdeeling of afdeelingen waarin zij zitting zullen nemen, benoemd door de Directie, die hen ook van het lidmaatschap ontheft.

3. Tot werkend lid kan een ieder worden benoemd, die zich verdienstelijk gemaakt heeft op het studiegebied der afdeeling waarin hij zitting zal nemen.

4. Werkende leden kunnen door de Directie worden ontslagen hetzij op eigen verzoek, hetzij omdat zij hebben opgehouden zich te bewegen op het studiegebied der afdeeling, waarvan zij lid zijn, dan wel in de onmogelijkheid zijn geraakt aan het werk der afdeeling deel te nemen.

5. Bij benoeming en ontslag van de leden der afdeelingen gedraagt de Directie zich zooveel mogelijk naar de wenschen der betrokken afdeeling.

6. Werkende leden als zoodanig betalen geen contributie er hebben niet het recht de verzamelingen te benutten en publi caties van het Genootschap te ontvangen.

Artikel 8.

1. Een ieder kan door de Directie, hetzij op voordracht van een of meer leden, hetzij ook op eigen aanvraag als gewoon lid tot het Genootschap worden toegelaten. De driemaandelijksche contributie van gewone leden bedraagt *f* 10.—.

2. Hun worden de na hun toelating door het Genootschap uitgegeven tijdschriften en reeksen om niet toegezonden.

3. Andere publicaties worden zoo mogelijk tegen verminderden prijs voor hen verkrijgbaar gesteld.

4. Zij hebben toegang tot de verzamelingen en het recht de boekerij te benutten.

5. Gewone leden, die Nederlandsch-Indië verlaten, verliezen daardoor hun lidmaatschap. Echter kunnen zij desgewenscht het lidmaatschap behouden, met opschorting van hun verplichting tot het betalen van contributie. Zij ontvangen gedurende dien tijd geen publicaties. Slechts wanneer zij hun contributie blijven voldoen en haar in Nederlandsch-Indië betaalbaar stellen, hebben zij het recht 's Genootschaps werken aan een door hen op te geven adres te blijven ontvangen.

Artikel 9.

Recht op het gebruik van de boeken buiten de algemeene leeszaal in het gebouw van het Genootschap kan ook worden verkregen tegen betaling van een driemaandelijksche contributie van *f* 3.—.

Artikel 10.

De Directie is bevoegd gewone en werkende leden van het lidmaatschap vervallen te verklaren

a. wegens wanbetaling, op daartoe strekkend met redenen omkleed voorstel van den penningmeester;

b. wegens gedragingen, waardoor de belangen van het Genootschap ernstig worden geschaad.

Artikel 11.

Tot correspondeerende leden kunnen door de Directie worden benoemd zij, die zich op 's Genootschaps studiegebied verdienstelijk hebben gemaakt.

Artikel 12.

Tot eereleden kunnen door de Directie worden benoemd zij, die aan het Genootschap of aan de Wetenschap bijzondere diensten hebben bewezen.

III. Van het bestuur.

Artikel 13.

1. Het Genootschap wordt bestuurd door een Directie, bestaande uit een onbeperkt aantal gewone leden en ten minste één werkend lid van iedere afdeeling, door de Directie bij volstrekte meerderheid van stemmen gekozen uit een door de afdeelingen op te maken alphabetische voordracht van drie. Uit dezelfde voordracht kiest de Directie een plaatsvervanger voor het zitting nemende werkende lid, die bij verhindering van den eerstgenoemde de vergaderingen bijwoont en dezelfde rechten uitoefent.

2. De eerstgenoemde Directie-leden worden bij volstrekte meerderheid van stemmen door de zittende Directie-leden uit de gewone leden gekozen.

Artikel 14.

1. Uit haar midden benoemt de Directie een Voorzitter, een Ondervoorzitter, een Secretaris, een Penningmeester, Conservatoren der verzamelingen en Redacteuren der uitgaven, behoudens het bepaalde tijd bij het derde lid van dit artikel.

2. De Secretaris, de Penningmeester, de Conservatoren en de Redacteuren kunnen ieder een maandelijksche toelage genieten, welker bedrag door de Directie wordt vastgesteld.

3. De Directie kan als zoodanig aanstellen personen, die niet lid der Directie zijn; hun bezoldiging wordt door de Directie bepaald.

Artikel 15.

In andere plaatsen dan te Batavia, kan de Directie uit de daar aanwezige leden vertegenwoordigers aanwijzen, die de belangen van het Genootschap behartigen. Zij trachten het streven van het Genootschap in hun kring meer bekend te maken en nieuwe leden te werven. Desgewenscht ontvangen zij vergoeding van onkosten.

Artikel 16.

1. De Directie houdt, zooveel mogelijk maandelijks, een vergadering, waarin 's Genootschaps belangen worden besproken, huishoudelijke aangelegenheden geregeld en beslissingen genomen, waartoe medewerking der leden van het Genootschap niet wordt vereischt.

2. Tot bijwoning van die vergaderingen worden de te Batavia aanwezige eereleden uitgenoodigd, die daarin dezelfde rechten hebben als de Directie-leden.

3. Ook elders woonachtige eereleden kunnen die vergaderingen op gelijken voet bijwonen.

4. Naar gelang van behoefte houdt de Directie buitengewone vergaderingen, op welke het tweede of derde lid van dit artikel niet van toepassing is.

Artikel 17.

De Directie kan uit haar midden een college van dagelijksch bestuur instellen, welks samenstelling en bevoegdheden bij het Huishoudelijk Reglement worden geregeld.

IV. Van de afdeelingen.

Artikel 18.

Elke afdeeling benoemt uit haar leden een afdeelings-bestuur.

Artikel 19.

1. De afdeelingen streven naar het in artikel 3 onder *d* omschreven doel o.m. door:
het instellen en uitlokken van onderzoekingen;
het geven van inlichtingen en het houden van besprekingen betreffende op haar gebied liggende onderwerpen van wetenschap.

2. In haar werkwijze zijn zij geheel onafhankelijk; zij kunnen zich desgewenscht met andere binnen- of buitenlandsche lichamen met gelijksoortig doel in verbinding stellen en met hen samenwerken. Zij kunnen haar eigen publicaties tegen een door haar vast te stellen vergoeding ter beschikking van een ieder stellen.

3. Binnen de grenzen van het haar jaarlijks toegewezen crediet beschikken zij over haar aandeel in de fondsen van het Genootschap. Voor bijzondere aangelegenheden kunnen aan de afdeelingen gelden boven dat crediet worden toegestaan. Het Genootschap is verbonden voor de door de afdeeling binnen de grenzen van de haar toegestane fondsen aangegane verplichtingen.

4. Voor uitgaven, welke over meer dan één jaar loopen boven een gezamenlijk bedrag van *f* 150.— verbinden de afdeelingen het Genootschap niet dan met instemming der Directie.

5. De door elke afdeeling verkregen boeken en andere voorwerpen worden door het Genootschap bewaard en ter beschikking van de leden dier afdeeling gesteld.

6. Voor zooveel mogelijk, zal aan de afdeelingen het gebruik van het gebouw, van de andere bezittingen en van de arbeidskrachten van het Genootschap worden toegestaan.

7. De afdeelingen stellen ieder een reglement van orde vast betreffende haar eigen aangelegenheden, met inachtneming van de Statuten en het Huishoudelijk Reglement.

8. Wanneer een afdeeling wordt opgeheven, wikkelt de Directie de door de afdeeling aangegane verplichtingen af.

9. Is een afdeeling door gebrek aan leden of om andere redenen werkeloos, dan treedt de Directie in haar plaats totdat de afdeeling haar taak hervatten kan of totdat zij voorgoed wordt opgeheven.

Artikel 20.

Schenkingen, makingen aan of andere bevoordeelingen van het Genootschap kunnen worden gedaan onder aanwijzing van de afdeeling, die daarvan bij uitsluiting de voordeelen genieten zal. Het verleenen van het jaarlijksch crediet door het Genootschap houdt met het bestaan van zoodanige fondsen geen rekening.

V. Van de vergaderingen.

Artikel 21.

1. Algemeene vergaderingen, waartoe alle donateurs en leden toegang hebben, worden gehouden zoo dikwijls de Directie het noodig acht, of wanneer tien gewone leden zulks voor een duidelijk omschreven doel wenschen. Hun voorstellen moeten ten minste twee weken te voren aan de Directie worden bekend gemaakt.

2. De algemeene vergaderingen worden aangekondigd door middel van oproeping in één of meer Bataviasche nieuwsbladen ten minste veertien dagen voor den door den Voorzitter bepaalden dag, waarop de vergadering gehouden wordt, met vermelding van de onderwerpen, die ter tafel zullen komen. Over andere onderwerpen kan in die vergadering geen beslissing worden genomen.

3. Behoudens het bepaalde bij art. 24 zijn alle in een wettig bijeengeroepen algemeene vergadering genomen besluiten geldig, mits de meerderheid der Directieleden aanwezig is.

4. Stemgerechtigd zijn de donateurs, de gewone leden en de werkende leden.

VI. Algemeene bepalingen.

Artikel 22.

Het Genootschap wordt zoo in als buiten rechten vertegenwoordigd door den Voorzitter.

Artikel 23.

De Directie stelt een Huishoudelijk Reglement vast.

VII. Slotbepaling.

Artikel 24.

Het besluit tot ontbinding van het Genootschap is slechts geldig, indien de volstrekte meerderheid der leden daarin toestemt.

Deze statuten treden in werking op 19 Januari 1926.

Bijlage II.

Reglement van Orde van de Afdeeling Taal-, Land- en Volkenkunde

I. Van de Vergaderingen.

Artikel 1.

1. De vergaderingen der Afdeeling worden om de 2 maanden gehouden op den 2en Zaterdag van de maand, tenzij de Voorzitter voor eene vergadering een anderen dag aanwijst.
2. Tot bijwoning van deze vergaderingen worden alle op Java woonachtige leden der Afdeeling uitgenoodigd.
3. Ten minste een week voor eene vergadering wordt aan de bedoelde leden een oproepingsbrief verzonden, welke de onderwerpen van behandeling vermeldt.
4. De stemming over personen geschiedt, indien één lid schriftelijke stemming verlangt, met toegevouwen stembriefjes en in elk geval bij volstrekte meerderheid van stemmen. Wanneer bij een herstemming de stemmen staken beslist het lot.
5. Alle besluiten, geen personen betreffende, worden mondeling en bij gewone meerderheid van stemmen genomen. De Voorzitter beslist bij staking van stemmen.
6. De Voorzitter besluit elke vergadering met een rondvraag.
7. Van de vergaderingen worden de notulen vastgesteld in de eerstvolgende vergadering.

II. Van het Bestuur.

Artikel 2.

Het Bestuur der Afdeeling bestaat uit een Voorzitter, een Ondervoorzitter en een Secretaris-Penningmeester, die in een leden-vergadering worden gekozen. Zij moeten in de gemeente Batavia of Meester Cornelis woonachtig zijn.

Artikel 3.

1. De Voorzitter regelt de orde der werkzaamheden.
2. Hij belegt de vergaderingen.
3. Hij zorgt voor de uitvoering van de besluiten der vergaderingen.
4. Hij houdt toezicht op de publicaties der Afdeeling en in het algemeen op de werkzaamheden behoorende tot de taak der Afdeeling.

Artikel 4.

1. Bij ontstentenis, afwezigheid of verhindering van den Voorzitter treedt de Ondervoorzitter als zoodanig op.

2. Bij ontstentenis, afwezigheid of verhindering van den Voorzitter en den Ondervoorzitter wijst de vergadering een waarnemenden voorzitter aan.

Artikel 5.

1. De Secretaris-Penningmeester ontvangt alle voor de Afdeeling bestemde stukken.

2. Hij zorgt voor het archief.

3. Hij geeft door middel van oproepingsbrieven aan de leden kennis van de te houden vergaderingen.

4. Hij houdt aanteekening van het verhandelde in de vergaderingen en redigeert, voor zooverre de briefwisseling niet aan anderen is opgedragen, alle uitgaande stukken; alles overeenkomstig de aanwijzing van den Voorzitter.

5. Hij draagt zorg voor de verzending van de publicaties der Afdeeling.

6. Bij ontstentenis, afwezigheid of verhindering van den Secretaris-Penningmeester voorziet de Voorzitter tijdelijk in de waarneming zijner werkzaamheden.

III. Van de gelden der Afdeeling.

Artikel 6.

1. Jaarlijks, zoo mogelijk in de maand Januari, wordt in de leden-vergadering op een gemotiveerd voorstel van den Secretaris-Penningmeester een begrooting van ontvangsten en uitgaven vastgesteld.

2. Deze begrooting wordt, nadat zij door de vergadering is goedgekeurd, aan de Directie van het Genootschap gezonden.

Artikel 7.

1. De Secretaris-Penningmeester houdt boek van alle ontvangsten en uitgaven.

2. Hij bewaakt de begrooting en brengt zijne aanteekeningen ter zake in elke vergadering mede.

3. In de vergadering bedoeld bij artikel 6 sub 1 dient hij een rekening en verantwoording van zijn beheer gedurende het afgeloopen jaar in.

4. Deze rekening en verantwoording wordt, na door de vergadering te zijn goedgekeurd, bij de in art. 6 bedoelde begrooting overgelegd.

IV. Van de Correspondenten.

Artikel 8.

1. Tot correspondenten der Afdeeling zijn benoembaar personen, gevestigd in de Buitengewesten, die zich op het gebied der Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië verdienstelijk hebben gemaakt.

2. Zij hebben het recht als gewoon lid de vergaderingen bij te wonen.

3. Zij ontvangen dezelfde van de Afdeeling uitgaande stukken als de leden.

V. Van de Publicaties.

Artikel 9.

De wijze van uitgave, de indeeling en de inrichting van de seriesgewijze, periodieke en afzonderlijke publicaties van de Afdeeling worden in algemeenen zin geregeld door besluiten der leden-vergadering.

Bijlage III.

Naamlijst der leden, oud-leden en correspondenten van de Afdeeling Taal-, Land- en Volkenkunde.

(Bijgewerkt tot 1 November 1929).

Leden.

Mr. P. C. Bloys van Treslong Prins, Laan Trivelli 64, Weltevreden.
Dr. F. D. K. Bosch, p/a Oudheidkundige Dienst, Museumlaan 2, Weltevreden.
J. S. Brandts Buys, Poerwasariweg, Soerakarta.
Dr. A. A. Cense, p/a Kantoor v. Inl. Zaken, Kramat 61, Weltevreden.
Dr. K. C. Crucq, p/a Oudheidkundige Dienst, Museumlaan 2, Weltevreden.
Prof. R. A. Dr. H. Djajadiningrat, Kebon Sirih 37, Weltevreden.
Dr. G. W. J. Drewes, Kramatlaan 6, Weltevreden.
Dr. J. M. Elshout, Tjimahi.
Dr. B. J. Esser, Poerbolinggo.
Dr. S. J. Esser, Klaten.
Mevr. W. Fruin-Mees, Laan de Riemer 20, Weltevreden.
E. Gobée, Kramat 61, Weltevreden.
Dr. P. van Hulstijn, Pasarstraat 124, Meester Cornelis.
J. Kats, Pegangsaan 38, Weltevreden.
P. de Kat Angelino, Nieuwe Laan Kramat 7, Weltevreden.
Dr. H. Kraemer (met verlof).
Mr. J. Kunst, Frisiastraat 5, Bandoeng.
Ir. H. Maclaine Pont, Gedoeng Woelan, Halte Trawoelan O. J. S., Modjokerto.
W. Middendorp, Madoeraweg 13, Weltevreden.
Ir. J. L. Moens, Gondolajoe, Jogjakarta.
A. Mühlenfeld, Van Heutzboulevard 3, Weltevreden.
L. van Oosterzee, Laan Trivelli 39, Weltevreden.

Dr. Th. G. Th. Pigeaud, Kadipala, Soerakarta.
Dr. G. F. Pijper, Van Heutzboulevard 3 pav., Weltevreden.
R. Ng. Dr. Poerbatjaraka, Goenoeng Sari 41, Weltevreden.
C. C. F. M. le Roux, p/a Museum, Koningsplein West 12, Weltevreden.
J. Scholte (met verlof).
Prof. Dr. B. J. O. Schrieke, Parapattan 44, Weltevreden.
H. J. E. F. Schwartz, Buitenzorg.
Dr. P. V. van Stein Callenfels, p/a Oudheidkundige Dienst, Museumlaan 2, Weltevreden.
Dr. W. F. Stutterheim, Poerwasari, Soerakarta.
Dr. P. Voorhoeve, Poerwakartaweg 20, Weltevreden.

Oud-leden.

Prof. Dr. C. C. Berg, Leiden.
Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, Den Haag.

Correspondenten.

W. Ph. Coolhaas, Padangsidimpoean, Tapanoeli.
Dr. R. W. van Diffelen, Schoolweg 7, Buitenzorg.
P. Drabbe, Saumlaki, Tanèmbar.
W. Dunnebier, Pasi, Bolaäng Mongondou.
H. J. Friedericy, Soenggoeminasa, Selebes.
H. Geurtjens, Okaba, Zuid Nieuw-Guinee.
Dr. R. Goris, Singaradja, Bali.
F. J. F. van Hasselt, Manoekwari, Noord Nieuw-Guinee.
L. C. Heyting, Praja, Bali.
A. Hueting, Leksoela, Boeroe.
H. J. Jansen (met verlof).
Dr. V. E. Korn, Dènpasar, Zuid-Bali.
Dr. Alb. C. Kruyt, Pendolo, Poso, Midden-Selebes.
Dr. J. Mallinckrodt, Makassar.
P. Middelkoop, Tjamplong, Timor.
J. H. Neumann, Raja, Kaban Djahe, Karolanden, S. O. K.

Dr. L. Onvlee, Waikaboebak, West-Soemba.
Dr. K. G. F. Steller, Groot-Sangihe.
Jhr. B. C. C. M. M. van Suchtelen, Sigli, Atjèh.
Dr. H. van der Veen, Rante Pao, Z. O. Selebes.
Dr. L. de Vries, Fort de Kock.
J. W. Wesseldijk, Napoe, Poso, Midden-Selebes.
P. Wink, Tandjong Pinang, Riau.

Bijlage IV.

Verslag van de Commissie van advies nopens de organisatie van het taalkundig onderzoek in Nederlandsch-Indië, ingesteld door de Afdeeling voor Taal-, Land- en Volkenkunde van het Koninklijk Bat. Gen. van K. en W. in haar zitting van November 1926.

Baboeroe kapadang data
dapè' roeso balang kaki.
Bagoeroe kapalang adja
ba' boengo kambang ta' djadi.

I. De noodzakelijkheid van taalkundig onderzoek.

De Commissie kwam in vergadering bijeen den 19en April jl. ten huize van Prof. Djajadiningrat.

Zij begon met voor zichzelven tot eenstemmigheid te geraken inzake de haar opgedragen taak, aangezien omtrent de begrenzing daarvan aanvankelijk eenig meeningsverschil bestond tusschen de leden onderling. Na eenige bespreking meende de Commissie zich op het standpunt te moeten plaatsen, dat het niet op haar weg lag een dusdanig overzicht van het geheele taalgebied samen te stellen, dat met één oogopslag zou kunnen blijken hoe lacuneus onze kennis van de Malayo-Polynesische taalfamilie nog steeds is. Ieder immers, die eenigszins terzake kundig is, zal onmiddellijk geheele streken weten te noemen, waarvan wij op linguistisch gebied nog zoo goed als niets weten.

Hoe paradoxaal het ook klinken moge, wij kunnen in onze onmiddellijke omgeving beginnen.

Schertsenderwijs is wel eens de verzuchting geslaakt, dat men noodig een expeditie naar Java moest uitrusten, ten einde van dit oogenschijnlijk reeds door en door bestudeerde en afgewerkte gebied gegevens te verkrijgen, welke der wetenschap uit andere en veel minder lang bekende terreinen van werkzaamheid reeds gerui-

men tijd ter beschikking staan. Want hoe vreemd het ook klinkt, Java is volstrekt niet een der best bekende streken van den geheelen Archipel, en de Javaansche dialecten zijn voor een zeer groot deel nog „terra incognita".

Van het Maleisch kan men feitelijk hetzelfde zeggen. Noch het zoo belangrijke Maleisch van den Grooten Oost, noch de locale Maleische talen en dialecten als b.v. het in tal van opzichten zoo merkwaardige Bataviaasch Maleisch, zijn ooit voldoende onderzocht.

Men behoeft derhalve zeker niet met de „witte" gebieden op de taalkaart te argumenteeren om de noodzakelijkheid van een effectieve organisatie van het taalkundig onderzoek in den Archipel te betoogen.

Deze noodzakelijkheid stond bij de Commissie dan ook van te voren vast, en zij acht haar taak volbracht wanneer zij in groote trekken aangeeft op welke wijze haars erachtens in deze noodzakelijkheid zoo spoedig mogelijk en met de geringste uitgaven zou kunnen worden voorzien.

II. Oprichting van een afzonderlijk bureau voor taalkundig onderzoek gewenscht.

De Commissie is unaniem van meening dat het beoogde doel het beste en het snelste kan worden bereikt door de instelling van een afzonderlijk centraal bureau voor taalkundig onderzoek.

De oprichting van zulk een bureau ligt ongetwijfeld in de lijn der historische ontwikkeling van het taalambtenaarschap zooals dat vroeger door BRANDES en SNOUCK HURGRONJE is bekleed geweest. Immers is uit een deel van SNOUCKS werkzaamheden het Bureau van den Adviseur voor Inlandsche Zaken, en daaruit wederom het Kantoor voor de Volkslectuur gegroeid, terwijl uit een gedeelte van BRANDES' arbeid de Oudheidkundige Dienst ontstaan is. Door allerlei omstandigheden echter is bij die rijke ontplooiing van bepaalde onderdeelen hun-

ner functiën de eigenlijke taalstudie in het gedrang gekomen; zij heeft althans geen gelijken tred gehouden met de ontwikkeling der „verwante werkzaamheden".

Nu er echter aanleiding is gevonden om de zaak opnieuw onder de oogen te zien, mag men zeker op het doortrekken van de ontwikkelingslijn ook ten dezen aandringen, en dit te meer, waar de kosten vooreerst zeer gering zullen zijn. Het gaat immers alleen om het brengen in een doelmatig organisatorisch verband van onderzoekingen waarvoor reeds ambtenaren zijn aangewezen, en ook voor de naaste toekomst reeds besloten is ambtenaren aan te stellen.

Hoe toch is de staat van zaken?

Voor het taalkundig onderzoek werken momenteel in Gouvernementsdienst:

1e. de taalambtenaar Dr. TH. PIGEAUD te Solo, belast met de herziening van het Jav. Holl. wdbk.

2e. de Heer SCHWARTZ te Buitenzorg, belast met de vervaardiging van een Balineesch-Holl. wdbk., terwijl Prof. DJAJADININGRAT een Atjèhsch-Holl. wdbk. samenstelt.

Doch wanneer men de zaak ruimer beziet, en, als de Commissie, van meening is dat niet alleen het verzamelen en verwerken van nieuwe gegevens de taak moet zijn van den taalkundigen dienst, dan behoort zeker ook het catalogiseeren en toegankelijk stellen van den rijken schat aan taalkundige gegevens, welke het Bat. Gen. in zijn handschriftenverzameling reeds heeft opgegaard, onder het nieuwe bureau te ressorteeren. En dan zou eveneens de taalambtenaar ter beschikking van het Kon. Bat. Gen., belast met de catalogiseering der Jav. Hss., rechtens bij de beide bovengenoemde werkers moeten worden ingedeeld.

Voor zoover de Hss.-verzameling in het Museum Gouvernementsbezit is, is het hier voorgestelde direct mogelijk; voor zoover zij bezit is des Genootschaps, ware een regeling zeker te treffen, waardoor de geheele collectie van het Museum, welke, naar bekend, zeer rijk is,

eveneens ter beschikking van het nieuwe bureau komt.

Ten slotte is er nog een belangrijk veld van werkzaamheid, hetwelk tot nog toe zich geenszins in blakende gunst heeft mogen verheugen.

Wij bedoelen de epigraphie, en wel in het bijzonder de Oud-Javaansche en Balineesche, welker historische gegevens gewoonlijk dankbaar zijn aanvaard, terwijl de rijke voorraad van philologische en linguistische gegevens, die zij bevat — om van de historische in ruimer zin, welke eerst door philologisch en linguistisch onderzoek volledig ontsloten kunnen worden, maar te zwijgen — vrijwel ten eenen male onaangeroerd is gebleven.

Men kan dan ook met reden de epigraphie tot hetzelfde terrein, n.l. het taalkundige, rekenen en haar uit haar stiefdochterlijke positie bij den Oudheidkundigen Dienst bevrijden. Tot de taak van den O. D. behoort het vinden en toegankelijk maken, alsmede de eerste elucidatie der oorkonden, doch de philologische en linguistische verwerking van epigraphisch materiaal is zuiver taalkundig werk, waarvan de archaeologische wetenschap op haar beurt wederom veel verwachten mag.

Brengt men derhalve Dr. Pigeaud, den heer Schwartz, Dr. Poerbatjaraka, en eventueel den epigraaf van den O. D., bij het nieuw op te richten bureau onder, dan heeft men gelijksoortige werkzaamheden administratief tot een eenheid vereenigd, welke niet alleen formeel juist is, doch ook ligt in de lijn van de ontwikkeling der diverse taalambtenaarswerkzaamheden van vroeger tot zelfstandige bureaux, welke aan die werkzaamheden slechts ten goede is gekomen. Doch mede een voordeel is, dat zulks voorloopig zeer weinig extra-onkosten met zich meebrengt wat de hoogere personeelsvoorziening aangaat. En de meerdere onkosten ten dezen komen ook niet in de e. v. jaren, daar diegenen der thans nog niet afgestudeerde cand.-taalambtenaren, welke alsdan bij het nieuw op te richten

bureau worden geplaatst, toch reeds op de begrooting paraisseeren.

De Commissie heeft hierbij speciaal het oog op den tegen het einde dezes jaars uitkomenden taalambtenaar VOORHOEVE ten aanzien van wie er sprake is geweest van een opdracht voor de studie der Dajaksche talen, en op DR. S. J. ESSER, thans in Nederland belast met het persklaar maken van Dr. Adriani's taalkundige nalatenschap.

Het behoeft geenerlei betoog, dat al deze personen, welke, voor zoover thans reeds werkzaam, allen onder verschillend toezicht staan, bij één en hetzelfde bureau thuis hooren. Nogmaals moge het worden gezegd: Dit bureau is, naar de opvatting der Commissie, geen doel in zichzelve, noch ook wordt er louter een administratieve eenheid mede beoogd. Het doel van het bureau is zuiver wetenschappelijk gedacht. Hierover thans eenige uitweiding.

III. Doel van het nieuwe bureau, en nieuwe taak van den taalambtenaar.

Het openleggen der buitengewesten en de daardoor gestimuleerde inwerking van allerlei vreemde invloeden heeft ook op taalgebied allerlei vragen doen opkomen en allerlei vraagstukken gesteld, en doet nog bij voortduring allerlei behoeften openbaar worden. Een der dringendste van die behoeften is nu wel het verkrijgen van een taalkundig overzicht en een voorloopige, systematische beschrijving der Archipeltalen, naar het Britsch-Indisch voorbeeld gewoonlijk betiteld als „Linguistic Survey".

Afgezien van de loopende opdrachten zal de eerste en voornaamste taak van het bureau dan ook dienen te bestaan in het systematisch verzamelen en uitgeven van gegevens welke tot kenschetsing der onderscheidene talen dienstig zijn, opdat ten langen leste een naar hetzelfde model opgebouwde beschrijving der Indonesische talen ter beschikking komt.

Ten einde tot dit doel te kunnen geraken zal echter de werkzaamheid van den taalambtenaar, welke men, met het groote voorbeeld van DR. ADRIANI — en dan zeker gedeeltelijk ten onrechte — voor oogen, zich pleegt voor te stellen als een zeer langdurige werkzaamheid op één plaats en aan één taal, zich wederom meer moeten richten naar het voorbeeld van VAN DER TUUK in zijn eersten tijd en SNOUCK HURGRONJE. Dezen verbleven slechts betrekkelijk kort in de door hen bestudeerde taalgebieden, doch hun werken zijn desalniettemin in deugdelijkheid nog altijd niet overtroffen. Men zal moeten bedenken, dat, hoe belangrijk de taal van een miniatuur volkje ook mag zijn uit wetenschappelijk oogpunt, het Gouvernement zeker niet bereid zal zijn het halve leven van een ambtenaar daaraan te spendeeren.

De Commissie gaat dan ook van de veronderstelling uit dat, meer dan wel het geval geweest schijnt te zijn, de taak van den taalambtenaar zich dient te bepalen tot het schriften en controleeren, het ordenen en vergelijken van taalkundige gegevens welke door hulpkrachten worden verzameld.

Immers, het gebied is zoo uitgestrekt en de beschikbare krachten zijn zoo weinige, dat de reuzentaak van het verkrijgen eener „Linguistic Survey" onmogelijk met hoop op goeden uitslag kan worden aangevat, wanneer een bevoegde kracht in de meest productieve priode zijns levens al zijn talenten en energie besteedt aan een toch altijd beperkt gebied van relatieve belangrijkheid.

Het is een eerste eisch, van de deskundigen op taalgebied het hoogst mogelijke rendement te krijgen. Doch dan dient met het oude systeem, hoe voortreffelijke resultaten het ontegenzeggelijk heeft afgeworpen voor de daarnaar bewerkte gebieden, geheel te worden gebroken.

Meer dan vroeger zullen personen die door kennis en ontwikkeling in staat zijn het doel van taal-

kundige beschrijving te begrijpen, aan het bereiken van dat doel dienstbaar gemaakt moeten worden. Welke personen daarvoor in aanmerking komen, zal uiteraard in elk geval afzonderlijk dienen te worden beoordeeld. Naast wat bestuursambtenaren en zendelingen kunnen verrichten, zijn in iedere streek echter zulke menschen wel te vinden, b.v. onder de lagere Inl. ambtenaren e.d.; van hun diensten zal op meer systematische wijze dan voorheen gebruik gemaakt moeten worden.

De Commissie wenscht geenszins den indruk te vestigen alsof zij een overdreven waarde hecht aan het werk, dat bedoelde lagere ambtenaren zouden kunnen verrichten. Integendeel; zij is zich terdege ervan bewust dat het op die wijze verkregen „ruwe materiaal" vele leemten en gebreken pleegt te vertoonen. De door het Bat. Gen. destijds uitgeschreven prijsvragen voor een beschrijving der Jav. en der Soendaneesche dialecten zijn er om het te bewijzen. Doch wel meent de Commissie dat ook onvolledige en zelfs niet geheel deugdelijke gegevens in de handen van den vakman altijd nog van eenige waarde zijn, en althans van meer waarde dan geene.

Ook hier geldt Dr. Johnsons bekende vergelijking van woordenboeken met horloges: „the worst is better than none, and the best cannot be expected to go quite true".

Vooral in gebieden waar reeds ontwikkelde inheemsche hulpkrachten als onderwijzers e. d. beschikbaar zijn, zullen deze, desnoods na eenige voorbereiding voor hun taak, en aan de hand van welomschreven instructies, zeker waardevol materiaal kunnen verzamelen, waarmee de taalwetenschap haar voordeel zal kunnen doen.

Het komt der Commissie derhalve wenschelijk voor, dat de taalambtenaar-te-velde zich een bepaalde streek ziet toegewezen, waarin hij het onderzoek op de boven aangeduide wijze organiseert en waarin hij zelf zijn hulpkrachten uitzoekt. De taalambtenaar dirigeert dus

naar de in het algemeen vastgestelde lijnen van werkzaamheid het onderzoek in een bepaalde streek; hij laat zich het verzamelde materiaal geregeld toezenden, ordent, beoordeelt en schrift het, controleert het, waar noodig, persoonlijk, en dient op gezette tijden een rapport in aan het bureau over stand en voortgang van het werk.

Het bureau verleent hem steun en bemiddeling, houdt hem op de hoogte van den stand van zaken elders op het studieterrein, verzamelt de voorloopige gegevens, en bezorgt de uitgave der publicaties welke worden ingediend. Uiteraard dient het de controle te voeren over alle financieele aangelegenheden, en in alle belangrijke kwesties welke zich voordoen, gekend te worden.

Op die wijze zullen *ten eerste* de resultaten van het taalkundig werk spoediger en systematischer publiek gemaakt kunnen worden, en ter kennisse komen van belangstellenden waardoor het interesse zeker zal stijgen en zich zal uitbreiden ook tot buiten den engen kring der vakgeleerdheid, en, *ten tweede*, ook als gevolg hiervan, de gewoonlijk in het terrein „verloren'' taalambtenaren uit hun isolement worden verlost door meerder contact met de buitenwereld en onderling, waardoor zij zich meer als werkers aan één groote gemeenschappelijke taak zullen gaan beschouwen, hetgeen én den arbeid én de arbeidslust slechts ten goede kan komen.

IV. Personeelsvoorziening.

Reeds te lang heeft de exploratie van het haast onafzienbare studieveld, dat nog open ligt, geleden niet alleen onder het gebrek aan centraliseering, aan systematische bewerking naar een algemeen „plan de campagne'', doch ook onder een vrijwel chronisch gebrek aan geschoolde krachten. Het is hier niet de plaats om diep op de oorzaken van dit verschijnsel in te gaan, doch dat dit gebrek aan systeem en de daaruit voortvloeiende verbrokkeling der — altijd weinige — krachten eigenlijk reeds zoo oud is als het officieele taalkundig

onderzoek zelve, kan niet worden ontkend, evenmin als het feit dat als regel juist de eigenlijke taalbeoefening daarvan de dupe is geworden.

De Commissie betreurt het ten zeerste, dat door het nijpende tekort aan geschikte candidaten voor de aan het taalambtenaarschap aanverwante betrekkingen bij voortduring de positie van den taalambtenaar onzeker is gemaakt en nog steeds gemaakt wordt.

Dr. BRANDES, zeer bepaaldelijk als linguist naar Indië gekomen, werd archaeoloog; hij presteerde als zoodanig voortreffelijk werk, doch de linguistiek kwam erdoor achterop. Dr. SNOUCK HURGRONJE, aanvankelijk Adviseur voor de Oostersche talen en het Moh. recht, werd Adviseur voor Inl. en Arab. Zaken. Dr. HAZEU, als Javanicus begonnen, had de studie op te offeren aan de praktijk van het Adviseurschap. Alleen VAN DER TUUK, de geniale vrijbuiter, wist zich van ambtelijke bureaux verre te houden. Doch het typeert wel den toestand dat zijn arbeid op alle gebied, Bataksch, Lampongsch zoowel als Oudjavaansch, nog steeds vrijwel zoo ligt als ze bij zijn dood is blijven liggen, terwijl de arbeid van JONKER eerst zeer onlangs pas weer is opgevat door een der taalgeleerden van het Bijbelgenootschap.

Hoezeer ook overtuigd van de noodzakelijkheid om ook de „aanverwante betrekkingen" met deskundig personeel te bezetten, meent de Commissie toch dat het eigenlijke taalambtenaarschap niet door zijn aanverwanten geheel in een hoek mag worden gedrongen. Ten einde zulks te voorkomen, zou het, naar het oordeel der Commissie, alleszins gewenscht zijn, dat ook het nieuw op te richten bureau voor taalonderzoek stem in het kapittel verkrijgt bij het bepalen van de bestemming der cand.-taalambtenaren. Vooral waar in de e.k. jaren enkele taalambtenaren zullen uitkomen waarvan, naar verluidt, reeds in principe werd aangenomen dat zij voor het eigenlijke taalonderzoek bestemd zijn, moet ook dit bureau zijn aanspraken kunnen doen gelden.

Geldt het bovenstaande de personeelskwestie in de onmiddellijke toekomst, het kan geen kwaad ook nog wat verder vooruit te zien. En dan zijn de vooruitzichten verre van rooskleurig.

Indertijd scheen het alsof er werkelijk een vrij aanzienlijke verruiming van de arbeidsmarkt op het onderhavige gebied aanstaande was, n.l. in de hausse-jaren 1918-'19, toen voor de opleiding tot taalambtenaar vrijwel onbeperkt de gelegenheid werd opengesteld. Hoewel echter het aanbod van krachten nog altijd zeer matig bleef, moest dit nog maar al te veel als luxe en niet als behoefte beschouwde voorwerp van staatszorg als een der eerste offers van de bezuiniging vallen. Van de ruimere personeelsvoorziening, welke aanstaande scheen, kwam niets, en de verdere perspectieven welke daardoor werden geopend, bleken een ijdele luchtspiegeling.

Thans heeft de toestand zich eenigermate hersteld, doch als de Commissie zich niet bedriegt, is de behoefte aan goedgeschoold taalkundig personeel bij onderscheidene takken van dienst nog steeds zeer groot.

Dit had men natuurlijk enkele jaren geleden zeer goed kunnen voorzien, zoodat het opruimen der toenmaals in ambtelijke kortzichtigheid overbodig geachte cand.-taalambtenaren inderdaad als een onvergeeflijke misslag mag worden aangemerkt. En zulks te meer, waar de fout eerst op den langen duur kan worden hersteld, omdat op Orientalisten in vrije studie niet kan worden gerekend, en de opleiding van een candidaat gemiddeld acht jaren kost.

De Commissie acht het derhalve dringend noodzakelijk, dat zoo spoedig mogelijk opnieuw op ruime schaal de gelegenheid worde opengesteld om met Gouv. steun te worden opgeleid tot ambtenaar voor de beoefening der Ind. talen en aanverwante betrekkingen.

Wanneer deze gelegenheid, te beginnen met het a.s. academiejaar, weer wordt opengesteld, zal het toch nog

tot 1935 duren eer de eerstelingen van deze lichting hier te lande zullen aankomen. Wanneer de Commissie juist is ingelicht, zullen de laatsten der thans in opleiding zijnde candidaten in 1929 moeten uitkomen.

Er moet dus gerekend worden op een periode van ten minste 6 jaren zonder eenigen nieuwen toevoer.

Gezien de groote behoefte van tal van bureaux lijkt het der Commissie alleszins ongewenscht, den toevoer nog langer te doen stilstaan. De Commissie dringt er derhalve met den meesten nadruk op aan, dat de Afdeeling onverwijld tot 's Genootschaps Directie het verzoek richt voorstellen ter zake te bevoegder plaatse aanhangig te maken, opdat zoo mogelijk nog voor den a.s. acad. cursus de gelegenheid als boven bedoeld worde geopend.

Zulks kan eventueel geheel onafhankelijk van de kwestie van het taalbureau plaats vinden.

Moet ten slotte de Commissie namen noemen van personen aan wie de voorbereiding en de definitieve leiding van de gedachte organisatie opgedragen kunnen worden, dan wil zij de aandacht vestigen op haar lid Dr. G. W. J. Drewes en op Dr. Th. Pigeaud.

Resumeerende komt de Commissie tot de volgende conclusies:

I. De oprichting van een afzonderlijk bureau voor taalkundig onderzoek als boven geschetst is dringend gewenscht.

II. De financieele consequenties kunnen geen groot bezwaar zijn, vooral niet wanneer voor ev. edita een regeling met het Kon. Bat. Gen. getroffen zou kunnen worden.

III. Bij dit bureau kunnen reeds dadelijk enkele thans reeds in functie zijnde taalambtenaren worden ondergebracht.

IV. De taak van den taalambtenaar zal in verband met het geringe aantal beschikbare krachten en de groote taak dienen te worden herzien.

V. Bij het bepalen van de bestemming der a.s. taalambtenaren mag het taalambtenaarschap niet ten eenen male worden verdrongen door de „aanverwante betrekkingen".

VI. Met de opleiding van nieuwe cand.-taalambtenaren dient ten spoedigste wederom een aanvang te worden gemaakt.

(w.g.) H. DJAJADININGRAT
G. W. J. DREWES
H. J. E. F. SCHWARTZ

Weltevreden, Mei 1927.

Bijlage V.

Stukken betreffende het onderzoek in Blambangan.

---

a) Verslag van de reis van Dr. Pigeaud in April en Mei 1927.

Ingevolge de opdracht van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst van 5 Maart 1927 No. F 19/1/19 heb ik mij van midden April tot begin Mei naar Banjoewangi begeven om mij eenigszins te oriënteeren op het gebied van de taal-, land- en volkenkunde van Blambangan. Hieronder volgt uit gemaakte aanteekeningen het een en ander over de Oesingers; daar sluit bij aan een voorloopig voorstel omtrent hetgeen met de beschikbare krachten gedaan kan worden om de wetenschappelijke kennis aangaande Blambangan te vermeerderen.

De Wong Oesing (naar de ontkenning *oesing*=neen), die nog niet al te zeer door samenwoning of vermenging met Madoereezen en Wong Koelon (Javanen van Westelijker streken, te beginnen met Pasoeroehan) hun taal- en volkseigen verloren hebben, wonen in het Z. O. van het Regentschap Banjoewangi. In de omgeving van Ragadjampi en ten Z. daarvan schijnen nog de meest zuiver Oesingsche desa's voor te komen. In de rest van het Regentschap hebben nu reeds de immigranten van elders de oorspronkelijke bevolking, waar deze bestond, bijna geheel in zich opgelost. De landverhuizing staat gedeeltelijk onder leiding en in dienst van de groote-landbouwondernemingen (rubber en koffie), gedeeltelijk is zij spontaan. Arbeiders van elders, van Madoera, tot van Tjerbon, Bagelen, Banjoemas en de Vorstenlanden toe, die geregeld komen werken op een onderneming, vestigen zich op den duur ook wel daar in de buurt en worden zelfstandig.

Al de grond die door de ondernemingen (erfpachtsperceelen), en veel van het land dat door de landverhuizers bezet is, te zamen het geheele W. en Z. W. van het Regentschap (afgezien nog van de hoogvlakte van het Idjen-gebergte) was voordien onbewoond en zwaar beboscht. Slechts hier en daar meende men zich nog te herinneren dat er bij de ontginning melding gemaakt werd van beschikkingsrechten van oude desa's. Bij de ontbossching heeft men echter op vele plaatsen overblijfselen van sawah-aanleg, aanplantingen van vruchtboomen en scherven van aardewerk gevonden. Dit bewijst dat het bewoonde gebied vroeger veel grooter is geweest, dan wat nu Oesingsch land is.

Dit blijkt mede daaruit, dat men ook buiten het Regentschap Banjoewangi Oesingsche desa's wist te noemen. Men kende als zoodanig nog: Biting onder Djember, Kamiri onder Rambipoedji en Poeger aan de Zuidkust. Uit de plaatsnamen in een groot gedeelte van het tegenwoordig door Madoereezen bewoonde gebied van de Regentschappen Sitoebonda (oude naam Patowan), Bondawasa (oude naam Blendoengan) en Djember (Poeger)moet trouwens nog blijken dat de bewoners vroeger Oesingsch van taal waren.

Over de geschiedenis van Blambangan heeft de Heer Lekkerkerker reeds eenige belangrijke opstellen geschreven in de Indische Gids 1923 en in de Aanvullingen en Wijzigingen van de Encyclopaedie van N. O. I. onder Balambangan. Het is onnoodig hier over de verdiensten van die verhandelingen uit te weiden; later zal nauwkeurige vergelijking met de Javaansche geschiedbronnen wellicht hier zooals bij de meeste andere geschiedbeschrijvingen in staat zijn vele, vooral topografische, bijzonderheden aan te vullen. De geschiedenis van Blambangan is een van de vele voorbeelden van de strijd om zelfstandigheid en de uiteindelijke ondergang van een eens belangrijke kustplaats en haar achterland. Het rijkje verloor langzamerhand zijn gebied aan meer

aaneengesloten volksgroepen, die opdrongen uit het Westelijke binnenland (Loemadjang) onder Mataram en het geslacht van Soerapati, welk gebied het eerst beheerschte. Ten slotte is het ten offer gevallen aan het streven naar centralisatie van macht en handel van het Soerabaja der Compagnie, in dit opzicht de erfgename van het ekonomische kerngebied van het oude Madjapahit. In dezen zin is de geschiedenis van Blambangan te vergelijken met die van de andere rijkjes aan Java's kust, die in den loop der tijden hetzelfde lot hebben moeten ondergaan.

De oudheidkunde zal, behalve het reeds bekende maar nog niet onderzochte, in het gebied van het oude Blambangan waarschijnlijk nog verscheidene vondsten kunnen boeken. In het nieuw ontgonnen bosch worden herhaaldelijk overblijfselen van oude vestigingen gevonden; enkele voorwerpen, daaruit te voorschijn gekomen, zijn in den loop der tijden reeds door de ondernemers aan het Museum aangeboden; veel is echter ook verspreid geraakt. Ik vernam dat juist in den laatsten tijd een vrij groote ruïneheuvel gevonden is in een boschontginning van het perseel Karangtambak, dicht bij de Zuidkust. Het zou allicht de moeite loonen deze vondst systematisch te laten onderzoeken. De ondernemers zullen desgewenscht zeker hun medewerking willen verleenen.

Hetgeen aangaande de ethnografie en het volksleven van Blambangan tot nu toe geschreven is, is zeer verspreid. In het algemeen wordt de indruk gewekt dat verscheidene zaken, die van de rest van het Javaansche land niet meer bekend zijn, daar gevonden kunnen worden, en dat er verwantschap met Bali vast te stellen zal wezen. Het tot nu toe verzamelde materiaal behoeft echter kontrole en uitbreiding. Het is duidelijk dat hiermee niet al te lang meer gewacht kan worden, omdat de samenwoning of vermenging der oude bevolking met immigranten veel verloren doet gaan. Ook een vrij

streng Moslimsch godsdienstig leven werkt hiertoe mede. Daarbij heeft, naar mij werd verteld, het Binnenlandsch Bestuur, ongetwijfeld om goede redenen, oude volksspelen met religieuzen ondergrond, zooals het *gitikan* (scherm-tweegevechten met rotan's tusschen verschillende desa's) verboden. Veel draagt ten slotte bij tot het verdwijnen van het volkseigen dat het Bestuur de Inlandsche Bestuursambtenaren, op een hooge uitzondering na, naar het schijnt systematisch, ongetwijfeld weer om goede redenen, uit niet-Oesingsche prijaji's kiest. Sinds verscheidene tientallen jaren is er geen Oesingsche Regent of Patih meer geweest; ook bijna alle wedana's en lagere Bestuursambtenaren zijn vreemdelingen. De Oesingsche bevolking heeft dus geen eigen erkende Hoofden meer; dit heeft natuurlijk een nadeeligen invloed op het in stand blijven van religieuze en maatschappelijke volksinstellingen en gebruiken.

Nog meer verspreid is wat men tot nu toe verzameld heeft op het gebied van de dialekt-beschrijving en de letterkunde. Een der vorige Regenten moet een korte lijst van Oesingsche woorden met een beknopte geschiedenis van Banjoewangi aan het Genootschap hebben aangeboden; ook anderen hebben bij tijd en wijle wel eens woorden opgeteekend. Deze lijsten behoeven kontrole en aanvulling. De vele „Banjoewangische'' woorden, die Dr. van der Tuuk heeft opgeteekend in zijn Kawi-Balineesch woordenboek, vormen vooral een kostbare bijdrage tot een Oesingsche woordenlijst.

Van de Oesingsche letterkunde zijn nog slechts enkele werken bekend geworden. Dr. Brandes heeft inhoudsopgaven gegeven van Blambangansche babads; hem stonden echter geen goede handschriften ter beschikking. Er zijn nog verscheidene geschriften van inheemschen oorsprong in Banjoewangi bekend; die beloven van belang te zijn zoowel voor de taal als voor de ethnografie van Blambangan. Reeds meermalen is opgemerkt dat de letterkunde van Blambangan en die van het verdere

Oost-Java de schakel vormt tusschen de tegenwoordige Midden-Javaansche literatuur en de zoogenaamde „Middel-Javaansche''. Werken, behoorende tot deze „Middel-Javaansche" letterkunde, zooals de Serat Konda, werden nog niet lang geleden in Oost-Java gelezen; in Bali is dat waarschijnlijk nog het geval. Dr. van der Tuuk heeft reeds op dit verband met Bali gewezen.

Wat betreft de letterkunde, de Heer J. Scholte te Blitar heeft reeds eenigen tijd geleden ten dienste van zijn studie van de dans vele door *gandroengs* gezongen liedjes verzameld; uit oogpunt van dialektstudie zijn deze zeker ook van waarde, nadat zij nauwkeurig gekontroleerd zijn. Het belangwekkende van de gandroengs zelf behoeft geen betoog.

Van een eigen Blambangansche kunstnijverheid kon men mij niet veel toonen. Het gemis aan eigen Hoofden doet zich op dit gebied ook sterk gevoelen. Wajang met houten poppen, waarvan er vroeger een bijzondere varieteit bestaan moet hebben, gebruikt om te roewatten (*ngloekat*), wordt, naar men zeide, niet meer gespeeld. Enkele voorwerpen en grootere stukken van houtsnijwerk zijn verzameld door belangstellende Europeanen; hiervan zijn of worden foto's gemaakt.

Uit het bovenstaande moge gebleken zijn dat, terwijl van de geschiedenis (uitgezonderd de oudere) van Blambangan wel de hoofdzaak bekend is, de wetenschappelijke kennis van de taal, volkenkunde, literatuur en kunst nog veel te wenschen over laat. Ook onder de Europeesche ingezetenen is dat het geval. Van hen heb ik veel hulpvaardigheid ondervonden; slechts enkelen konden echter iets van belang bijdragen tot de vermeerdering van mijn kennis. En, wat erger is, ook onder de ontwikkelde Javanen zijn er mij slechts enkelen genoemd, die op de hoogte zijn van het Oesingsche taal- en volkseigen; het gevolg van het verdwijnen of uitwijken van de afstammelingen van de oude Oesingsche

Vorsten- en Regenten- geslachten. Nakomelingen van een der laatste inheemsche Regenten wonen nu in Mekka; slechts uit het oude Patih-geslacht zijn er nog enkele prijaji's in het Regentschap te vinden.

Uit het voorafgaande zal tevens, naar ik vertrouw, duidelijk zijn geworden, dat een nader onderzoek van Blambangan van wetenschappelijk belang is.

In verband hiermee moge ik Uw Bestuur het volgende in overweging geven:

a. Aan den Chef van den Oudheidkundigen Dienst worde overgelaten gebruik te maken van de aanwijzingen en vondsten van Europeesche ingezetenen ter plaatse om het oudheidkundig onderzoek uit te breiden of nieuw aan te vatten.

b. Ten dienste van het onderzoek naar de geschiedenis worde gezocht naar officieele of andere bescheiden in de archieven van Batavia en Buitenzorg. Ook de Dagregisters waren, voorzoover dat nog niet geschied is, nauwkeurig op vermeldingen van Oost-Java na te zien en uit te trekken. Zoolang de betrekking van Ambtenaar belast met het Encyclopaedisch onderzoek nog niet bestaat, ware wellicht een Archiefambtenaar daarmee te belasten.

c. Aan een geschoold orientalist ware op te dragen zooveel mogelijk gegevens van waarde aangaande de taal-, land- en volkenkunde van Blambangan te verzamelen ten einde die, als de tijd daartoe gekomen is, te verwerken tot:

tekstuitgaven in het Oesingsch, met een woordenlijst van het Oesingsche dialekt;

een geschiedenis van Blambangan, berustende op Europeesche en Inheemsche gegevens;

een beschrijving van zeden, gewoonten, folklore enz. der Oesingers.

Om dit te kunnen bereiken ware het den met de leiding van het onderzoek belasten oriëntalist, zoolang

hij niet in de gelegenheid is zich geheel aan Blambangan te wijden, mogelijk te maken:

zich regelmatig eenige malen per jaar voor eenige weken naar Banjoewangi en de omliggende streken in Oost-Java en op Bali, voorzoover hem dat wenschelijk voorkomt, te begeven,

zich de hulp en medewerking te verzekeren van de enkele Javaansche prijaji's en van anderen, die nog op de hoogte zijn van het te onderzoeken gebied. Hiertoe ware hem de beschikking te geven over een vast jaarlijksch bedrag, naar behoefte aan te vragen; jaarlijks kan ook verantwoording van de gebruikte gelden en verslag van het bereikte resultaat worden gegeven. Een bedrag van 35 Gldn 's maands lijkt mij voorloopig althans niet meer dan voldoende.

Aangaande den steun en medewerking van de belangstellende Europeesche ingezetenen in Banjoewangi en daarbuiten dient nog het volgende te worden opgemerkt. De groep belangstellenden in Banjoewangi bepaalt zich tot een klein aantal personen, waarvan de Heeren T. Ottolander te Tamansari en J. Behrns te Sawodjadjar de meest vooraanstaanden zijn. De Heer Ottolander maakt zich gereed om over eenige maanden naar Europa te vertrekken, de Heer Behrns blijft dan dus alleen over. Zoude men een comité willen vormen tot steun van het onderzoek, dan zouden de lasten en het werk daarvan toch hoofdzakelijk het deel worden van deze twee Heeren. Daarom lijkt het mij eenvoudiger en beter om zonder het formeele van een comité de hulp en medewerking van deze Heeren in te roepen waar dat wenschelijk en mogelijk is, of wel hun te verzoeken hun bemiddeling te verleenen opdat anderen de verlangde hulp verschaffen. Hiertoe zullen zij zeker gaarne bereid zijn. De geldelijke steun, die de belangstellenden in Banjoewangi zouden willen en kunnen geven, zou toch voornamelijk geboden worden door enkele personen. Het is wellicht doelmatiger dien steun, indien hij noodig is, niet als geregelde

kontributie maar als bijdrage bij buitengewone gelegenheden, zooals uitgave van boeken, opgravingen, maken van foto's, in ontvangst te nemen.

Tot de belangstellenden buiten Banjoewangi is de Heer J. Scholte, Directeur der Normaalschool te Blitar te rekenen. Hij heeft zich in het bijzonder gewijd aan de studie van de *gandroengs;* daarover heeft hij reeds een voordracht gehouden op het Congres van het Java-Instituut, in September 1926 te Soerabaja gehouden.

Om mij op de hoogte te stellen van het door hem verzamelde materiaal en om de methode van onderzoek met hem te bespreken heb ik aan mijn reis naar Banjoewangi een kort verblijf in Blitar doen aansluiten. Het bleek mij dat de Heer Scholte een groot aantal gandroeng-liedjes verzameld had en van zins was die verder te bewerken. Een nauwkeurige kontrole wat de taal betreft zou aan een uitgave moeten voorafgaan. Ongetwijfeld zou zulk een verzameling een belangrijke bijdrage zijn voor de kennis van folklore en dialekt van Blambangan.

Ook op velerlei ander gebied bleek de Heer Scholte veel wetenswaardigs verzameld te hebben, vooral ook in foto's. Verwezen worde naar zijn studien over de Tengger en naar zijn onderzoek van de grot met aardewerk van Siti Djedag in het Zuïden van Blitar, waarvan hij niet lang geleden foto's aan den Oudheidkundigen Dienst zeide te hebben aangeboden, in de hoop op een spoedige wetenschappelijk grondige blootlegging.

Het zou dunkt mij niet anders dan in het belang van verruiming van het wetenschappelijk onderzoek zijn, indien het mogelijk ware den Heer Scholte en andere onderzoekers zooals hij op eenigerlei wijze aan de Afdeeling te verbinden. Daartoe kan de Reorganisatie toch allicht den weg wijzen. Waar de meeste leden van de Afdeeling in Weltevreden wonen, is het belang van zooveel mogelijk belangstellende werkers te velde zonder meer duidelijk.

Hiermee meen ik voldoende inzicht te hebben gegeven in mijn werkzaamheden op mijn reis naar Banjoewangi en in mijn meeningen, gevormd als gevolg daarvan. Slechts moge ik nog voorstellen een afschrift van dit schrijven in zijn geheel of gedeeltelijk te willen zenden aan de Heeren J. Scholte te Blitar en T. Ottolander en J. Behrns te Banjoewangi, wat de twee laatsten betreft, vergezeld van een dankbetuiging voor de hulp en steun, mij tot nu toe reeds verleend.

De Taalambtenaar,
(w.g.) TH. PIGEAUD.

Soerakarta, 30 Mei 1927.

---

b. Verslag van de reis van Dr. Pigeaud in November en December 1927.

Ingevolge de opdracht van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst van 17 November No. F/19/1/15 heb ik mij eind November en begin December in Banjoewangi opgehouden om te trachten een begin te maken met het onderzoek naar de taal-, land- en volkenkunde van Blambangan. Hier volgt iets over mijne bevindingen, gedaan op die reis.

Het was mijn bedoeling in de eerste plaats te beproeven aanteekeningen van taalkundigen en volkenkundigen aard, die ik te voren, gedeeltelijk op mijn eerste reis, verzameld had, te verifieeren door navraag bij echte oude Blambanger's. Ik mocht hierin de vriendelijke medewerking ondervinden van den Regent. Door zijn bemiddeling werd ik in de gelegenheid gesteld eenigen tijd te verblijven ten huize van een Javaansch grondbezitter, woonachtig in Ragadjampi. Door mijn verblijf daar ter plaatse kon ik een geregeld dagelijksch verkeer onderhouden met een paar afstammelingen van het oude Patih-geslacht van Banjoewangi, ten einde zoo veel

inlichtingen van hen te vernemen als mogelijk was in een beperkten tijd en zonder al te veel misbruik te maken van hun bereidwilligheid.

Op deze wijze ben ik erin geslaagd althans een gedeelte van de vrij groote lijsten taalkundige aanteekeningen te verifieeren en vrij wat wetenswaardige bijzonderheden te vernemen omtrent de gewoonten en de geschiedkundige overleveringen van Blambangan. Het lezen van een paar Babad's van Blambangan was mij in beide opzichten ook van nut. Het verzamelen van goede oude handschriften is echter niet gemakkelijk, daar in vroeger tijd door verschillende Regenten reeds heel wat verzameld is; deze verzamelingen zijn thans niet meer in Banjoewangi, daar die Regenten sedert langen tijd bijna zonder uitzonderingen van buiten het Regentschap afkomstig zijn. Enkele handschriften uit de handschriften-verzameling van het Bataviaasch Genootschap zal ik echter met vrucht kunnen gebruiken.

Op volgende reizen naar Banjoewangi hoop ik voort te kunnen gaan op de wijze zooals boven is aangegeven. Het bezoeken van verschillende oud-Blambangan'sche desa's zal daartoe noodzakelijk zijn. Ook zal een bezoek aan Bali onvermijdelijk wezen, aangezien Blambangan en Bali steeds in druk verkeer met elkaar hebben gestaan, zoodat heel wat van het oude Blambangan volgens getuigenis van oude Blambangers, waarschijnlijk nu nog slechts op Bali terug te vinden zal zijn.

Wat betreft de historische letterkunde van Blambangan, ik ben tot het besluit gekomen dat het eenigste middel om daar een voldoende volledig overzicht over te verkrijgen is: een uitgewerkt register er van te vervaardigen in den trant van Dr. Brandes' Register op de proza-redactie van de Babad Tanah Djawi. Het zal wellicht dienstig blijken ook andere Babad's dan die van Blambangan in dit register op te nemen zoodat het een overzicht geeft van de plaatselijke historische tradities van den Oosthoek, welke zulk een groote rol gespeeld heeft in de Javaansche geschiedenis. Deze

historische tradities zijn, zooals bekend, ten gevolge van de verlegging van den zetel van het centrale Vorstengezag naar Midden-Java (de dynastie van Mataram), slechts voor een gedeelte opgenomen in de „groote" Babad, de geschiedschrijving van het Mataram'sche Vorsten geslacht. Met de vervaardiging van boven bedoeld register ben ik reeds begonnen.

Hiernaast zal het noodig zijn eenige van de belangrijkste werken van de Blambangan'sche letterkunde uit te geven. In dit verband moge ik verwijzen naar een voorstel, aanhanging te maken bij de Afdeeling, betreffende de uitgave van voor het wetenschappelijk onderzoek belangrijke teksten in ouder en nieuwer Javaansch.

Op een mijner tochten door het gebied van het oude Blambangan heb ik ook de ruïnen van het oude Blambangan bezocht, bij Moentjar, dicht bij zee. Het zou de Kraton geweest zijn van Ménak Djingga, wiens naam de bevolking daar niet uitspreekt; zij zegt Radja Abang. Er is vrij wat muurwerk over; opgraving zou, dunkt mij, nog wel wat aan het licht kunnen brengen. De plek is gemakkelijk te bereiken over geheel vlak terrein. Aan het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst zij overgelaten te oordeelen of opgraving daar mogelijk zal zijn.

Soerakarta, 17 Maart 1928.

De taalambtenaar,
(w.g.) TH. PIGEAUD.

---

c. Verslag van Dr. Pigeaud over 1928.

Hierbij heb ik de eer Uw Bestuur aan te bieden een verslag van mijn werkzaamheden in het belang van het Blambangan-onderzoek gedurende het jaar 1928.

Door verschillende omstandigheden ben ik slechts één keer in den loop van dit jaar in de gelegenheid geweest een reis naar het Oosten te maken, eind April en begin

Mei. Behalve aan Banjoewangi heb ik toen ook een bezoek gebracht aan Bali, waarmede Blambangan geruimen tijd nauw in betrekking heeft gestaan. Er zijn dan ook, in het bijzonder met Noord-Bali, wel overeenkomsten aan te wijzen.

Overigens heb ik mij, ook in verband met de andere mij opgedragen bezigheden, de samenstelling van het Javaansche woordenboek en de vervaardiging van een overzicht over de nieuwere Javaansche letterkunde, voornamelijk onledig gehouden met het onderzoek van verschillende Oost-Javaansche letterkundige producten. Verscheidene dier geschriften, zooals de Sri Tandjoeng en meer geschiedkundige werken als de Tawang Aloen, zouden zeker voor uitgave in aanmerking komen, indien het K. Bataviaasch Genootschap ertoe mocht willen besluiten een begin te maken met het uitgeven van Javaansche geschriften, die van wetenschappelijk belang zijn. Ook uit de Handschriften-verzameling van het Museum heb ik eenige afschriften van Oost-Javaansche babads mogen leenen. Onder deze geschiedkundige geschriften zijn er enkele zeer uitvoerige, die in den breede de ontwikkeling van het Compagnies-gezag over Java's Oosthoek verhalen. Men moet daaruit opmaken, dat, vóór de groote uitbreiding van dat gezag onder den Gouverneur van Semarang Johannes Vos (Johanispos), de Oosthoek verdeeld was in het rijk van Blambangan, waartoe ook Poeger, Djember en Panaroekan behoorden, de landschappen Loemadjang en Malang, elk onder een afstammeling van Soerapati, en de Compagnies-Regentschappen Prabalingga, Pasoeroehan en Bangil. Eigenaardig is de voorstelling, die verscheidene dezer babad-schrijvers blijken te hebben van de onderlinge verhouding der dienaren van de Edele Compagnie, als zouden die in het Oosten allen Regenten zijn van den Vorst van Semarang (den Gouverneur van Java's Noord-Oostkust), welke op zijn beurt een vazal is van den Praboe Koempeni in het verre Batawijah, van waar slechts nu en dan vage geruchten tot in den Oosthoek

doordringen. Ook voor de geschiedenis van de Madoereesche kolonisatie van Oost-Java is de lektuur van deze plaatselijke babads van belang. Ongetwijfeld heeft de veroverings-oorlog van de Compagnie, welke voor een groot deel gevoerd werd met Madoereesche krijgsbenden, een krachtigen stoot gegeven aan deze kolonisatie.

Met het bovenstaande meen ik te kunnen volstaan om een indruk te geven van de richting, waarin mijn Oost-Javaansche onderzoekingen zich hebben bewogen. Linguistisch is deze lektuur ook niet zonder belang, daar de geschriften belangrijke afwijkingen vertoonen met het Midden-Javaansche taaleigen. Ook de versmaten vertoonen eenige verschillen. Oorspronkelijk zijn de teksten waarschijnlijk bijna allen geschreven met Arabische letters. Immers de klassicistisch-Javaansche richting, die in Midden-Java doorgevoerd schijnt te zijn in den tijd van de Kratons van Kartasoera en Soerakarta, moet in Oost-Java weinig kracht gehad hebben ten gevolge van de staatkundige afscheuring. Het transscribeeren van pégon-handschriften vordert veel tijd; indien het reeds vroeger geschied is, moeten de afschriften nauwkeurig nagezien worden ten einde de versmaten sluitend te maken. Hiertoe heb ik sinds eenige maanden een extra schrijver in dienst genomen ten laste van de mij door de Afdeeling toegestane gelden.

De taalambtenaar,

(w.g.) TH. PIGEAUD.

Soerakarta, 12 Januari 1929.

II. Mededeelingen

Een merkwaardige vondst op den Tĕnggĕr

door

Dr. R. Goris

Zeker in dezen kring mag het van algemeene bekendheid geacht worden, dat op het Tĕnggĕrgebergte een bevolking woont, die nog tot op heden een beschavingstoestand bewaard heeft, die als vroegere phase ook elders op Java bestaan heeft.

De Tĕnggĕr is een voor ons zeer leerzame schakel tusschen de meer indonesisch-animistische geestesgesteldheid bij de Badoej's, ook op Java, en het meer hindoeistisch getinte denken van de Balineesche padanda's.

Bij dergelijke vrij gave resten van een cultuurstadium, dat voorheen ook elders geheerscht heeft, moeten wij altijd voorzichtig zijn.

Noch op den Tĕnggĕr, noch op Bali zullen wij ooit aantreffen den toestand, juist zooals hij in het Oude Java was. De Oude Javaan, vóór en tijdens Madjapahit, is sterk verwant aan den Tĕnggĕrees, ook zeker verwant aan den Balinees. Maar identiek waren zij geenszins. Om een beeld te gebruiken: de Oude Javaan was een broeder van den ouden Tĕnggĕrees; wellicht een neef van den Balinees, meer niet.

Op verdienstelijke wijze heeft de heer Joh. Scholte ons eerst de slamĕtan ĕntas-ĕntas bij de Tĕnggĕreezen geschilderd om daarna zeer treffende vergelijkingen op te stellen met het Balineesche mĕmoekoerfeest. Eenigen tijd na het verschijnen van de Handelingen van het eerste Javaansche Cultuur-congres, waarop genoemde

lezing door Scholte gehouden werd, heeft prof. Krom voor enkele studenten te Leiden een reeks colleges gegeven over het groote çrāddha-feest, dat Hayam Woeroek ter eere van zijn grootmoeder († Ç 1272 = 1350) gehouden heeft, en waaraan de Nāgara-Kṛtāgama enkele Zangen (63—67) wijdt. Hierbij bleek de groote overeenkomst tusschen dit Oost-Javaansche çrāddha-feest, de genoemde slamĕtan en de mĕmoekoer-ceremonie op Bali. — En telkens weer blijkt groote overeenkomst, zoowel in gebruiksvoorwerpen, als in ceremonie en gebedsformulier tusschen Oost-Java, Bali en Tĕnggĕr.

Zoo lang wij ons niet tot identificeeren laten verleiden, maar eerder zoeken naar den aan alle drie gemeenschappelijken „stamvader" (om het familie-beeld weer te gebruiken), zal het nauwkeurig vergelijken van de telkens nieuwe vondsten op deze gebieden, die nog geen van allen ook maar bij benadering uitgeput zijn, ons alle drie — het een door het ander — beter leeren kennen. Ook zal, wanneer het door Prof. Schrieke verzamelde ngroewat-materiaal uitgegeven zal worden, met grondige vergelijking van wat de Oud-Javaansche handschriften hiervan ons vertellen en met de loekat-mantra's op Bali, weer een brokstuk oude cultuur ons nader gebracht zijn.

De belangrijkheid van het onderwerp in het algemeen, veel meer dan de vondst opzichzelf zal mij moeten rechtvaardigen, wanneer ik voor slechts enkele oogenblikken Uw aandacht vraag voor een merkwaardig document van den Tĕnggĕr.

Van den Tĕnggĕr is aan den Oudheidkundigen Dienst ter onderzoeking toegezonden een zeer merkwaardig voorwerp, dat moeilijk juister te omschrijven valt dan als een groote worst, een reeks aaneengeregen saucijsjes.

Het is een zeer lange lap goed geweest, waarin men door omwinding met dun touw ruim twintig insnoeringen heeft aangebracht. In de bol uitstaande gedeel-

ten van het doek, telkens tusschen twee insnoeringen in, werden verschillende voorwerpen gevonden, waarover zoo dadelijk.

Omtrent de herkomst van deze vondst mag het volgende U inlichten.

Op het eind van het jaar 1925 kuierde Atmo-ardjo in een ḍoesoen van Kandangan (dat, zooals U bekend, ten Z. O. van den Bromo-krater ligt, in de Afdeeling Loemadjang) en ontmoette daar zijn vriend Bamin. Door dezen daartoe uitgenoodigd bleef hij nog een tijdlang bij hem thuis zitten praten. Tijdens het gesprek viel het oog van den bezoeker op een mand (toemboe), die boven den haard hing te bungelen. Hij informeerde naar de bedoeling daarvan. De eigenaar deelde hem mede, dat er in die mand een kropak zat, een erfstuk van zijn ouders. De kropak werd voor den dag gehaald en bleek geheel af te wijken van den gebruikelijken vorm. Hij was nl. heel lang en had den vorm van een telkens ingerolden doek. Er zaten in die windingen, beschreven lontars in een oud schrift-type; er waren vele windingen, netjes naast elkaar en de tusschenstukken waren ingesnoerd met touw, het zag er uit als aaneengeregen klappers; de lengte ervan was ongeveer een meter. Het werd als een afweermiddel bij het schermen met rotanstokken gebruikt. Omtrent de herkomst werd aan den gast verhaald, dat een zekere Kaki sĕpoeh het gemaakt had; deze fungeerde als doekoen van een ḍoesoen in Kandangan. Bij zijn dood liet hij het na aan zijn zoon Bimoek. Bimoek's dochter huwde met Grendo; deze ontving het van zijn schoonvader. En Grendo zelf was de vader van den gastheer Bamin. Daar deze thans 55 jaar oud was, rekent de gast, Atmo-ardjo, ons voor, dat de kropak 70 + 70 + 70 + 55 of wel 265 jaar oud moet zijn.

Tot zoover het verhaal van Atmo-ardjo, die den lontar aanbood aan den Wĕdono van Kandangan. Dit gebeurde in November 1925. De Wĕdono van Kandangan schrijft dan ongeveer 5 maanden later een Maleische brief aan

den Controleur te Loemadjang (gedagteekend Sendoero, 22 Maart 1926), waarbij hij de merkwaardige kropak aanbiedt.

Hij noemt het een djimat, in den vorm van een bandelier (slempang) waarin zich looden plaatjes en opgerolde lontarblaren bevinden, die beschreven zijn. Zijn eigen onderzoek van een der lontarblaren, die met tegenwoordig Javaansch karakter beschreven waren, leverde niets op, daar hij den inhoud naar zijn eigen zeggen niet kon begrijpen, omdat het een „mantram" was. Volgens inlichtingen bij den mantri goeroe van de vervolgschool in Kandangan (dat blijkt dan onze gast, Atmo-ardjo, te zijn) werd deze djimat gebruikt als afweermiddel bij het schermen met rotan-stokken; als men door zijn tegenstander met de rotan geslagen werd, en men droeg deze djimat bij zich, dan voelde men geen pijn. Dat rotan-schermen werd als een soort offer (feest) beschouwd, zooals de wĕdono het zelf in de desa Bĕdajoe-Talang gezien had. Na het uitspreken van een do'a pĕnglawoe, — dat is een spreuk ter reiniging, die ook over den grond, de tuinen, de boomen, en het gewas wordt uitgesproken, ter reiniging van de daar aanwezige geesten, — en onder de muziek van gamĕlan en kĕṇḍang begint het steekspel, onder toezicht van den pĕtinggi en met de ouden uit het dorp als scheidsrechter.

Volgens den wĕdono is dit een spel uit den voor-Hindoeschen tijd, dat nog ieder jaar in de desa's gespeeld wordt, terwijl op de hoofdplaatsen het sĕnenan- en matjanan-spel beoefend wordt.

Vervolgens heeft de Controleur van Loemadjang de kropak met de brieven, zoowel van Atmo-ardjo, als van den wĕdono, aan den Oudheidkundigen Dienst aangeboden.

Voor wij nu de verschillende voorwerpen in dezen doek gewikkeld U laten zien, moeten wij even terugkomen op de berekening van den mantri goeroe van de vervolgschool te Kandangan, onzen gast, Atmo-ardjo. Nemen wij de feiten van het verhaal voor juist aan, en zelfs den

leeftijd van 70 jaar, als door hem opgegeven, dan blijkt zijn daarop gebaseerde berekening absoluut onjuist.

Toen de vervaardiger Kaki sěpoeh deze doek in zijn huidigen vorm samenstelde, kan zijn zoon al heel goed geboren zijn; dan is het voorwerp even oud als Bimoek zelf; nemen wij aan, dat het leeftijdsverschil van Bimoek en zijn schoonzoon Grendo bv. 30 geweest is, dan was het voorwerp bij diens overlijden, dus ongeveer 100 jaar oud. En deze Grendo was de vader van den tegenwoordigen eigenaar, dus, daar diens vader zeker niet meer dan 50 jaar geleden gestorven is, — de eigenaar is nu pas 55, — krijgen wij een totaal van niet veel meer dan 150 jaar, zoodat de 265 jaar van den mantri goeroe zeker een honderd jaar mis zijn. De vervaardiging had dus ongeveer in 1750 en niet in 1650 plaats, — op zijn gunstigst en aangenomen, dat die voorouders werkelijk alle 70 volle jaren oud zijn geworden.

Dank zij de zeer goede verpakking heeft de inhoud van dezen wonderband gelukkig weinig of niet geleden onder de rotan-slagen, die zijn gebruikers anderhalve eeuw lang er mee doorstaan hebben.

Deze inhoud dan is in de meeste gevallen een opgerold lontarblad; wij troffen er 13 van zulke rolletjes in aan.

Verder waren er kleine dunne metalen plaatjes in aanwezig, waarop in zeer onduidelijk schrift korte mantra's gekrast waren, o.a. herhaaldelijk het woord tigamaja.

Ook was er een grooter metalen plaatje met een vrouwenfiguur er in gekrast. Een ander uitstulping bevatte een ris van 11 Chineesche munten, de bekende kepengs.

Merkwaardig was ook een stel van twee kleine potjes, één van wit aardewerk, en een in rood doek gewikkeld.

De lontar's bevatten gedeeltelijk heilige syllaben, geteekend in een vier-bladige lotus, waarbij in het hart overal de letter y geteekend was, er omheen 4 andere

letters, waarvan mij de diepere beteekenis ontging; ook cakra's en pentagrammen waren afgebeeld

De lontarbladen, waarvan ik er enkele geheel getranscribeerd heb, bevatten groote tooverformulieren. De meesten van het ngroewat of loekat-type.

Hierbij stelt men zich voor, dat de verschillende lichaamsdeelen de woonplaats zijn van verschillende goden, en dat men voor allerlei gevaar immuun is door de aanwezigheid van die goden.

Deze goden vertoonen dan die bekende eigenaardige vermenging van Oud-inheemsche magische krachten met figuren uit het Hindoepantheon, ons uit de latere Oud-Javaansche gedachtenwereld overbekend. Zoo komen er in voor:

Reeksen metalen, zooals gangsa, wĕsi, timah.

Bekende grootheden als: garoeda, singa, barong, matjan poetih maar ook djabang baji, sang hyang Taja, Kĕbo salah roepa.

Hindoegoden als: Goeroe, Brahma, Mahadewa, Narasinga, Wisnoe, Çiwa, Oema, Indra, Djagat-pramana.

Theologische termen als: Windoe-djati, Pantja-maja.

De spreuken: sa-ba-ta-a-i en na-ma-si-wa-ja.

Roewat-uitdrukkingen als: toedjoe tĕloeh tarandjana.

Wij troffen hierbij aan de groote mantra's: Gadjah woeloe (de blauwzwarte olifant), Gadjah poetih (de witte olifant), Toendjoeng poetih (de witte lotus), Pantjasona (de vijf-klank), Danoer-weda (schuttersspreuk), Boemi batangan (?), Pamapasan (vernietigingsspreuk).

Als geheel is het voorwerp een merkwaardige aanwinst voor onze kennis omtrent de vermenging van Hindoeisme en oudinheemschen godsdienst op den Tĕnggĕr.

De Batoe Toelis bij Buitenzorg

door

A. Mühlenfeld

In deel LXI van het Tijdschrift van het Bat. Gen. p. 426 treffen we een mededeeling aan van den heer Hoogland, strekkende, om het aannemelijk te maken, dat het eilandje in het meer van Pendjaloe de Noesa Larang van den Batoe Toelis zou wezen en de Adipati Hariang Kentjana, die daar begraven ligt dezelfde zou zijn, als Rahyang Niskalawastoe Kentjana, genoemd op den Batoe Toelis. Prof. Krom acht deze hypothese, blijkens het voorkomende op blz. 404 van zijn Hindoe-Javaansche Geschiedenis, vrij aannemelijk.

Een verblijf van eenige dagen te Pendjaloe en gesprekken met verschillende personen, wier familie van ouder tot ouder hier gevestigd was, hebben mij ernstig aan de houdbaarheid der hypothese doen twijfelen. Een der sterkste argumenten van den heer Hoogland was, dat het eilandje in het meer van Pendjaloe gelegen bij de bevolking ook bekend zou wezen als Noesa Larang. Nu, bij navraag bij talrijke personen, onder welke een oud-koewoe, die zijn afstamming van de vorsten van Galoeh meende te kunnen aantoonen, en een gewezen assistent wedana, wiens vrouw zich ook op dezelfde afstamming kon beroepen, in elk geval lieden, die van ouder tot ouder in deze streek thuis behoorden, bleek niemand, maar dan ook niemand, ooit den naam Noesa Larang voor dit eiland gehoord te hebben. Men achtte het mogelijk, dat Europeanen het wel eens dien naam gaven, aangezien het sedert jaren onder de Natuurmonumenten opgenomen werd en dus in zeker opzicht verboden terrein geworden is, een Noesa Larang voor jagers bijvoorbeeld.

Rahyang Niskalawastoe Kentjana was, naar de meening van een mijner zegslieden, op Noesa Kembangan

begraven; althans de Noesa Larang zou Noesa Kembangan zijn, terwijl Adipati Hariang Kentjana, wiens graf men op Noesa Gedé aantreft, de zoon of kleinzoon van Borosngorah en deze weder de zoon van Praboe Tjakra Déwa van Dajeuh Loehoer zou zijn geweest. De plaats, waar Tjakra Déwa, de laatste niet-Islamitische vorst uit deze streek, verdwenen zou wezen, n.l. de bron der Tji Pendjaloe, ongeveer 3 K.M. ten N. van Pendjaloe, is nog steeds een heilige plek, waar velen komen offeren, terwijl daarbij geen Arabische of andere woorden, die aan den Islam herinneren, mogen gebezigd worden. Nu mogen al deze onder de bevolking nog levende verhalen en de stamboomen, die sommigen nog bezitten en die, zooals gebruikelijk tot Adam teruggaan, op zichzelf weinig waarde hebben, de omstandigheid, dat niemand in deze streek Noesa Gedé onder den naam van Noesa Larang kent, terwijl sommigen wel Noesa Kembangan (dat, verg. De Haans Priangan 1ste deel blz. 20 in de 17de eeuw nog tot het landschap Galoeh gerekend werd te behooren) daarmede vereenzelvigen, moet ons toch aanmanen heel voorzichtig te zijn met de aanvaarding der hypothese Hoogland. — Ook de identificatie van Goena Tiga met den, in de nabijheid van het meer van Pendjaloe gelegen heuvel Goenoeng Tiloe lijkt gevaarlijk. Het is een heuvel van te weinig beteekenis dan dat vermelding daarvan op den Batoe Toelis waarschijnlijk lijkt en de mogelijkheid schijnt niet uitgesloten, dat men in dezen naam een herinnering te zien heeft aan den in 1832 verongelukten Assistent-Resident Thilo, wiens graf zich op het eiland bevindt. Of het woord Goena in Goena Tiga op den Batoe Toelis zonder meer met Goenoeng te vereenzelvigen is, lijkt mij overigens twijfelachtig, alhoewel daarvoor zou kunnen pleiten, dat de plaats in de Tjarita Parahyangan ook Goenoeng Tiga genoemd wordt, hetgeen intusschen zeer wel een latere onzuiverheid kan zijn, gelijk ook Krom aanneemt (zie noot op blz. 404).

Het nieuwe Javaansch-Nederlandsche Woordenboek

door

Dr. Th. Pigeaud

In de veronderstelling, dat er in de Afdeeling wellicht belangstelling bestaat voor de wijze, waarop ik de mij opgedragen taak, een nieuwe uitgave te bewerken van het Javaansch-Nederlandsche woordenboek, hoop te volbrengen, verzoek ik verlof het onderstaande als mededeeling te mogen aanbieden. Het houdt in hoofdzaak hetzelfde in als een tweetal brieven, die ik reeds eenigen tijd geleden aan Prof. Hazeu en Prof. Snouck Hurgronje heb doen toekomen; de laatste heeft in het algemeen van zijn instemming blijk gegeven.

Voor opmerkingen of goede raadgevingen van de zijde van de leden van de Afdeeling houd ik mij ten allen tijde ten zeerste aanbevolen; zij zullen in ernstige overweging genomen worden.

Wat aangaat het technische gedeelte. Ik heb een kaartregister laten maken met ruim 60 duizend kaarten (waarvan thans reeds meer dan ¾ in gebruik) in twee ladenkasten. Op elke kaart is een artikel van het bestaande woordenboek geplakt, daarbij wordt geschreven of geplakt wat dienen moet als aanvulling van de bouwstof voor het nieuwe artikel, dat het oude zal vervangen.

Die aanvullingen bestaan: 1ste uit aanhalingen uit Javaansche geschriften, die ik als bewijsplaatsen voor reeds bekende of nog niet geboekstaafde beteekenissen van het artikelwoord in die teksten (gedrukte of in handschrift) aanstreep; 2de uit dergelijke aanhalingen, met hetzelfde doel aangestreept in boeken, tijdschriftartikelen of andere publikaties in het Nederlandsch; en 3de uit de onder het artikelwoord voorkomende op-

gaven in mij ter beschikking staande woordenlijsten van verschillende herkomst. Al deze aanvullingen worden door Javaansche schrijvers met de schrijfmachine getikt, en vervolgens, na gecontroleerd te zijn, uitgeknipt en op de betrekkelijke kaart geplakt. Deze wijze van werken, schijnbaar omslachtig, gaat naar mijn bevinding sneller, dan wanneer de betrekkelijke kaarten een voor een uitgezocht, in de schrijfmachine gezet en betikt moeten worden.

Wanneer ik aan de redactie toe ben, wordt het nieuw geredigeerde artikel, op een nieuwe kaart geschreven, naast het oude op zijn plaats in het kaartregister gezet. De voordeelen van het kaartregister-systeem behoeven niet uiteengezet te worden: hierdoor alleen kunnen de talrijke „nieuwe" woorden (die in het bestaande woordenboek nog niet zijn opgenomen) gemakkelijk verwerkt worden.

Wat aangaat de uitgave, ofschoon dit eigenlijk een kwestie is die bij het redigeeren aan de orde komt. Ik stel me voor het artikel-hoofd, het te behandelen woord, in Javaansche letters volgens de nieuwe spelling (van Radya Poestaka) te laten zetten; de rest echter in latijnsche letters (spelling Balé Poestaka). Dit zijn de twee spellingen welke door de Regeering officieel voor het Javaansch zijn aangenomen.

Dit spaart veel plaats uit en is in een zoo omvangrijk woordenboek allicht overzichtelijker. Trouwens, voor niet zuiver belletristische literatuur vindt de latijnsche letter, ondanks veel tegenstand, toch langzamerhand ook onder de Javanen ingang.

De ontwikkeling van de beteekenissen zal ik natuurlijk beter dan in het bestaande woordenboek trachten te doen uitkomen (met nummers), en elk voorzien, zoo dit eenigszins wenschelijk voorkomt, van een bewijsplaats, het liefst uit de literatuur, anders ad hoc gemaakt (door een koena Javaan die geen Hollandsch kent) met vertaling.

Verder stel ik mij voor, behalve het onderscheid in „taalsoorten" dat alleen zin heeft voor het moderne, dagelijks gesproken en geschreven vocabularium (uitteraard nietig in omvang vergeleken met de geheele Javaansche taalschat), waar dit wenschelijk voorkomt bij elk woord (of elke woordvorm) aan te teekenen eenerzijds: of het tot het in Sala (aangenomen standaardtaal) gangbare vocabularium behoort of behoord heeft (in den poedjonggatijd). Dit blijkt meestal wel uit de aanduiding van de „taalsoort" waarin het woord thans gebruikt wordt, of anders uit toevoegingen als: gemeenzaam, grof, briefstijl, verouderd, enz. Anderzijds wilde ik aanteekenen, als het woord niet in het Sala'sch gebruikelijk is, van welk dialect het is. Dit is vaak zeer moeilijk te bepalen; een algemeene aanduiding als „gewestelijk" zal wel vaak moeten voorkomen. Bij de „dialectische" woorden (waarbij ook Jogja) zullen in vele gevallen ook nog taalsoorten onderscheiden kunnen worden. Als „gewestelijk", vaak Oost-Javaansch, zullen verschijnen een groot deel van de woorden, die in het woordenboek zooals het thans is als „Kawi" compareeren.

Daarbij of daarnaast zullen natuurlijk aanduidingen als: paḍalangan, poëtisch, boekentaal, oud, en de gewone aanteekeningen bij „technische termen" (uit nijverheid, handel, landbouw, huishouden, kunst en wetenschap) niet kunnen ontbreken (zooals zij in het bestaande woordenboek helaas bijna doorloopend doen).

De verwijzingen hoop ik ook systematischer te kunnen inrichten, met, bij het woord vanwaar verwezen wordt naar een ander, althans één beteekenis van het bedoelde woord, ter vergemakkelijking bij het opzoeken.

Wat aangaat de inhoud. Ik stel mij voor, om bij het negatieve te beginnen, niet op te nemen: namen van personen en plaatsen, zoowel mythologische als andere. Wat betreft de plaatsnamen, die behoort men te kunnen vinden in de Lijst van Plaatsnamen. Persoonsnamen uit de geschiedenis behooren te vinden te zijn in het regis-

ter op de (helaas nog niet verschenen) Javaansche geschiedenis, namen van personen en plaatsen uit de mythologie in een (ook nog niet aanwezig) Javaansch Mythologisch Woordenboek. Wanneer de eisch gesteld zou worden, althans mythologische namen op te nemen, zou dat alleen al den omvang van het te verrichten werk zeer aanzienlijk vergrooten en het woordenboek zelf met verscheidene honderden pagina's doen aangroeien, zonder dat er ooit een bevredigende mate van volledigheid te bereiken ware bij den tegenwoordigen staat van onze kennis van de Javaansche letterkunde. De verklaringen onder mythologische en andere namen, zooals zij thans in het woordenboek voorkomen, zijn geheel en al onvolledig. De namen uit de Ménak-cyclus, om een voorbeeld te noemen, welke voor belangrijke streken van Java bijna evenveel beteekenis heeft als de poerwa-cyclus, ontbreken bijkans geheel. Bovendien zijn zij vaak misleidend door het onjuist gebruik van technische termen, waarvan de juiste beteekenis pas in den laatsten tijd duidelijk begint te worden. — Uitgezonderd zijn natuurlijk namen die in vaste uitdrukkingen en spreekwijzen voorkomen.

Aanzienlijk bekorten wilde ik de artikels, die in plaats van een beteekenis of een definitie een beschrijving geven. Onder deze te beknotten artikels vallen ook de talrijke beschrijvingen van Javaansche gebruiken, kleeding, feesten, titulatuur enz. Zeer vaak zullen verwijzingen naar de literatuur hier voor in de plaats treden. Ook hier geldt trouwens wat boven gezegd is met betrekking tot de mythologie. Een uitvoerige beschrijving van de hier bedoelde zaken zou men moeten zoeken in een Beschrijving van Land en Volk van Java. Door dit alles in het woordenboek te willen opnemen (en dan nog, noodzakelijkerwijze, gecomprimeerd) zou men er een encyclopedie van gaan maken. Enkele dezer „beschrijvende" artikelen uit de woordenboeken van Winter en Wilkens, vanwaar zij, verkort en vaak verminkt, in het

bestaande woordenboek zijn opgenomen, kan ik bij gelegenheid misschien afzonderlijk publiceeren, om er later naar te kunnen verwijzen.

Verder wilde ik ook niet opnemen de opgave van synoniemen of bijna synoniemen die vaak voorkomt, tenzij duidelijk gemaakt kan worden, hoe de twee woorden zich verhouden in de aangegeven beteekenis (verschil van dialect, gemeenzaam-deftig-literatuurtaal enz.). Anders heeft een bloote opsomming van synoniemen (zooals de Dasanama's er zoo tallooze kennen) in een verklarend woordenboek geen zin.

Uit het bovenstaande is al gedeeltelijk gebleken waaruit de vermeerdering van den inhoud zal bestaan: „nieuwe" woorden (waaronder veel dialectische en veel woorden uit de oudere taal) en bewijsplaatsen, deze laatste met vertalingen. Ook spreekwoorden, zegswijzen, wangsalans en dergelijke denk ik op te nemen als bewijsplaatsen; voor de uiteenzetting van het gebruik van deze spreekwoorden kan naar de bestaande, reeds vrij volledige, verzamelingen verwezen worden. Ook de talrijke vaste uitdrukkingen en woordcombinaties hoop ik vollediger dan nu het geval is te kunnen opnemen.

Ten aanzien van etymologische opgaven heb ik getwijfeld. Nu meen ik dat het beste zal zijn, de etymologieën van vreemden oorsprong (vooral Sanskriet, Arabisch en Europeesche talen) op te nemen voor zoover die onomstootelijk vast staan. In sommige gevallen, waarin men tot nu toe aannam dat dit zoo was, moet ik echter twijfelen. Zoo bijvoorbeeld bij de namen van vele boomen en planten, die gevormd zijn met voorvoegsels (ka, ma, koema, sa). Bij het opgeven van het Sanskriet aequivalent daarvan zal ik dan trachten duidelijk te maken, dat de Javaansche vorm niet aan het Sanskriet ontleend behoeft te zijn. Verwijzingen naar stam- en wortelverwante woorden in het Javaansch zelf en in de nauwverwante talen (Maleisch, Soendaneesch, Madoereesch en Balineesch) wilde ik in iets ruimer mate dan thans het geval is opnemen, omdat dit, waar het Javaansch

zoo betrekkelijk gemakkelijk doorzien kan worden, een hulp kan zijn bij het begrijpen van de beteekenisontwikkeling. Eigenlijke etymologie zou natuurlijk alle verwante talen moeten omvatten; het is echter niet de bedoeling een etymologisch woordenboek te maken; in dit woordenboek is woordafleiding bijzaak.

Wat aangaat de bronnen. De reeds uitgegeven supplementen op het bestaande woordenboek heb ik natuurlijk geraadpleegd. Ook met de andere bestaande woordenboeken zal dit gescheiden. De opgaven van Jansz zijn vaak van belang als dialectisch. Van letterlijke overname van wat deze werken bieden is echter geen sprake: hun opgaven tracht ik alle zoo nauwkeurig mogelijk te toetsen aan het spraakgebruik, evenals de reeds in het bestaande woordenboek opgenomen beteekenissen. De opgaven van Winter en Wilkens, en ook, voor West-Javaansch dialect, die van Rhemrev, blijken daarvan de grootste waarde te hebben, in tegenstelling met die van Gericke. De drie eerste heeren hadden dan ook met minstens even veel recht als medeauteurs van de uitgave van 1901 op het titelblad genoemd kunnen worden als Gericke en Roorda. Winters Kawi-verklaringen zal ik alle opnemen (wat nu niet het geval is), ook al zijn zij blijkbaar minder juist, omdat zij een grooten invloed hebben gehad op de latere Javaansche taalontwikkeling.

Uit de manuscript-woordenboeken van Winter en Wilkens, die ik van het K. Bataviaasch Genootschap ter beschikking kreeg, is ook nog heel wat te putten, verder uit de gedeeltelijk nog onuitgegeven lexicographische werken van Ki Padmasoesastra en uit talrijke andere lijsten en vakkundige beschrijvingen van handwerken, kunsten, zeden en gewoonten e.d. door Javanen opgesteld. Er bestaan verscheidene van dergelijke geschriften, helaas zijn de meesten daarvan nog niet uitgegeven. Ook de uitkomsten van dialect-beschrijving hoop ik te benutten. Waar er reeds vrij veel door Javaansche en Nederlandsche schrijvers verzameld is, kan ik vaak volstaan met kompileeren en schiften. In dit opzicht is

mijn arbeid dus gemakkelijker dan die van iemand, die een woordenboek gaat vervaardigen van een taal, waarvan hij de eerste wetenschappelijke beoefenaar is. Toch zal men ook niet van de nieuwe uitgave van het Javaansche woordenboek mogen verwachten, dat het geheel en al volledig is in de opgave van dialektische woorden en van technische termen: dit is zoo goed als onbereikbaar. Voor „nieuwe" woorden en bewijsplaatsen lees ik allerlei Javaansche literatuurproducten door, niet alleen klassieken (poedjangga-literatuur) maar ook dialectische en kranten.

Verder laat ik het geheele woordenboek zooals het nu is, doornemen door Javaansche taalkenners, „hulpkrachten" die van elk woord de beteekenis en het gebruik door middel van een zin duidelijk moeten maken. Dit is natuurlijk met het oog op het Sala'sche spraakgebruik. Het is duidelijk, welk een voordeel deze werkwijze geeft boven de tot nu toe gevolgde, waarbij alleen uit de literatuur de woordenschat verzameld werd. Alleen door het verblijf midden in het Javaansche land is het mogelijk de voordeelen die deze werkwijze biedt, geheel te benutten. Door telkens het zelf opgemerkte of gehoorde door de assistenten te laten verifieeren of uitleggen, of hen daarvoor elders verklaringen te laten zoeken, is het mogelijk een vrij groote mate van volledigheid te bereiken, welke, had men alleen de beschikking over de assistenten, zonder het milieu waarin zij thuis hooren, allicht veel minder groot en minder betrouwbaar zijn zou. Het meest wenschelijke ware, wanneer een dergelijke verificatie kon geschieden in alle streken van Java. Dit zou echter klaarblijkelijk te veel tijd kosten, ook zou het vaak onmogelijk zijn, taalkundig voldoende ontwikkelde Javanen te vinden uit de betrokken streek, die zooiets zouden kunnen schrijven, zonder lange voorbereiding. Ik hoop echter, althans gedeeltelijk, ook nog uit Jogja dergelijke verificaties te zullen ontvangen. Deze door assistenten en Javaansche medewerkers geschreven bundels woorduitleggingen (met voorbeelden) zijn natuur-

lijk geheel in het Javaansch opgesteld; daaruit en uit andere Javaansche lexicografische teksten zou, indien hieraan in de toekomst behoefte zou ontstaan, een Javaansch verklarend woordenboek samengesteld kunnen worden.

Wanneer ik aan de redactie toe ben zal ik ook voortdurend den bijstand van Javanen benutten. Uit de Bibliotheek van het K. Bataviaasch Genootschap het ik reeds verscheidene handschriften, die van belang zijn voor het woordenboek, te leen gekregen; ook heb ik zelf een aantal, meest Oost-Javaansche, handschriften aangekocht, ook Javaansche lontars. Ik zal echter, wanneer ik aan de redactie begin, ook een aantal handschriften uit de Leidsche bibliotheek noodig hebben. Vooreerst die, waaruit Prof. Vreede zijn bewijsplaatsen heeft geput, zonder de plaats zelf te citeeren. Wil een bewijsplaats uit een handschrift eenig nut hebben dan moet zij geciteerd worden. Door welwillende bemiddeling van den Directeur van O. en E. is mij mogelijk gemaakt, de handschriften die ik voor dit doel noodig heb, te leenen uit de Leidsche Universiteitsbibliotheek.

Hiermede meen ik voldoende de wijze, waarop ik mijn taak meen te moeten opvatten, te hebben uiteengezet ten dienste van de belangstellende leden van de Afdeeling. Ik moge hier slechts aan toevoegen een dringend verzoek aan allen, die Javaansche teksten of aanteekeningen, welke taalkundig, lexicographisch of anderszins van belang geacht kunnen worden voor de voltooiing van mijn taak, in hun bezit hebben of kennen, mij die ten gebruike af te staan of aan te wijzen onder de gebruikelijke voorwaarden. Van het Kantoor voor de Volkslectuur mocht ik op deze wijze reeds herhaalde malen hulp ontvangen, zoo ook van eenige partikulieren. Indien mij in dezen vorm nog meer blijken van daadwerkelijke belangstelling bereiken, zal dit mij, meer dan iets anders, zijn: soulaes voor mijn verdrietelijcken arbeidt.

Soerakarta, Juli 1929

De gezichten op Oud-Batavia vanuit zee

door

H. J. de Graaf.

In zijn „Oud-Batavia" teekent Dr. De Haan meesterlijk de blijde verrassing der Hollandsche Oost-Indiëvaarders, wanneer zij na het doorkruisen van twee Oceanen, voor het eerst weer na lange tijd een Hollandsche stad begroetten: het **Oude Batavia.**

Was het te verwonderen, dat het gezicht, dat men vanuit de veilige reede op de Koningin van het Oosten had, meermalen in beeld werd gebracht.

Het Bataviaasch Genootschap verheugt zich in het bezit van een vrij volledige collectie origineele prenten en reproducties naar dit geliefkoosde onderwerp.

Een eerste kennismaking met deze verzameling was evenwel, daar het gehalte der prenten zeer uiteenliep, niet zeer bemoedigend. Wellicht heeft deze omstandigheid ook Dr. De Haan genoopt ze in zijn standaardwerk zoo weinig te noemen.

Slechts van twee prenten (beide uit de 18e eeuw) valt met groote zekerheid de maker en de tijd van vervaardiging aan te geven, terwijl juist de oudste en interessantste hierover het stilzwijgen bewaren. Schijnbaar vormen ze een heterogene massa, die zich evenwel met eenige oplettendheid, in een viertal groepen laat verdeelen, welke ik kortheidshalve met de letters **AI, AII, B** en **C** heb aangeduid.

De exemplaren van elke groep toonen onderling groote overeenkomst, terwijl elke groep een zelfstandig type oplevert.

Het zal wel geen toevallige omstandigheid zijn, dat het naar uiterlijke kenteekenen klaarblijkelijk oudste exemplaar van iedere groep, waarmee we telkens onze besprekingen zullen aanvangen, òf het grootst in afmetingen òf het meest uitgewerkt van teekening is. Zeer duidelijk is, dat het de latere prenten tot voorbeeld heeft gediend.

Hieronder wordt getracht, aan de hand van een viertal reproducties van de oudste exemplaren, een beknopt overzicht te geven der verschillende afbeeldingen en te wijzen op hun verwantschap.

Om nu te kunnen vaststellen, welke fase in de wording van het stadsbeeld door den graveur is vastgelegd, toetsen wij het afgebeelde aan eenige data uit de bouwgeschiedenis der stad, welke ik, grootendeels uit Dr. De Haan's werk saamgelezen, hieronder laat volgen:

1631 — 1639	Bouw van het pakhuis tusschen de bastions Parel en Saffier.
1633	Het oudste pakhuis aan de Oostzijde bij de punt Amsterdam is voltooid.
1638	De Noorderkasteelgracht wordt gegraven tot aan de Kasteel's Waterpoort.
1645	Het bolwerk Zeeburg (of van Diemensplatform) is voltooid.
1646	Aanleg van de Vrijmanshaven.
1648	Het Gouvernement op het Kasteel voleindigd.
1651	De Noorderkasteelgracht wordt doorgetrokken en vervolgens overbrugd.
1652 — 1656	Bouw van het oudste pakhuis tusschen de punten Zeeburg en Kuilenburg (thans Uitkijk).
1655	Aanleg van de tegenwoordige ophaalbrug over de Kali Besar.
1663 — 1669	Bouw der pakhuizen tusschen Zeeburg en Groningen.

De bijgevoegde cijfers tusschen vierkante haken [ ] correspondeeren met de nummers in de „*Catalogus van de tentoonstelling ter herdenking van het 300-jarig bestaan van Batavia.* Amsterdam 1919".

Beginnen wij met groep **AI**, vooral bekend door de groote prent in **Valentijn** (dl. IV p. 232), die daarvan de bekendste vertegenwoordiger is.

Dr. **Brandes**, die deze prent vergeleek met de z.g. kaart **van Clemendt**, kwam tot de overtuiging, dat hij zeker terugging op een afbeelding, die ongeveer een tijdgenoot moest zijn van de genoemde kaart. „Op onbeduidende kleinigheden na beantwoordt dit stadsgezicht en de daarmede overeenkomstige gedeelten van de stad op den plattegrond van 1650 zoo goed als geheel aan elkander" *(Notulen Bat. Gen. 1902)*.

We kunnen gereedelijk aannemen dat **Valentijns** prent een omwerking is van een zeer groote prent, (93 × 42 c.M.) geheeten: „*Aldus verthoont Hem 't Casteel ende Stadt Batavia geleegen op 't Eylant Java Maior in 't Coninckrijck van Jaccatra*". [140] waarvan een kleine reproductie opgenomen is in: *J. F. L. de Balbian-Verster en M. C. Kooy van Zeggelen, Ons mooi Indië. Batavia oud en nieuw.* Amsterdam, Meulenhoff 1921 (Afb. 11).

Op deze prent is het oudste pakhuis aan de Oostzijde, aanwezig; ook het bolwerk Zeeburg is voltooid (1645); de in 1646 gegraven Vrijmanshaven is zichtbaar; maar vergeefs zoekt men het dak of zelfs maar de torenspits van het in 1648 geheel voltooide Gouvernement, met het Compagniesschip tot weerhaan, dat, naar Nieuhoff meedeelt, zoo „hoogh gespoort" was, „dat men het pannendak zeer verre in zee, over alle huizen en bolwerken heen kan zien, en als een daktoren kennen, die recht in het midden staet en zeer bouwkunstigh verheven is". (*Zee- en Lantreize* II, 209).

Dit maakt het aannemelijk dat deze prent de stad voorstelt zooals zij was tusschen 1646 en 1648, dat is,

de zelfde toestand, die door de z.g. groote *„kaart van Clemendt"* (gedateerd 1650) wordt weergegeven. Het lijkt mij daarom niet te gewaagd kaart en prent tijdgenooten te achten.

Ofschoon deze prent uit iconographisch en artistiek oogpunt verdiensten heeft, valt het toch niet moeilijk eenige onjuistheden vast te stellen, waarvan men niet weet of men ze op rekening van den teekenaar, dan wel op die van den graveur moet stellen. Kerkgebouwen zijn op de prent aangegeven door kruisjes. Zoo vinden we er een op het kasteel, dat blijkbaar de Kasteelskapel aanduidt. Het koepelvormig gevaarte, dat door dit kruis bekroond wordt, heeft nimmer bestaan. Ongeveer 1650 was de Kasteelkapel plat afgedekt, later kreeg zij een spits dak. Verder staan er nog 2 kruisjes geplant op eenigszins van elkaar verschillende kruiskerken: de een boven de Kasteelspunt de Saffier, de ander meer links. Beide stellen ongetwijfeld hetzelfde gebouw voor: de Nederlandsche kerk. Ook groeien er boomen op het Kasteels bolwerk de Parel wat slechts bij een uiterst vervallen toestand van dit fiere bolwerk denkbaar is.

De eerste gegraveerde repliek van deze prent vinden we als vignet op de kaart van Oost-Java van den Utrechtschen Professor **Hadrianus Relandus**, getiteld: *Insulae Javae pars orientalis* [153]. Hadr. Relandus voltooide deze kaart kort voor zijn dood in 1718 (zie Priangan III § 2484). Groote verschillen met zijn voorbeeld kunnen we op deze prent niet ontdekken.

De groote prent in deel IV van *Fr. Valentijn, Oud- en Nieuw-Oost-Indien,* getiteld: *„Batavia in 't verschiet"* [154] is van van 1726. Het 17e-eeuwsche voorkomen der scheepjes op de reede verraadt de onoorspronkelijkheid. Reeds een oppervlakkige vergelijking toont de afhankelijkheid van de oudste prent dezer groep. Om de prent een beetje in overeenstemming te brengen met het jaartal van het boek, waarin hij voorkomt, zijn eenige pogingen tot moderniseering gedaan,

in het bijzonder bij den haven. Daar heeft men zeer minitieus getracht den toestand van de Compagnies werf en omgeving, zooals deze bekend is door de teekening daarvan in het Maritiem Museum te Rotterdam (zie reproductie in het Platen Album van de Haan's Oud-Batavia A22), weer te geven. Hierdoor is de toestand daar inderdaad veel duidelijker geworden. Een tweetal huisjes, welke nog op Reland's vignet de bolwerken Parel en Safier bekroonden, zijn nu verdwenen. Waarschijnlijk waren die intusschen afgebroken.

Andere zaken zijn echter gebrekkiger afgebeeld. Noord- en Oostzijde zijn zoo overdreven uitgerekt, dat Brandes dit toeschreef aan de plaatsverandering van den teekenaar in Indië. Gezeten op een voor anker liggend schip, kwam hij door het getij nu eens gunstig te liggen tegenover de lange Oostzijde, dan weer recht tegenover de kortere Noordzijde der stad. Ook hebben de bolwerken Kuilenburg en Zeeburg nog steeds hun ouden vorm van redoutes met spitse daken, terwijl de Vierkantspoort nog niet verplaatst is (zie blz: 253).

Verder persisteert de dubbele Hollandsche kerk hardnekkig. Een soort baken, dat zich verhief op de Kasteelspunt de Robijn is nu gepromoveerd tot kerkspits *in* de stad, welke er nooit ofte nimmer geweest is. Vergeefs zoekt men het stadhuistorentje, reeds afgebeeld op een prentje in *J. Nieuhoff's Zee- en Lantreize* Amsterdam 1682 (Dl. II blz. 197), Batavia van de Oostzijde voorstellende. Ten slotte zijn van de oorspronkelijk plaat rechts en links stukken afgesneden.

De latere herhalingen en verkleiningen van Valentijns plaat vertoonen niets nieuws meer. De reeds lang verouderde scheepjes uit de 17e eeuw worden soms zelfs uit gemakzucht in spiegelbeeld overgenomen (vgl. hierna bij D). Dgl. lorrige prenten komen voor in: *Historische Beschrijving der Reizen*, Amsterdam 1755, dl. XII blz. 526 en in: *J. P. J. Dubois, Vie des Gouverneurs Généraux*. La Haye 1763 [160].

Ook behoort hiertoe de prent *„Batavia"* in de *„Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staet van alle Volckeren,* Amsterdam 1730 dl. II blz. 116.

Natuurlijk behoudt ieder kopiïst zich het recht van individuëele vrijheidjes voor. Men zal b.v. op de laatste prent tot zijn verbazing ontdekken, dat eenige wrakken, die al sedert 1650 tegen de havenpier lagen te verrotten, zoowaar weer masten en zeilen gekregen hebben en zich gereed maken het ruime sop te kiezen.

In dit verband hooren ook twee schilderstukken thuis, welke op deze prent gebaseerd zijn.

In het Rijkmuseum bevindt zich van de hand van den bekenden **Albert Cuyp** een schilderstuk (No. 746*a*) voorstellende een Oost-Indisch echtpaar ten voeten uit, met een pajong torsenden slaaf achter hen [220].

Links op den achtergrond aanschouwt men de reede van Batavia met de voor anker liggende retourvloot en het bekende gezicht op Batavia volgens het hier boven besproken type. Vrij duidelijk is o.a. de Noorderkasteelsgracht te onderscheiden, die bij de Kasteels-Waterpoort dood loopt. De schilderij is dus na het verschijnen van de oudste prent dezer groep vervaardigd [1]).

Verwantschap met **AI** vertoont een stuk (Rijks Museum 813a) [219] van den schilder **H. Dubbels** (1620 — 1676), dat Batavia op dezelfde manier voorstelt, als bij die groep het geval is. Dank zij de „schilderachtige" wijze van weergeven laat het zich echter ook door een der exemplaren van **AII** geïnspireerd denken. Hiervoor pleit ook het in enkelvoud aanwezig zijn der Hollandsche kerk.

Een paar eigenaardige verschillen met beide groepen zijn echter opvallend.

---

[1]) Dr. De Haan, in wiens Platen Album bij Oud-Batavia Cuyp's schilderij gedeeltelijk gereproduceerd werd (afb. L4) ziet slechts op den bedoelden achtergrond: „een met huizen bedekt strand". O, Koningin van het Oosten!

Boven het groote Kasteelspakhuis verheft zich zeer duidelijk het dak en torentje van het Gouvernement, zooals ons dat op **C** zoo bekend is.

De ongelijke havenhoofden, die met elkaar schijnen te wedijveren, zoo mede de met rijen boompjes beplante Kasteelsmuren doen komisch aan. Het houten gevaarte op de punt Robijn heeft de schilder daarentegen weggelaten.

Denzelfden toestand van Batavia als op de groep **AI** vinden we nagenoeg voorgesteld op de groep **AII.** Dezelfde gebouwen treffen we weer aan en alleen treft ons het gemis van de in 1638 gegraven Noorderkasteelsgracht. Daar het oudste exemplaar van dit type zich bevindt als vignet op de z.g. groote *„kaart van Clemendt"*, waarop men dit stuk doodloopende gracht wèl aantreft, moet deze omissie aan den teekenaar geweten worden, die, niet naar geografische acribie strevende, het geheel een schilderachtige en gemoedelijke indruk heeft gegeven. Voorts moge gewezen worden op het slechts éénmaal voorkomen der Hollandsche kerk. Wellicht herstel van een ontdekte fout.

Daar de stad vanuit dezelfde hoek genomen is als bij groep **AI**, moet, mede op grond van de bovengenoemde gelijktijdigheid, een organische verwantschap tusschen beide groepen worden aangenomen, zonder dat precies de details van deze verwantschap kunnen worden aangegeven. De verschillen liggen voornamelijk op het gebied van behandeling. **AI** is meer zakelijk, **AII** meer schilderachtig en dit verschil handhaaft zich tusschen de respectieve nakomelingen der beide oudste prenten. Van onderlinge beïnvloeding is niets te bespeuren.

De vignetten op de navolgingen van deze z.g. *„kaart van Clemendt"* vertoonen weinig verschil met dat op de hoofdkaart, behalve dan in afmetingen. Kortheidshalve worde hiervoor naar den reeds genoemden Catalogus verwezen. Slechts één vignet vertoont het type **B.**

Groep B. beziet Batavia van een heel andere kant, namelijk niet, als A, van het Noord-Oosten, maar van het Noord-Westen. De oudste plaat heet: „*Batavia opt Eylandt Java. Waare Afbeeldinge Van de beroemde Stadt Batavia opt Groot Eyland Java*" [142]. De afmetingen (39,5 × 50 c.M.), de krachtige lijnen en de forsche letters van het opschrift wijzen klaarblijkelijk op zijn bestemming als wandversiering.

Alle kenmerkende gebouwen, die we op A vonden, vinden we ook bij B, en zelfs nog meer. Het Gouvernement is voltooid en steekt zijn spitsje fier omhoog. Deze afbeelding, beduidt dus een stadium, volgend op dat van A, dat echter eindigt met 1656, den datum der voltooiïng van het 1ste pakhuis tusschen Zeeburg en Kuilenburg, hetwelk hier ontbreekt. Wat de weergave betreft, deze is schetsmatig en foutief. Het bolwerk Kuilenburg en omgeving is zoo onzinnig weergegeven, dat het ieder, die zelfs den tegenwoordigen Uitkijk kent, moet opvallen. De Safier is onbegrijpelijk. De Oostzijde, die onzichtbaar moest zijn, ziet men toch, enz. Het merkwaardigste zijn de tinnen, niet alleen op de punten, maar ook op de wallen en gordijnen. Een 17de eeuwsch fort had alleen maar kanteelen op de bastions, ten gelieve van de vuurmonden. Batavia maakte op dezen regel geen uitzondering. Evenals op A is de Noorderkasteelsgracht niet te zien, wat ik aan de zelfde oorzaak als daar toeschrijf.

Denkelijk om de aandacht van de stiefmoederlijk bedeelde stad wat af te leiden, heeft de kunstenaar de reede rijkelijk bedacht met groote Compagniesschepen, welker spiegels we duidelijk kunnen onderscheiden.

De Indische marine is er evenwel slechter afgekomen. Men lette op den inlander met zijn primitief, van een zeil voorzien vlotje, dat we nog wel eens zullen ontmoeten.

Deze prent had vele nakomelingen.
Joan Nieuhoff, Het gezantschap der Ned. O. Ind. Comp. aan den Keizer van China. Amsterdam 1665, Idem, herdruk 1693, bevat tegenover blz. 28 een uitslaande prent, waarvan de bovenste helft een verkleining levert van onze groote wandplaat.

Eenige kleine wijzigingen zijn aangebracht. Aan „Clemendt's" kaart, ontleende de artist geweldige ducdalven, waaraan hij de Oostinjevaarders vastlegde. De schepen spelen niet meer zoo de 1ste viool, maar het vlotje (zie boven) is er nog.

Daar vlak onder is een gezicht op het kasteel van Batavia, vanuit het Zuid-Oosten. Duidelijk is de steenen Kasteelsbrug te zien, met de houten ophaalbrug in het midden, benevens de Landpoort van het Kasteel. Ook valt de brug op over de in 1651 doorgegraven Noorderkasteelsgracht. Denkelijk zat de teekenaar op de zelfde plek als waar Heydt ± 80 jaar later zou zitten om het zelfde „Prospekt" te teekenen. (Zie reproductie in het Platen-Album van Oud-Batavia K. 2). Deze liet toen echter het verbindingsstuk tusschen Robijn en stadswal eenvoudig weg.

Naar alle waarschijnlijkheid houdt deze dubbele prent nauw verband met 2 prenten van den bekenden graveur **W. Holler** (geb. 1607, † 1677) geheeten: *„The citty of Batavia"* [143] en: *„The castle of Batavia"* [144], die ik niet zag, maar enkel in den reeds genoemden Catalogus beknopt beschreven vond. De afmetingen zijn ongeveer dezelfde (29 × 9 c.M. en 30 × 10.5 c.M.). De samensteller van den Catalogus zegt, dat, wat betreft *„the Citty of Batavia"*, deze sterke overeenkomst vertoont met onze groote prent *„Batavia opt Eylandt Java"*. [142], welke als voorbeeld heeft gediend voor het plaatje in J. Nieuhoff. De *„Citty of Batavia"*, moet daarmee dus groote overeenkomst vertoonen. Of Hollar's prenten chronologisch tusschen de groote prent

en Nieuhoff's illustraties vallen, is zonder eigen aanschouwing van de eerste moeilijk te beslissen. De verwantschap staat intusschen m.i. vrij vast.

Blijkbaar tot deze zelfde groep van dubbele prenten moet een dubbele prent gerekend worden, die zonder jaartal bij *P. v. d. Aa* te Leiden verscheen. De afmetingen (30 × 9½) kloppen, het onderwerp, blijkens de titel: *La ville de Batavia — Chateau de Batavia* (met Latijnsche vertaling) [152] eveneens.

De zonderlingste prent uit deze serie is een afbeelding die voorkomt in: *Joh. van der Behr, Diarium oder Tage-Buch, über Dasjenige so sich Zeit einer neunjährigen Reise .... meistentheils im Dienste .... der Niederl. Ost-Indianischen Compagnie besonders in den selbigen Ländern täglich begeben und zugetragen ....* Jena 1668 [147]. De handige graveur dezer prent plakte de 2 bovengenoemde afbeeldingen van stad en kasteel eenvoudig weg aan elkaar en schiep een monster. De 2 oorspronkelijke deelen worden nog aangeduid met de opschriften „*die Stadt*" (links) en „*das Schlosz*". (rechts). De ingewijde ziet dadelijk, dat „*das Schlosz*" er 2 × op voorkomt. Rechts heeft de graveur het met allerlei gebouwen, daken en spitsen toegetakeld, links is het een vrij nederig bouwsel. De reede is volgens de eene opvatting op den voorgrond te vinden, volgens de andere moet men hem rechts aan den horizon zoeken. De verbindingsmuur, die rechts Robijn en stadswal verbindt, past niet in het linksche plan en schijnt daar te willen concurreeren met de havendammen.

Eigenaardig is, dat de inlander met zijn vlotje de metamorfose overleefd heeft.

Een der navolgers van „Clemendt's" plattegrond heeft het oorspronkelijk daarbij hoorende vignet (type AII) misschien ouderwetsch gevonden en omgezien naar een voorbeeld bij groep B. Hij heeft zich echter bij het

graveeren niet de moeite getroost rechts en links op de koperen plaat te verwisselen, en zoo werd de *„Ware (sic) affbeldinge wegens het Casteel en de Stadt Batavia .... Anno 1669"* [16] met een spiegelbeeld van het **B**-type als vignet voorzien.

A. Montanus, Gedenkwaerdige Gezantschappen der Oost-Ind. Maatschappy .... aan de Kaisaren van Japan. Amst. 1669 (blz. 30) knapte men met een dgl. verdraaide voorstelling op.

In de 2de druk van dit werk bevindt zich dezelfde kaart (met vignet), maar nu is het jaartal in 1679 veranderd en een Fransche vertaling er bij gegraveerd.

Toen deze kaart nog eens moest dienst doen in: *„Voyages de Nicolas de Graaf aux Indes Orientales"* Amst. 1719, werd het verouderde en dwaze vignet maar radicaal afgesneden [22].

Evenals de vorige groep beziet de kleine groep **C** de stad van het Noord-Oosten. Het oudste exemplaar dezer groep komt voor in *Wouter Schouten: Aenmercklyke Voyagie naar Oost-Indien.* Amst. 1676 blz. 168 [148] (herdrukt: Utr.-A'dam 1775). De afmetingen zijn vrij bescheiden (15 × 28 c.M.). De titel luidt: *„De Stadt Batavia"*. C. **Decker**, die van 1650 tot 1709 leefde, teekent zich als graveur. We mogen aannemen dat deze knappe prent in de 70-er jaren gegraveerd is. Wanneer werd echter de teekening vervaardigd? Wellicht maakte W. Schouten die zelf. Van 1656—1662 vertoefde hij in Indië en meer dan eens in Batavia. Hij zou haar bij één van zijn bezoeken moeten vervaardigd hebben. Als ontwikkeld man, kan hij allicht daartoe in staat geweest zijn. Voor de dateering ± 1660 vinden we eenigen steun in de plaat zelf, die vrij uitvoerig is. We zien namelijk dat de Noorderkasteelsgracht, die op de kaarten van ± 1650 nog maar tot de Waterpoort liep, naar het Oosten doorgetrokken en overbrugd is. Dit geschiedde in 1651. Verder is er tusschen de pun-

ten Kuijlenburg en Zeeburg het pakhuis verrezen, dat er nog staat. Dit is in 1652 gebeurd. De pakhuizen tusschen Zeeburg en Groningen ontbreken nog. Deze werden tusschen 1663 en 1669 gebouwd. Deze feiten weerspreken mijn aarzelende dateering dus **niet**. Er zijn verdere nog eenige zaken, die er op wijzen, dat we niet meer de situatie van 1650 voor ons hebben, maar in een latere periode verkeeren.

De huisjes op de bastions Saffier en Parel schijnen een tijdelijk karakter te hebben gedragen en zijn weer verdwenen. Ofschoon de situatie bij Kuilenburg niet erg helder, zelfs vrij verward is, is toch de Vierkantsbrug duidelijk te zien. Het tolhuis maakt een veel statiger indruk, dan op een der voorgaande prenten. Maar bovenal is de aanwezigheid voor de stadsmuur van de groote Javaansche kampong Loear Batang zeer opmerkingswaardig, welke nergens anders wordt afgebeeld. Noch op de kaart van „Clemendt”, noch op een der andere afbeeldingen is hiervan een spoor te bekennen. In 1646 werd daar de Vrijmanshaven gegraven en een passar ingericht. De afschrikkende galg werd zeker, na het ontstaan van de kampong, Oostwaarts tegenover Groningen verplaatst. Tegen sommige onderdeelen dezer prent zijn bezwaren te opperen.

Daar is de zonderlinge situatie en vorm van het ongetwijfeld als Kruiskerk bedoelde gebouw. Gerekend naar het standpunt van de teekenaar, moest het ergens achter het kasteel verrijzen. Nu ligt het ongeveer op de plaats van de Portugeesche Binnenkerk. Mogelijk dat de Hollandsche en Portugeesche kerken verward zijn. Met de laatste was men ± 1660 juist bezig te bouwen. Ofschoon de Oostzijde hier vrij behoorlijke proporties heeft, missen we toch smartelijk een duidelijke aanwijzing van het pakhuis bij de punt Amsterdam. Misschien is dit op rekening van den graveur te schrijven, die zelf nooit Batavia zag.

Op de reede voor de stad ziet men een groot aantal veelsoortige vaartuigen. Alles is leven en bedrijvigheid. Een oorlogsschip lost saluutschoten, een soldaat in een bootje steekt de trompet, een koopvaarder wordt gekrengd, enz. Men ziet duidelijk dat de graveur een leerling is geweest van den nerveuzen Romijn de Hooge.

Twee maal werd deze prent nagevolgd.

De eerste maal als vrij groot vignet op een kaart van Batavia en omstreken, geheeten: *Der Holländisch-Ost-Indianischen Compagnie Weltberühmte Haupt-, Handels- und Niederlags-Stadt Batavia, ... auf das accurateste vorgestellt von Homännischen Erben.* Nürnberg Anno 1733 [53]. Alles, zelfs de scheepjes zijn trouw van de plaat in Schouten overgenomen. Het kalefaterende schip, de zonderlinge inlandsche vaartuigen vallen dadelijk op. Aan de kaart van „Clemendt" ontleende de kopiïst ook nog het een en ander. Rechts werd een stukje van het vignet overgenomen; de enorme meerpalen ontleende hij aan de kaart zelf.

De overige vignetten stal onze Duitsche graveur uit het boek van J. Nieuhoff.

De tweede zeer fantastische navolging is een rarekiekkastprent, waarop zooals het hoort links en rechts verwisseld zijn. De titel luidt: *„Batavia, Die Haupt-Stadt, Festung und Residenz des Holländschen Gouverneurs .... auf der .... Insel Java"*, uitgegeven *„à Augsbourg au Negoce comun de l'Académie Imperiale, etc"*. [208]. Alles is met de bontste kleuren versierd. Driemasters varen met bolle zeilen de havenmond binnen, enz.

Daar sommige scheepjes een opmerkelijke verwantschap vertoonen met zekere vaartuigen op het gezicht op Batavia, voorkomend in Heydt's Schauplatz, mogen we deze prent gerust nà 1744 stellen.

Maar langzamerhand kwam het oogenblik, dat een gezicht op Batavia vanuit zee geen waardig onderwerp meer zou aanbieden voor de prentkunst.

Hetgeen op de plaat in Schouten al duidelijk was en daar nog nauwelijks hinderde, n.l. het steeds maar aangroeien van de kust, werd in de 18de eeuw niet alleen voor Batavia's havengeul, maar ook voor het aspect op de stad noodlottig.

De kampongs links en rechts van den havenmond breidden zich geweldig uit en belemmerden door hun geboomte het vrije uitzicht op stads- en kasteelsmuren.

De verre afstand, die de schepen van den haven scheidde, was ook niet gunstig voor het maken van een teekening, waarop stad en vloot elkaar in evenwicht hielden.

Op de prent van **J. W. Heydt** in zijn: *Allerneuester Schauplatz von Afrika und Ost-Indien in .... 115 Prospecten* Willhermsdorff 1744. blz. 1 [158] ligt Batavia bijna achter de boomen verscholen. De hooge gebouwen: kasteel, kerken en ook nù het stadhuis kijken er alleen boven uit. De geringe kwaliteiten dezer prent hebben waarschijnlijk niemand tot navolging gelokt.

Op de prent *„De Reede van Batavia"* in *„Batavia, de hoofdstad van Neerl. O. Indien.* Amst. 1782" [167] hoogstwaarschijnlijk door **J. Rach** geteekend in 1772 (herdrukt 1799), is het zwaartepunt verlegd naar de vloot. De stad vermoedt men in de verte, waar haar torens boven het geboomte uitsteken.

En het zou geen 40 jaar meer duren of van al die spitsen zou er nog maar één over zijn. Daendels zou het vonnis strijken over de oude stad.

Sedert wendde men haar den rug toe wanneer men de bedrijvige reede wilde uitbeelden. Zie hiervoor: *„Gezigt op de Reede van Batavia genomen van de uitkijk"*. H. Marthe *f.* ± 1850?

Ofschoon eigenlijk niet passend in het kader dezer besprekingen (het gaat hier n.l. om een gezicht in **vogelvlucht** op de stad Batavia) zij hier toch om de wille van de curiositeit de aandacht gevestigd op een eigenaardige prent, getiteld: *The City of Batavia in the*

Island of Java and Capital of all the Dutch Factories and Settlements — La ville de Batavia .... London 1754, van de hand van den in Londen werkenden Hollandschen graveur **J. van Rijne.**

Het stelt de stad voor in vogelvlucht vanuit zee.

Bij nader toezien en vergelijken komt men al gauw tot de conclusie, dat deze belachelijke fantasie voornamelijk berust op een kaart van Batavia en omstreken en een der exemplaren van de C-groep, aangevuld door de vruchtbare verbeeldingskracht van den samensteller. De wonderlijke bouwsels waarin men Kasteel, Vierkant en Koepelkerk getransformeerd vindt zijn voor dit laatste feit beslissend. Hiervan bestaat nog een rarekiekkastprent getiteld: „*Vue de l'Isle et de la Ville de Batavia appartenent aux Hollandois, pour la Companie des Indes*" a Paris chez Deaumont rue St. Martin.

Wonderlijk genoeg vond het prul nog navolging. n.l. in: *C. F. Noble, A Voyage to the East-Indies in 1747 and 1748*. London 1762, zoo mede in den herdruk van dit werk uit 1765. Hierbij waren de afmetingen verkleind.

Het was echter den Engelschman **Campbell** beschoren dit monster te versieren met den titel van *View of the City of Batavia in 1650*, onder welken titel het voorkomt in zijn: *Java Past & Present*. London [1915], hetwelk wellicht **D. v. d. Zee**, oud-Gemeente-Secretaris van Batavia, aanleiding gaf in zijn boekje „*De Stad van Coen*" Gron. 1929, op blz. 60 het ding nog eens, naar we hopen voor de laatste maal, te reproduceeren onder den titel van: *Batavia omstreeks 1650*.

Hoe voorzichtig men ook de besproken gezichten op Batavia diene te gebruiken, een enkele maal kunnen zij een ons van elders slechts ten halve bekende zaak verduidelijken of staven.

Op al de 17e-eeuwsch gezichten op Batavia, evenals op de „Clemendt" kaarten, hebben de bolwerken Kuilenburg, Zeeburg en Groningen de vorm van een re-

doute, op welks bovenverdieping kanonnen geplaatst zijn, terwijl het geheel gedekt wordt door een spits dak. Die hooge redoutevorm vinden we eveneens afgebeeld in Nieuhoff's plaatje van de Oostzijde der stad zoo mede op een papier, waarmee Nieuhoff zelf staat afgebeeld op de titelprent van zijn reeds genoemd boek. Ook meen ik een dgl. redoute heel gebrekkig voorgesteld te zien op den achtergrond van een der prentjes in het boekje van Behr, (blz. 30) hierboven reeds geciteerd.

Op grond alleen reeds van dit iconograpische bewijsmateriaal kan men veilig aannemen, dat Batavia aan de zeekant met spitse daken afgedekte redoutes telde.

Al deze redoutes zijn in later tijd gemoderniseerd, hetgeen blijkt uit 18e-eeuwsche prenten en de tegenwoordige overblijfselen, met name die van het bastion Zeeburg. Zij zijn verlaagd en verbreed en kregen den vorm van een punt. Wanneer men de overeenkomstige gedeelten op de kaarten van „Clèmendt'' en „van der Parra" met elkaar vergelijkt, constateert men dit spoedig. Dat er een verbouwing in later tijd heeft plaats gehad kan men ook direct zien aan de tegenwoordige overblijfselen van Zeeburg, afgebeeld in het Platen-Album van Oud-Batavia (AI).

Door de verbouwing van het bastion Kuilenburg heeft er, blijkens de genoemde kaarten, een stukje stadsmuur moeten verdwijnen tusschen Kuilenburg en de Groote Rivier, en daarmede ook het zich daarin bevindende poortje. Dat zich op die plek een poortje bevond blijkt met groote zekerheid uit de gezichten op Batavia van het type A, **B** en C. Ook de groote kaart van „Clemendt", geeft, ofschoon niet heel duidelijk, toch genoeg aanwijzingen, dat we hier maar niet te maken hebben met een eenvoudige blinde muur.

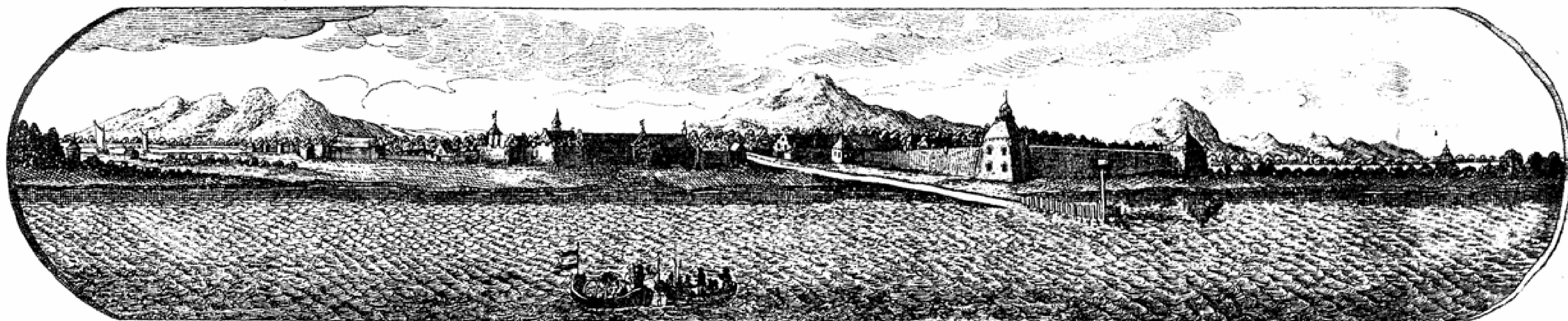
Volgens De Haan (Oud-Batavia 1227) werd dit poortje het laatst vermeld in 1682 en was, evenals de hierna te vermelden poort, bekend onder den naam van Vierkantspoort.

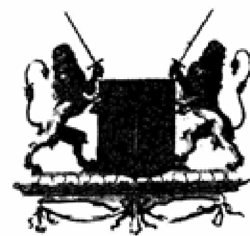
Gezicht op Batavia ± 1650
(type B)

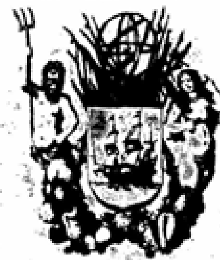
Gezicht op Batavia ± 1660
(type C)
Uit: W. Schouten, Aenmercklijke Voijagie naer Oost-Indien. Amst. 1676.

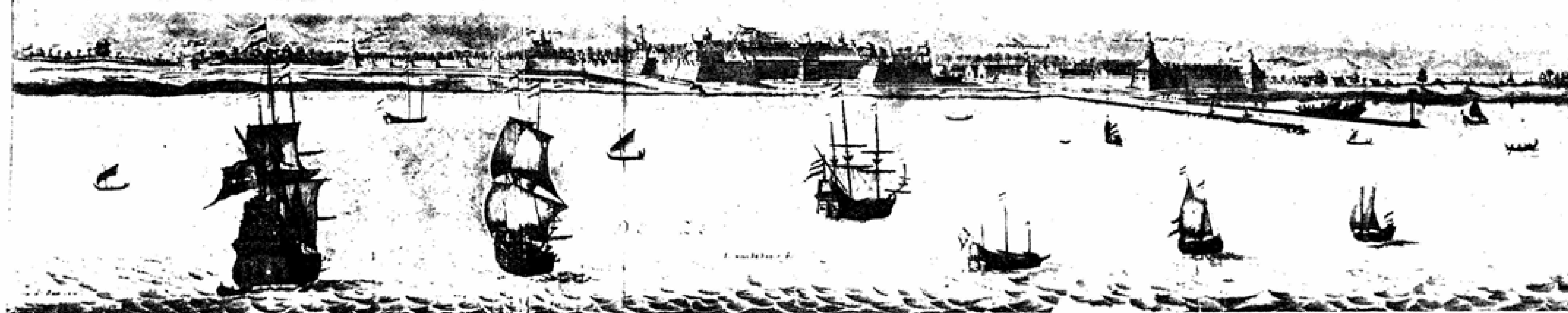

Gezicht op Batavia ± 1647
(type A II)
voorkomend op een navolging van de „kaart van Clemendt", gereproduceerd in De Haan's Oud-Batavia dl. I.

Aldus verthoont Hem 't CASTEEL Ende STADT BATAVIA Geleegen op 't Eylant IAVA MAIOR int Coninckrijck van IACCATRA.

Gezicht op Batavia ± 1647
(type A I)

Nu vinden we die Vierkantspoort later terug aan de andere zijde van Kuilenburg, tusschen dit bolwerk en de nog bestaande Westzijdsche pakhuizen, tegenover de reeds op Schouten's prent voorkomende Vierkantsbrug.

Wat ligt dus meer voor de hand, dan te veronderstellen, dat na 1682 de redoute Kuilenburg grondig veranderd en uitgebreid is en dat dientengevolge de Vierkantspoort (later ook bekend als Stadswaterpoort) eenvoudig naar de andere zijde is verplaatst. Deze hypothese wordt bevestigd door het volgende uittreksel uit het Bataviaasch Dagregister van 1685:

Vrijdag 26 October.

„Heden nademiddag in Rade van India gesien zijnde 't project om de vervallende punt Culemburge met een half bolwerk te bekleeden, en de stadtswaterpoort over de brugh van de boom te verplaatsen, soo is goed gevonden, 't selve in dier voege te laten voortganck nemen ...." (Dagreg. fol. 855).

De door Rach (Platen-Album Oud-Batavia K II) afgebeelde Vierkantspoort is dus niet ouder dan 1685.

De verbouwing, van 1685, die De Haan meent te moeten veronderstellen, is dus een geheele verplaatsing geweest, terwijl zijn vermoeden, dat de door hem besproken Vierkantspoort in 1639 zou gebouwd zijn zeker onjuist is. Denkelijk slaat dit jaartal 1639 op de vroegere Vierkantspoort.

Rampi'-sche Verhalen [1]

vertaald en van aanteekeningen voorzien

door

JAC. WOENSDREGT

in leven Zendelingleeraar van het Ned. Zend. Gen. in Midden-Celebes.

---

1. TOHAMBOKO I LOWA.

Mohambokomo toa'. Nopekokaoe, haoewa' moana'. Noti'i toma'ani: „Oewa' lu intoeto haduě."

Ha'i mohai-hai, notoko'i towěwe'ě. Kato'o mekira-kira towěwe'ě, noti'i ako motede'. Kopepona'oenamo ka tambira, ako i lelona Lowa, moana' ito'o. Kopoana'na lu, nopělihi ana'na. Hěni'i nědia' boë' toḷooe ako more-woe o'ana' těie'.

Norewoemo boë'. Ba toḷoe mini, kode'mo o'ana' nopo-doeḷoeki boë' pe tambina toempoe boë'. Hupa' i tambi, noti'i toempoena: „Tie'mo boë'ta; ba moana'mo, aḷa morue ilaḷi ngkera." Hěni'i nopehěriki pe laḷi ntambi těie' o'ana'. Noti'i toempoe boë': „Hihemě mampoha-ntambi boë'ta?" Koḷioenamo nobaha' o'ana', noti'i: „Ha'iě boë' to mampemoḷoki'a, hangaa-ngaa toa'!" Noti'i womo o'ana': „Ino'koe To-i-Lowa. Hěni'i nopě-ḷihi'a ino'koe; hěni'i hupa' boë' ito'o, nopantaoe'ki'a ranta-ranta' nopoporongko'i'a, hěni'i wae toewoe'. Hoe-roeana kode'a, toḷoe mini norewoe boë', hěni'i wae no-kěmi hoeměi pe ingkěi." Hěni'i noti'i toempoe boë': „Haděi ha'iě to memoḷo ka boë'."

---

[1]) Rampi' is een landschap in Midden-Celebes, behoorende tot de Afdeeling Paloppo.

Hĕni'i waa wo'o manonto kotoewoe'na o'ana' tĕie'; nobaha'mo wo'o toempoe boë' kooewa'na to mantibe'i. Mehĕka'mo o'ana' tĕie' i toempoe boë'. Hĕni'imo noti'i o'ana', meitĕnĕ parewa, noti'i: „Hapĕmo de, oewe', hĕie'e?" Hĕni'i noti'i oewe'na: „Tobo' laro, labe to." Meitĕnĕ womo o'ana': „Hapĕ iaeli, be to oewe', hie'e?" Mehĕni' oewe'na: „To niti'imo laa labato".

Hĕni'i noti'i womo o'ana': „Pa'animo'a motungka'." Noti'i oewe'na: „Pobaha' luko motungka', be?" Noti'i womo o'ana': „Koepamponanarai motungka'." Hĕni'i nipa'ani motungka'. Konipa'anina wae motungka', nĕḷiha' tambi pitoe onoe. Noti'i womo awana, hi Hangkaroe kona'na, noti'i: „Pa'ani'a wokae motungka'!" Nipa'ani wo'o iĕ motungka'. Noḷiha' wo'o tambi pitoe onoe. Ukĕ motungka', notowi hi nTai' Mawoe taba. Konoti'inamo hi nTai Mawoe: „Hiĕmo, kobe Hangkaroe, nipokopaḷiki'a; ane mahi, be, taba hie'e, ha'i pĕtĕdĕhi mahi, be to."

Konodia'na mpoe'oe hi nTai' Mawoe, moḷilo pe Moto Ando. Hi'aḷu kata nĕhua hantambi, nopeti'iki kotea toempoe tambi: „Tĕkĕi To-i-Lowa." Noti'i womo toempoe tambi: „Merimako', pahoeḷi'moko kahe'e! aḷa' boḷa' noromoe pangka toa'." Le ha'i hini' mahoeḷi'. Noti'i toempoe tambi: „Koewe'ikiko bĕkĕḷungkoe romba'a, moawa toa'koe roduĕ. Baki'koe ro'onoe mo'ohi wuda." Noti'i o'ana': „Ane tĕie', ha'i wĕli' pe oembĕ; hoemĕiromo koepohinaḷu ane oewa' kotoewoe'angkoe mahoeḷi'."

Hampoeḷoe' wini, woete i boḷa'ra to pangka toa'. Kowoetena lu o'ana' tĕie', noti'i: „Pemoḷomo kĕi, tapombehaḳoe'mo!" Ha'i memboḷo tĕie' toa', aḷa' konondewamo. Nokĕhiĕlui, memoḷo pangka toa', meponaoe, akomo mampotoeda'ki hi nTai' Mawoe. Nipekaoe wo'o komoroana o'ana' tĕie, haoewa'.

Kopitoe ando niporinti pe tirobo' tĕie' o'ana', ako teoeho' i tirobo'. No'ele hi Hangkaroe, mo'oḷoe tĕie' taba,

peliha'namo hi Hangkaroe. Hi'aḷu ke nihoebi'i, hupa' hi Hangkaroe ito'o. Noti'i hi Hangkaroe: „Hapě re'i tonihoebi'i, kobe?" Noti'i pangka toa': „To metako mepoponi'." Noti'i hi Hangkaroe: „Oemběi, koe'ele'i?" Konotido'namo. No'ele běḷena, konoti'inamo: „Peliha' kato'o, be, hoeměi!" Konidoeḷu-doeḷu'namo těie' pangka toa', komahiramo lěki-lěki.

Poḷairomo rodue, nopohinaḷumo běkěḷu hěi baki' to niti'iki'i. Hupa'mo i tambiṛa leke, i potindi'ara taba, moḷilo womo hi Hangkaroe i Kotompoeha, ako nohua hantambi. Noti'i womo toempoe tambi: „Merimako, Hangkaroe, mahoeḷi'ko kahe'e, aḷa' pangka toa'romo noḷooe." Noti'i womo hi Hangkaroe: „Haoewa'a hini' mahoeḷi'." Bate'na wo'o napanti'iki: toa', běkěḷu, baki', ingke' mahoeḷi'.

Hampoeḷoe' wini wo'o kato'o, woete i boḷa'ra to pangka toa'. Nipotena' wo'o meponi. Ha'i kotea memoḷo to pangka toa', aḷa' konondewamo.

Mehiěḷu, kotea, hěḷěkěre'mo hoḷopi' ahe' ako kotea nidoeḷu-doeḷu' o'ana' těie'. Nipekaoe komoroana, haoewa'.

Kopitoe ando niporinti pe tirobo'. No'ele hi nTai' Mawoe, mo'oḷoe taba, peliha'namo nTai' Mawoe. Hi'aḷu nihoebi'imo, hěi hupa' ito'o. Noti'i hi nTai' Mawoe: „Hapě to i tonihoebi'i kěi?" Noti'i pangka toa': „To metako mepoponi'." Noti'i hi nTai' Mawoe: „Pohoeměi, koe'ele'i." No'ele běḷena. Konopopeliha'namo kato'o. No'ore' womo hi nTai' Mawoe, aḷa' ha'i nodea'. Hoembo'mo i wombo', nidoeḷu' womo těie' pangka toa', ukě womo mahi.

Moḷai womo pe tambira. Hupa'mo oewe'ra, běkěḷura wěri'mo. Noti'i womo hi nTai' Mawoe: „Pa'ani'a, oewe', mokahi." Nipa'ani womo kahi boeḷawa haonoe. Koakonamo i o'ana', konoti'inamo: „Pobanoeki'a topokahi!" Konoti'inamo, kahi ito'o wěri'. Koñěḷuba'namo, ukě-ukě mapihe'. Peoḷaramo o'ana' awana mokahi, ako womo mampopebaḷa' kahira i oemě'ra. Nipobaḷa'kihi womo kahira. Ukě womohi nibaḷa' kahira, ako womohi mokahi. Pohěkana womo hi nTai' Mawoe. Konodia'na

womo ako motena' awana. Noti'i hi nTai' Mawoe: Adina akoemo mamponta'iki kĕi medoeḷoe." Konota-'inamo kahina hi nTai' Mawoe, konĕḷuba'namo kahina i toporaoe. Lioe-lioe nopingkoe', nowoeni pe lua'na koḷiwoe'na. Ako noperapi', ha'i nopewe'i. Noti'i toporaoe: „Hĕngkĕ dia'i koewikiki, ane noeti'i to mompooewa'ko." Noti'i hi nTai' Mawoe: „Haoewa'! wikiki'a kahingka." Noti'i toporaoe: „Ti'iki'a, ane hĕmĕ to mompooewa'ko." Pehĕni'namo o'ana' hie'e: „Ane hemĕ tosilaka to ako mantibe pe lelo Lowa!" Noweikimo kahina, peoḷanamo toporaoe, aḷa' iĕmo ino'na. Koniwĕnanamo pe tambina, ha'i hini'. Noti'i lu: „Kĕtana re'i oewa' morewoe'a ĕmbi'!" Peoḷana lumo. Moḷaimo o'ana' tĕie pe tambina. Noti'imo: „Hie'moki, be Hangkaroe, motinoewoe'moki po'oni." Nokoandoi mpoe'oe, motinoewoe'mo, bĕkĕḷu hanatu limĕ mpoeḷoe' ro'ĕka.

Vertaling.

EEN ECHTPAAR VAN LOWA.

Menschen huwden. Zij wachtten steeds, (maar) kregen geen kinderen. De man zeide: „Er (zal) er misschien wel een zijn."

Niet erg lang (duurde het), (of) de vrouw begon de voorboden van het baren te bemerken. Toen zocht de vrouw een list, zij zeide te gaan poepen. Met daalde ze af van hun huis, ging naar het eind van het dorp (en) baarde daar. Toen ze nauwelijks gebaard had, verliet zij haar kind. Vervolgens ondernam het varken het kind te gaan verzorgen.

Het varken verzorgde het. (Het zal) ongeveer drie nachten (geweest zijn), het kind was reeds groot, (dat) het varken het voorging naar het huis van den eigenaar van het varken. Bij het huis uitgekomen, zeide zijn

---

*) Door de letterlijke vertaling is de stijl vaak wat gedrongen. Voor de bestudeering van den Lamboe'schen tekst is een letterlijke vertaling echter gewenscht. Tusschen haakjes gezette woorden staan niet in den Lamboe'schen tekst.

eigenaar: „Daar is ons varken; of het reeds gebaard heeft, want het was lang in het gras." Vervolgens bracht hij dat kind in het huis. De eigenaar van het varken zeide: „Wie heeft ons varken tot echtgenoote?" Direct begreep het kind het, het zeide: „Geen varken was het, dat mij uitbracht (d.w.z. baarde), in ieder geval een mensch!" Het kind zeide weer: „Mijn moeder is een To-i-Lowa. Vervolgens verliet mij mijn moeder, vervolgens kwam daar een varken te voorschijn, het bracht mij vodden geklopte boomschors, het legde ze voor mij op een hoop, vervolgens leefde ik ook. Toen ik groot was, drie nachten verzorgde (mij) het varken, toen bracht het mij hierheen naar jullie." Toen zeide de eigenaar van het varken: „Dan is het niet iemand die uit een varken voortkwam."

Vervolgens was ook de afkomst van dat kind duidelijk; de eigenaar van het varken wist ook waar zij was, die (het kind) had weggeworpen. Dat kind ging wonen bij den eigenaar van het varken. Vervolgens zeide het kind, informeerende naar het huisraad, het zeide: „Wat is dit, grootvader, hier?" Vervolgens zeide zijn grootvader: „Een tooverkris, vriend, is dat." Het kind informeerde weer: „Wat is toch dit, vriend, die grootvader zijt, dit?" Zijn grootvader antwoordde: „Dat wordt genoemd een schild."

Vervolgens zeide het kind weer: „Sta mij toe te krijgsdansen." Zijn grootvader zeide: „Kun je dan krijgsdansen, vriend?" Het kind zeide weer: „Ik zal mij oefenen in 't krijgsdansen." Vervolgens werd hem toegestaan te krijgsdansen. Met dat het werd toegestaan te krijgsdansen, sprong het over zeven huizen heen. Zijn kameraad zeide weer, Hangkaroe genaamd, hij zeide: „Sta mij ook toe te krijgsdansen!" Het werd hem ook toegestaan te krijgsdansen. Hij sprong ook over zeven huizen heen. Klaar met 't krijgsdansen, hakte nTai' Mawoe een *taba*-plant om. Toen zeide nTai' Mawoe: „Dit, vriend Hangkaroe, zal mijn rouwteeken

[1]) *nTai' Mawoe* is dus het te vondeling gelegde kind.

zijn; als zij dood is, vriend, deze *taba*-plant, laat (mij) niet gestorven blijven, vriend."

Toen ging inderdaad nTai' Mawoe reizen naar het Oosten. Terzelfder tijd, zegt men, vond hij een huis; hij zeide, zegt men, tegen den eigenaar van het huis: „(Ik ben) een edelman van Lowa." De eigenaar van het huis zeide weer: „Je bent te beklagen, keer terug van hier! want (dit is) een dorp, dat menscheneters hebben gesticht." Ja; (hij) wilde niet terugkeeren. De eigenaar van het huis zeide: „Ik geef je twee van mijn buffels, vergezeld van twee van mijn menschen, twee van mijn mandjes gevuld met goed." Het kind zeide: „Wat dat betreft, dat (loopt) nergens heen; dat haal ik wel aan, als ik nog leven heb om terug te keeren."

Na tien nachten kwam (hij) in het dorp van de menscheneters (terug). Nauwelijks aangekomen dat kind, zeide het: „Komen jullie er uit, opdat we elkaar speren!" Die menschen kwamen er niet uit, want het was reeds avond. Toen het begon te lichten, kwamen de menscheneters er uit; zij daalden af om tegen nTai' Mawoe te gaan vechten. Afgewacht werd of men dat kind (zou) krijgen, (maar) neen.

Den zevenden dag werd dat kind naar een put gedreven, (en) kwam te vallen in den put. Toen Hangkaroe zag, (dat) die *taba*-plant verdord was, sprong Hangkaroe. Met dat (de put) zou bedekseld worden, kwam Hangkaroe daar te voorschijn. Hangkaroe zeide: „Wat is het toch, hetgeen daar bedekseld wordt, vriend?" De menscheneters zeiden: „Iemand die van nacht kwam om te snellen." Hangkaroe zeide: „Waar is hij, opdat ik hem zie." Toen liet men hem zien. Toen hij zijn vriend zag, zeide hij: „Spring weg van daar, vriend, kom hier!" Toen werden die menscheneters gezamenlijk bestreden, ze kwamen allen te sterven.

Bij het vertrek van de twee, haalden ze áán de buffels en de mandjes met goed, die hun waren toegezegd. Bij hun eigen huis gekomen, op de plaats waar zij de *taba*-plant hadden geplant, reisde Hangkaroe weer naar het

Westen, (waar) hij een huis vond. De eigenaar van het huis zeide weer: „Je bent te beklagen, Hangkaroe, keer terug van hier, want dat daar zijn menscheneters." Hangkaroe zeide weer: „Ik zal niet terugkeeren." Ook nu weer zegde hij toe: menschen, buffels, mandjes, opdat (hij) terug (zou) keeren.

Tien nachten daarna, kwam hij (weer terug) in het dorp der menscheneters. Zij werden geroepen om te snellen. Naar men zegt, kwamen de menscheneters er niet uit, want het was reeds avond.

In de vroegte, zegt men, rammelden de valzwaarden, om, zegt men, dat kind gezamenlijk te vernietigen. Afgewacht werd of men het (zou) krijgen, (maar) neen.

Den zevenden dag werd het naar een put gedreven. Toen nTai' Mawoe zag, (dat) de *taba*-plant verdord was, sprong nTai' Mawoe. Met dat (de put) zou bedekseld worden, kwam hij (nl. nTai' Mawoe) daar te voorschijn. nTai' Mawoe zeide: „Wat is daar in hetgeen jullie bedekselen?" De menscheneters zeiden: „Iemand die vannacht kwam om te snellen." nTai' Mawoe zeide: „Kom hier, opdat ik hem zie". Toen hij zijn vriend zag, sprong hij; nTai' Mawoe haalde hem er weer uit, want hij (nl. Hangkaroe) kon niet bij (den rand). Boven aangekomen, werden die menscheneters weer gezamenlijk aangevallen, allemaal stierven zij weer.

(Zij) vertrokken weer naar hun huis. Bij hun grootvader aangekomen, waren hun buffels veel. nTai' Mawoe zeide weer: „Sta mij toe, grootvader, te tollen". (Hem) werd weer gegeven een gouden tol. Toen hij naar de kinderen ging, zeide hij: „Werp neer (de tollen), dat wij tollen!" Met dat hij het zeide, waren daar veel tollen. Toen hij ze gooide, barstten ze allemaal. Toen huilden de kinderen die met hem tolden, ze gingen weer tollen voor zich laten snijden bij hun vader. Hun werden weer tollen gesneden. Toen er weer tollen waren gesneden, gingen ze weer tollen. nTai' Mawoe kreeg er weer zin in. Hij ging zijn kameraden weer roepen.

nTai' Mawoe zeide: „Welnu, ik zal eerst (mijn tol) voor jullie aftrekken." Toen nTai' Mawoe zijn tol aftrok, vloog zijn tol naar een naaister. Terstond nam zij hem, zij verborg hem onder haar rok. Hij ging hem vragen, zij gaf hem niet. De naaister zeide: „Eerst dan geef ik hem, als je zegt, wie je het aanzijn heeft geschonken." Toen antwoordde het kind dit: „Wie zou de onverlaat zijn, die (mij) ging wegwerpen aan het eind van het dorp!' 'Toen zij zijn tol gaf, begon de naaister te huilen, want zij was zijn moeder. Toen zij hem wilde brengen naar haar huis, wilde (hij) niet. Hij zeide slechts: „(Dacht je) dat er niemand is, die mij toch al verzorgde?" Toen huilde hij. Dat kind vertrok naar zijn huis. Hij zeide: „Hier zijn we, vriend Hangkaroe, laten wij morgen „levenskracht verzamelen". Inderdaad, toen de zon opkwam, verzamelden (ze) levenskracht, honderd en vijftig buffels aten zij.

Aanteekeningen.

Tohamboko „echtpaar", lett. „die *(to)* één paar *(hamboko,* st. *boko)* vormen"; *mohamboko* „één paar vormen, huwen". Zie voor *to* Mythen en Sagen, bl. 9, voor *boko,* bl. 18 (Mythen en Sagen der Berg-Toradja's, door schrijver dezes, verschenen in Verhandelingen van het Kon. Bat. Gen. voor K. en W., dl. LXV, 3e stuk, in het vervolg aangeduid met M. en S.).

I, plaatsaanduidend voorzetsel in de beteekenis van „te, bij, aan".

Lowa, naam van een oude reeds lang verlaten vestiging, ten W. van Bangko, een der stamdorpen van Rampi'.

Het suffix *-mo* is syn. met het Mal. *-lah*; het maakt de handeling tot een feit. Vgl. M. en S., bl. 17.

Toa' „mensch".

Nopekokaoe „hij wachtte steeds". Eigenlijk is bedoeld „zij wachtten steeds." Maar i.p.v. *ro-*, 3e pers. mv., wordt evenals in de andere Bergtalen vaak de 3e pers.

enk. gebruikt. *No-*, 3e pers. enk., Nap., Bad., Bes. *na-*. Waar *ra-* vrijwel passief is geworden, is *ro-* min of meer actief gebleven, en staat het tegenover het passieve *ni-*. *Ro-* wordt niet veel meer gebruikt. Waar *no-* vaak de beteekenis heeft gekregen van „men", zou men hier ook goed kunnen vertalen „men wachtte steeds". *Nopekokaoe* heeft in zich de secundaire stam *kokaoe* (een echte Rampiër zou zeggen *kĕkaoe*); de reduplicatie dient hier om den langen duur van het wachten aan te geven. De voorgevoegde pron. pers. zijn: *koe-* „ik", *noe-* „jij", *no- (nĕ-)* „hij", *ki-* „wij" excl., *to-* „wij" incl., *i-* „gij", *ro-* „zij" act., *ni-* „zij" pass.

Haoewa' (Mahale *haĕwa*) „niet", is samengesteld uit *ha* „niet", en *oewa', ĕwa* „zijn". Vgl. het door Dr. N. Adriani opgemerkte over de ontkenningen in „De Bare'e sprekende Toradja's", III, bl. 144. Naast *haoewa'* komt voor in de beteekenis van „niet": *ha'i*, hetgeen staat voor *ha* „niet", en *iĕ* „hij"; lett. zou het dus beteekenen „niet hij", maar dan zegt men *ha'iĕ* „dàt is het niet", ident. met Mal. *boekan dia*. Ook zegt men *haki* „niet wij", excl.

Ik vergat nog op te merken, dat de *a* onder invloed van prae- en suffixen vaak ĕ wordt. In *nopekokaoe*, Mah. *nopekĕkaoe*, hadden we reeds een voorbeeld. Andere voorbeelden zijn: *wamba'* „deur", *niwĕmbĕ'i* „dat zij gesloten, lett. be-deur-d, worde"; *awa* „makker, kameraad", *nipoĕwĕni* „als kameraad hebben, vergezeld zijn van"; *mehura* „zitten, *nikĕhurĕni* „er wordt op gezeten"; *-kĕ-* in *nikĕhurĕni* is oorsp. *-ka-*.

Hier en daar moest ik, ter verduidelijking van den tekst, in de vertaling een woord invoegen, daar de To Lamboe zich blijkbaar kort uitdrukken.

Moana' „baren", eig. „kinderen hebben". In 't Bad. komt naast *moana'* voor: *moanaka*. Het achtervoegsel *-ka* is 't Mal. *-kan*.

Noti'i „hij zeide", st. *ti'i*, Bar. *to'o*.

Toma'ani „man", lett. „die moed bezit", vgl. Mal. *bĕrani,* Bad. *warani; toma'ani* = Bad. *tomoane.*

Lu, lĕu, looe „slechts". Voor den klinker *u* zie M. en S., bl. 13.

Intoeto is samengesteld uit *intoe* en *to. Intoe* „misschien, wellicht"; *to* is Bad. *onto, moto, nto,* Nap. *oto.* Het is een zwak versterkend, bevestigend partikel. Voorbeelden van het gecombineerd gebruik van *intoe* en *to: Oewa'mo boi wia?* „Is er al gestampte rijst?" *Handoa' ntenĕ oewa', angkana oewa' intoeto.* „Zij is er nog niet, maar ze zal er wel zijn, komen". *Hemĕ intoe to hoemĕi ihe'e?* „Wie is het wellicht die hier komt?" *Oewa' intoeto toa' to hingki hoemĕi.* „Er zullen wel menschen zijn die hierheen zullen komen". *Hemĕ intoe to toempoenĕ?* „Wie is wellicht de eigenaar er van?".

Haduĕ (voor de ĕ zie M. en S., bl. 12) „één", st. *duĕ,* een soortaanwijzer, meestal voor personen gebruikt.

Mohai-hai „erg lang", st. *hai,* in de andere Bergtalen *hae, sae.* Naast *hai* komt voor *ntai,* bijv. in *boḷa ntai* „oud (verlaten) dorp". Door herhaling wordt in dit geval de beteekenis versterkt. Het praefix *mo-* is in de andere Bergtalen *ma-.*

Notoko'i „zij voelde de voorboden van het baren", st. *toko'.*

Towĕwe'ĕ, st. *we'ĕ,* Bar *we'a.*

Kato'o „van daar, van toen af, toen", samengesteld uit *ka-* „vanaf", en *to'o,* Bad. *do'o* „daar". In 't Bad. worden de beide deelen dezer samenstelling nog verbonden door *i: ka-i-ndo'o.*

Mekira-kira „om den tuin leiden, bedriegen", st. *kira* „list", dus lett. „naar een list zoeken".

Ako „gaan", vgl. Nap. *lao,* Bad. *mao* van *moloemao,* hetgeen eveneens „gaan" beteekent. *Tadoeḷako* „voorlooper, leider".

Motede' „poepen", st. *tede'* „poep"; *hantede'* Bad. „een beetje". In plaatsnamen Tede' Boë' „varkenspoep" en Tede' Bĕkĕḷu „buffelpoep". Het tegenwoordige dorp

Tede' Boë' heet eigenlijk Tede' Běkělu, omdat heel lang geleden een langdurige zonsverduistering heeft plaatsgehad. Nauwelijks had men de rijst uitgeplant of de duisternis begon. Ze duurde ongeveer 7 maanden. Het was zóó duister, dat men geen hout kon gaan zoeken, en daarom gebruikte men buffeldrek als brandstof. (Het gebruiken van buffeldrek als brandstof schijnt meer gebruikelijk te zijn geweest; Valentijn vertelt ten minste, dat de To Nappo (To Napoe) vroeger zóó talrijk waren, dat er geen brandhout genoeg was, en men daarom buffeldrek stookte.) Toen de duisternis optrok, was de rijst goed om gesneden te worden.

Kopepona'oenamo kan verschillend vertaald worden. In woorden met 't praefix *ko-* en suffix *-na* ligt iets accidenteels, iets plotselings. Zoo kunnen we deze uitdrukking vertalen door „met daalde ze af", maar ook door „toen ze afdaalde"; stam van *kopepona'oenamo* is *na'oe*, Bad. *ndaloe* „dalen".

Tambi „huis", Bad. idem.

-ra, Bad., Nap. *nda,* Bes. *-ra,* pron. pers. suff. 3e pers. plur. „hun". Andere pron. pers. suff.: *-(ng)koe, -(ng)ka,* „mijn", *-moe, -ma* „jouw", *-na, -ne* „zijn", *-ki* „ons" excl., *-ta, -te* „ons" incl., *-mi* „uw".

Lelo „eind, staart".

Ito'o „daar".

Nopělihi (over de praepalatale l zie M. en S., bl. 11 v.v.), Bad. *napalahi* „zij verliet", st. *lihi,* Nap. *lehi;* vgl. *lai,* Leb. Bar., Bad. *lei* „heengaan".

Hěni'i „vervolgens, toen".

Nědia' „het ondernam, stelde voor, begon, maakte aanstalte". De stam is *dia* „neerleggen", Bar. *dika.* Een equivalent vinden we in het Bad. *moana,* dat behalve „baren", ook „neerleggen, ondernemen, voorstellen, aanstalte maken, beginnen" bet.

Boë' „varken", Bad., Nap., Bes. idem.

Tolooe kan vaak vertaald worden door „gaan", alleen of in verbinding met *ako;* eig. is het een richtingaan-

wijzend woord met den stam *looe* „ginds"; vgl. Bad. *indolooe* uit *indo'o* „daar" en *looe* „ginds".

Morewoe „verzorgen".

O'ana' „kind".

Tĕie' of *tie'* „dat", aanwijzend vnw.

Ba „of". *Ba* aan het begin van een zin maakt hetgeen volgt „fraglich". Zie de vertaling van den tekst.

Toḷoe „drie", Bad. *taḷoe.*

Mini „nacht" wanneer na een telwoord, anders *wini,* bijv. *Wini hĕngkĕinia modĕri haki'na.* „Vannacht was zijn ziekte erg (lett. zwaar)".

Kode' „groot".

Napodoeloeki „hij gaat iets of iemand voor"; st. *doeloe* „eerst, eerder, vroeger"; *toa' to dodoeloe* „voorouders".

Pe „naar", een richtingaanduidend woord.

Toempoe Leb., Bar. „heer, eigenaar". Wanneer men echter spreekt van *toempoe tambi,* bedoelt men niet in de eerste plaats den „eigenaar" van het huis, maar de bewoners er van. Zoo ook beteekent *toempoe boḷa* „de bewoners van het dorp".

Hupa, Bad. *hoepa'* „uitkomen, te voorschijn treden". In den stam ligt iets onverwachts, het is meer „tevoorschijn schieten".

Aḷa „want".

Morue „lang" van tijd.

Ilaḷi „in", st. *laḷi,* Bad. *laloe* „inwendige, innerlijk, inborst".

ngKera „gras", dorp Leboni *rompo,* een wisselwoord; *rompo* bet. eig. „het verwarde".

Napehĕriki „hij ging er mee naar boven", st. *hĕri,* Bad. *sore* „bovenkomen". In deze letterlijke beteekenis wordt het echter in Bada' niet gebruikt. *Sore* wordt gezegd van een schip (prauw) dat op het strand schuift. Het verwante *hore* beteekent binnenhalen. We zouden den zin in den tekst kunnen vertalen: „Het (var-

ken) schoof met het kind naar binnen". Verondersteld is immers, dat het varken het kind in de voorpooten draagt.

Hihemĕ „wie", samengesteld uit *hi*, Bar. *i*, Mal. *si*, hetgeen ook vaak aan eigennamen voorafgaat, en *hemĕ*, Bad. *hema*, Bar. *sema* „wie". Men spreekt ook van *hi Toea* „mijnheer", waar mijnheer als eigennaam is opgevat.

Mampohantambi „tot huisgenoot hebben", st. *tambi* „huis", sec. stam *hantambi* „één huis, van één huis". Vgl. ook *mampohalaḷi* „tot bloedverwant *(halaḷi)* hebben". *Hantambi* bet. ook echtgenoot(e), daar de man of de vrouw in zeer bizonderen zin als huisgenoote is te beschouwen.

Koḷioenamo „direct, terstond, op 't zelfde oogenblik", st. *ḷioe* „voorbijgaan". In dit *ḷioe* zit dus iets oogenblikkelijks. *Koḷioe* is een toestand van oogenblikkelijkheid.

Nobaha' „hij weet het", st. *baha'*; vgl. Bada. *baha'* „treffen, tegenaankomen".

Mampemoḷoki'a, samengesteld uit *mampemoḷoki* „iets te voorschijn brengen", st. *moḷo*, *boḷo* „uitkomen", en het achtergevoegd pers. vnw. van den 1sten pers. enk. *-'a* „mij". Gewezen moet hier worden op het merkwaardige verschijnsel, dat waar in 't Bad. de hamzah achter *-a* staat (dus *-a'*), zij in 't Leb. er aan voorafgaat.

Hangaa-ngaa „in ieder geval, beslist, zeker"; st. *ngaa*, Bar. *ngaja*.

Womo, eigenlijk *wo'omo*; st. *wo'o* „ook". *Womo* bet. „weer".

Ino'koe „mijn moeder *(ino')*", Bad. *ina'*.

Nopantaoe'ki'a „hij bracht voor mij"; st. *ntaoe'*, wat eigenlijk meer „aansjouwen" is.

Ranta-ranta' „oude, gescheurde foeja *(ranta')*".

Nopoporongko'i'a „hij deed op een hoop voor mij"; st. *rongko'* „op een hoop doen" *(morongko')*, syn. met *momongko*, vgl. weer Bad. *moengkoe* „heuvel".

Wae „ook"; de eigenlijke stam zal wel *waa* zijn.

Hoeroeana „toen".

Toewoe „leven, levend", Bad. *toewo', toeo'*.

Nokĕmi „hij brengt het", st. *kĕmi*.

Hoemĕi „hierheen", een richtingaanduidend woord; bet. ook „komen", en dan in 't bizonder hierheen komen. Stam *hĕi* met infix *-oem-*. Vgl. *hĕi*, Bad. *hai* „en". In Bada' zegt men i. p. v. *hoemĕi, mai*.

Ingkĕi „jullie". Andere pron. pers. subst.: *Akoe* „ik", *ingko* „gij", beleefde vorm *ingkĕi, iĕ* „hij", *ingka* „wij" excl., *ingki'* „wij" incl., *iĕhi* „zij".

Hadĕi (Bad. *hadoi*), samengesteld uit *ha* = *hai* „en" en *dĕ*, Bad. *do'o* „dat" en *i*. Het laatste is zeer waarschijnlijk lidwoord. *Hadĕi* zouden we kunnen vertalen met „dàt is het (waarom)".

Wo'o „ook".

Manonto „recht, duidelijk, openbaar".

Mantibe', st. *tibe'* „wegwerpen", ook *tube'*.

Mehĕka' „hechten aan", st. *hĕka'*; vgl. Bad. *haka'* „grijpen, omvatten". Hier te vertalen met „blijven wonen bij".

Meitĕnĕ „inlichting inwinnen", st. *tĕnĕ*, Mal. *tanja*.

Parewa „gerei, gereedschap".

Hapĕ, Bad., Mal. *apa* „wat".

De verkorting van *de'e* „dit".

Oewe' „grootvader", ook „kleinkind". Spreekt men over zijn grootouders, dan zegt men *kaoewe'*.

Hĕie'e „dit".

Tobo' laro „toover-kris", ook wel genoemd *tobo' rao* „luchtgeesten-speer". Vgl. hetgeen over *rao* werd gezegd in M. en S., bl. 27.

Labe, een omzetting van Bad. *bale* „vriend", ook wel gezegd *lawe*.

To, verkorting van *to'o* „dat".

Iaeli wil zooveel zeggen als „dat toch". Ook wel: *iawaeli*.

Be, verkorting van *kobe* „vriend".

Hie'e syn. met *hĕie'e.*

Mehĕni' „antwoorden", st. *hĕni,* Bad. *hani'.*

La, laa is een zwak versterkend woord. Voorb.: *Iĕmo?* „Is hij het? Is dat het?" *Iĕmo lato.* „hij is het, dat is het". Iemand wordt op iets uitgezonden. Als hij het gekregen heeft, zegt hij: *Iĕmo lahe.* „Daar heb je ze". Of men vraagt: *Iĕmo?* „Is dat (dit) het?" Antwoord: *Iĕmo lato.* „Dat is het".

Laba „schild"; niet onwaarschijnlijk een omzetting van *bala* „hout bewerken, snijden, disselen". *Laba* is dus „het gesnedene".

Pa'animo'a „sta mij toe, geef mij", st. *ani.*

Motungka' „een krijgsdans uitvoeren", st. *tungka',* Bad. *toengka',* vgl. *motoenggai* „op iets of iemand afkomen".

Koepamponanarai „beoefenen, leeren", st. *nara.* Vgl. Bad. *manara* „mak, tam, getemd".

Nĕḷiha' „hij sprong over", st. *liha'.*

Pitoe „zeven".

Onoe, een soortwijzer voor dingen van onbepaalden vorm.

Uke „klaar, gereed, op".

Awana „zijn kameraad", st. *awa* „kameraad".

Hangkaroe, hier een eigennaam, bet. lett. „één boom".

Kona'na „zijn naam", st. *kona',* vgl. Bad. *hasingkona'* „van één naam, naamgenoot".

Notowi „hij hakt om", st. *towi,* Bad. *tiwi.*

Hi nTai' Mawoe is dus de naam van den vondeling. De beteekenis is ons niet duidelijk.

Taba, Dracaena terminalis.

Hiĕ „dit".

Nipokopaḷiki'a „zal voor mij als rouwteeken gelden, dit zal het bewijs zijn, dat ik dood ben". *Mokopaḷi* „rouwen".

Ane, „als, wanneer".

Mahi „sterven, gestorven". Bad. *mate,* Mal. *mati. H, t* en *s* wisselen veel af in de Bergtalen.

Ha'i zie boven.

Pĕtĕdehi, Bad. *patodahi* „laat begaan, laat aan zijn lot over", st. *tĕdĕ,* Bad. *toda.*

mPoe'oe „zeer, erg, inderdaad". De *poe'oe* is eigenlijk datgene waarop het aankomt, de *pokok.*

Moḷilo „op reiś gaan, reizen", st. *lilo.*

Moto Ando „Oosten"; *moto,* Bad. *mata,* Mal. id., *ando* „dag", „zon".

Hi'aḷu „terzelfdertijd, met dat". Zie beneden onder *hinaḷu.*

Kata, Bad. id., ook wel in 't Leb. *kotea* „naar ze zeggen".

Nĕhua „hij vond", st. *hua,* Bad. *hoemba.*

Tĕkĕi „edelman", lett. „die men aanspreekt met *kĕi,* 2e pers. mv. „jullie". Andere pron. pers. suff. zijn: *-'a* „ik", *-ko* „jij", *iĕ* „hij", *-ka* „wij" excl., *-ki* „wij" incl., *-kĕi* „jullie, gij", *-hi* „zij".

Merima „naar liefde streven, aan liefde behoefte hebben, liefde noodig hebben, te beklagen zijn". *Mampokarima* „liefhebben", lett. „liefde hebben, bezitten".

Pahoeḷi'ko „keer terug jij", st. *hoeḷi',* Bad. *hoeḷe', soeḷe'* „terugkeeren". Vgl. Bad. *tosoeḷi'* „kreeft".

Kahe'e „van hier".

Aḷa „want".

Boḷa „dorp", vgl. Bad. *boëa* „gehucht", Nap. „dorp".

Noromoe, vgl. Bad. *moromoe* „verzamelen".

Pangka toa' „menscheneters, weerwolven". *Mangka,* Mal. *makan* „eten".

Le wordt door den verteller gebruikt om even op verhaal te komen. Slechte vertellers gebruiken het heel vaak.

Hini' „willen, wenschen".

Koewe'ikiko' „ik geef je", st. *we'i,* Bad. id., Mal. *bĕri.*

Bĕkĕḷu „buffel".

Romba'a „2 stuks". *mBa'a* is een soortwijzer voor dieren.

Baki', een soort mandje om kleeren in te doen.

Mo'ohi „inhoudende, tot inhoud hebbende", st. *ohi*, Nap. *ihi*, Mal. *isi*.

Wuda „goed, stof, katoentjes".

Oembĕ „waar", Bad. *oemba*.

Wĕli' in *Ha'i wĕli' pe oembĕ* is waarschijnlijk hetzelfde woord als *wali'* Bad. „gebeuren, geschieden". De zin zou dus ook zóó kunnen worden vertaald: „Daar gebeurt niets mede". In ander verband is *wĕli'* ons niet bekend.

-ro- in *hoemĕiromo* is hetzelfde als 't Bad. *-ra-*. Steeds komt het voor in verbinding met *-mo*, Bad. *-mi*, *mo'i*. Waar men nu ook de uitdrukking *ramo'i* heeft in de beteekenis „afgemaakt, beëindigd worden", daar ligt het voor de hand, dat *hoemĕiromo* zooveel wil zeggen als: „komen beëindigen". Vgl. Bad. *teoeme'ramo'i* „morgen verder", of: „dat wordt morgen wel afgemaakt".

Koepohinaḷu „ik haal aan", eigenlijk „ik neem het gelijk mee".

Hampoeḷoe' „tien", lett. „één tiental", st. *poeḷoe'*, Mal. *poeloeh*, Bad. *poelo'*.

Woete „aankomen".

Tapombehakoe'mo „laten we elkaar speren". In onzen zin moeten we ons voorstellen, dat er *bo* of *bona* „opdat" aan voorafgaat. Eigenlijk zou er moeten staan: *bota pombehakoe'mo*. Heel vaak wordt echter *bo* weggelaten.

Konondewamo „het was reeds avond *(konondewa)*". Stam van dit woord is waarsch. *dewa* „geest", daar in 't bizonder des avonds de *dewa* rondwaren. *Konondewa* is dan samengesteld met het infix *-on-*, Bad. *-an-* en het praefix *ko-*.

Nokĕhiĕḷui „het begon te lichten, het was in de vroegte". *Mehiĕḷu* „vroeg".

Mepona'oe „afdalen", st. *na'oe*, Bad., Nap. *ndoeḷoe*.

Mampotoeda'ki „vechten", st. *toeda'*. *Momeani* „met elkaar worstelen", st. *ani; -me-*, Bad. *-mbe-* toont het wederkeerige aan.

Komoroana, st. *roa* „halen, nemen".

Niporinti „opgedreven, opgejaagd", st. *rinti*.

Tirobo' „put".

Teoeho' „komen te vallen, uit te glijden, af te glijden", st. *oeho'*, ook *iho'*. *Te* is het Mal. *tĕr-*.

No'ele „hij ziet", st. *ele* „zien", Nap. id., Bad. *ile* in *mehaile* „omzien".

Mo'oḷoe „verdord".

Ke, zie M. en S., bl. 155.

Nihoebi'i „bedekseld worden", st. *hoebi'* „deksel", Bad. *hoebibi'*.

Hapĕ re'i „wat toch".

Kobe „vriend", vaak verkort tot *be*.

Metako „'s nachts opblijven", in 't Bad. *mantako* „opblijven bij de nachtelijke zangen".

Mepoponi, gereduplicceerde vorm van *meponi* „snellen".

Tido' „aanwijzen, toonen", Bad. *toedo'*, Nap. *toedoe*, Mal. *toendjoek*.

Bĕḷena „zijn vriend", st. *bĕle*, Bad. *baḷe* „vriend". De omzetting hiervan in 't Lamboesch *lawe* beteekent eveneens vriend; dit wordt vaak door de vrouw tegenover haar man gebezigd.

Doeḷu, Bad. *doeḷoe* „gezamenlijk iets doen"; *modoeḷu-doeḷu* „uit één mandje, van één blad eten".

Komahiramo „het werd hun dood".

Lĕki-lĕki „allemaal".

Polairamo „bij hun beider heengaan", st. *lai*. Bad. *lei*. Vgl. ook Bad. *lahi*, Nap. *lehi* „verlaten".

Hĕi „en". Bij het optellen gebruikt men *pola'*, b.v. *hampoeloe' pola' limĕ* „tien en vijf, vijftien".

Leke, loleke „zeer, het eigenlijke". De gereduplicceerde vorm wordt het meest gebruikt, b.v. zeer goed, *mĕrĕmi loḷeke*.

I potindi'ara taba, lett. „op hun *taba*-plantplaats, waar zij *taba* geplant, opgericht *(tindi')* hadden".

Nolooe „ginds", vgl. Bad. *indolooe* „daarginds".

Bate'na, st. *bate. Bate'na* kan vertaald worden door: „hetzelfde, onveranderd".

Ingke' of *hingke'* „opdat".

Nipotena' „geroepen worden", st. *tena'.*

Hĕlĕkĕre' „rammelen", st. *kĕre'* met praefix *hĕ-*, Bad. *ha-* en infix *-ĕl-*. *Hĕ* duidt op het plotselinge, *-ĕl-* op het voortdurende.

Holopi' ahe' „ijzeren valzwaard". Dergelijke zwaarden werden opgehangen boven den dorpswal aan een licht breekbaar koord, dat weer aan den dorpswal bevestigd was. Trapte de binnendringende vijand op het koord, dan knapte dit af en het zwaard viel op hem.

No'ore' „hij haalde er uit, hij haalde op"; st. *ore'*, Bad. id.

Nodea' „hij kan er bij"; st. *dea'*, Bad. id.

Hoembo' „boven aankomen". *Hoembo'mo ando* „de zon is in 't zenith gekomen".

Iwombo „boven".

Wĕri „veel".

Mokahi „tollen"; st. *kahi,* Bad. *gahi,* beteekenis is „ronddraaien". Zie M. en S., 153.

Boelawa, Bar. *woejawa* „goud".

Pobanoeki'a, topokahi „trek mij af, dat wij tollen". De conjunctivus wordt vaak door nevenschikking aangeduid. Stam van *pobanoeki'a* is *banoe.*

Konoluba'namo „toen hij ze gooide, met dat hij ze gooide"; st. *luba'.*

Mapihe „gescheurd".

Peolaramo „toen huilden ze, met huilden ze"; st. *ola.*

Mampopebala' „doen hakken, snijden"; st. *bala'.*

Oemĕ „vader", Bad. *oema'.*

Nipobala'kihi „werden door hen gesneden".

Pohĕkana „toen kreeg hij er weer zin in".

Motena „roepen"; st. *tena.*

Adina „welnu”, Bad. *agina,* st. *agi,* zie M. en S., bl. 28; *g* wordt vaak *d.*

Akoe „ik”, Bar. *jakoe.*

Mamponta'iki „aftrekken”; st. *ta'i,* Mal. *tarik.*

Toparaoe „naaister”, st. *raoe,* Bad. *daoe* „naaien”.

Nopingkoe' „zij neemt af”; st. *pingkoe.*

Nowoeni „zij verbergt”; st. *woeni.*

Ilua' „onder”; st. *lua'.*

Koḷiwoe' „rok”, st. *liwoe',* Bad. foeja-gordijn voor de slaapstede. *Liwoe'* beteekent eigenlijk omringen, omhullen.

Noperapi' „hij vraagt”, st. *rapi',* Bad. id. *Merapi'* of *me'api'* „vragen om iets”.

Nopewe'i „zij geeft, staat toe”, st. *we'i,* Mal. *bĕri,* Bar. *wai.*

Hĕngkĕ „eerst, eerst dan, nauwelijks, pas”, Bad. *hangko.*

Koewikiki „ik geef iets”, st. *wiki.*

Tosilaka „schelm, schurk, ellendeling”.

Koniwĕnanamo „toen zij hem zou brengen, geleiden”.

Hini' „willen”.

Kĕtana, Bad. *kadana* „omdat er niet is”. De ontkenning in *kĕtana* is *ta.*

Ĕmbi', Bad. *ambi'* (vgl. het Mal. *memang*) „vanouds”; vgl. Bad. *lawi',* Leb. *lĕwi'* „want”.

Motinoewoe'moki „laten wij levenskracht verzamelen”. *Tinoewoe'* van *toewoe'* „leven”.

Po'oni „morgen”.

Nokoandoi „het begon dag te worden”.

Ro'ĕka „zij eten”, st. *ĕka.* Vgl. *mangka* „eten”, Mal. *makan.*

2. TOILOE I LOWA.

Nodia' toa' haduĕ ha'i nipaḷioe moawa-awa, nipekelehu'i. Hĕni'i noti'i wahe'e: „Moḷaimoki ako monako kina, manoe', bĕi, moḷaimoki pe hamaḷina, maoere' oewai,

mokororo." Kato'o mpoe'oe molaimo pe hamalina mokororo. Baha[2]' nohua mahapi, hěni'i noti'i womo: „Mokororo womo i linona halu". Nohua-hua ntoeli' meromba'a. Nodia' womo, nohua-hua polepa'a loka'. Konohuana teie', konoti'inamo: „Porasi'moki pohua polepa'a loka'." Nodia' womo maoere', nohua-hua pampedoihia owi. Nodia' womo maoere', nohua womo loka' ronte'i. Nodia' womo tolooe mampohěrěmoea manoe', hěni'i noti'i: „E, wole' toa' těie'! tolooemoki." Noti'i womo: „Tolooemoki mpoe'oe měngkěmi mahapinta. Konodia'namo. Nohua-hua pangka toa', hěni'i noti'i wahe'e: „Heměko to iwombo'?" Rompiha noitěněi, mengkobono'. Kotoloe mpihana, mehěnimo, noti'i: „Hemě kěi to iwowoi'?" Mehěni' toa' těie': „Ingka ngkěna'." Hěni'i noti'i: „Hemě kěi?" Mehěni' womo: „Ingka ngkěna'." Noti'i to iwombo': „Mahoeli'mo kěi!" Konoti'inamo: „A, pe oembě ngkěna'ki ako?" Noti'i womo: „Ba hohi'mo hupa' to oewe'ka." Noti'i womo: „Nioelukika tuka', hingke'ka mone'." Konioelukinamo tuka' boelawa. Hěni'i nodia' mone'. Hoembo'mo i tambi, konoti'inamo toa' to ka woi': Paleha'kika." Konoti'inamo toempoe tambi: „Kipaleha'ki kěi, hohi' kěi molai." Konoti'inamo: „Io." Noti'i womo: „Ako pehangkoe'ko, nTiwoloe." Hěni'i noti'i: „Ako kěi mohangkoe', ala' hohi' kěi molai, ala' oewe'koe tolooe moaha' ngihira."

Hupa'mo i oewai to nohangkoe', nodia'mo manti'i: „Koehangkoe'moko oewai hie'e, hingke' hintaoe hupa' oewe'koe." Hěni'i boeha'mo pohangkoe'ana, nokěmimo pe tambi. Konoti'inamo: „Koeporodi'ki kěi tělu manoe', nioendaki kěi." Hěni'i noti'i: „Tie'mo lompo' boë', nioendaki kěi." Hěni'i nioenda mpoe'oe. Ukěmo nioenda, noti'imo: „Ore'kiki tuka'te." Hěni'i niore mpoe'oe mone'. Hi'alu ukě niore', hupa' oewe'ra toempoe tambi. Oewa' dodoengkoe bota kinete', ahoera mabungka'; konoti'inamo: „Hapěrahi pobungka-bungka'na ahoenta? Hěni'i hupa mpoe'oe i tambi ahoera. Lioe[2] menoa' pe tambi, hěni'i roti'i: „Ba oewa'hi toa'!" Hěni'i meměra'

to i tambi, hěni'i roti'i: „Tětie', tětie', tětie'!" Kopenoa'ramo toa', ně'ele-ele lai' laro. Koroti'inamo: „Lai' hapěro to'o?" „Lai' laro, la, to moroko toa'." Konoti'inamo: „Rodikiki lai' tie'." Nodia' menonongko' toma'ani ako morodi' lai' těie'. Hěie'emo ahoe mohopa ěri tambi to ahe', woete[2] belě. Hupa' toa' to ako morodi' lai', nomonto ahoe, mahi. Konoti'iramo oewe'ra: „Tětie', tětie', tětie'! hamoa'mo ahoenta." Niponotido' manonto lai' i oewe'ra, mahi. Hamoma'anaromo toma'ani. Niponotido' womo i toma'ani, mahi womo. Mewaḷi', tie'romo to iba to i tambi. Hěni'i motana'mohi, aḷa' morodi'mo mběiěra oewe'ra. No'oeḷu womo tuka'ra mona'oe ako motube toa' to mahi, nitube pe tua. No'ele hu'a, norodi', nototoe' ngihina ana'na toempoe tambi. Noti'i o'ana': „Hapěro ikondo'a?" Ha'i mohai-hai, noti'i: „Motinoewoe'ki tinoewoe'ta moroko'ki toa'. Kopotinoewoe'romo. Ukě motinoewoe' kaito'oromo meoha' toa' to toḷoe těie'.

Vertaling.

DE WEEZEN VAN LOWA.

Er was een mensch (wien) het niet toegestaan was in 't gezelschap van anderen te verkeeren, hij werd als wrijfpaal gebruikt. Toen zeide hij aldus: „Laten we heengaan om gestampte rijst te stelen, kippen, rijst aan de bos, laten we weggaan naar de overzijde, stroomopwaarts, gaan met de hand visschen". Toen gingen ze inderdaad heen naar de overzijde om te visschen. Het kwam zoo uit, dat hij een paling ving, vervolgens zeide hij weer: „Ik ga weer visschen in diepe plaatsen van de kleine rivier." Hij vond twee kreeften. Hij begon weer, hij vond een pisangschil. Toen hij die vond, zeide hij: „We hebben voordeel (door) een pisangschil te vinden!" Hij ging weer stroomopwaarts, hij vond een eindje suikerriet. Hij ging weer stroomopwaarts, hij vond twee kammen pisang. Hij ging weer en hoorde

een kip, vervolgens zeide hij: „He, dat konden (daar) wel menschen zijn! Laten we er heengaan." Hij zeide weer: „Laten we werkelijk gaan en onze paling mede nemen." Toen begon hij (te loopen). Hij vond menscheneters, vervolgens zeide hij aldus: „Wie zijt gij (die) daar boven (zijt)?" Twee maal vroeg hij het, (men) hield zich doof. De derde maal gaf men antwoord, men zeide: „Wie zijn jullie die (daar) op den grond (zijt)?" Die mensch antwoordde: „Wij maar". Vervolgens zeide hij: „Wie zijn jullie?" Hij antwoordde weer: „Wij maar". Die boven was zeide: „Keeren jullie terug!" Toen zeide hij: „A, waar zouden we toch heengaan?" Hij zeide weer: „'t Kan zijn, dat spoedig komen, die zich onze grootouders noemen". Hij zeide weer: „Laat de trap voor ons neer, opdat wij opklimmen". Toen werd een gouden trap neergelaten. Vervolgens begon hij op te klimmen. Bovengekomen in huis, toen zeide de mensch die van den grond (was gekomen): „Kook voor ons". Toen zeide de eigenaar van het huis: „Wij koken voor jullie, vertrekken jullie met spoed". Toen zeide hij: „Ja". Hij zeide weer: „Ga jij water halen, nTiwoloe". Vervolgens zeide hij: „Ga jullie waterhalen, want vlug moeten jullie vertrekken, want mijn grootouders ginds slijpen hun tanden".

Bij het water gekomen dat zij [1]) scheppen zou, begon zij te zeggen: „Ik schep je, water, opdat mijn grootouders spoedig komen." Vervolgens, toen haar watervat vol was, bracht zij het naar huis. Toen zeide zij: „Ik haal voor jullie eieren, om voor jullie gekookt te worden." Vervolgens zeide zij: „Dat varkensvet (zal) voor jullie gekookt worden." Vervolgens werd het werkelijk gekookt. Toen het gekookt was, zeide zij: „Haal onze trap voor ons op." Vervolgens werd ze werkelijk opgehaald. Met dat ze was opgehaald, kwamen de grootouders

---

[1]) nl. *nTiwoloe*, het eigen kind van de menscheneters; haar kameraad was vermoedelijk een jongen, die gevangen werd gehouden, om spoedig opgegeten te worden.

van den eigenaar van het huis aan. Toen ze dicht bij den rand van den tuin waren, sloegen hun honden aan; toe zeiden zij: „Waarom slaan onze honden aan?" Vervolgens kwamen werkelijk hun honden bij het huis. Direct keken ze naar boven, vervolgens zeiden ze [2]): „Ja, ja, ja!" Toen de menschen [3]) opkeken, zagen ze een tooverspeer. Toen zeiden ze: „Wat is dat voor een speer?" „Een tooverspeer, vriend, die menschen doodt." Toen zeiden zij: „Haal die speer voor ons." De man sloop om die speer te halen. Intusschen beten de honden in de huispalen die van ijzer (waren) tot deze stuk waren. Toen degene die de speer was gaan halen kwam, stak hij den hond, (hij) stierf. Toen zeiden hun grootouders: „Ja, ja, ja! onze hond is er niet meer." De speer werd recht op hun grootmoeder gericht, (zij) stierf. De man was nog maar alleen over. Zij (nl. de speer) werd weer naar den man gericht, (hij) stierf (ook) weer. Dus die vier [4]) waren nog maar in het huis. Vervolgens waren ze blij, want zij haalden de goederen van hun grootouders. Hij [5]) liet hun trap weer zakken om af te dalen (en) de doode menschen te gaan wegwerpen, zij werden in een ravijn geworpen. Hij zag een graafijzer, hij haalde het, hij verbrijzelde de tanden van het kind van den eigenaar van het huis. Het kind zeide: „Waarom toch word ik geslagen?" Niet erg lang daarna zeide hij: „Laten we levenskracht verzamelen" [6]), onze levenskracht voor het dooden van menschen. Toen

---

2) nl. de grootouders, die zoo even aankwamen.

3) nl. de personen aan 't begin van 't verhaal genoemd.

4) nl. *nTiwoloe*, haar gevangen kameraad en de 2 nieuw aangekomenen.

5) de kameraad van *nTiwoloe* nam nu wraak op het kind van de mensheneters.

6) Levenskracht verzamelen (*motinoewoe'*, st. *toewoe'* „leven") heeft plaats na ingrijpende gebeurtenissen: huwelijk, bevalling, ziekte, terugkeer van de reis, bij de inwijding van een nieuw huis of dorp.

„verzamelden ze levenskracht." Na afloop van het „levenskracht verzamelen", toen rustten die drie menschen.

Aanteekeningen.

Toiloe „wees", Nap. *toëloe.*

Moawa-awa „kameraad, gezelschap hebben".

Mekelehu „zich reinigen na défaecatie". *Nipekelehu'i* wil dus eigenlijk zeggen „zij werd besmeerd".

Wahe'e „aldus", *wato'o* „alzoo"; vgl. Bar. *ewa ntje'e* „als dit".

Monako „stelen", vgl. *mantako* „'s nachts opblijven". *Monako* is dus eigenlijk „nachtwerk doen".

Kina „padi".

Manoe' „kip".

Bĕi „gepelde rijst, beras", Nap. *bae.*

Pe hamaḷina „aan de overzijde", st. *maḷi, baḷi* „kant, zijde".

Maoere' „stroomopwaarts gaan", st. *oere'.*

Oewai „water".

Mokororo „met de hand visschen", st. *roro.*

mPoe'oe, Bes. *mpi'i* „zeer".

Baha-baha' „het trof"; *baha'* is eigenlijk „tegen aankomen".

Mahapi „paling".

Lino „diep water".

Haḷu, Bad. *haḷoe* „klein riviertje".

nToeḷi' „kreeft", Bad. *tosoeḷi',* vgl. *mahoeḷi'* „terugkeeren".

Meromba'a „2 *(ro)* stuks *(mba'a)*".

Polepa'a „schil", st. *lepa'; molepa'* „loslaten".

Porasi'moki „wij hebben voordeel *(rasi')*".

Pampedoihia „eind", st. *doi,* ook *doë* „eind". Vgl. Bad. *mandoë* „lang afhangend".

Owi „suikerriet", Bad. *toewoe.*

Ronte'i „2 *(ro)* windingen *(nte'i)*", Bad. *rose'i.*

Mampohĕrĕmoea „luisteren naar".

Woḷe' „echter".

Mĕngkĕmi „brengen", st. *ngkĕmi.*

Rompiha „2 *(ro)* maal *(mpiha)"*; driemaal *toḷoe mpihana;* éénmaal *hampiha.*

Mengkobongo' „zich doof *(bongo')* houden".

Wowoi', geredupliceerde vorm van *woi'* „grond", vgl. Bad. *i woi'* „onder".

Hohi' „fluks, vlug".

Nioeḷukika „laat neergelaten *(oeḷu)* voor ons".

Toeka' „trap", Bad. *toeka'.*

Mone „opklimmen, bestijgen", Bar. *pone.*

Paḷeha'kika „kook voor ons, maak voor ons gaar *(leha')".*

Pehangkoe'ko „haal jij (water)". *Mohangkoe'* „scheppen".

Moaha' ngihi „tanden *(ngihi)* scherpen, slijpen" *(moaha',* Mal. *mĕngasah).*

Hintaoe' „gauw", st. *ntaoe.*

Boeha' „vol".

Porodi'ki „haal voor", st. *rodi'.*

Tĕlu „ei", Bad. *toeloe',* Mal. *tĕloer. Tĕlu manoe'* „kippenei".

Nioendaki „gekookt worden voor".

Lompo „vet" (subst.).

Dodoengkoe „dichtbij", geredupliceerde vorm van *doengkoe.*

Bota „rand".

Kinete „tuin".

Ahoera „hun *(-ra)* honden *(ahoe)".*

Ore'kiki „haal op voor ons".

Mabungka' „aanslaan van honden", st. *bungka',* Bad. boe*ngka'.*

Lioe-ḷioe „dadelijk, oogenblikkelijk, regelrecht door".

Menoa' „naar boven zien", st. *noa',* Bad. *ngoa'.*

Memĕra' „zwijgen", st. *mĕra.*

Tĕtie' „geluid door weerwolven gemaakt".

Lai' laro „tooverspeer", eigenl. „tooverstok".

Moroko „dooden".

Menonongko' „sluipen", gereduplicceerde vorm van *nongko'*, vgl. Bad. *tongko'* „bukken".

Mohopa „happen naar".

Ëri „paal onder een huis", Bad. *ari'i.*

Belĕ „stuk", Bad. *bela* „wond, gewond".

Nomonto „hij stak".

Hamoa' „niet meer", st. *hoa'* „leeg".

Niponotido', staat voor *nipototido'* „werd gewezen mede naar".

Hamoma'anaromo staat voor *hamomba'anaromo* „nog maar alleen, op z'n eentje", letterlijk „nog maar één stuk".

Motana' „blijde".

mBĕiĕra „goederen, gerei, gereedschap".

Tua „groote aardstorting, ravijn", Bad. *toεa.*

Hu'a „graafijzer", Bad. *hoe'a.*

Nototoe' „hij sloeg fijn, vermorselde, verbrijzelde", st. *totoe'*, Bad. *tatoe'.*

Kondo' „slaan met den rug van een hakmes".

Meoha' „uitrusten", st. *oha'*, Bar. *osa*, Bad. *iha'.*

3. AHOE TO MOROEI' API BAḶANDA.

Hambokomohi To-i-Lowa, moana'mohi haduĕ. Koniloḷeanamo ana'na, notako Towongkoḷoekoe noponangka'i. Momido'mo ana' loḷea moḷaimo pe oewai, ako notibe ana'na. Hĕni'i metoentoe ahoe ako nohĕki', notio, nopeloe'oeki, nopeloe'oeki mĕnta'oe woete pe tahi'. Kowoetena lu pe tahi', noporiamo pe botana tahi'.

Kato'o, kode'mo mido' to'o. Kokode'na to'o, no'ele ahoe api i hanupe tahi' mo'oro'. Kopeloe'oenamo ahoe toḷooe. No'ele toempoe api tĕie', Baḷanda, popoehi' matanĕ. Konoroanamo apina, nopeloe'oeki womo mahoeḷi', ako i o'ana'; konotowoei'namo o'ana'. Nokĕmi wo'o kokoemba habaḷa' nonako hoemĕi. Hĕni'i mahoeḷi' womo toḷooe ako manako ahe'na, moawa pangka. No'ele toe-

mpoena kowĕwĕina hamboa'mo ito'o, konoti'inamo: „Oembĕmo kowĕwĕingka, hamboa'mo ihe'e? Oewa'mo la, to topanako." Konotaroponamo, no'ele mpoe'oe, oewa' toa' i hanupe. Koakona nipoperoa to'o, nipanti'iki: „Andona nipopoḷe'o, winina nipopohĕri", ingke' no'ĕki'i kowĕwĕina to ninako.

Kotoḷooena mpoe'oemo, no'ele mpoe'oe i to'o. No'ele Baḷanda tĕie' o'ana' mĕrĕmi', konopohantambinamo. Hĕni'i noti'i ahoe: „Oewa' ino'moe pe mooere'. Adina koepedoeḷoekimoko pe maoere'." Kotoḷooena mpoe'oemo. Hidoeoe'mo ito'o, noti'i: „Ti'iki'a i ino'koe, nopooewa' tinoewoe'koe, harongkoe no'andoe'aki." Hĕni'i noti'i ino'na: „Ane oewa' ana'koe ihe'e, hantambi bĕkĕlu hamba'a." Rodia' toḷooe pe ino'na, ako nohua haoewa' tambira. Konoti'inamo Baḷanda: „Haoewa' tambikoe lahe; adina koepotaoe'ki tambi haonoe". Konopotaoe'kinamo tambi, noḷingkoe pemoroa. Hĕni'i kato'o moana'mo; ana'na limĕ towĕwe'ĕ, lime toma'ani. Kode'mo o'ana' tĕie', konoti'inamo: „Hai wahe'e lu toma'ani, akoki meponi'." Hĕni'i ako meponi' pe Paḷopo. Hĕni'i ukĕmo meponi', nodia'mo mahoeḷi' pe oeme'ra. Hupa' kato'o konidia'ramo motinoewoe'. Hĕni'i noti'i wo'o: „Hie'emoka, oemĕ', kohoemĕingkimo pesabi', akomoka leba' i boḷa' peponi'angki." Hĕni'i nopewe'i oemĕ'ra piho', mewaḷi' pĕmbetikoara hintaḷioemĕ'.

Vertaling.

DE HOND DIE HOLLANDSCH VUUR MEETROK.

Menschen van Lowa huwden, zij kregen een kind. Toen hun kind afgezonderd was, ging Towongkoloekoe [1]) er 's nachts heen, hij besloop haar. Toen de afgezonderde een zuigeling kreeg, ging zij naar het water om haar kind weg te werpen. Vervolgens ging een hond het achterna, hij ging het pakken, hij nam het mede,

[1]) Elders (in Bada') *Tomangkaloekoe* genoemd.

hij zwom er mee; hij zwom er mede stroomafwaarts naar de zee. Toen hij bij de zee was gekomen, legde hij het neer op den zeeoever.

Van toen af was dat kind groot. Toen het nu groot was, zag de hond vuur aan de overzijde van de zee rooken. Met zwom de hond er heen. Hij zag, dat de eigenaar van het vuur een Hollander was, zijn oogen waren wit. Toen haalde hij zijn vuur, hij zwom er weer mee terug en ging naar het kind; toen blies het kind het aan. Hij bracht ook goed voor een omslagdoek mede, dat hij had meegestolen. Vervolgens keerde hij weer terug om zijn hakmes te gaan stelen, bovendien voedsel. Toen de eigenaar zag, dat zijn kleederen daar niet meer waren, zeide hij: „Waar zijn mijn kleederen? Ze zijn niet meer hier. Er zijn, vriend, dieven geweest." Toen hij met zijn verrekijker keek, zag hij inderdaad, dat er menschen aan de overzijde waren. Toen hij ging om het te halen, werd hen gezegd: „Laten ze den dag gebruiken om te slapen, laten zij den nacht gebruiken om te waken", opdat hij zijn kleeren zou zien die gestolen waren.

Toen hij er inderdaad heen ging, zag hij ze daar inderdaad. Toen de Hollander dat goede (mooie) kind zag, nam hij haar tot vrouw. Toen zeide de hond: „Uw moeder is stroomopwaarts. Welnu laat ik u voorgaan stroomopwaarts." Toen gingen ze inderdaad. Daar aangekomen zeide zij: „Zeg voor mij aan mijn moeder, dat ze mij levenskracht bezorge, mijn loon, omdat zij mij deed afdrijven." Vervolgens zeide haar moeder: „Als mijn kind hier is, (dan zorge) ieder huis voor een buffel." Zij gingen naar haar moeder, (maar) zij bevonden, dat hun huis er niet was. Toen zeide de Hollander: „Dat daar is mijn huis niet; laat ik maar een ander huis aanbrengen." Toen hij een huis aanbracht, omwandde hij het met glas.

Vervolgens [kregen zij kinderen; hun kinderen waren vijf meisjes en vijf [1]) jongens. Toen die kinderen

[1]) Voor *lime* is *limĕ* te lezen.

groot waren, zeiden zij: „Niet [1]) zoo slechts zijn mannen, wij gaan snellen!" Toen gingen zij naar Palopo om te snellen. Nadat zij gesneld hadden, keerden zij terug naar hun vader [2]). Na hun aankomst gingen zij levenskracht verzamelen. Zij zeiden ook: „Hier zijn wij, vader, wij komen verlof vragen om te gaan wonen in het dorp waar wij hebben gesneld." Toen gaf hun vader (hun) een zwaard, dat vormde een band tusschen vader en kinderen] [3]).

Aanteekeningen.

Moroei' „voorttrekken, meetrekken", st. *roei*.

Api „vuur".

Balanda „Hollander".

Koniloḷeanamo „toen zij afgezonderd was". Kinderen van hoogen adel werden volgens de overlevering afgezonderd. Zie M. en S., 158. Het afgezonderde meisje werd *ana' loḷea* genaamd.

Towongkoloekoe, een eigennaam.

Noponangka'i „hij besloop", st. *mangka'*. Vgl. *menangka-nangka'* „op handen en voeten loopen".

Momido' „een zuigeling *(mido')* hebben". *Mido'* is een verkorte vorm van *koemido'* met infix *-in-*, waarvan de stam is *hido'*. *Hoemido'*, *mohido'* is een kind in de armen laten dansen, hetgeen men uitsluitend met zuigelingen doet. Een zuigeling noemt men in het dagelijksch leven *himido'*.

Metoentoe „volgen", st. *toentoe*.

Notio „hij brengt mede".

---

1) Aangenomen mag worden dat *hai* te verbeteren is in *ha'i*.

2) *Oeme'ra* moet zeker *oemĕ'ra* zijn.

3) De rest van de vertaling, hier tusschen [] geplaatst, ontbrak in de kopij; op verzoek van de Redactie was Dr. S. J. Esser zoo vriendelijk voor de aanvulling zorg te willen dragen.

Nopeloe'oeki „hij zwom er mee weg", st. *loe'oe,* vgl. Bad. *moloekoe* „zich wentelen".

Mĕnta'oe „stroomafwaarts gaan", Bad. *mosaoeroe.*

Kanupe „overzijde".

Mo'oro' „rooken, walmen".

Popoehi' „wit", gereduplicеerde vorm van *poehi',* Mal. *poetih.*

Mata „oog", *matanĕ* „zijn oog".

Konotowoei'namo „toen, met blies hij het aan", st. *woei'* „blazen, waaien".

Kokoemba „omslagdoek", gereduplicеerde vorm van *koemba.*

Habala „4 vouw, 4 yard, 4 meter katoen". Eigenlijk staat er één *bala,* hetgeen beteekent „één uitgespreide lap katoen".

Moawa pangka „bovendien nog eten", lett. „vergezeld van eten".

Kowĕwĕina „zijn kleederen", st. *wĕi,* Bad. *waroe'.*

Konotaroponamo „toen hij door den kijker *(taropo)* keek".

Le'o „slapen", Bad. *leto,* Nap. *leta.*

Mĕrĕmi „goed".

Hidoeoe' „aankomen", st. *doeoe'* „totaan, aankomen".

Harongkoe „mijn loon" *(haro,* Bad. *saro).*

Nolingkoe „hij omwandt", st. *(po)lingkoe* „wand".

Pemoroa „glas", st. *moro* „blinken", vgl. *tamoro* „tin".

Mesabi' „verlof vragen".

Leba' „wonen".

Membetiko „elkaar vasthouden", st. *tiko.*

4. LĔLITA TO MOHAMBOKO HOELI'.

Hambokomo ana'na To-i-Lowa moawa o'ana' ka Kinero. Nipekaoe kanipooendakina toma'ani, haoewa'. Noti'i: „Hapĕraki haoewa' ipooendaki? Biloramo'a!"

Boenemo, ala' biloramo. Ko'akonamo noroa narana; nodia' mehende' nopelamba'i, molai.

Morue-rue, motoentoe wĕra towĕwe'ĕ. Konoti'inamo: „Pekokaoe'a ito'o." Konopekaoenamo. Hiroehoemo, nopopo'oloenga i pa'ana toma'ani. Woetemo le'o, nodia'mo nopenonongko'i, notoempaka toetoe'na pe woi'. Nopopehilai narana. Hiwinti' kĕlupa'na nara. Me'ai womo towĕwe'ĕ, ala' mampehĕrĕmua koroempana nara. Akomo hiroehoe i kapoe' lani', nodia' nopopepone' narana pe lani'.

Hiroehoe womo towĕwe'ĕ i kapoe'na lani' mantawa. No'ele-ele, hamboa'mo nĕ'ĕki' diha'ana narana ma'anina, nopowoelimo. Peolanamo ito'o, notoelimo To'ea', noti'i: „Hapĕ ngkoia, elĕ, nipantoeli'i?" Konoti'inamo: „Haoewa' koebaha'ki kopeoembĕna ma'aningkoe." Konoti'inamo: „Bote'ki'a toendoeka, ingke' koepelĕkakimoko metoentoe i ma'animoe. Konodia'namo nobote' toendoena To'ea'. Kapekahinamo i toendoena To'ea', hĕni'i melĕka pe lani'.

Hiroehoemo, no'ele-ele ma'anina ilali bola'; mohantambimo. Noti'i To'ea': „Koepopeoembĕko, koekĕmi pe lali bola'?" Noti'i: „A, lohe' lu'a ako pe lali bola', ihe'e lu i hamalina bente." Konopoloho'namo ito'o. No'eleele, haoewa' tambina; konoti'inamo: „Ane toe'oe[2] to nitongko To-i-Lowa, hupa'mo tambika ihe'e." Kohidoeoe'na mpoe'oe tambi ito'o. Podo kaito'onamo; moana', toma'ani ana'na. Konoti'inamo To'ea': „Molaimo'a."

Kokode'na o'ana' he'e, konoti'inamo: „Hoemĕi, ino', kahingka, ingke' akoka mokahi, moawa ana'na oemĕ'ka." Konodia'namo nolooe. Konoti'ikinamo toempoe bola': „Ana', hie'e doeloe topokahiki." Konoti'inamo: „Kahimoe nita'imo, kitoempa'i." Hĕni'i noti'i: „Kahima doeloe koetoempa'." Konota'iramo kahira, hĕni'i notoempa' o'ana' tĕie'; teparutoe-rutoe kahira awana. Konodia'namo iĕ mota'i, notoempa' awana naduĕ kahina' haoewa' hawe' mekaroengke'. Notoempa' womo

awana tĕie' kahina, tilaluba' lu kahina i toporaoe tohina. Akomo noperapi', haoewa' nopewe'i. Konodia'-namo ako no'ele i bingka'na tohina, ito'o lu. Nodia' mahoeli', no'ele-ele oemĕna o'ana' teie', o'ana' ka Lowa. Konodia'namo ako notiko i lelo piwina ana'na. Koako-ramo i tambira o'ana'. Dongka' ito'o, noti'i: „Tuka'ika, ino'! Konoti'inamo: „Hemĕ re'i tonipoawa?" Noti'i: „Oemĕ'koe." Noti'i ino'na: „Ka'oembĕ rei oemĕ'moe?" Noti'i o'ana': „Ma'animoe ka Lowa." Konopewea'namo. Konoti'inamo o'ana': „Paleha'kika, ino'!" Konodia'na-mo mampoleha'kihi. Leha'mo, nipahingki'kimo; hĕni'i mangka. Konoti'inamo i toma'ani: „Kĕngkĕ dia' ma-ngka, ane modoelu luki." Mĕngkalelamo towĕwe'ĕ, kono-dia'namo nopodoeluki. Winimo, konoti'inamo o'ana': „Pompoali'kika ino'." Haoewa' hini' towĕwe'ĕ. Konipa-'aninamo ali' towĕwe'ĕ, haoewa' dimbĕ toma'ani toeroe ntani'. Nodia' lu ako melĕ'ĕri ito'o. Kato'o, pohambo-koramo hoeli'. Konodia'namo ako molilo toma'ani. Hi-roehoemo kato'o, molaimo pe Lowa, mamporintimo bĕkĕlu, ronatu; nara, ronatu. Noti'i towĕwe'ĕ: „Ti'iki'i ino'koe, notalĕhia bola', ala' ihe'emo'a." Kato'o mahoe-li'mo rea' pe bola'ra.

Vertaling.

VERHAAL VAN DIE HERTROUWDEN.

Een kind van de To-i-Lowa huwde met een kind van Kinero. Door den man werd afgewacht of voor hem gekookt zou worden, (maar) neen. Hij zeide: „Hoe hebben we het nu, dat je niet voor ons kookt? Ik ben hongerig!" Hij was boos, want hij was hongerig. Toen ging hij zijn paard halen; hij sprong er op, hij bereed het, (en) vertrok.

Na eenigen tijd, ging toch de vrouw hem achterop. Toen zeide zij: „Wacht mij daar." Toen wachtte hij.

Aangekomen, deed de man haar zijn dij als hoofdkussen gebruiken. In slaap gekomen, sneed hij haar hoofd af, hij wierp haar hoofd naar buiten (op den grond). Hij deed zijn paard hard loopen. De hoeven van het paard schopten tegen iets aan. De vrouw stond weer op, want zij hoorde de hoeven van het paard. Aangekomen aan de „voeten des hemels" deed hij zijn paard naar den hemel opklimmen.

Toen kwam ook de vrouw aan bij de „voeten des hemels" op de plaats van haar man van zooeven. Zij keek en keek, zij zag niet meer de sporen van het paard van haar man, zij was de kluts kwijt. Toen zij daar huilde, kwam een To'ea vlug aan, hij zeide: „Wat is er toch, vriendin, waarover je zoo'n drukte maakt?" Toen zeide zij: „Ik weet niet waarheen mijn man ging." Toen zeide hij: „Klim op mijn rug, opdat ik met je wegvliege je man achterna". Toen klom ze op den rug van de To'ea. Toen zij op den rug van den To'ea was geklommen, vlogen zij naar den hemel.

Daar aangekomen, zag ze haar man in het dorp; hij had een vrouw. De To'ea zeide: „Waar zal ik je heen brengen, zal ik je naar het dorp brengen?" Zij zeide: „A, ik heb er geen zin in om naar het dorp te gaan, (laat me) maar hier aan de andere zijde van den dorpswal." Toen liet hij haar daar los. Zij keek en keek, er was geen huis voor haar; toen zeide ze: „Als het juist is, dat de To-i-Lowa „menschen zijn waar voor gebogen wordt" (edelen), komt mijn huis hier te voorschijn." Toen kwam daar inderdaad een huis. Daar bleef zij; zij kreeg een kind, een jongen (was) haar kind. Toen zeide de To'ea: „Ik ga heen."

Toen dit kind groot was, zeide het: „Geef hier, moeder, mijn tol, opdat wij gaan tollen met de kinderen van mijn vader". Toen ging hij heen. Toen zeide hij tegen de eigenaars van het dorp: „Zeg, laten wij hier eerst tollen." Toen zeiden zij: „Trek je tol af, opdat wij hem gooien." Toen zeide hij: „Jullie tollen (zal) ik eerst

gooien." Toen trokken ze hun tollen af, vervolgens gooide dat kind ze; de tollen van zijn kameraden vlogen in gruis. Toen hij zijn tol aftrok, gooide een van zijn kameraden zijn tol, hij ging zelfs niet op zijde. Toen gooiden zijn kameraden zijn tol, zijn tol vloog slechts naar een naaister, een oude vrouw. Hij ging hem vragen, zij gaf hem niet. Hij ging kijken in de mand van de oude vrouw, daar was hij. Hij ging terug, toen zag de vader van dat kind dat het een kind van Lowa was. Toen ging hij grijpen de punt van de schaamgordel van zijn kind. Toen gingen zij naar het huis van het kind. Daar aangekomen, zeide het: „Geef een trap voor ons, moeder!" Toen zeide ze: „Wie wordt medegebracht?" Het zeide: „Mijn vader." Zijn moeder zeide: „Van waar komt toch je vader?" Het kind zeide: „'t Is een man van Lowa." Toen ging zij op zijde. Toen zeide het kind: „Kook voor ons, moeder!" Toen begon ze voor hen te koken. Toen het gaar was, werd het voor hen opgeschept; vervolgens aten (zij). Toen zeide ze tot den man: „Eerst dan (wil ik) eten, als we samen eten van één blad." Toen de vrouw moe was van 't wachten, gingen ze samen eten. Toen het nacht was, zeide het kind: „Spreid een matje voor ons, moeder." De vrouw wilde niet. Toen hem door de vrouw een matje werd gegeven, wilde de man niet apart slapen. Hij ging slechts bij haar liggen. Toen waren ze weer echtelieden geworden. Toen ging de man op reis. Toen alles bijeen was, vertrokken ze naar Lowa, voor zich uitdrijvende tweehonderd buffels, tweehonderd paarden. De vrouw zeide: „Zeg mijn moeder, dat zij het dorp schoon maakt, want hier blijf ik." Toen keerden zij terug naar hun dorp.

Aanteekeningen.

Hoeḷi' „weer", vgl. *mahoeḷi'* „terugkeeren". *Mohamboko hoeḷi'* „weer een paar vormen".

Kinero of *Kindero,* de naam van een verlaten vestiging ten Westen van Bangko.

Bilora „hongerig", st. *lora,* Bad. *rora.*

Boene „boos".

Mehende' „opspringen", st. *hende', sende'.*

Nopelamba'i „hij bereed het".

Wĕra „toch".

Nopopo'oloenga „hij deed als kussen *(oloenga)* gebruiken".

Pa'a „dij", Mal. *paha.*

Toetoe' „hoofd".

Menongko' „sluipen, zich voorzichtig bewegen"; grondwoord *nongko', tongko'* „bukken".

Nopopehilai „hij deed hard loopen". *Mehila* „hard loopen", st. *hila.* Vgl. Bad. *mesila* „vluchten".

Hiwinti', st. *winti* „been", dus „met het been, den voet ergens tegenaan schoppen".

Kĕlupa' „hoef".

Me'ai „wekken, opstaan".

Mampohĕrĕmua „luisteren naar".

Kapoe' lani' „horizont", lett. „beenen des hemels". De uitdrukking is begrijpelijk als men weet, dat de hemel een man is.

Mantawa „opvolgen, de plaats innemen van", st. *tawa,* Bad. *sawa.*

Diha'a „voetstap", st. *diha* „betreden, treden op".

Napowoeḷi „zij is er van in de war, zij weet er geen raad mee", st. *woeḷi* „verward, verdraaid".

Notoeḷimo „hij spoedt er zich heen", st. *toeḷi,* Bad. *toe'oeḷi* „vlug".

To'ea „meeuw". Een mythische vogel, die zoo groot is, dat hij in zijn vlucht het zonlicht bedekt, en daardoor de voor hem vluchtende menschen makkelijk kan grijpen. 't Is het nachtelijk duister, waardoor de vrouw (Moeder Aarde) wordt overvallen, waardoor haar man (Vader Hemel) onzichtbaar wordt. Hun kind (de zon)

brengt hen weer tot elkaar. In 't begin willen ze nog niet veel van elkaar weten, maar als de avond (To'ea) daalt, komen ze bij elkaar en oefenen echtelijke gemeenschap. De tol is symbool van de zon, het zonnewiel. In een variant op het in M. en S., bl. 59 gepubliceerde verhaal wordt de tollende knaap Boeriro' genoemd. Boeriro' is, zooals door mij in M. en S. werd aangetoond, de zegenbrengende zonnegod. De naam Boeriro' uit *boerirĕn,* vgl. Mal. *boelir,* beteekent „met rijstaren". De zon die door haar stralen aarde en hemel verbindt, zooals in ons verhaal, kan die verbinding uit toorn verbreken, zooals in M. en S. bl. 59.

Elĕ „vriendin", Bad. *elo.*

Toendoe „rug", Bad. „nek"; Mal. *toendoek.*

Melĕka „vliegen"; st. *lĕka,* Bar. *oko.*

Mekahi „klimmen", st. *kahi,* Bad. *kahe'.*

Lohe „lui".

Bente „vesting, wal (benteng)".

Meloho' „losbreken, vluchten", st. *loho'.*

Toe'oe „juist", Bad. *to'oe.*

Tonitongko „voor wien gebogen *(tongko)* wordt".

Podo „alleen", Bar. id.

Ana', een tusschenwerpsel.

Teparutoe-rutoe „in gruis vallen", st. *rutoe.*

Mekaroengke „op zijde gaan (wederk.)". *Moroengkeroengke* „op zijde gaan, schuiven".

Tilaḷuba', Leb. *silaḷuba* „wegvliegen van voorwerpen". *Ti-, hi-, te-* duiden iets plotselings aan. Mal. *tĕr-.*

Tohina', Bad. *toina'* „vrouw die moeder genoemd wordt, oude vrouw".

Bingka', een soort mandje.

Nitiko' „hij houdt vast", st. *tiko'.*

Piwi „schaamgordel", Bad. *pewe* van *mowewe* „om wikkelen".

Dongka „aankomen".

Konopewea'namo „toen ging zij voor hem op zijde", st. *wea',* Bad. *bae'* „op zijde gaan".

Nipahingkiki „werd voor hem opgeschept", st. *hingki'*.

Mokĕlelĕ „lang wachten, lammerig worden, je een wond (*lelĕ*) zitten", st. *lelĕ*, Bad. *lela*.

Pompoaḷi'kika „spreidt een matje (*aḷi'*, Bad. *aḷe'*) voor ons uit".

Dimbĕ „willen".

Toeroe „liggen".

nTani „anders", *toeroe ntani'* „apart liggen".

Mĕlĕ'ĕri „bij elkaar slapen".

Notalĕhia „vegen, afvegen, schoonvegen".

Rea' „boven".

5. LELIṬA O'ANA' TO NIPEḶIHI.

Hambokomo To-i-Lowa, moana' to pitoe. Baha' kapitoena, bĕtaumo moana'. Noti'i: „Ako mokororo i woehoe'." Le; ako mpoe'oe, no'oeba' ana'na to kĕkioe'. Hiroehoe ito'o, nohoda i Bindoeroe'.

Ukĕmo mokororo, ropĕḷihimo ito'o. Meoḷamo ito'o o'ana. Notoeḷimo mahapi, akomo noitĕnĕi mahapi. Ha'i mehĕni', aḷa' o'ana' lu ntenĕ. No'oeḷu lelona mahapi i oewai, nopoponindioe o'ana'. Mo'oḷa-oḷa ntenĕ. No'oeḷu womo: nopoiome'na o'ana', nowaḷi omi'na. Nodia' womo moḷai mahapi pe boḷa'na. Meoḷa womo. Nohĕri womo meoḷa, ako womo nondioe-ndioe lelona, nopopainoe kotea oewai i ome'na.

Kokode-kode'a o'ana, kokode-kode'a wo'o mahapi. Mo'oḷa womo, ako womo nondioe lelona. Mewowirimo o'ana', hibaḷi pa'a womo mahapi kokode'na. Meoḷa' womo kotea o'ana' ako womo nĕnĕndioe. Motoempapa'mo o'ana', kode'mo mahapi. Menĕndaemo o'ana', kode' womo mahapi. Motengka', timpahĕhuramo o'ana', kode'mo mahapi, ewa'mo longka'. Nopobaha'mo mowiharĕ, noti'imo mahapi: „Anee oewa' toa', mewoeniko." Noti'i wo'o o'ana': „Anee oewa' wo'o toa', oewe', mewoeniko."

Noti'i mahapi: „Anee koehĕri mendoeoe-ndoeoe i kowatana woehoe', meluamo, ipa'animo pangka popae. Ukĕ mangka, mewoení womo."

Molaimo o'ana' pe tambina ilali ntile. Mahilimo, ala' kode'mo, kode'mo wo'o mahapi. Noti'i womo mahapi: „Tolooemoko morodi' rantȧ' koliwoe'moe i toa', noepowiwi-wiwi'."

Hiroehoemo kotea, mengkĕmi-ngkĕmimo hoemĕi popae, nawe'iki mahapina. Noti'i womo mahapi: „Ane doko'moko mangka, noeti'iki'a". Hĕni'i noti'i o'ana': „Biloramo'a." Noti'i mahapi: „Tolooemoko pe ino'moe merapi' mangka." Le; tolooe mpoe'oemo o'ana' tĕie'.

Kohidoeoe'na ito'o, noti'i: „Pa'ani'a pangka, ino'." Noti'i ino'na: „Kaoembĕ o'ana' to kaino-ino' to'o? Haoewa' koebaha' ka'oembĕ-oembĕana." Nodia nopa'ani pangka to mampoe karoe'na, nindawoe'a ka wolo'. Hakomo noroeroe' o'ana', nokĕmi nolooe pe mahapina. Nodia' mepangka mpalioe pangkana mahapina.

Hiroehoe ito'o, momoemboeoe-mboeoemo ito'o. Nohĕri mahapi, melua womo kotea mahapi. Noti'i o'ana': „Hĕie'emo lahe pangka." Noti'i mahapi: „Iĕkamo la! Ha'iĕ akoe mangka, ha'i koebaha' mangka tie'!"

Ukĕmo pangkana nĕ'ĕki-ĕki', noti'iki womo mahapi: „Biloramo lahe." Noti'i womo mahapi: „Tolooemoko merapi' pangka i ino'moe". Ako mpoe'oemo ilua'na tambi, noti'i: „Pa'ani'a pangkamoe, ino'." Noti'i womo ino'na: „Ka'oembĕra lu o'ana' to kaino-ino'?" Noti'i wo'o ma'ani'na wahe'e: „Pa'ani' pangka."Nondawoe'aki womo karoe'na pangka to mampoe.

Pitoe andomo mahoeli-hoeli' merapi' pangka. Hĕie'e mahapina kode'mo, mahili lekemo o'ana'. Nodia' womo nolooe pe ino'na, noti'i: „Pa'ani ranta' koliwoe'moe, ino'." Noti'i ino'na: „Ka'oembĕrahe o'ana' to kaino-ino'? Haoewa' lahe, haoewa' oewa' ranta' koliwoe'." Naperapi', haoewa'. Naperapi mpoe'oe, haoewa' oewa'. Noti'i o'ana' to'o: „Podo perĕrĕ'ĕnamoe." Mehĕni' ino'na:

„Perĕ'ĕnangkoe? Haoewa'." Noti'i o'ana': „Hadei haoewa' oewa'." Konodia'namo moḷai.

Moḷaimo o'ana' to'o, mepangkamo wo'o toḷooe pangkana mahapina. Hiroehoe kotea ito'o, mondoeoe-ndoe oemo nohĕri mahapina. Noitĕnĕi mahapi: „Haoewa' oewa' ranta' koḷiwoe'?" Noti'i o'ana': „Haoewa' pohua." Noti'i mahapi: „Mokodoro-doroko." Nodia' mokodorodoro' o'ana' tĕie', nohua ranta' koḷiwoe'. Nodia' womo toḷooe mahoeḷi' mepangka toḷooe, pangkana mahapina. Hĕie'e mahapina hingkoraraimo i woehoe'. Noti'i mahapina: „Ka'oembĕmo to'o koḷiwoe'moe?" Noti'i o'ana': „To koehua-hua." Noti'i womo mahapi: „Pe'oembĕ noehua-hua? Ha'iĕ wo'o to noenako?" Noti'i o'ana': „Ha'iĕ."

Koukĕna womo pangkana to naperoeroe' i ino'na, norumba' womo mahapi, noti'i: „Ako womoko merapi' pangkamoe pe ino'moe." Hiroehoe womo i tambira noti'i: „Ino', pa'ani'a pangka!" Konoti'ina womo ino'na: „Ka'oembĕ wo'o o'ana' to kaino-ino'?" Nipa'ani womo. Noti'i womo ma'anina: „Akoki ningawoe o'ana' tĕie'." Ako mpoe'oe, ni'ele ito'o lu i woehoe'. Ane me'elei pe laḷa o'ana', mewoeni womo oemĕ'na.

Nongawoemo ito'o mohai, nodia' womo toḷooe mampaḷi' pangkana mahapi. Kamboerina toḷooe, akomo ni'ele woehoe'. No'ele, ito'omo mahapi, bihi'mo i woehoe'. Hĕni'i moḷai toma'ani.

Ha'i morue-rue, hidoeoe'mo'i o'ana' mengkĕmi pangkana mahapi. Hiroehoemo i tambina tĕie' toma'ani, noti'i towĕwe'ĕ: „Hapĕ too?" Mehĕni' toma'ani: „Mahapi kode'mo, nohoeḷi-hoeḷi' noḷora." Noti'i towĕwe'ĕ: „Ane hoemĕi o'ana' tĕie', tokira-kira, ingke' ako tokororo mahapina."

Ha'i mohai-hai, hidoeoe mpoe'oe o'ana' tĕie', norumba' mahapi ako merapi' pangka, noti'i: „O, ino', pa'ani pangkaki!" Le; nopa'animo pangka to mĕrĕmi' i tabo', konoti'inamo: „Toḷooeki kĕi mokadodoro'." Noti'i o'ana': „Toḷooe'a doeḷoe hohi, hintaoe' lu'a mahoeḷi' hoemĕi".

Kotoḷooena mpoe'oemo, mepangka pangkana mahapina. Hiroehoe ito'o, nopopehĕriamo mahapina, noti'i o'ana': „Toḷooe'a doeḷoe, nopanti'iki'a toa', mokadorodoro'ka." Toḷooe mpoe'oemo o'ana' tĕie'. Woetemo i tambina toa', noti'i: „Pe'oembĕki mokadoro'?" Nohĕni' toa' toponindi: „Oeoe, akoki me'oei." Nohĕni' o'ana': „Io!" Koakoramo.

Nodia'mo toḷooe matengka' pe laḷi lopo'. Ĕni birimo noḷioe, hĕni'i noti'i toponindi: „Ibaha' lu ntenĕ boḷa'ta?" Noti'i o'ana': „Koebaha' lu". Meitĕnĕ womo o'ana': „Pe'oembĕki tĕpe'oei?" Noti'i toponindi: Oeoe, noḷooeki'o!" Rodia' motengka', baha' womo biri, kapitoe birina. Notĕnĕi womo toponindi: „Ibaha' lu boḷa'moe?" Nohĕni' o'ana': „Hamboa'." Noti'i toponindi: „Ihe'emoko mampaoendaki, ingke' akoe ako me'oei."

Konodia'namo ako mahoeḷi'mo toponindi. Wowinimo, notĕnĕi wo'o hantambina, noti'i: „Pe'oembĕmo iporia?" Noti'i toma'ani: „Oeoe, ino'omo." Noti'i towĕwe'ĕ: „Hamboa'mo nobaha' mahoeḷi' hoemĕi?" Noti'i: „Nobaha' lu intoeto." Noti'i towĕwe'ĕ: „Mohawa'moki."

Ando mpoe'oe, mohawa'mohi, morampoe toa'. Le; morampoemo toa', noti'i toa': „He'emo kẹi hantena' mampohinaḷu oei." Rodia mpoe'oe moḷai, mampohinaḷu oei. Hidoepa'mo pe woehoe', ro'ele mpoe'oe mahapi boeha'mo i woehoe'. Ropewa'mo ka woehoe', rohĕriaki, rodoeḷoe niroei', ha'i rabia'. To hampoeḷoe'mo to moroei', ha'i nobia'. Ito'omo lĕki[2]' toa', hĕni'i robia' moroei'. Podo i lĕrimo, robehomo, noroko. Komahina lu, nobokoe[2]'mo nodoḷa-doḷa'. Hambokoe' rodue toa' mengkĕmi. Nidoḷa-doḷa'mohi, moḷai pe tambina.

Hiroehoemo wo'o i tambina, hiroehoe o'ana'. Handoa ntenĕ no'ĕki' o'ana'; lioe[2]mo pe woehoe'na. No'ele-ele, hamboa'mo into'o mahapina; nopaḷi', no'ele-ele ra'anaromo. Nodia' me'oḷa ito'o, hĕni'i moḷai pe oemĕ'na, noti'i merapi' podo woekoena. Nondawoe'ki'a toa'na toe-

toe'na i wolo'. Noroa, nopolawoeloe. Lule'mo nopolawoeloe, no'oeba'mo. Nodia' molai pe lopo', motengka'mo nolooe mewana'.

Nohua tambi, noti'i: „Meitĕnĕ'a topoahoe." „Ane topoahoe, hangko molai hĕngkĕinia", nohĕni toempoe tambi. Nodia' womo tolooe motengka', nohua womo tambi, noti'i: „Pe'oembĕmo topoahoe?" „Ane topoahoe noeti'i, molaimo iwinia", nohĕni toempoe tambi. Nodia' womo tolooe motengka', nohua womo tambi hantambi; nopetĕnĕki womo topoahoe. Nohĕni toempoe tambi: „Topoahoe molaimo rominia." Nodia' womo tolooe motengka', nohua womo bola'; meitĕnĕ womo topoahoe. Nohĕni' womo toempoe tambi: „Ane topoahoe noeti'i, molaimo ihi toloe." Nodia' womo tolooe, nohua womo habola', meitĕnĕ womo topoahoe. „Ane topoahoe noeti'i, molaimo iba minimo, malentoe ĕnoea", nohĕni' toempoe bola'. Nodia' womo tolooe, meitĕnĕ' womo topoahoe, noti'i: „Ane topoahoe, lioemo limĕ mini, malentoe boë'." Nodia' womo nolooe, nohua bola', meitĕnĕ womo topoahoe. Noti'i toempoe bola': „Ane topoahoe noeti'i, tolooemo malentoe boë'koe ĕni mini lioe." Nodia' womo tolooe pe bola' ha'onoe, meitĕnĕ womo topoahoe. Noti'i womo toempoe bola': „Ane topoahoe, tolooemo malentoe boë'koe ĕni mba'a; pitoe minimo tolooe." Nodia' nolooe, no'ele noenoe' mĕngkĕlĕhimo lua'na, noti'i: „Meitenĕ'a topoahoe." Nopekaoe mehĕni', haoewa'. Morue-rue, noti'i toa': „Pehĕrimo hoemĕi." Noti'i toempoe bola': „Niwewoeki matama!" Nowewoe-wewoe mpoe'oe, no'ĕki matanĕ tambi ha'onoe. Konoti'iramo to oewe'ra: Kĕlĕhi'ko hoemĕi, ane ha'iĕ akoe!" Noti'i o'ana': „Mahili'a." Konoti'inamo to i tambi: „Haoewa'!" Konodia'namo mehĕri. Mehĕrimo tolooe, konodia'namo nipooendaki. Ukĕ mangka, nitĕnĕimo, noti'i: „Noekĕmi lu toetoe'na mahapimoe?" Nohĕni': „Koekĕmi lu." Noti'i: „Po'oni ako ihoe'a". Nobangkali mpoe'oemo, konihoe'a'anamo. Notipa'mo, noti'i: „Pitoe mini, hoemĕimoko koe'ele." Nodia' molai.

Hiroehoe, notěněi oewe'na: „Haoembe biri konihoe-'a'aně?" Noti'i o'ana': „Pitoe biri, pitoe loke'. Hěi koe-tipa', pitoe mini, akomo koe'ele." Pitoe mini mpoe'oe, akomo no'ele. No'ele, merěrěta'mo. Noti'i womo: „Pi-toe mini, hoeměi womo koe'ele." Pitoe mini mpoe'oe, akomo no'ele. No'ele, motawe' wuda. Noroepoe'mo wu-da merompepa'. Noti'i womo: „Pitoe mini wo'o hoeměi womo koe'ele."

Hiroehoe i oewe'na, noti'i: „Hapěmo tawe'na?" No-ti'i o'ana': „Hěie'mo itoe tawe'ně, hěi pitoe mini nteně wo'o, akomo koe'ele." Pitoe mini mpoe'oe, akomo no-'ele. Nohua iba mpepa'mo tawe' wuda. Noti'i: „Koero-roepoe'ko." Noroepoe', nodia' moḷai.

Hako womo mampekaoe pitoe mini, hěni'i nodia' to-ḷooe ako no'ele. Nohua limě mpepa'mo. Hěni'i noḷina: „Koeroroepoe'ko to mahapi. Pitoe mini wo'o, akoromo koe'ele."

Ukě pitoe mini, nodia' womo ako no'ele. Nohua-hua ěni mpepa'mo. Noḷina womo: „Koeroepoe'ko tawe' to mahapi. Pitoe mini, hoeměi womo koe'ele."

Kopitoe mini mpoe'oe, akomo no'ele. Nohua-hua pi-toe mpepa'mo. Noḷina womo: „Koeroepoe'ko tawe' mahapi."

Kodingkao-ngkao'a wo'o těie', hako womo no'ele, oe-waḷu baḷa'namo. Noḷinaki womo: „Koeroepoe'ko tawe' to mahapi." Kato'o hamboa'mo nodongke' noroepoe', aḷa' dingkao'mo. Hako womo no'ele, hio mpepa'mo. No-ḷina womo: „Porambue-mbue to mahapi, koeroepoe'ko."

Pitoe mini kato'o, hako womo no'ele. Nohua-hua hampoeḷoe mpepa' womo. Hie'e wudana boeḥa'mo lě-ntěri. Hěni'i hamboa'mo motawe', hoembo'mo i lani'. Noti'i womo: „Pitoe mini, hoeměi womo koe'ele."

Lioe mpoe'oe pitoe mini, ako womo no'ele. Ako no-hua-hua mowoea'. Woea'na hingka' ewa' lengke'a. No-ḷina womo: „Koeroepoe'ko, porambue-mbue to mahapi." Noroepoe'mo woea'na boeḷawa. Hěni'i nodia' pe tambi, noti'i: „Popundamo, oewe'; kedoko'mo'a moḷai." Noti'i

oewe'na: „Ingke' nipohampĕ wudama, nirampoe toa' hanatu. Nopanti'iki'i: „Mĕngkĕdĕḷĕhi kĕi, ingke' topoḷai."

Ukĕmo mĕngkĕdĕḷĕhi, nodia' moḷai. Woetemo i tambina, niporiamo wuda i lua' boeho. Hĕni'i noti'i: „Moḷaimo kĕi!" Hĕni'i wae moḷai toa' tĕie' pe tambira.

Vertaling.

VERHAAL VAN HET KIND DAT WERD VERLATEN.

To-i-Lowa huwden, (zij) kregen een zevental kinderen. Aan het zevende gekomen, was het baren afgeloopen. Hij zeide: „Ik ga met de hand visschen in den vischvijver". Ja; (hij) ging inderdaad, hij droeg zijn kind dat klein was in een doek op den rug. Daar aangekomen, hing hij het aan een *Bindoeroe*-struik.

Klaar met het visschen, verlieten zij het daar. (Toen) huilde het kind daar. Een paling spoedde zich er heen, de paling ging informeeren. Het antwoordde niet, want het was nog maar een kind. De paling liet zijn staart uit het water komen, om er het kind mede te baden. (Het) huilde nog een beetje. Hij liet weer (zijn staart) uit (het water) komen, hij deed (zijn staart) in den mond van het kind, hij maakte er zijn borst van (hij deed hem als borst dienst doen). De paling ging weer weg naar zijn dorp. (Het kind) huilde weer. Toen hij het weer hoorde huilen, ging hij weer zijn staart in het water doopen en deed het (kind) water drinken, naar men zegt.

Naarmate het kind groot werd, werd ook de paling groot. Huilde het weer, dan ging hij zijn staart in het water doopen. Toen het kind probeerde te babbelen, was de grootte van de paling als een dij. Huilde weer het kind, zegt men, dan ging hij weer zijn staart in het water doopen. Toen het kind (zichzelf kon omdraaien

en) op den buik gaan liggen, was de paling groot. Toen het kind ging kruipen, was ook de paling weer groot(er). Toen het begon te loopen, (terwijl) het kind nog telkens op zijn zitvlak viel, was de paling zoo groot als een provisie-vat. Toen het al kon praten, zeide de paling: „Als er menschen zijn, verberg je dan". Het kind zeide ook: „Als er menschen zijn, grootvader, verberg je dan". De paling zeide: „Als ik hoor gedreun op de dijkjes van den vischvijver en te voorschijn kom, geef mij dan sprinkhanen-voedsel. Klaar met het eten, (dan) verberg ik mij weer".

Het ging weg naar zijn huis in het hooge gras. Het was beschaamd, want het was reeds groot, de paling was ook reeds groot. De paling zeide weer: „Ga halen foeja voor je rok bij de menschen, om je in te wikkelen".

Aangekomen, zegt men, bracht zij mee sprinkhanen, zij gaf die aan haar paling. De paling zeide weer: „Als je graag wilt eten, zeg het mij". Vervolgens zeide het kind: „Ik ben hongerig". De paling zeide: „Ga naar je moeder eten vragen". Ja; dat kind ging inderdaad.

Daar aangekomen, zeide het: „Geef mij eten, moeder". Haar moeder zeide: „Vanwaar komt dat moederende kind (dat kind dat maar ligt moeder te roepen)? Ik weet niet vanwaar het komt". Zij gaf het eten, waarvan de korst was verbrand, het werd voor haar neergegooid door het haardgat. Het kind ging het verzamelen, het nam het mee naar haar paling. Het zocht onderweg het eten voor haar paling.

Daar aangekomen, stampte ze daar hard. Toen de paling het hoorde, kwam weer, zegt men, de paling boven. Het kind zeide: „Hier is, vriend, eten". De paling zeide: „Eet toch, vriendin! Ik eet niet, dat weet ik niet te eten".

Toen zij zag dat haar eten op was, zeide ze weer tot de paling: „Ik ben hongerig, vriend". De paling zeide weer: „Ga eten vragen aan je moeder". Zij ging inder-

daad onder het huis, zij zeide: „Geef mij van uw eten, moeder". Haar moeder zeide weer: „Vanwaar toch dat moederende kind?" Haar man zeide weer aldus: „Geef het te eten". Zij gooide weer de korst van aangebrand eten voor haar naar beneden.

Zeven dagen lang keerde het terug om eten te vragen. Haar paling was nu groot, het kind zeer beschaamd. Het ging weer naar haar moeder, het zeide: „Geef mij een oude foeja rok, moeder". Haar moeder zeide: „Vanwaar toch dat moederende kind? 't Die is er niet, er is geen oude foeja rok". Het vroeg er om, het was er niet. Het vroeg er dringend om, het was er niet. Dat kind zeide: „(Geef dan maar) alleen uw maandverband". Haar moeder antwoordde: „Mijn maandverband? Dat is er niet". Het kind zeide: „Dus er is niets". Toen vertrok het.

Toen dat kind vertrok, zocht ze ook eten voor haar paling. Daar aangekomen, zegt men, hoorde de paling gedreun. De paling informeerde: „Is er geen oude rok?" Het kind zeide: „D'r is niets te vinden". De paling zeide: „Ga jij wandelen". Dat kind ging wandelen, het vond een oude foeja rok. Het keerde weer terug, al eten zoekende, het eten voor haar paling. Deze haar paling vulde den geheelen vischvijver. Haar paling zeide: „Vanwaar is die rok van je?" Het kind zeide: „Die heb ik gevonden". De paling zeide weer: „Waar heb je die gevonden? 't Is er toch geen die je hebt gestolen?" Het kind zeide: „Welneen!"

Toen haar eten weer op was, dat zij verzameld had bij haar moeder, stuurde de paling haar weer, hij zeide: „Ga weer je eten vragen bij je moeder". Bij hun huis weer gekomen, zei ze: „Moeder, geef mij eten!" Toen zeide haar moeder weer: „Vanwaar toch dat moederende kind?" Het werd weer te eten gegeven. Haar man zeide weer: „Laten wij dat kind gaan bespieden". Zij gingen inderdaad, het werd daar bij den vischvijver

gezien. Als het kind naar den weg keek, verborg zich haar vader weer.

Toen hij haar daar lag te bespieden, ging ze weer eten voor de paling zoeken. Daarna ging hij naar den vijver kijken. Hij zag, daar was een paling, de vischvijver was heelemaal vol. Vervolgens vertrok de man.

Het duurde niet erg lang, (of) het kind kwam, brengende eten voor de paling. Die man, thuisgekomen, zeide zijn vrouw: „Wat was dat?" De man antwoordde: „Een groote paling, die telkens stuurt om eten". De vrouw zeide: „Als dat kind komt, laten we het bedriegen, opdat wij haar paling vangen".

Het duurde niet lang of dat kind kwam werkelijk aan, de paling zond het om eten te gaan vragen, het zeide: „O, moeder, geef ons eten!" Ja; toen zij het lekker eten gaf in een schaal, zeide zij: „Laten wij gaan wandelen". Het kind zeide: „Ik ga eerst even gauw, ik keer echter gauw terug".

Toen ging ze werkelijk, ze zocht eten voor haar paling. Daar aangekomen, maakte zij haar paling wakker, het kind zeide: „Ik ga eerst, de menschen zeggen mij, dat we gaan wandelen". Dat kind ging inderdaad. Bij het huis der menschen gekomen, zeide het: „Waarheen wandelen wij?" Een oud mensch zeide: „O, wij gaan rotan-zoeken". Het kind zeide: „Ja". Toen gingen ze.

Zij gingen nu loopen naar het bosch. Zes bergen gingen ze over, vervolgens zeide de oude: „Weet je nog ons dorp?" Het kind zeide: „Ik weet het nog". Het kind informeerde weer: „Waarheen gaan we rotan-zoeken?" De oude zeide: „O, ginds!" Ze begonnen te loopen, toen kwamen ze weer aan een berg, het was de zevende berg. De oude informeerde weer: „Weet je je dorp nog?" Het kind antwoordde: „Niet meer". De oude zeide: „Hier kook jij, opdat ik ga rotan-zoeken".

Toen keerde de oude terug. Toen het donker was, informeerde zijn vrouw, zij zeide: „Waarheen hebt ge

ze gebracht?" De man zeide: „O, daar (heelemaal)". De vrouw zeide: „Weet ze niet meer hierheen terug te keeren?" Hij zeide: „Zij weet het misschien wel". De vrouw zeide: „Laten wij onze orders uitgeven".

Toen het goed dag was, deelden zij hun bevelen uit, zij verzamelden menschen. Ja; toen de menschen verzameld waren, zeiden de menschen: „Jullie hier voor een deel, nemen rotan mede". Zij vertrokken inderdaad, rotan medenemende. Bij den vischvijver gekomen, zagen ze inderdaad een paling, die heel den vijver vulde. Zij strikten hem uit den vijver, zij trokken hem op, gezamenlijk trokken zij hem, zij konden het niet. Het waren er tien die trokken, zij konden het niet. Toen alle menschen er waren, toen konden ze hem trekken. Nauwelijks aan land, kliefden zij hem, men doodde hem. Toen hij maar even dood was, deelde men hem in stukken, verdeelde men hem. Een stuk, twee menschen brachten het. Toen hij verdeeld was, gingen zij naar hun huis.

Thuis gekomen, kwam (ook) het kind aan. Het kind zag nog niets, direct ging het naar haar vischvijver. Het keek en keek, haar paling was daar niet meer; het zocht, het zag alleen nog maar zijn bloed. Het begon daar te huilen, vervolgens vertrok het naar haar vader, naar ze zeide om alleen zijn botten (nl. van de paling) te vragen. De menschen gooiden zijn kop voor haar door het haardgat. Zij haalde hem, zij gebruikte hem als ketting. Toen zij moe was hem als ketting te dragen, droeg ze hem in haar omslagdoek op den rug. Zij ging heen naar het bosch, zij liep naar het woud.

Het vond een huis, het zeide: „Ik vraag naar den jager". „Wat den jager betreft, die is zooeven vertrokken", antwoordde de eigenaar van het huis. Het begon weer te loopen, het vond weer een huis, het zeide: „Waarheen is de jager?" „Als je van den jager spreekt, die vertrok gisteren", antwoordde de eigenaar van het huis. Het ging weer loopen, het vond weer een alleenstaand huis; het vroeg weer naar den jager. De eige-

naar van het huis antwoordde: „De jager vertrok eergisteren". Het ging weer loopen, het vond weer een dorp, het vroeg weer naar den jager. „Als je van den jager spreekt, die vertrok drie dagen geleden". Het begon weer te loopen, het vond weer een dorp, het vroeg weer naar den jager. „Als je van den jager spreekt, die vertrok vier nachten geleden, dragende een gemsbuffel", antwoordde de eigenaar van het huis. Het ging weer loopen, vragende weer naar den jager. „Wat dien jager betreft, die ging vijf nachten geleden voorbij, een varken dragende". Het ging weer loopen, het vond een dorp en vroeg weer naar den jager. De eigenaar van het dorp antwoordde: „Als je van dien jager spreekt, die ging ginds heen, dragende mijn varken, zes nachten geleden". Het begon weer te loopen naar een ander dorp, vragende weer naar den jager. De eigenaar van het dorp zeide weer : „Wat den jager betreft, die ging ginds heen, dragende zes van mijn varkens; zeven nachten geleden ging hij". Het (kind) ging loopen, het zag een waringin en onder daar was het schoon geveegd, het zeide: „Ik vraag naar den jager". Het wachtte een antwoord, (maar) neen. Na eenigen tijd zeide een mensch: „Klim op". De eigenaar van het dorp zeide: „Veeg je oogen uit!" Het veegde inderdaad haar oogen uit, haar oogen zagen een huis. Toen zeiden haar grootouders: „Kom vlug hier, als ik het niet ben!" Het kind zeide: „Ik ben beschaamd". Toen zeide die in het huis: „(Behoeft) niet!" Toen klom het op. Opgeklommen, begon men voor haar te koken. Klaar met het eten, werd haar gevraagd, men zeide: „Breng je ook den kop van je paling mede?" Het antwoordde: „Ik breng (hem) mede". Men zeide: „Morgen ga je hem planten". Het werkte den grond goed om, toen werd hij geplant. Het sprak met hem af, het zeide: „Zeven nachten, (dan) kom ik naar je kijken". Het vertrok.

Thuis gekomen, vroegen haar grootouders: „Hoeveel bergen hier vandaan (is 't) waar hij geplant werd?" Het kind zeide: „Zeven bergen, zeven dalen. En ik heb met hem afgesproken, zeven nachten, dan ga ik kijken". Na zeven nachten ging het kijken. Het zag, (dat de grond) begon te barsten. Het zeide weer: „Zeven nachten, (dan) kom ik weer kijken". Na zeven nachten ging het weer kijken. Het zag, dat hij goed tot bladeren had. Het plukte twee goed-bladeren. Het zeide weer: „Na zeven nachten kom ik weer kijken".

Bij haar grootouders gekomen, zeiden zij: „Hoe zijn zijn bladeren?" Het kind zeide: „Hier zijn zijn bladeren, en nog zeven nachten, dan ga ik kijken". Na zeven nachten ging het weer kijken. Het vond reeds vier goed-bladeren. Het zeide: „Ik pluk je". Het plukte en ging weg.

Het ging weer wachten zeven nachten, vervolgens ging het weer kijken. Het vond reeds vijf bladeren. Vervolgens zong het: „Ik pluk je, die een paling zijt. Zeven nachten weer en ik ga weer kijken".

Na zeven nachten ging het weer kijken. Het vond zes bladeren. Het zong weer: „Ik pluk je, bladeren van een die paling is. Zeven nachten en ik kom weer kijken".

Na zeven nachten ging het weer kijken. Het vond zeven bladeren. Het zong weer: „Ik pluk je, palingbladeren".

Toen die groot was, ging het weer kijken, hij had reeds acht maal vier meter goed. Het zong hem weer tegen: „Ik pluk je, bladeren van een die paling is". Van toen af kon het er niet meer bij om te plukken, want hij was hoog. Het ging weer kijken, er waren negen bladeren. Het zong weer: „Beweeg heen en weer, die een paling zijt, opdat ik je plukke".

Zeven nachten nadien, ging het weer kijken. Het vond tien stuks weer. Ditmaal was de vlonder vol met goed. Vervolgens kreeg hij geen bladeren meer, hij

reikte tot aan den hemel. Het zeide weer: „Na zeven nachten kom ik weer kijken".

Na zeven nachten ging het weer kijken. Het vond hem vruchtdragende. Zijn vruchten waren als een citroen. Het zong weer: „Ik pluk je, beweeg heen en weer, die een paling zijt". Het plukte zijn gouden vruchten. Vervolgens ging het naar huis, het zeide: „Ik heb verlangen, grootouders; ik ben begeerig om te vertrekken". Haar grootouders zeiden: „Opdat je wat met je goed zult kunnen beginnen, moeten er honderd menschen worden verzameld". Het zeide hun: „Maken jullie je gereed, opdat we vertrekken".

Klaar met het gereedmaken, ging het weg. Bij haar huis gekomen, werd het goed onder de rijstschuur gelegd. Vervolgens zeide het: „Ga jullie heen!" Vervolgens ook vertrokken die menschen naar hun huis.

Aanteekeningen.

Bĕtaumo „afgeloopen, op".

No'oeba' „zij draagt het op den rug", st. *oeba'*.

Kĕkioe' „klein", geredupliceerde vorm van *kioe'*.

Nohoda „zij hing het op", st. *hoda*.

Bindoeroe, de naam van een plant.

Notoeḷi „hij spoedt zich er heen", st. *toeḷi*, Bad. *toe'oeḷi*.

nTenĕ „nog".

No'oeḷu „hij liet neer", st. *oeḷu*, Bad. *oeḷoe*.

Nopoponindioe „hij baadde het er mee, hij gebruikte (zijn staart) om er het kind mee te baden". Stam *ndioe*, Bar. *rioe*, Bad. *doi*.

Nopoiome' „hij deed (de staart) in den mond", st. *ome'*, vgl. Bad. *hoeme* „uitwendige mond", en *ame'* „slikken".

Nowaḷi „hij maakte er van", st. *waḷi* „worden, gebeuren"; lett. beteekent *nowaḷi* „hij deed worden".

Omi' „borst, melk", Bad. *oemi'*.

Nohĕri „hij hoort het", st. *hĕri,* Bad. *hadi;* vgl. hetgeen in M. en S. gezegd is over *mampehadingi.*

Nopopainoe „hij deed drinken", st. *inoe,* Bad. id., Nap. *enoe.*

Mewowiri' „babbelen", st. *wiri',* vgl. Bad. *biri'* „snot" en *bire* „schuim", dus zóó praten, dat „het speeksel uit den mond komt". *Mampowiri'i* „berispen, sputteren tegen".

Motoempapa' „voorover liggen", st. *papa'.*

Menĕndae „kruipen", van *mendae,* st. *ndae* met infix -*ĕn*-, Bad. -*an*-.

Motengka' „loopen", st. *tengka'.*

Timpahĕhuramo „komen te zitten", zooals een klein kind, dat telkens opstaat en weer neervalt. St. *hura* „zitten", Bad. *hoeda. Hĕhura* is de geredupliceerde vorm van *hura.* Verder nog het samengestelde voorvoegsel *timpa*- waarvan *ti*-, soms *he*-, Bad. *te*- het accidenteele aangeeft.

Longka' „provisie-vat". Dit is een uitgeholde boomstam, of een vat van boombast, waarin men mais of rijst doet. Gewoonlijk staat het onder het huis.

Mendoeoe-ndoeoe „gedreun" van 't loopen, st. *ndoeoe.*

Kowata „sawahdijkje", st. *wata.* Vgl. *wata* „lichaam, omgevallen boomstam".

Woehoe' „wel, bron".

Melua „te voorschijn komen", vgl. Bad. *moḷoea* „braken, uitspuwen".

Popae „sprinkhaan", st. *pae. Popae* is weer de geredupliceerde vorm.

nTile, hoog siergras, Bad. *tile.*

Noepowiwi-wiwi „om jezelf te omwikkelen, opdat je jezelf daarmede omwikkele", st. *wiwi,* Bad. *wewe.* Vgl. *piwi* „schaamgordel", Bad. *pewe.*

Doko' „begeerig, trek hebben in", vgl. Bes. *tandoko'* „luchtpijp". Leb. evenzoo.

To kaino-ino' „die steeds maar moeder *(ino')* roept, die maar ligt te „moederen".

Mampoe „verbrand".

Karoe' „korst van aangebrand eten", Bad. *kaoe'*.

Wolo „gat in den haard", Bad. *tambolo*.

Noroeroe' „hij verzamelt", st. *roeroe'*, Bad. *roro'*.

Momoemboeoe-mboeoe „dreunen", st. *mboeoe* met het omgezette infix *-oem-*.

Perĕrĕ'ĕnamoe „uw banddoek *(perĕrĕ'ĕ)*", st. *rĕ'ĕ*, wanneer zonder praefix of suffix gebruikt *ra'a* „bloed", vgl. Mal. *darah*.

Mokodoro-doro „wandelen", Bad. *modoo-doo'*.

Hingkoraraimo „heelemaal gevuld", st. *rai*. Vgl. Bad. *koeporai* „ik ben verzadigd van", lett. „ik heb tot vulling".

Noenako „jij steelt het", st. *nako*. Vgl. *mantako* „'s nachts opblijven, gaan kijken naar"; eig. „naar iets toegaan om een wensch vervuld te krijgen, iets mede te nemen".

Norumba' „hij zendt, stuurt", st. *rumba*. Vgl. Bad. *rimba'* „opdrijven".

Ningawoe „beloerd worden", lett. behinderlaagd worden, st. *gawoe*, vgl. Bad. *kawoe*.

Lala „weg", Bad. *rara*.

Mampali' „zoeken", st. *pali*, Bad. *peli*.

Kamboeri „later, daarna", st. *boeri*.

Bihi' „nauw", niets meer bij kunnen.

Nohoeli-hoeli' „hij keerde telkens terug, hij herhaalde", st. *hoeli'*, Bad. *hoele'*.

Takira-kira „wij bedriegen het", hier „laten wij het bedriegen", st. *kira*.

Tabo' „nap".

Nopopehĕriamo „het deed ontwaken", st. *hĕri*.

Toponindi „oude, volwassene", st. *nindi* „innerlijk"; *toponindi* is dus iemand die innerlijk heeft, die nadenkt.

Me'oei „rotan zoeken", st. *oei*, Bad. *oewe*.

Lopo „bosch", Bar. *jopo*.

Biri' „berg", Bad. *boeloe'*.

Wowinimo „het was nacht", geredupliceerde vorm van *wini*, Bad. *wengi* „nacht".

Ino'o „daar, ginds", Bad. *indo'o*.

Mohawa' „regelen, bevelen".

Morampoe „verzamelen, bijeenbrengen".

Mampohinaḷu „aanhalen, even afslaan om ergens wat te gaan halen, om dat tegelijk (*hinaḷu*) te kunnen medenemen".

Hidoepa' „bijeen komen, ontmoeten", st. *doepa'*.

Boeha' „vol".

Ropewa' „zij strikten hem", st. *pewa'*.

Rohĕriaki „aan land trekken, optrekken uit een dieper gelegen plaats", st. *hĕri*, Bad. *sore*.

Robia' „zij kunnen", st. *bia'*.

Lĕri „land", in tegenstelling van „water", Bad. *lore*.

Robeho „zij splijten hem", st. *beho*.

Bokoe' „stuk"; hij (men) breekt hem in stukken, *nobokoe-bokoe'*.

Nodoḷa-doḷa' „hij verdeelde", st. *doḷa'*.

Handoa „niet".

Hamboa „niet".

Woekoe „been, bot", Bad. *boe'oe*.

Nopoḷawoeḷoe „zij heeft als halsketting", st. *lawoeḷoe*, Bad. *awolo*. Vgl. *awo*, de koperen ringen, die men vroeger om hals en schouders droeg.

Wana' „woud".

Hĕngkĕ inia „zooeven", Bad. *hangko inina*.

Iwinia „gisteren".

Rominia „eergisteren".

Ihi taloe „vooreergisteren".

Ĕnoea „gemsbuffel".

Malentoe „op den rug dragen", st. *lentoe*.

Noenoe' „waringin".

Mĕngkĕlĕhimo „schoon, zonder vuil, opgeruimd", st. *kĕḷĕ*, Bad. *kaḷe*.

Niwewoeki „veeg jij uit (je oogen)", st. *wewoe*.

Kĕlĕhi „vlug".

Ihoe'a „gij (*i*, beleefde vorm) plant hem", st. *hoe'a*.

Nobangkaḷi „zij patjolde af".

Notipa' „zij sprak af", „stelde den tijd op", st. *tipa'*.

Loke' „dal, ravijn".

Merĕrĕta' „gebarsten", gereduplíceerde vorm van *rĕta*.

Motawe' „bladeren hebben".

Noroepoe' „zij plukt", st. *roepoe'*, Bad. *poepoe*.

Merompepa' „twee stuks", st. *pepa'*, classificeerend woord voor platte dingen.

Noḷina „zij zingt", st. *lina*, Bad. *linga*.

Kodingkao'-kodingkao'a „hoe langer hoe hooger (*dingkao'*)".

Oewaḷu „acht".

Baḷa'. *Habaḷa'* is 4 meter katoen.

Nodongke' „hij komt totaan", st. *dongke'*.

Morambue-mbue „heen en weer, op en neer bewegen".

Lĕntĕri „vloer, vlonder", Bad. *asari*, Mal. *lantai*.

Hingka' „plotseling, ineens", Bad. *hangka'*.

Ewa „gelijk, als".

Lengke'a „citroen".

Popundamo „ik ben verlangend", st. *punda*, Bad. *poenda*.

Nipohampĕ „wat met iets doen", st. *hampĕ*, de intense vorm van *hapĕ* „wat", Bad. *apa*.

Boeho „rijstschuur".

6. LĔḶITANA HI MENTORO'.

Mohantambimo To-i-Lowa. Noti'imo ponianana: „Hakomo kĕi, pewaliki potiwoeanta. Angkana, modeda'ko, me'hiĕḷu-ĕḷu hĕi konondewa, toḷoe mini, ukĕmo."
Kohupa'namo i panianana, noti'i, ukĕmo. Akomo no'ele towĕwe'ĕ hantambina, noti'i. „Handoa' ukĕ, handoa' niwĕḷihi." Konoti'inamo toma'ani: „Ikĕmiromo pa-

ngkaka, ingke' akoromo koewëḷihi." Konodia'namo toḷooe. Akomo towëwe'ë mowëna pangkana ma'anina.

Iloemboe laḷa, nokohidoepa'kimo ule, noti'i ule: „Ane haoewa'ko dimbë mampelamba'i'a, koe'ëkamoko." Konopelamba'inamo toḷooe. Noti'i towëwe'ë: „Akoki mowëna pangkana ma'aningkoe." Noti'i ule: „Tëdëhimo'i. Angkana wae pangkana poriakimo i laḷa." Konoti'inamo ule: „Hoemëimoko moḷamba'." Pelamba'namo towëwe'ë, hialumo iloemboe laḷa ma'anina. Konoti'inamo toma'ani: „Pe oembëra topongkëmi pangkakoe!" Konotuntuninamo.

Ha'i morue-rue, nohua pangkana iloemboe laḷa, hëni'i nohua laḷana ule, meloke'mo. Noti'i toma'ani: „Oeoe, ane koedongke' ule tëie', koetobai!"

Heboentamo ule i Dodoḷo, nopantaoe'kimo ule tëie' towëwe'ë, motoentoe oewai ngkode', mënta'oe' toḷooe, hampai-mpai'na hiroehoemo i tahi'. Konopowoetenamo toḷooe, pitoe ando poḷa' pitoe mini, hëni'i dongka' i hamaḷina tahi'. Konoti'inamo ule: „Akomoko ilaḷi tambi, akoemo ilua'na." Noti'i wo'o: „Hëi de hohoembëi, motioe' këi wo'o? Ane dimbëko, akoko koepataoe'kiko boë'." Noti'i towëwe'ë: „Mërëmi!" Nopenanihaki hina'ina hingki' moana'. Konoti'inamo: „Koedia'mo ako mampataoe'kiko boë', ane noepaḷi' toekoe woi'." Konodia'namo mekahi ilaḷi woi' pitoe nto'a poḷa' pitoe mbula.

Rominimo toḷooe, hëni'i moana' towëwe'ë. Konoti'inamo i o'ana': „Koendioeko, o'ana', mototomi'ko. Koendioeko, o'ana', metoempapa'ko. Koendioeko, o'ana', me'o'ae'ko. Koendioeko, o'ana', motengka'ko, timpahurako. Koendioeko, o'ana', mehilëḷaiko. Koendioeko, o'ana', mepopiwiko. Koendioeko', o'ana', pebia'ko meloti." Konoti'inamo ino'na: „Hohi'ki moḷai." Noti'i womo: „Koendioeko, o'ana', pebia'ko mobaḷa' lemba." Konodia'namo metëwi, hëni'i nobaḷa', ro'ando nobaḷa'. Ukëmo, akomo noti'iki ino'na: „Waḷi'mo'i." Noti'i ino'na: „Tambi'imo." Kowaḷina tëie', ako nopanti'iki'i ino'na. Nohëni' ino'na: „Piho' nirodi' nipaiwoemboena." Noroa

mpoe'oe piho'na, noporia i wombo'na lembana. Ukĕ tĕie', noroeroe'mo mĕ'iĕna, hĕni'i noporia pe laḷi duĕna. Ukĕ tĕie', nodia' hoemĕi moḷemba maoere' oewai.

Dongka' i Manoewana, hiroehoe wo'o ule i tambira. Konoti'inamo ule: „Na', Mentoro'." Ako no'ele-ele, ĕ timĕ lu ito'o; nomonto-montomo oemĕ'na. Kopeteti-'inamo hampoḷoemboe ḷani'. Hĕni'i noti'i wahe'e: Keha-po'i mampelaḷi winti, kanako koedongke'." Petoti'ina tĕie', hetoempĕiki i Manoewana.

Petoti'inamo, hampiha hetoempĕiki womo i woemboe lemba. Ito'omo piho' nita'i. Kohetoempĕha'na tĕie', ba-ha'mo doko'na notai', hĕni'i mĕbokoe' doko'na. Noro-di'mo o'ana' toetoe'na, hĕni'i dongka' i Dodoḷo, hĕni'i ako mengkĕhĕri pe lĕri hintaḷi'ino'. Poḷairamo mone' pe Bangko', akomo i Lowa. Kato'o, motinoewoe'mo rea'.

Vertaling.

HET VERHAAL VAN MENTORO.

Een To-i-Lowa huwde. Zijn schoonvader zeide: „Ga, maak (voor ons) een zaaibed. Maar, je moet in 't donker loopen, 's morgens heel vroeg en 's avonds, drie nachten, (dan moet) het klaar zijn".

Bij zijn schoonouders gekomen, zeide hij dat het klaar was. Zijn vrouw ging kijken, zij zeide: „'t Is niet klaar, 't is niet afgemaakt". Toen zeide de man: „Breng mijn eten maar, opdat ik het af ga maken". Toen ging hij.

De vrouw ging het eten voor haar man brengen. Onderweg ontmoette zij een slang, de slang zeide: „Als je mij niet wilt berijden, eet ik je op". Toen ging zij haar berijden. De vrouw zeide: „Laten wij gaan brengen het eten voor mijn man". De slang zeide: „Laat dat maar. Maar zijn eten leg dat op den weg". Toen zeide de slang: „Kom op mij zitten". Toen de vrouw op haar reed, was tegelijkertijd haar man op den weg.

Toen zeide de man: „Waar is de brengster van mijn eten!" Toen volgde hij haar.

Het duurde niet lang, (of) hij vond zijn eten op het midden van den weg, vervolgens vond hij den weg van de slang, hij was uitgehold (nl. de weg). De man zeide: „O, als ik die slang bereik, ik hak op haar in."

In Dodolo neergekomen, bracht die slang de vrouw, volgende de groote rivier, zij gingen stroomafwaarts, het duurde even (alvorens) ze aan de zee waren. Toen ze daar aankwamen, kwamen ze weer na zeven dagen en zeven nachten aan de andere zijde der zee. Toen zeide de slang: „Ga jij in huis, ik (ga) er onder". Zij zeide ook: „En hoe nu, zal ik gemeenschap met je hebben? Als je wilt, ga ik je een varken brengen". De vrouw zeide: „Het is goed!" Zij dacht, dat haar buik zou baren. Toen zeide ze (de slang): „Ik haal een varken voor je, als je aardluizen zoekt". Toen begon zij (nl. de slang) in de aarde te dringen, zeven jaren en zeven maanden.

Twee nachten was zij weg, toen de vrouw baarde. Toen zeide ze tot haar kind: „Ik baad je, kind, zuig. Ik baad je, kind, lig op je buik. Ik baad je, kind, loop op handen en voeten. Ik baad je, kind, loop hard. Ik baad je, kind, draag een schaamgordel. Ik baad je, kind, je kunt hout halen". Toen zeide zijn moeder: „Laten we gauw vertrekken". Zij zeide weer: „Ik baad je, kind, je kunt een prauw disselen". Toen begon het (een boom) om te kappen, vervolgens disselde het, twee dagen disselde het. Klaar er mede, ging het zeggen tegen zijn moeder: „Ik ben klaar". Zijn moeder zeide: „Bouw er een huisje op". Toen dat klaar was, ging hij het zijn moeder zeggen. Zijn moeder antwoordde: „Haal een zwaard om op de nok gelegd te worden". Hij haalde inderdaad zijn zwaard, legde het boven op de prauw. Toen dat klaar was, verzamelde hij zijn gerei, vervolgens legde hij het

in de prauw. Toen dat klaar was, ging hij varen stroomopwaarts.

In Manoewana gekomen, kwam ook de slang in hun huis. Toen zeide de slang: „Hei, Mentoro'!" Hij ging kijken, daar was slechts een luis; zijn vader (nl. de slang) drukte haar dood. Toen ging hij (nl. de slang) staan halverwege de lucht. Vervolgens zeide hij aldus: „Al ga je in een steenrots, dan krijg ik je toch!" Toen hij ging staan, kwam hij terecht in Manoewana.

Toen hij ging staan, kwam weer een deel terecht op de nok van de prauw. Daar werd het door het zwaard gesneden. Bij zijn neerkomen daar, sneed het (zwaard) hem in den hals, vervolgens was zijn strot in tweeën. Het kind haalde zijn hoofd, vervolgens kwam het te Dodolo, vervolgens gingen moeder en kind aan land. Toen klommen ze weer op naar Bangko, ze gingen naar Lowa. Toen „verzamelden ze levenskracht" daarboven.

Aanteekeningen.

Mentoro', een eigennaam.

Poniana „schoonouders".

Angkana „maar", Bad. *agaiana*.

Modeda' „in 't duister loopen", st. *deda'*.

Mehi'ĕlu „vroeg"; *mehi'ĕlu-ĕlu* „zeer vroeg", st. *ĕlu*.

Konondewa „avond", lett. „de tijd der geesten, *dewa*", hoewel *dewa* voor geest, god niet meer in 't dagelijksch leven wordt gehoord.

Niwĕḷihi „hersteld worden", st. *wĕḷi, waḷi* (zie boven).

Mowĕna „brengen", st. *wĕna*.

Tĕdĕhi „laat gaan", st. *tĕdĕ*, Bad. *toda*.

Poriaki „leg het voor hen neer", st. *ria, dia*.

Hi'aḷu „gelijk, tegelijkertijd".

Motuntuni „iemand achterop gaan", st. *tuntu*.

Heboenta „neer komen te vallen", Bad. *teboesa*.

Menta'oe „stroomafwaarts gaan", Bad. *mosaoeroe.*

Hohoembĕi „hoe is het nu".

Motioe „coire", in 't dorp Leboni *mowe'a,* lett. „omgang met een vrouw (Bar. *we'a*) hebben".

Nopenanihaki „zij dacht er aan".

Hina'i „buik", st. *ha'i,* Bad. *ta'i,* met infix *-in-.*

Hingki', aanwijzer van het futurum „zal".

Toekoe „luis", een omzetting van het Bad. *koetoe.*

To'a „jaar", Bad. id., Mal. *tahoen.*

Bula „maan, maand". Wordt alleen zoo in samenstellingen gebruikt, anders *wula.*

Metotomi' „zuigen", st. *tomi',* vgl. Bad. *petomi'a* „tepel".

Me'o'ae' „op handen en voeten loopen", vgl. *menĕndae,* st. *ndae* „kruipen".

Mehilĕlai „hard loopen".

Lemba' „prauw".

Metĕwi „omhakken", st. *tĕwi,* Bad. *tiwi.*

Piho' „zwaard".

Me'iĕna „zijn gerei *(me'iĕ),* gereedschap".

Maoere' „stroomopwaarts gaan".

Dongka' „aankomen".

Manoewana, de naam van een thans verlaten dorp in Bada'. De bewoners van die plaats stichtten een nieuw dorp, Roende genaamd.

Na', een aansporend woordje.

E tumĕ „luis", Bada' *toema.*

Nomonto-monto „hij wreef dood".

Metoti'i „overeind staan", st. *ti'i.*

Hampoḷoemboe „halverwege".

Mampelaḷi „zich verbergen in", lett. „zich ergens in begeven", st. *laḷi* „innerlijk".

Winti „steen".

Hetoempĕha „weggeslingerd".

Hampiha „één keer".

Woemboe „nok".

Mengkĕhĕri „zich naar boven begeven", st. *hĕri*, Bad. *sore*. Zie ook boven.

Mone „opwaarts".

Hintaḷi'ino' „moeder en kind".

Bangko, naam v.e. dorp. Dit dorp lag toen nog op een berg, Biri' Bangko.

7. TO HAMBOKO TO-I-LOWA TO RODUE.

Ha'i mohohai, moana'mo hantambina, toma'ani haduĕ, toma'ani ana'na.

Ha'i wo'o mohohai kato'o, moana' womo haduĕ. Kode'mo o'ana' tĕie', akomo mampaḷi' manangka' pe Pada Kaḷoto'. Woetemo, nopaḷi laḷara. Ropaḷi', haoewa' rohua.

Lule'mo mampaḷi, medodoë'mo i toempoe tambi. Pohĕri tohawi', hĕi meitĕnĕ: „To hapĕ kĕi?" Roti'i: „To-i-Lowaka hoemĕi, hoemĕika mampĕhĕrĕmoea korebami ihe'ẹ kĕi." Hĕni'i me'o'aimo tohawi' i tĕkĕi. Pehĕrimo, roti'imo: „To hapĕ kĕi too?" Noti'i: „To-i-Lowaka." Hĕni'i niwea' wamba'. Ukĕ tĕie', nidodoë'mi hako momama'. Mehĕrimohi hako pe tambi.

Nitĕnĕimohi: „Hapĕ toengkaiami hoemĕi?" Noti'imo: „Hapĕ re'i wo'o toengkaiaki! Hoemĕika mampĕhĕrĕmoea ana'mi ihe'e." Ukĕmo momama, mehĕrimo pe kĕtoeruana tĕkĕi. Tokĕḳa' mehĕrimo pe hinee'. Kenipopehĕri totoeari i tohie' ha'i noḷei. Ukĕmo tie', noti'i wahe'e: „E, tokĕka'na moḷaimo ndewo'o; wini[2] mohampĕ motengka'. Ukĕmo noti'i wato'o, noroamo baḷo to hingki' nopohoeḷoe'. Noti'i wahe'e: „Ihe'emoko, kĕka'na, hoemĕiko i tangko' mo'ele hoeḷoe'koe". Mengkĕhooemo kĕka'na mĕngkĕmi pomama'ana, hĕni'i mohura. Noti'imo toearina wahe'e: „Ane pide'i hoeḷoe'ka, hĕi maki' wo'o hoeḷi', nodapa'a bĕkĕlu; ane pide mpaḷioe-ḷioe, noroko'a poni'."

Nodia mpoe'oe motengka' toḷooe; pitoe loke' naḷioe poḷa' pitoe biri'. No'ele-ele kĕka'na, hoeḷoe'na toearina pide mpaḷioe-ḷioemo. Hĕni'i meliha' pe tambi, ako mo-

roa pomama'ana, hinte' labana, piho'na, lai'na. Hěni'i mehilai metuntu. Hako nohua hamomolo' wotanaromo. Toetoe'na tolooemo nokěmi poni'. Notuntunimo; pitoe 'loke', pitoe biri' nolioe, hakomo mone' pe biri'na. Hoembo'mo pe biri'na, memone'mo pe loti, mepopanto i popada. No'ele-ele le'omo to moroko' toearina. Mengkěhooemo kato'o, hakomo mompali' keměrěmiana petoti'ana i biri'na pe 'loemboena, hakomo mangkoereoe i toa' to le'o. Pehěriramo noti'i wahe'e: „Poni' hie' hoeměi mantako." Metoti'imohi rea', hěni'i rodia' memehakoe'. Nohakoe' to haděduě, nohingki' looe. Hěni'i nohakoe' to wěri', limě mpoeloe' to moroa hampiha. Nodia' womo memehakoe', limě mpoeloe wo'o hampiha nohakoe'. Ukě těie', nopali' koli' toetoe'na hie'na. Hori[2] nipekohoiki koli' toetoe'na hie'na i labara. Ně'iwi' kato'o molaimo mahoeli, hako nohua toearina moili'mo. Hěni'i noti'i: „Koepohapěmoko deali, be, tomoili'moko?" Nohěriakimo ka lamara' i lěri, hěni'i nopoděkiki koli' toetoe'na hinee'na, ingke' bate'na toewoe'. Ukěmo nopoděkiki, nopoetoe'mo wuda. Nopoleba'mo iě ito'o. Mohoengkěi womo hampiha nirondo koli toetoe'na. Ukěmo těie, nidodoë'ki'mo sangkena to metotio, tampa'na ělupa', nihodamo labana, hinte' piho'na i ohoana. Notiomo čiupa' tanoeana'na, mearomo, mangkoereoe. Noti'i kěka'na: „Tie' intoe katoewoe'moe, kena ha'iě akoe mampatoewoe'ko. Mangkědělěhimoko', molaimoki pe Lowa." Rodia' molai. Woetemohi, motinoewoe'mo.

Vertaling.

DE TWEE LOWA'SCHE ECHTELIEDEN.

Het duurde niet lang, (of) zijn vrouw baarde, het was een jongen, een jongen was haar kind.

Weer niet lang daarna baarde ze er weer een. Toen die kinderen groot waren gingen ze er op uit om sexueele gemeenschap te oefenen in de Kaloto-vlakte.

Daar aangekomen, zochten ze naar een gelegenheid, zij zochten, zij vonden die niet.

Moe van 't zoeken, riepen ze tot den eigenaar van een huis. Een slaaf werd wakker en informeerde: „Wat zijn jullie voor lui?" Zij zeiden: „Wij zijn die van Lowa komen, wij komen vernemen naar de berichten bij jullie." Toen wekte de slaaf de edelen. Toen ze ontwaakt waren, zeiden ze: „Wat zijn jullie voor lui?" Zij zeiden: „Wij zijn To-i-Lowa". Vervolgens werd de deur geopend. Toen dat afgeloopen was, werden ze geroepen om te pruimen. Ze gingen naar boven in het huis.

Hun werd gevraagd: „Wat is jullie bedoeling met hierheen te komen?" Ze zeiden: „Wat zou onze bedoeling zijn? Wij komen vernemen naar jullie kinderen hier". Klaar met het pruimen, gingen ze in de slaapplaatsen der edelen. De oudste klom op bij de jongste. Toen men de jongste bij de oudste zou doen, wilde hij niet. Toen dat afgeloopen was, zeide hij aldus: „Hei, oudere broer, ik vertrek nu; wat heeft het voor nut iederen nacht te loopen (op pad te gaan)?" Toen hij dat gezegd had, haalde hij bamboe die hij als fakkel zou gebruiken. Hij zeide aldus: „Blijf jij hier, oudste broer, kom naar mijn fakkel zien op de galerij". Zijn oudste broer kwam er uit, zijn pruimsel medebrengende, vervolgens ging hij zitten. Zijn jongere broer sprak aldus: „Als mijn fakkel dooft en weer opvlamt, dan zal mij een buffel achterna zitten; als hij in eens goed dooft, dan zal mij een sneller dooden."

Hij ging nu inderdaad aan 't loopen; zeven dalen ging hij over en zeven bergen. Zijn oudste broer zag, dat de fakkel van zijn jongste broer in eens uitging. Vervolgens sprong hij zijn huis binnen om zijn pruimsel te halen, met zijn schild, zijn zwaard, zijn speer. Vervolgens liep hij hem hard achterna. Hij vond slechts een hoop, dat was zijn lichaam. Zijn hoofd was weg, de snellers hadden het meegenomen. Hij ging ze achterna; zeven dalen, zeven bergen ging hij over, toen be-

klom hij zijn berg. Boven op zijn berg gekomen, klom hij in een boom, hij zag neer op de vlakte. Hij zag degenen die zijn jongere broer gedood hadden, slapen. Hij daalde toen af om te zoeken een goede standplaats op den berg in 't midden, hij ging den krijgskreet aanheffen naar de slapers. Toen zij ontwaakten, zeide hij aldus: „Snellers, komt hier". Zij stonden daarboven op, toen begonnen ze elkaar te speren. Iemand gooide met een speer, hij weerde ze áf. Toen speerde hij er veel, het waren er vijftig, die hij in één keer speerde. Hij begon weer te speren, vijftig weer in één keer speerde hij. Toen dat klaar was, zocht hij de schedelhuid van zijn jongere broer. Ieder had wat van de schedelhuid van zijn jongere broer aan zijn schild bevestigd. Hij zocht ze uit en keerde terug, en vond zijn jongere broer met wormen. Toen zeide hij: „Wat zal ik je doen, vriend, jij die onder de wormen zit?" Hij verwijderde hem van het buffelpad, vervolgens hechtte hij de schedelhuid van zijn jongere broer weer aan elkaar, zoodat hij weer als vroeger was. Toen hij klaar was met het aan elkaar hechten, bond hij het (gehechte hoofd) in goed. Hij liet hem daar rustig liggen. Een keer deed hij het weer open, zijn schedelhuid was gelitteekend. Toen dat afgeloopen was, riep hij allen die bijten (kunnen), tenslotte een duizendpoot, zijn schild werd opgehangen aan zijn zijde, zoo ook zijn zwaard. De duizendpoot beet in zijn kruin, toen stond hij op, hij hief den krijgskreet aan. Zijn oudere broer zeide: „Dàt is je leven, als ik je niet levend gemaakt had! Maak je gereed, we gaan naar Lowa." Zij vertrokken. Aangekomen, verzamelden ze levenskracht.

Aanteekeningen.

Manangka' „besluipen, op handen en voeten zich voortbewegen", hier coire.

Medodoë' „roepen", gereduplicee rde vorm van *doë*.

Tohawi' „die slaaf is, slaaf", st. *hawi'*.

Kareba „bericht".

Me'o'ai „wekken", geredupliceerde vorm van *ai*.

Niwea' „geopend worden", st. *wea'*.

Wamba' „deur", Bad. *baba'*, Taw. *wombo*.

Momama' „pruimen".

Toengkaiami „uw bedoeling", st. *toengka'*, Bad. *toengga*.

Ketoerua „slaapplaats", st. *toeroe* „liggen", Bad. *toeroe*.

Tokĕka „oudere broer of zuster", st. *kĕka*, Mal. *kakak; tokokĕka* „de alleroudste broer of zuster".

Hinee' „jongere zuster"; *tohinonee'* „de allerjongste zuster".

Totoeari „jongere broer", st. *ari*, Bad. *adi*, Mal. *adik; totoeari-ari* „de allerjongste broer".

nDewo'o of *ndewĕwĕ'ĕna* „nu".

Hintoedĕ „straks", „zoo dadelijk".

Balo „bamboe", vgl. Bad. *balo'*.

Hingki', de aanwijzer van het futurum, „zal".

Hoeloe', Bad. *hoelo* „hars, harsfakkel", fakkel in 't algemeen.

Tangko' „galerij, uitbouw".

Pide' „uitgebluscht".

Maki' „vlammen, branden".

Nodapa'a „hij vervolgt mij, hij zit mij achterna", st. *dapa*.

Hamomolo' „één hoop", st. *molo'*, Bad. *bolo'*.

Wota, Bad. *wata* „lichaam".

Toetoe' „hoofd".

Mepopanto „op neer zien", st. *panto*.

Petoti'ana „zijn standplaats", st. *ti'i*, Bad. *tede'; metoti'i* „overeind staan".

Mongkoercoe „den krijgskreet aanheffen".

Mengkĕhooe „zich afwaarts begeven, afdalen".

Rea' „boven".

Nohingki' „hij weerde af".

Hori-hori „ieder", Bad. *hore-hore.*

Nipekohoiki „gehecht, gehangen aan", st. *hoi'*, Bad. *toë'.*

Nĕ'iwi' „hij zoekt uit", st. *iwi'.*

Moili' „met wurmen".

Lamara, Bad. *lambara* „buffelpad", st. *lamba'* „hoeden van dieren", lett. berijden.

Nopodĕkiki „hij hechtte vast, hij plakte op", st. *dĕki.*

Nopoetoe' „hij pakte in", st. *poetoe',* Bad. *poto'.*

Nopoleba' „rustig laten liggen".

Mohoengkĕi „opendoen, openen", st. *hoengkĕ,* Bad. *hoengka'.*

Nirondo „van litteekens voorzien".

Metotio „bijten", st. *tio.*

Ĕlupa' „duizendpoot", Bad. *alipa.*

Oho „rib", *i ohoana* „aan zijn zijde".

Mearo „opstaan".

Een en ander over Pélog en Sléndro

door

J. Kunst en R. Machjar Koesoemadinata.

„Immerhin tun wir gut daran, zu bedenken, dass unser abendländisch westeuropäisches Tonsystem wohl etwas sehr Bedeutsames und in seiner Art Grossartiges, aber doch ebenso zweifellos nur einen Zweig am Stamme der menschlichen Musikkultur darstellt."

(Paul Bekker, Musikgeschichte als Geschichte der Musikalischen Formwandlungen, blz. 21/22.)

De Javaansch-Balische muziek maakt gebruik van twee toonstelsels (Soend. *rakitan*). Deze worden onderscheiden als *pélog* (Soend. *pèlog;* Bal.: *saih pitoe*) en *sléndro* (Soend.: *salèndro;* Bal. *saih lima*) [1]. Beide stelsels hebben vermoedelijk een gemeenschappelijken oorsprong, doch hebben Java en Bali op zeer ver uiteenliggende tijdstippen bereikt; pélog zal wellicht reeds tegelijk met de voorouders der huidige Javanen en Baliërs zelf op deze eilanden zijn gebracht, sléndro eerst

[1] De term *saih lima* wordt echter tevens gebruikt voor de *vijf*-tonige pélogreeksen.

[2] Vgl. Von Hornbostel, „Musikalische Tonsysteme" (in Geiger und Scheel, Handbuch der Physik, Band VIII blz. 425 v. v.) §§ 8 t/m 11.

veel later, vermoedelijk pas in de 8ste eeuw n. Chr. [1]), zijn intrede op Midden-Java en daarna in West- en

---

1) Vgl. Kunst, „Bali" I blz. 166 v. v. Wel is naar aanleiding van jongere onderzoekingen — met name die van Dr. Stutterheim (zie diens „A Javanese Period in Sumatran History (1929)) — de vraag gerezen of men in de 8ste eeuw niet in plaats van met eene overheersching van Sumatra over Midden-Java, juist andersom, met een tijdelijke hegemonie van het oude Mataram over het Palembangsche rijk heeft te rekenen.

Dat in dien tijd een versterking van het — blijkens het Mahayanistisch karakter ervan, uit Sumatra afkomstige — Hindoe-element en daarmede een cultureele opbloei op Java valt waar te nemen, wordt — ondanks zijn andere zienswijze op de toenmalige politieke verhoudingen — ook door Dr. Stutterheim erkend (TBG LXVII blz. 215 en op. cit. passim). Vgl. ook Prof. Krom in zijn artikel „Het Hindoe-tijdperk" in Colijn-Stibbe's „Nederlandsch-Indië" 3de dr. dl. I (1929) blz. 264: „Het is niet duidelijk, hoe precies de politieke relatie (van Java) met de Sumatraansche Çailéndra's is, doch de cultureele invloed van het groote rijk Çriwidjaja valt niet te miskennen".

De hypothese *gamelan saléndro* = *gamelan Çailéndra* wordt derhalve door de nieuwe voorstelling van zaken allerminst aangetast, integendeel versterkt. Immers, wanneer de Çailéndra's in die periode op Java-zelf hun zetel gehad hebben, is de mogelijkheid, dat een tijdens hun heerschappij op het eiland bekend geworden toonstelsel hun naam is komen te dragen, eer grooter dan kleiner geworden.

Niettemin merken J. S. en A. Brandts Buys in hun laatstverschenen verhandeling („Djawa" VIII blz. 241) op, dat de hypothese, die sléndro van Çailéndra afleidt, onhoudbaar moet worden geacht, wanneer Dr. Stutterheim mocht slagen in het bewijs zijner veronderstelling, dat zekere mate van historische continuiteit het Mohammedaansche vorstenhuis van Mataram aan het geslacht der vorsten van het oude Hindoe-Javaansche Mataram verbindt.

Het is ons niet duidelijk, hoe de genoemde auteurs, op grond van Dr. Stutterheim's hypothese, tot deze opvatting zijn gekomen.

Overigens is bedoelde hypothese nog geenszins bewezen, als kan blijken uit Dr. Bosch' bespreking van de brochure „A Javanese Period in Sumatran History" in TBG LXIX blz. 135 v. v.

Ten aanzien van mogelijke taalkundige bezwaren tegen de bovenvermelde gelijkstelling zijn de deskundigen het nog altijd niet eens.

Oost-Java en Bali hebben gedaan. Het is dus rationeel, dat wij eerst een uiteenzetting van het pélogstelsel geven.

I.

Het pélogstelsel (Soend.: *Rakitan pèlog*).

A. De Soendalanden.

5-tonige oerschaal. De oorspronkelijk pélogschaal [1]) — de oerschaal (tab. I schaal 0 zonder de met O aangegeven tonen) — kent vijf toontrappen (Soend. *hambalan, tahapan sora*, Jav. *wilah*) in het octaaf (Soend. *beulit;* Jav. *gembyangan*). Zij bestaat theoretisch uit vijf aaneensluitende tonen van den blaaskwintencirkel en vormt zoodoende een schaal van deze structuur [2]):

I 156 II 156 III 366 IV 156 V 366 I',

waarvan de 5de toontrap als de voornaamste beschouwd wordt en als punt van uitgang (*poko:* ⊛).

Later zijn de twee aangrenzende blaaskwinten aan de oerschaal toegevoegd. In schaalverband gebracht, komen zij in de groote intervallen, dus tusschen de tonen III en IV (oud) en tusschen V (oud) en I' te liggen. Aldus ontstaat een zeventonige ladder *(naek toeroenna sora*) van den navolgenden bouw:

I 156 II 156 III 210 IV 156 V 156 VI 156 VII 210 I'.

7-tonige grondreeks. Vermoedelijk is deze toevoeging met twee tonen (wisseltonen, Jav. *sorogan*, Soend.: *sora geganti* [3]) of ook wel *sorog*, Bal.:

---

1) Afgezien van het voorstadium der „Umschichtreihe" (Von Hornbostel t. a. p. §§ 8 en 9).

2) Zie met betrekking tot den blaaskwintencirkel en de berekening van intervallen in cents (C.): Von Hornbostel t.a.p. §§ 2 en 6; Lachmann, „Musik des Orients" blz. 19 v.v.; Kunst, „De l'origine des échelles musicales javano-balinaises" (in het „Journal of the Siam Society" jaarg. XXIII (1929), blz. 111 v.v.).

3) Tegenover de hoofdtonen, *sora leloegoe*.

penjorog) geschied, om de oerschaal met hun hulp te kunnen overbrengen, transponeeren, naar een ligging, die een blaaskwint (678 C.) hooger, en naar een andere, die een blaaskwint lager ligt (resp. tab. I schalen P en Q). Immers verkrijgt men zoodoende, wanneer men in het eene geval de tonen IV en VII, in het tweede de tonen I en IV en in het derde de tonen VII en III uitlaat, de beschikking over drie, behoudens de absolute ligging, identieke toonladders, m. a. w., over drie toonsoorten [1]):

„kerntrits".

volledige pélogreeks:	I	156	II	156	III	210	IV	156	V	156	VI	156	VII	210	I'
schaal O:	I	156	II	156	III		366		V	156	VI		366		I'
schaal P:	V	156	VI	156	VII		366		II	156	III		366		V'
schaal Q:	IV	156	V	156	VI		366		I	156	II		366		IV'

Naar men ziet, bestaan deze schalen uit een groep-van-drie en een groep-van-twee (hoofd-)tonen, gescheiden door gapingen van één toon. De overgeslagen tonen zijn overigens niet steeds geheel uitgeschakeld, doch kunnen als bij-toon (Soend. *pamanis* [2]) of *panjoembang* [3]); Bal.: *peméro*), een bescheiden rol spelen.

De positie, in de oerschaal ingenomen door toon VI (V oud) wordt in de beide nieuwe schalen resp. vervuld door de tonen III en II. Evenals de drie schalen in haar geheel, liggen natuurlijk ook hare *poko's* theoretisch op blaaskwintafstand van elkaar:

II 678 VI 678 III.

[In de moderne gamelan-stemming echter hebben, als hieronder nog nader zal blijken, sommige intervallen een geringe wijziging ondergaan. Tengevolge

---

1) Zie hierover nader Kunst, „Over Soendaneesche zangmuziek" blz. 400 v.v. (in het Gedenkboek 1778-1928 van het Kon. Bat. Gen. dl. I blz. 393 v.v.), 1929.

2) Van *manis*, zoet, welluidend.

3) Van *soembang*, valsch, afwijkend.

daarvan is het interval VI-III, dat ± 690 C. groot is geworden, dichter tot de zuivere kwint (702 C.) genaderd, het interval II-VI daarentegen over het algemeen iets verkleind (tot ± 660 C.)].

***

Toon-naamgeving. De op bovenstaande wijze verkregen zeven tonen dragen elk een eigen naam. Daarbij vallen twee stelsels van naamgeving te onderscheiden: het Soendaneesch-Javaansche stelsel, dat, als in het Europeesche a.b.c.-systeem, elken naam verbonden doet blijven aan een bepaalde absolute toonhoogte (toon der grondreeks) en de afgeleide schalen daarin uitdrukt, — en het Balische, dat, in den trant van het Westersche do-re-mi-fa-sol-systeem, de volgorde der grondreekstoonnamen heeft overgebracht op de afgeleide schalen, zoodat steeds de „gelijkstandige" tonen denzelfden naam komen te dragen. Tabel II geeft de gebruikelijke toonbenamingen in de aan het hoofd van elke verticale kolom genoemde gewesten.

Aan de beteekenissen dezer toonnamen laten zich velerlei beschouwingen vastknoopen. Maar die vormen een onderwerp op zich zelf, dat beter eens later afzonderlijk behandeld wordt.

***

De boven besproken drievoudige schalen-kern — kern-trits zullen wij haar verder noemen — is op instrumenten met veranderbare toonhoogten (rebab, soeling), maar in den zang in de eerste plaats, uitgegroeid tot meer samengestelde systemen. Hier volgt thans in de eerste plaats een schets van het stelsel, dat allengs voor onze oogen en ooren verrezen is uit de mededeelingen der oude Soemedangsche musici (Soend. *nayaga;* Jav. *nyaga*) *Sa'i* en *Pa Soera,* — en wel, omdat dit vermoedelijk alle overige, ons bekende, pélog-

schalenstelsels in zich besloten houdt, waardoor de structuur en de onderlinge samenhang van deze kleinere systemen gemakkelijker zal kunnen blijken.

Soeroepan (toongeslachten).

Het Soenda'sche pélogstelsel onderscheidt verschillende *soeroepan* [1]). Wij leerden achtereenvolgens kennen en zullen hier een voor een bespreken *S. mèlog, S. miring, S. adjèng* en *S. Malajoe*. Het begrip *soeroepan* kan het best met *toongeslacht* worden weergegeven, aangezien de aldus onderscheiden schaalgroepen, hoewel alle uit de pélog-toonreeks opgebouwd, een onderling verschillende structuur bezitten, voortkomende uit een andere keuze uit het voorhanden pélogtoonmateriaal. Eerst worde hier *S. mèlog* besproken, als zijnde vermoedelijk de oudste van de vier. Dat hij het oudste toongeslacht is, leiden wij af uit het feit, dat zijn schalen de oerschaal als basis en voorbeeld hebben, in tegenstelling met die der andere soeroepansoorten, aan welke een niet, of althans niet geheel, met de oerschaal congrueerende toonreeks ten grondslag ligt.

***

1. Soeroepan mélog.

Alle mèlog-gebruiksschalen streven ernaar, een nabootsing te zijn van de oerschaal, beter gezegd, van de op die oerschaal gebaseerde schalen der „kern-trits" (immers zij kennen eventueel ook bijtonen).

De op de zooeven uiteengezette wijze ontstane zeventonige pélogschaal — wij zullen haar voortaan de „(zeventonige) grondreeks" noemen — schept, op de

[1]) *Soeroepan* (Jav. *laras*) heeft feitelijk de zeer algemeene beteekenis van *stemming* en wordt dientengevolge voor zeer uiteenloopende begrippen gebruikt. Wij zullen, duidelijkheidshalve, dezen term uitsluitend aanwenden, wanneer sprake is van de hier bedoelde toongeslachten.

op blz. 323 aangegeven wijze, de mogelijkheid van drie verschillende schalen met vijf hoofdtonen, welke aan dien eisch van gelijkvormigheid voldoen. De structuur dier grondreeks is evenwel zóó, dat uitsluitend de tonen VI, III en II als punt van uitgang kunnen fungeeren; zou een andere toon als *poko* worden genomen, dan zou de daarvan uitgaande schaal een niet aan dien van de oerschaal en de kern-trits gelijkvormigen bouw toonen. De oorzaak daarvan is begrijpelijkerwijs de eigenaardige mengeling van de twee verschillende toontrapgrootten in die grondreeks. Ware deze aequigraad, dan zou men zonder bezwaar elk harer tonen als punt van uitgang kunnen nemen.

Aanvulling der 7-tonige grondreeks met 2 „vocale" tonen.

Er is nu in het onderhavige stelsel een stap in de richting van de aequidistantie gedaan, door in de beide groote intervallen der grondreeks een toon in te lasschen. De ingevoegde tonen noemt men in Soemedang *panangis*, de weentoon (d. i. die tusschen de tonen III en IV) en *pamiring*, de afwijkende toon (d. i. dè toon tusschen VII en I). Liet de hedendaagsche pélogschaal nog immer nauwkeurig de intervallen van het blaaskwintenpélog hooren, dan zou die splitsing der beide groote intervallen nog lang geen aequigrade verdeeling van het octaaf bewerkstelligd hebben, immers zouden er dan tusschen vijf intervallen van 156 C. er vier van 105 C. komen te liggen. De moderne zeventonige schaal (de gewijzigde grondreeks) is echter — mogelijk wel juist in verband met het invoegen van *panangis* en *pamiring* en het streven naar aequidistantie — in sommige opzichten van de oerstructuur afgeweken;

Neiging tot gelijktrappigheid.

de kleine toonschreden (Soend. en Jav. *wilah*) [1] — oorspronkelijke 156 C.

[1] *Wilah* doet ook dienst voor het begrip toets. Eenzelfde term wordt dus voor interval (van één toonschrede) en voor het intervalbegrenzende toonpunt gebruikt — op de manier als dat

— worden tegenwoordig alle, maar vooral voorzooveel betreft de afstanden I—II en V—VI, gewoonlijk iets kleiner genomen; de groote (oorspronkelijk beide 210 C.) daarentegen iets grooter, nl. ter grootte resp. van ongeveer 240 en 270 C. Splitsing der groote intervallen door een tusschengevoegden toon levert onder die omstandigheden een negen-tonige schaal op van ten naastebij dezen bouw:

I 120 II 150 III 120 * 120 IV 150 V 120 VI 150 VII 120 * 150 I'.

Men ziet: deze schaal benadert de gelijktrappigheid heel wat dichter, dan de ongewijzigde zeventrappige blaaskwintenschaal, aldus aangevuld, dit zou gedaan hebben.

Het is wel merkwaardig, hier blijkbaar wederom in de Maleische muziek die tendens tot aequidistantie aan het werk te zien, die reeds eens, nl. in Achter-Indië, deze zelfde grondreeks aequigraad maakte. Toen evenwel is dat niet geschied door invoeging van twee nieuwe tonen, als in het onderhavige geval, doch door het octaaf in *zeven* gelijke intervallen te verdeelen [1]).

Een derde voorbeeld van die neiging tot gelijktrappigheid laat het, binnenkort te behandelen, sléndro-stelsel zien.

***

Het is nu deze bijna-aequigrade, negen-tonige schaal, die ten grondslag ligt, zoowel aan het hier in de eerste plaats uiteen te zetten schalenstelsel in soeroepan mèlog, als aan dat in S. miring en S. adjèng, een stelsel dat, plooibaar, waar niet gebonden aan de onveranderbare toonhoogten van toetsenreeksen, heeft kunnen uitkris-

---

in Voor-Indië met den term *Sruti* het geval moet zijn, welk woord ten rechte alleen voor een interval zou behooren te staan — (trouwens gewoonlijk ook staat). De Soenda'sche term voor interval in 't algemeen is *raras*.

[1]) Vgl. Stumpf, „Tonsystem und Musik der Siamesen" („Sammelbände für vergleichende Musikwissenschaft" dl. I) blz. 136 v.v.

talliseeren tot een rijk weefsel — men zou kunnen zeggen: een meer-dimensionaal vlechtwerk — van gebruiksschalen.

Voorzoover tot de laras mèlog behoorende, imiteeren deze gebruiksschalen, als gezegd, de oerschaal, doch in den vorm, welke deze in de gewijzigde grondreeks heeft aangenomen. Zij toonen daardoor allen ten naastebij deze structuur:

I 120 II 150 III 390 V 120 VI 420 I',

met de neiging tot verkleining van het interval I-II en vergrooting van het interval II-III, waarbij dan eventueel tusschen III en V en tusschen VI en I' als trappen IV en VII nog twee en soms nog andere bij-tonen zich voegen.

„Modale" tonaliteit. De schalen nu kunnen op elke trap van de met de tonen *panangis* en *pamiring* aangevulde grondreeks aanvangen. Tabel III geeft de verschillende liggingen weer. De negen schalen schijnen zich min of meer *modaal* te verhouden. Toch zijn het geen zuivere modi. Immers, zij laten telkens twee *andere* koppels tonen uitvallen of tot bijtonen degradeeren tusschen haar beide hoofdtoongroepen en streven er bovendien naar, om als transposities van elkaar te klinken. M. a. w., men kan haar met evenveel of zelfs meer recht als *toonsoorten* betitelen. In den zang worden zij zelf tot *zuivere* toonsoorten [1]).

Niet elk harer schijnt een eigen naam te dragen. Ons werd er althans slechts voor 5 van de 9 een naam opgegeven. Deze vijf, (de toonsoorten I, II, III, IV en IX van tabel V), heeten respectievelijk:

djawar (of *biasa*) [2]), omvattende de schalen Nos. 2, 6, 35, 39 en 43 van tabel IV;

---

1) Mits in soeroepan mèlog blijvende. De katjapi-njorog-schaal b.v. doet dit niet, tengevolge van het stabiel-blijven van den toon *barang* (Jav. *nem)* en het laag intoneeren van den toon *liwoeng*. Zie dienaangaande hieronder blz. 335/6.

2) *Biasa* = gewoon, d.i. overeenkomend met de tonen der (gewijzigde) oerschaal.

njorog [1]), omvattende de schalen Nos. 3, 7, 11, 40 en 44 van tabel IV;
manangis [2]), omvattende de schalen Nos. 4, 8, 12, 16 en 45 van tabel IV;
njorog handap [3]), omvattende de schalen Nos. 5, 9, 13, 17 en 21 van tabel IV;
liwoeng [4]), omvattende de schalen Nos. 1, 30, 34, 38 en 42 van tabel IV.

Dasar. In elk dezer negen schalen kan elk der vijf hoofdtonen als melodisch middelpunt komen te fungeeren. Men noemt den toon, welke die functie vervult, *dasar* (= bodem). Zoo'n dasar mag men o. i. op één lijn stellen met de oud-Grieksche *mesè* en de Voor-Indische *amsa*.

Modi. Elk der negen liggingen (die wij voortaan als (modale) tonaliteiten zullen aanduiden) omvat zoodoende vijf schalen, welke zich, voorzoover op den gamelan gerealiseerd, dus zonder de haar tot evenzoovele toonsoorten makende intonatie-schommelingen — waarover hieronder meer — onderling *zuiver modaal* verhouden. Een en ander levert een totaal op van 9 × 5 = 45 schalen in S. mèlog.

De beide genoemde verdeelingen worden nu gekruist door een andere. Men kan nl. deze 45 schalen ook groepeeren naar den toon der aangevulde grondreeks, die in

---

1) d.i. de toonsoort, wier schalen één der oorspronkelijke hoofdtonen, nl. den *singgoel* (I), door den wisseltoon *sorog* (VII) vervangen hebben.

2) d.i. de toonsoort, in wier schalen (boven en behalve de *sorog* voor den *singgoel*) ook nog de „vocale" toon *panangis* voor den oorspronkelijken hoofdtoon *kenong* (V) in de plaats is getreden.

3) d.i. de toonsoort, wier schaalligging (vgl. schaal 2 met schaal 4 van tabel IV) zich tot die van de njorog-toonsoort verhoudt als een welke één toon *hooger* aanvangt (Soend. *handap* = *laag*, d.i. Europeesch *hoog*).

4) d.i. de toonsoort, wier schalen één der oorspronkelijke hoofdtonen, nl. de *paneloe* (III), door den wisseltoon *liwoeng* (IV) vervangen hebben.

elk harer als *dasar* fungeert. Het blijkt dan, dat elk der negen tonen vijf keeren als zoodanig optreedt. Zoo'n vijftal met gelijke dasar vormt gezamenlijk een z. g. *patet* en bestaat telkens uit schalen uit vijf verschillende „dasar-klassen". Deze dasar-klassen kenmerken zich door de ligging van den dasar in de vijftonige gebruiksschaal:

Patet. Dasar-klassen.

in klasse I is de dasar hoogste toon van de groep-van-drie hoofdtonen;

in klasse II is de dasar hoogste toon van de groep-van-twee hoofdtonen;

in klasse III is de dasar middelste toon van de groep-van-drie hoofdtonen;

in klasse IV is de dasar laagste toon van de groep-van-twee hoofdtonen;

in klasse V is de dasar laagste toon van de groep-van-drie hoofdtonen.

Melodieën, staande in een klasse III-schaal onderscheiden zich in zooverre van die, welke van een der andere schaalsoorten gebruik maken, dat zij gewoonlijk niet twee, maar dikwijls drie bijtonen kennen.

Tabel IV geeft de 45 mèlog-schalen gerangschikt volgens de patet-indeeling, dat wil dus zeggen: gegroepeerd in negen dasar-groepen; tabel V een beknopte samenvatting van tabel IV, waaruit moge blijken, hoe de rangschikking naar (mod.) tonaliteiten (diagonale reeksen) die naar dasar-groepen (horizontale reeksen) en naar dasar-klassen (verticale reeksen) kruist.

Dat men nu bovendien nog weer elk der negen tonen kan nemen als absoluut punt van uitgang *(poko)* van dit geheele 45-schalige stelsel, d.w.z. tot *barang* (Jav. *nem*) van de grondreeks, heeft in dezen geen beteekenis. Immers — om een voorbeeld te noemen — de vijf schalen met *barang* (Jav. *nem*) als dasar, waarbij de barang meteen als poko fungeert, vallen dan samen met de vijf schalen met *kenong* (Jav. *lima*) als dasar, indien de *sorog* (Jav. *barang*) der grondschaal als poko

genomen is. Of eigenlijk: *zouden* geheel samenvallen, als de aequigraditeit inderdaad zuiver verwerkelijkt ware. Nu die schaal niet *volkomen* aequigraad is, zouden zich kleine nuanceeringen moeten voordoen, zoodat men, strikt genomen, eigenlijk niet 45, doch 405 schalen (nl. 9 × 45) zou moeten onderscheiden. Practisch (vocaal of op de rebab) evenwel behoeft desniettemin slechts met het bestaan van 45 schalen rekening te worden gehouden, wijl men ze alle zóó intoneert, dat zij — als gezegd — geheel gelijkvormig worden aan de gewijzigde oerschaal. Hieruit volgt, dat de negen tonen der grondreeks geen volkomen constante hoogte hebben door het gansche stelsel heen, doch aan geringe schommelingen onderhevig zijn. Om als voorbeeld een der eenvoudigste gevallen te noemen: de schalen, die als hoofdtonen de hoofdtonen II, III, V en VI der grondreeks en als vijfden hoofdtoon den *sorog* (Jav. *barang*) laten hooren, moeten, om te congrueeren met de gewijzigde oerschaal, den toon III (de *paneloe*, Jav. *dada*) iets verlagen (ongeveer 30 C.). Een overzicht van de hier bedoelde stemmingen, waarvan elk karakteristiek is voor één der 9 tonaliteiten, geeft tabel VI.

Schommeling der toonhoogten.

***

Men onderscheidt echter wel verschillende absolute liggingen. Zoo kent men in de Soendalanden vier hoofdstemmingen (*sekar*, eigenlijk — bloem, lied), welke elk dan nog weer in drie gradaties (*ageng* of *gedè*, *tengah* of *sedeng* en *alit*, d. i. resp. groot of laag, middelsoort en klein of hoog) worden onderverdeeld.

Sekar.

Van laag naar hoog heeten zij:

1. Sekar ropoh [1] { ageng / tengah / alit

2. Sekar (r)onèng [2] { ageng / tengah / alit

3. Sekar gadoeng [2] { ageng / tengah / alit

4. Sekar ton(g)gèrèt [3] { ageng / tangah / alit

Van deze vier liggingen worden Sekar ronèng en S. gadoeng verreweg het meest gebruikt.

De verhouding van het viertal onderling blijkt uit het navolgende staatje:

De barang (Jav. nem) van S. ropoh = de galimer (Jav. goeloe) van S. gadoeng.

De barang (Jav. nem) van S. ronèng = de panangis van S. gadoeng.

De barang (Jav. nem) van S. ton(g)gèrèt = de pamiring van S. gadoeng.

Het is ons niet bekend, of deze Soendaneesche liggingen identiek zijn met de ons door Walter Spies voor de Balische muziek opgegeven stemmingen, welke van laag naar hoog worden genoemd:

Poedak setegal [4]
Sekar kemoening [5]
Isep menjan [6]
Tjelagă menjanjah [7] of Tjeledoe nginjah [8].

***

[1] poh = zwak.
[2] een bloemsoort.
[3] het bekende insect, een cycade.
[4] een stuk land vol poedaks (een bepaalde geurige plant).
[5] een bloemsoort.
[6] wierook opsnuiven.
[7] geroosterde vijver.
[8] de zich zonnende skorpioen (opgegeven in plaats van Tjelagă menjanjah, door Tjokordă Gdé Rakă Soekawati).

Pantjèr. Nog een functie van een der schaaltonen dient hier volledigheidshalve met een enkel woord te worden vermeld, hoewel zij op den bouw der schalen van geen invloed is, t.w. de functie van *pantjèr*.

De *pantjèr* is die hoofdtoon eener schaal, welke moet klinken:

a. in *gending ageng* [1]) en *lagoe gedé* halverwege tusschen twee ketoekslagen;

b. in alle andere stukken halverwege tusschen twee kenongslagen.

Gewoonlijk is het de toon *boven* den *dasar*, doch bij uitzondering fungeert daarnaast nog wel eens de tweede hoofdtoon *onder* den *dasar* — dus b.v. in patet *barang* (Jav. *nem*) de *panèloe* (Jav. *dada* of *tengah*) en — doch dit alleen in *lagoe gedé* — de *dasar* zelf als hulp-pantjèr.

In de Soenda'sche muziek valt op een pantjèr-toon nimmer een gongslag, m.a.w., de pantjèr-toon is nimmer finalis.

De benamingen *dasar* en *pantjèr* zijn een — overigens overbodig — bewijs te meer voor het benedenwaarts gericht zijn der Javaansche en Soenda'sche schalen: *pantjèr* beteekent eigenlijk hoofdwortel, wortelstok; *dasar*, gelijk reeds gezegd, *bodem*. De toonschalen worden dus met planten vergeleken, waarbij dan de naar Europeesche beschouwingswijze *hoogste* tonen benedenaan gedacht zijn en de Europeesch *laagste* tonen bovenaan. In overeenstemming daarmede wordt het Westersche begrip „hoog" dan ook weergegeven met *handap, laag* en het begrip „laag" met *loehoer, hoog*.

---

1) Vgl. „Een en ander over den Vorstenlandschen gamelan" (in „Oedaya" jaarg. 1928 blz. 130 v.v.) blz. 135.

In het boven geschetste „systema teleion" van *soeroepan mèlog* is de kern-trits opgegaan: schaal O vindt men terug in schaal No. 2 van tab. IV, schaal P in No. 7, schaal Q in No. 42.

***

De 15 gemelanschalen.

Het zijn in laras mèlog uitsluitend de 15 *djawar-*, *liwoeng-* en *njorog*-schalen, welke op den gewonen gamelan pélog ten gehoore worden gebracht. Dit vindt zijn oorzaak hierin, dat dit de eenige schalen zijn, die geen gebruik maken van de „vocale" tonen *panangis* en *pamiring* als hoofdtonen.

Van deze 15 geeft de gewone gamelan de vijf *djawar*-schalen geheel zuiver weer; bij de *liwoeng-* en *njorog*-schalen ontstaat er tusschen den zangstem, rebab en soeling eener-, en de geslagen instrumenten anderzijds bij sommige tonen een merkbare discrepantie. In de *liwoeng*schalen geven laatstgenoemde instrumenten den *barang* en den *liwoeng* te laag, in de njorogschalen — als reeds eerder opgemerkt — den *paneloe* te hoog weer, gelijk gemakkelijk uit tabel VI kan worden opgemaakt.

***

Gamelan Degoengstemmingen.

Of ook de stemming van den gamelan Degoeng — den Soendaschen Regentengamelan — tot het pélogstelsel moet worden gerekend, is op z'n minst twijfelachtig. Indien men haar bij pélog zou willen indeelen, moet men haar onderbrengen bij soeroepan mèlog en haar identificeeren hetzij — en dit in 99 % van alle gevallen — met de *djawar*-schaal No. 39 van tab. IV, welke den toon *kenong* (Jav. *lima*) als *dasar* en de hoofdtonen der grondreeks als hoofdtonen heeft,

hetzij — bij uitzondering [1]) — met de *djawar*-schalen Nos. 35 en 43, welke resp. de tonen *singgoel* en *galimer* als dasar hebben [2]). Ook in die gevallen is de *singgoel* finalis. Er zijn echter spelers, die meenen, dat de degoengschaal tot het sléndro-stelsel behoort. Hierover meer, bij de behandeling van het sléndro-stelsel.

***

Katjapi-stemmingen.

Het *degoeng*-répertoire is ten deele ook dat van de muziek, die zich laat hooren op, of — indien erbij gezongen wordt — begeleid door, *katjapi* en *soeling*. Beschouwt men de degoengschaal als tot het pélogstelsel behoorende, dan zal men ook de *katjapi*-stemmingen daaronder moeten rekenen.

De meest gebruikelijke stemming komt dan overeen met schaal 39 van tabel IV, behoort derhalve tot de *djawar*-schalen en heeft den toon *kenong* als *dasar*. Daarnaast komen echter ook lagoe's voor in een schaal, *njorog* genaamd [3]), die den derden hoofdtoon der oerschaal heeft vervangen door den wisseltoon *liwoeng* (*boengoer*, Jav. *pélog*) en eveneens met den toon *kenong* (Jav. *Lima*) als dasar — een toonreeks derhalve, welke identiek zou zijn met schaal No. 38 van tabel IV, ware het niet, dat de intonatie der als hoofd-

---

1) Een voorbeeld daarvan geven resp. de *lagoe's Djipang degoeng* en *Sinjoer*.

2) Het is niet buitengesloten, dat ook de beide overige djawarschalen, derhalve schalen Nos. 2 en 6, wel eens voor lagoe degoeng gebruikt worden, al zijn wij daarvan tot dusver geen voorbeelden tegengekomen.

3) Feitelijk zou *liwoeng* juister zijn. In het stelsel van den eigenlijken gamelan wordt (worden) immers met njorog de schaal (schalen) aangeduid, welke den toon *sorog* (toontrap VII) in de plaats van toontrap I heeft (hebben) gesteld (Jav. *laras barang*). Maar aangezien de katjapi-muziek de barangschaal niet kent en de liwoeng evengoed een sorog, wisseltoon is, kan men met de benaming *njorog* voor de schaal I II IV V VI toch wel vrede hebben.

tonen fungeerende *barang* en *liwoeng* gewoonlijk niet die geringe wijziging ondergaat — ook niet in den zang — welke noodig zou wezen om de schaal geheel conform aan de (gewijzigde) oerschaal te doen zijn (zie tabel VI, schaaltype IX). Anders gezegd: deze katjapi-njorogschaal — indien als tot het pélogtoonstelsel behoorende opgevat — is meestal *geen mèlog*schaal, doch een zuivere *miring*schaal (zie hieronder blz. 340 v. v.). Bovendien behoort dan nog tot het katjapi-répertoire een aantal aan den gewonen gamelan ontleende wijzen, welke zich van de overige *katjapi*-liederen onderscheiden, doordat zij niet den toon *kenong,* doch den toon *barang* (Jav. *nem*) als dasar bezitten. Het zijn laatstgenoemde, die op den Westerling den indruk maken van ietwat zwevende tonaliteit te zijn, omdat hij den eersten hoofdtoon als tonica hoort, doch tegelijkertijd bemerkt, dat de melodie haar zwaartepunt heeft in den tweeden en vijfden hoofdtoon der schaal (tonen II en VI der grondreeks) (dus schaal No. 2 van tabel IV). De meeste *degoeng-* en *njorog*-liederen daarentegen schijnen hem van een wel-gestabiliseerde tonaliteit, wijl daarin *dasar* en voornaamste finalis als tonica en dominant fungeeren [1]).

***

Finales. Evenmin, als in de Europeesche muziek, eindigt in de Soenda'sche elke compositie onvermijdelijk op een en denzelfden toon, doch evenzeer als in het Westen, bestaan er wèl een bepaalde voorkeur. Als bekend, eindigt de overgroote meerderheid der Europeesche volksliederen op den grondtoon der heerschende toonsoort, maar daarnaast komen als finalis ook wel de

1) Vgl. „Over Soendaneesche zangmuziek" blz. 395 v. v.

kwint (dominant) en de terts voor [1]). Ook voor het Gregoriaansch geldt dit, hoewel in mindere mate: naast den *finalis* kent men de z.g. *confinales*. Iets dergelijks kenmerkt de Soendasche muziek. De voorkeur geniet in elk der *patet* — althans in het Soemedangsche en Garoetsche gebied — de toon, welke ten naastebij een kwint onder de *dasar* ligt. In tabel IV is die toon drievoudig onderstreept. Daarnaast valt de slottoon (en hetzelfde kan men zeggen van de eindtonen van elke groote phrase, d.z. die, welke in de gamelanmuziek met een gongslag samenvallen) ook dikwijls op de onderkwint van de onderkwint van de *dasar*. In tabel IV zijn die tonen dubbel onderstreept. In de derde plaats komt dan de *dasar* zelf voor eindtoon in aanmerking (in tabel IV enkel onderstreept), doch de beide eerstgenoemde schaaltonen genieten bij verre den voorkeur [2]). En dat is ongetwijfeld om het evenwicht, dat zij voor het muzikaal gevoel scheppen tegenover de dasar. De melodie rust daardoor dan op twee (of drie) krachtige peilers; de melodische brug welft zich wel-gestut over de rivier van den Tijd.

De muzikale logica gaat derhalve in de Soendasche muziek, gelijk in de Westersche, uit van het kwintbesef.

***

Modulatie. Enkele melodieën houden zich niet aan één patet, doch wisselen onderwijl van dasar. Men blijft daarbij echter steeds *binnen de tonaliteitsgrenzen*. Deze

---

1) Dat in die uitzonderingsgevallen ook toch de grondtoon de bas van het slotakkoord vormt, als een volkslied geharmoniseerd is, wordt hier buiten beschouwing gelaten, wijl het volkslied — hoewel in latere eeuwen door de meerstemmige muziek en het harmonisch hooren onmiskenbaar beïnvloed, — van huis uit toch zuiver *melodisch* en *monodisch* is.

2) Uitzonderingen op deze regels komen slechts zeer zelden in den Soendaschen zang voor; een voorbeeld daarvan geeft de lagoe *Boejoeboed*, welke, ofschoon in patet *barang* (Jav. *nem*) staande, toch op *singgoel* sluit.

restrictie is oorzaak, dat b.v. overgang van patet *sanga* naar patet *singgoel* alleen kan plaats vinden in de djawar-tonaliteit, aangezien dat de eenige tonaliteit is, welke de beide genoemde patet's gemeen hebben (zie tabel IV).

Een verdere beperking van mogelijkheden is deze, dat overgang alleen kan geschieden naar een schaal, wier dasar drie hoofdtoonschreden lager of hooger ligt, dan die van de schaal, waarvan men uitgaat. Om een paar voorbeelden te noemen: van de *djawar*schaal in patet *barang* (tabel IV schaal No. 2) kan men uitsluitend overgaan hetzij naar patet *sanga djawar* (schaal 6), hetzij naar patet *galimer djawar* (schaal 43); van de *liwoeng*schaal in patet *galimer* (schaal 42) uitsluitend naar patet *kenong liwoeng* (schaal 38) of naar patet *barang liwoeng* (schaal 1). Dat wil dus feitelijk zeggen, dat elke schaal wordt opgevat als middelpunt van een drietal schalen — een nabootsing derhalve van de verhouding van de (gewijzigde) oerschaal (schaal O van tabel I) tot de beide andere schalen (P en Q) van de „kerntrits".

In de meeste gevallen heeft de bij dergelijke transpositie oversprongen afstand van *dasar* tot *dasar* de grootte van een ietwat te kleine kwint, nl. van ± 660 of 690 C. In twee gevallen echter, nl. bij overgang in dasarklasse I „naar boven" en in dasarklasse V „naar beneden", is de oversprongen afstand niet minder dan ± 930 C. Desniettemin verzet het „kwintbesef" zich niet tegen een zoodanige transpositie, gelijk men geneigd zou zijn te vermoeden: de lagoe *Djipang*, welke in *patet sanga djawar* (schaal 6) aanvangende, overgaat naar *patet singgoel djawar* (schaal 35), is er een voorbeeld van.

Dergelijke overgangen doen zich, geslagen op instrumenten met vaste toonhoogten, voor als *modale* verschuiving; gezongen of op de rebab gespeeld, daarentegen als verschuiving van melodisch centrum (met handhaving van de tonaliteit).

In de Vorstenlanden, waar men patet-wisselingen — vooral (uitsluitend?) in de zg. gending gedé — ook wel kent, noemt men zulk overgaan *pantjatan* (= trap).

Naast patet-wisseling passen de Soendasche musici ook wisseling van *tonaliteit* toe, derhalve *modulatie* in zuiver Westerschen zin. Deze vindt uitsluitend plaats *binnen de grenzen van één en dezelfde patet* en dan eveneens weer uitsluitend „kwintsgewijs", dus b.v. van *liwoeng* naar *djawar* of omgekeerd en van *djawar* naar *njorog* of omgekeerd etc. etc., doch b.v. nimmer van *liwoeng* naar *njorog*, zonder *djawar*, of van *djawar* naar *manangis*, zonder *njorog* als tusschenstation.

Volledig tot uiting komt deze modulatie slechts daar, waar zij vocaal, dan wel op de rebab wordt verwezenlijkt: alleen daar is van een volslagen *tonaliteits*wisseling sprake; op instrumenten met vaste toonhoogten neemt zij de gestalte aan van een soort [1]) *toongeslachts*-wisseling. In beide gevallen gaat zij gepaard met verschuiving van het melodisch centrum [2]).

Kort samengevat valt een en ander aldus te omschrijven: overgang van een schaal naar een andere schaal is in den loop van een lagoe of gending toegelaten, mits hetzij de *patet*, hetzij de *tonaliteit* gehandhaafd blijft en zij plaats vindt naar een schaal wier *dasar* drie hoofdtoonschreden, dan wel wier absolute ligging een kwint (van 660 of 690 C.; oorspronkelijk een blaaskwint van 678 C.) hooger of lager ligt.

***

---

1) De verhouding tusschen de dasarklassen is dan nl. noch modaal, noch zuiver tonaal; eerder nog als die van (verwante) *toongeslachten*. (De op den gewonen gamelan pélog gerealiseerde liwoengschaal is zelfs — zie hieronder blz. 342 — een zuivere miringschaal). Zie ook „Over Soendaneesche zangmuziek" blz. 399 v. v., waar daarom van een verhouding *sui generis* gesproken wordt.

2) Doordat de toon, welke als dasar fungeert, in de betrokken schalen een ongelijke positie inneemt.

2. Soeroepan miring.

De toonreeks, welke alle schalen in *soeroepan miring* laten hooren, wijkt hierin van die van *soeroepan mèlog* af, dat, van laag naar hoog gerekend, de grootten van het eerste en tweede interval en evenzoo die der beide groote intervallen zijn verwisseld. Terwijl, als boven is gebleken, de schalen van *S. mèlog,* voorzooveel de vijf hoofdtonen betreft, voorgesteld kunnen worden door ten naastebij deze intervallenreeks:

I 120 II 150 III 390 IV 120 V 420 I'

moet men derhalve de schalen van S. miring weergeven met:

I 150 II 120 III 420 IV 120 V 390 I'

[Interval I-II wordt daarbij dikwijls iets grooter, interval II-III iets kleiner genomen].

De gewone, met de tonen *panangis* en *pamiring* aangevulde, grondreeks, zooals die op den gamelan is neergelegd, levert, zonder toonsverhooging of -verlaging, een zuivere *miring*schaal op, indien men den toon *galimer* als punt van uitgang neemt. Vervult een *andere* toon de functie van poko, dan moet men een, twee of drie tonen verlagen of verhoogen. Tabel VII geeft een overzicht van de stemmingen in *S. miring.*

Teneinde nu evenwel ook instrumentaal de beschikking te hebben over een zuivere *miring*schaal in de „normale" ligging (d.i. die van den gewone gamelan, zooals die op de *saron* is gerealiseerd), heeft men in West-Java (en wellicht ook elders) speciale miringgamelans gebouwd. Deze hebben gewoonlijk *sarons* met maar vijf toetsen in het octaaf, tengevolge waarvan van de theoretisch mogelijke 45 miringschalen er slechts vijf; vormende één tonaliteit (men zou deze *miring djawar* kunnen noemen), realiseerbaar zijn.

Van zulke *gamelan miring* onderzocht eerstondergeteekende er verscheidene uit het Tangerangsche (west van Batavia). De resultaten der interval-metingen vindt men opgenomen, zoowel in „Djawa" III tabel VII*a* achter blz. 40, als in „Bali" II blz. 496/7 [1]). Men zal zien, dat de gemeten schalen, de Soekaboemische Regenten-gamelan niet uitgezonderd, over het algemeen slechts zeer gebrekkig en bovendien op zeer ongelijke wijze de theoretische miringschaal benaderen. Het beste nog de stemming van den gamelan uit Serdang wètan, eigenaar Kasiman:

I 150 II 131 III 397.5 V 145 VI 376.5 I'.

Nu zijn de gemeten gamelan miring, met uitzondering van het later onderzochte Soekaboemische orkest van dien naam, alle zeer eenvoudige en anspruchslose boeren-ensembles; zij zullen dus vermoedelijk ook niet met de, b.v. bij het afstemmen van de orkesten van den Vorstenlandschen adel gebruikelijke, zorgvuldigheid zijn gestemd. Maar toch vermoeden wij, dat sommige der indertijd als gamelan miring gepresenteerde orkestjes niet dan gewone pélogschalen beöogen te dragen, en alleen, omdat zij, evenals de werkelijke gamelan miring en in tegenstelling met den gebruikelijken heptatonischen gamelan pélog, slechts voor de vijf hoofdtonen toetsen hebben, als gamelan miring worden onderscheiden. Een dergelijk gebruik van den term miring zal Crawfurd zijn tegengekomen, aangezien hij den gamelan miring vermeldt [2]) als tusschenvorm tusschen pélog en sléndro; aan het eerste zou dan de stemming, aan het tweede het aantal tonen ontleend zijn.

---

1) Behalve de reeds gepubliceerde schalen, werd sedert nog de gamelan miring van den Regent van Soekaboemi gemeten, welke aldus gebouwd bleek:

365		400		443		528		594		730
I	158.5	II	176.5	III	304	V	204	VI	375	I'

2) Indian Archipelago (1820) Vol. I blz. 338.

De soeroepan (laras) miring zou bij voorkeur geslagen worden bij de *wayang golèk* in West-, en de *wayang karoetjil of klitik* in Oost-Java. Zang en rebab zullen dan moeten goedmaken wat eventueel aan de orchestrale stemming ontbreekt.

***

Verwantschap van mèlog en miring.

Tusschen soeroepan mèlog en S. miring bestaan, naar men zal hebben opgemerkt, nauwe betrekkingen. Immers is de tonaliteit IX *(liwoeng)* in *S. mèlog*, zooals die, zonder verhooging van de tonen *barang* en *boengoer*, klinkt (aldus de njorogschaal van den katjapi-zang), identiek met de *miring*-tonaliteit liwoeng. En evenzoo de tonaliteit II *(njorog)* in *S. miring*, zooals die, zonder verlaging van de tonen *sorog* en *kenong* zou klinken, identiek met de *mèlog*-tonaliteit van dien naam. De opmerking van Poensen [1]), dat „het miring-octaaf (berust) op het pélog-octaaf", is dan ook juist. Of echter zijn mededeeling, dat men de miring-toonschaal verkrijgt, door van de volledige zeventonige pélogschaal de tonen *nem* en *tengah* te laten uitvallen, voor eenig deel van Java waarheid bevat, is ons onbekend. Men zou dan tot de navolgende schaal komen:

I 120 II 390 IV 150 V 270 VII 270 I'.

***

3. Soeroepan Adjèng.

Evenals het *miring*-toongeslacht, is ook het *adjèng*-genus — schoon in mindere mate — in de verte aan *mèlog* verwant. In cents uitgedrukt, is de structuur der *adjèng*-schalen — voorzooveel de vijf hoofdtonen betreft — ten naastebij deze:

150 120 390 150 390.

---

[1]) De wayang („Mededeelingen vanwege het Nederlandsche Zendelinggenootschap", jaarg. XVI) blz. 59 vv. (78/9, 81 en 94), (1872).

Het komt derhalve overeen met de *manangis*-tonaliteit in *mèlog*, indien de tonen *paneloe* en *sorog* daarin niet worden verlaagd (vgl. tabel VI).

Slechts sporadisch schijnt het adjèng- toongeslacht te worden gebruikt; niet dan hoogst zelden komt men gamelans tegen, welke zijn stemming dragen.

Naar analogie met de *mèlog*- en *miring*-genera, moet men de op de instrumenten met vaste toonhoogte neergelegde schaal als *djawar* onderscheiden. Welke kleine verhoogingen of verlagingen de verschillende tonen der *djawar*-schaal (aangevuld met de „vocale" tonen) in de 8 andere theoretisch mogelijke *adjèng*tonaliteiten ondergaan, ten einde alle alsdan ontstaande 45 schalen op de *djawar*-schaal te doen gelijken, moge blijken uit tabel VIII. Men zal bemerken, dat er — in tegenstelling met wat de *mèlog*- en *miring*stelsels laten zien — er in *S. adjèng* nog een tweede schalen-groep is, waarin geen enkele verhooging of verlaging valt, nl. in tonaliteit V. Aangezien in laatstgenoemde tonaliteit naast drie *djawar*-tonen de beide vocale tonen als hoofdtoon functionneeren, kan zij niet op een vijf- (c.q. zeven-) tonigen gamelan gerealiseerd worden.

Vermoedelijk zullen van de theoretisch bestaanbare 45 *adjèng*schalen alleen de vijf *djawar*schalen in de praktijk toepassing vinden.

***

We hebben nu drie genera besproken, welke, globaal genomen, aldus gebouwd bleken:

I.	*Mèlog*	120	150	390	120	420
II.	*Miring*	150	120	420	120	390
III.	*Adjèng*	150	120	390	150	390

Als gemeenschappelijke kenmerken hebben zij deze:

1. de opeenvolging der intervallen van laag naar hoog is: *klein, klein, groot, klein, groot;*

2. de grootte der drie kleine intervallen is ± 120 of 150, met dien verstande, dat van de eerste twee dezer intervallen steeds één 120 en de ander 150 C. groot is, of, beter gezegd, (daar de hier gegeven voorstelling in *cents* slechts theoretische waarde heeft): waarin één der twee aanvangsintervallen steeds kleiner dan het andere is;

3. de twee groote intervallen zijn hetzij ± 390 en 420, hetzij beide ± 390 C. groot.

Aanemende, dat deze kenmerken voor deze toongeslachtengroep karakteristiek zijn, kunnen wij tot nog drie andere schaalmogelijkheden besluiten, nl.

IV. 120 150 420 120 390
V. 120 150 390 150 390
VI. 150 120 390 120 420.

Het is niet uitgesloten, dat ook deze, of een of twee harer, nog wel eens hier of daar zullen worden aangetroffen.

Theoretisch komt men dan op een totaal van niet minder dan 6 maal 45 = 270 schalen, voor wat betreft deze groep van genera. Daarbij komen dan nog de 7 schalen van de zoo dadelijk te bespreken soeroepan *Malajoe*. De tropische groeikracht van den eilandelijken bodem schijnt zich ook in sommige van haar geestelijke uitingen te manifesteeren.

***

4. Soeroepan Malajoe.

In de vierde plaats heeft men dan nog, als gezegd, de soeroepan Malajoe, de Maleische stemming. Deze kent geen bij-tonen en evenmin de „vocale" tonen *panangis* en *pamiring*. Zij gebruikt uitsluitend de zeven tonen der gewijzigde grondreeks, dus de tonen, welke op den saron pélog voorkomen. Aangezien elk dier zeven tonen op zijn beurt als *dasar* kan komen te fungeeren,

omvat de S. Malajoe dus feitelijk *zeven*, onderling zich zuiver modaal verhoudende, schalen, vormende één tonaliteit.

***

B. Het pélogstelsel in de Vorstenlanden.

Hoe verhoudt zich nu het Vorstenlandsche patetstelsel — voorzoover het pélog betreft — tot het hiervoren uiteengezette Soendasche systeem?

Men onderscheidt, wat de gamelanmuziek betreft, in Midden-Java gewoonlijk slechts *drie* patetsoorten in pélog, t.w. *patet lima, patet nem* en *patet barang*.

Als men — wat voor de hand ligt — uitgaat van de veronderstelling, dat de Vorstenlandsche gamelanmuziek zich, evenals de Soendasche, bepaalt tot het gebruik van schalen, welke uitsluitend bestaan uit tonen, welke op de instrumentale toonreeksen voorkomen, dus tot de schaalgroepen, die de West-Javaan *djawar*, *liwoeng* en *njorog* noemt, — en verder aanneemt, dat het gebruik van het woord *patet* als muziekterm in de Vorstenlanden niet afwijkt van dat in de Soendalanden, dan komt men tot de volgende mogelijkheden (zie tabellen IV en V): in *patet nem* Soend. *barang*) kunnen dan alleen voorkomen de schalen Nos. 1, 2 en 3; in *patet lima* (Soend. *kenong*) de schalen Nos. 38, 39 en 40 en in *patet barang* (Soend. *sorog*) alleen schaal No. 11.

Analyse van de in den loop der jaren hetzij onmiddellijk, hetzij door het intermediair van zeer goede Odeon-opnamen gehoorde Midden-Javaansche gendings, hebben ons doen zien, dat in *patet nem* schaal No. 2, een *djawar*-schaal, de meest voorkomende is. Ook de schalen Nos. 1 (gekenmerkt door het hoofdtoon zijn van den toon *pélog*) en 3, (waarin de *barang* in plaats van den *penoenggoel* als hoofdtoon fungeert) zijn echter

in gebruik, zoo niet voor een gansche gending, dan toch voor bepaalde gendinggedeelten, b.v. voor een of meer gongsneden *(gongan)*.

In *patet lima* heeft schaal No. 39 — óók een *djawar* schaal — de hegemonie, hetgeen dus wil zeggen, dat dan zoowel de *pélog*toon, als de *barang* slechts als bijtoon dienst doen.

Patet barang levert een moeilijkheid op. Schaal No. 11 komt ongetwijfeld voor: de toon *barang* (Soend. *sorog*) is inderdaad in verschillende gendings *dasar*, centrale toon. Maar het wil ons dunken, dat onder de vlag van *patet barang* ook nog andere schalen varen, die weliswaar van de *pélog barang*-toonreeks gebruik maken, doch waarin een andere toon, dan de *barang*, als *dasar* optreedt. Met name de *dada* (Soend. *paneloe* of *sanga*) voelen wij dikwijls als centralen toon, waardoor de gebruikte patet dan feitelijk *patet sanga* zou zijn (tab. IV en V schaal 7). En ook *goeloe* (Soend. *galimer*) schijnt wel eens als *dasar* te fungeeren, wat dus een schaal van *patet goeloe* onder patet *barang* zou doen vallen (tab. IV en V schaal 44).

Als deze laatste observaties juist zijn, zou er dus in de Vorstenlanden een verwarring bestaan tusschen de begrippen *pélog barang* (de toonreeks) en *patet barang* (de schaal met haar functies). En dit zou volstrekt niet zoo verwonderlijk zijn, als men bedenkt, dat men in Midden-Java tegenwoordig ook dikwijls geen verschil meer hoort maken tusschen *patet lima* en *patet nem*, doch dat deze worden samengevat — wijl zij van dezelfde toonreeks gebruik maken — onder het begrip *pélog bem*. Het gevoel voor *verschil in dasar* (en dasarklasse) is derhalve blijkbaar overstemd door dat voor de *overeenkomst in tonaliteit*.

Voor Europeesche ooren doet de overgang van *patet lima* of *nem* naar *patet barang* zich gewoonlijk voor als een sprong naar een tonaliteit, die een kwint hooger ligt, een modulatie naar de dominant. Dat dit, ondanks afwijking van de oorspronkelijke blaaskwintenstem-

ming, mogelijk is, komt, doordat de toon *goeloe* het Europeesche oor tweeërlei opvatting toelaat. Den penoeggoel als *d* nemende, hoort een Westerling de pélog bem-toonreeks, waarvan de patets *lima* en *nem* gewoonlijk gebruik maken, ongeveer als *d es f a bes;* de pélog barang-toonreeks (waaraan de schalen, welke onder het begrip *patet barang* gebracht worden, alle ontleend zijn), daarentegen als *a bes c e f*. Dezelfde *goeloe* wordt in het eene geval als *es*, in het andere als *e* opgevat.

Ware de pélog-stemming niet afgeweken van de oorspronkelijke blaaskwintenstemming, dan zou, in de gevallen, dat een gending in *patet lima* den *pélog*toon als hoofdtoon deed hooren, ook overgang van *patet nem* naar *patet lima* zich voor Europeesche ooren in de meeste gevallen als verandering van tonaliteit voorgedaan hebben en wel als modulatie naar de onderkwint, de subdominant. Hetzelfde zou dan trouwens gelden van overgang *binnen* de grenzen van een dezer *patets* van *djawar* naar *liwoeng*. Thans is zoodanige opvatting evenwel niet meer mogelijk.

***

Naast de drie gebruikelijke patet-soorten hoort men als zeldzame vierde patet in Solo en Djocja ook nog wel eens noemen: *patet manjoero* [1]) *pélog* of *patet kemoedo*. Deze pleegt gekarakteriseerd te worden als: „gelijk aan *patet barang*, maar gebruik makende van de *pélog bem*-schaal". M. a. w., als *patet kemoedo* zich onderscheidt van *patet lima* en *nem* — en dat doet zij ongetwijfeld — dan bedient zij zich van een der drie resteerende, hierboven nog niet genoemde, *djawar*schalen Nos. 6,

1) Naar men zal weten, wordt met *patet manjoero zonder* aanduiding van het toonstelsel, steeds de „hoogste" *sléndro*-patet bedoeld.

35 en 43. En vermoedelijk dan van schaal No. 6 met *dada* als *dasar*. In dat geval zou *patet kemoedo* dus ook *patet sanga* mogen genoemd worden.

***

In het hier over de Vorstenlandsche toonschalen te berde gebrachte zie men slechts een voorzichtig tastende poging, wat meer licht in de tonale en modale schemering te brengen. Om van de Midden-Javaansche toonstelsels een vollediger en wèl-gefundeerde uiteenzetting te kunnen geven, zouden ondergeteekenden geruimen tijd in Solo en Djocja moeten verblijven en daarvoor zijn zij voorshands niet in de gelegenheid. Hem, die daartoe wèl in de gelegenheid is, zij gewezen op de mogelijkheid, beter: waarschijnlijkheid, dat in de *vocale* muziek ook nog andere schalen, dan de hier besprokene, bestaan. *Tembang* in die andere schalen zal dan, indien door den gamelan begeleid, in vele gevallen (nl. steeds, waar gezongen wordt in een schaal welke noch *djawar*, noch *liwoeng* of *njorog* is) weer die niet-instrumentale [1]) sterk-afwijkende tusschentonen moeten laten hooren.

***

C. Het pélog-stelsel op Bali.

De ons ten dienste staande gegevens over de Balische pélog-toonschalen doen vermoeden, dat ook daar het in zwang zijnde stelsel vrijwel conform is aan het Soendasche — althans voorzoover het soeroepan mèlog betreft.

---

[1]) Cum grano salis op te vatten: de *rebab*, als snaarinstrument, waarop de tonen door verkorting der snaren verkregen worden, — en binnen zekere grenzen de soeling ook — kunnen zich natuurlijk wèl aanpassen.

Eerstondergeteekende kwam op het Hindoe-eiland in aanraking met een aantal verschillende systemen, die evenwel alle tot het pélogstelsel behoorden, t.w. het systeem van de gamelans Gong en Semar Pegoelingan, dat van den gamelan Saih pitoe en dat van den Gong Saron.

1. Gamelans Gong en Semar Pegoelingan.

De schaal van den gamelan Gong is steeds vijftonig. Haar tonen zijn identiek met de vijf hoofdtonen van de (gewijzigde) zeventonige grondreeks. Zij behoort derhalve tot de mod. tonaliteit, die in het Soendasche stelsel *djawar* genoemd wordt (toonsoort I). Op Bali onderscheidt men haar, voorzooveel het de Gongstemming betreft, als *selisir*.

Ook de Semar Pegoelingan draagt de *selisir*-stemming, vangt alleen haar toonreeks bij de toontrap III der grondreeks aan. Daarnevens kent de S. P. echter in vele gevallen ook nog den wisseltoon IV der grondreeks. Door middel van dezen toon, *penjorog* [1]) geheeten, die dan in de plaats treedt van de toontrap III, realiseert men nu een tweede schaal, welke *soenarèn* genoemd wordt en die geen andere is, dan de derde schaal der „kern-trits" (schaal Q van tabel I). *Soenarèn* valt dus in de tonaliteit, die in de Soendalanden den naam *liwoeng* draagt (toonsoort IX) [2]). M. a. w. Bali kent, evenals de Soendalanden en in tegenstelling met de Vorstenlanden, den toon IV der grondreeks (Jav. *pélog*) wèl als algemeen gebruikelijken hoofdtoon.

---

1) Evenals *njorog* van *sorog* = wisselen. D.w.z. eigenlijk is *wisselen* een afgeleide beteekenis. Andere, substantivische, beteekenissen van sorog zijn nl. *sleutel* en *iets, dat verschoven kan worden* (b.v. een schuiflade). De muziektechnische termen *sorog* of *sorogan* en *penjorog*, zouden dus wellicht beter dan met *wisseltoon*, door *sleuteltoon* of *schuiftoon* kunnen worden weergegeven: de sleuteltoon „opent" een nieuwe schaal; de derde en eerste toontrap zijn labiel, *verschuifbaar*.

2) *Instrumentaal* behoort zij dan feitelijk tot het *miring*-geslacht (zie hierboven blz. 340 v. v.).

Met welke schaal der liwoeng-tonaliteit de soenarèn-schaal overeenkomt, is niet te zeggen, zoolang niet bekend is, welke toontrap als melodisch middelpunt fungeert. Vermoedelijk doet elk der tonen op zijn beurt als zoodanig dienst. Hetzelfde geldt natuurlijk ook, met betrekking tot tonaliteit I, voor de zooeven besproken *selisir*schaal.

2. *Het saih pitoe-stelsel.*

Hoe staat het nu met de saih-pitoe-schalen?

Als wij ons bedienen van de Tampaksiringsche naamgeving [1]) is de *soenarèn*-schaal, alnaarmate het melodisch middelpunt gelegen is, identiek met een der schalen 2, 6, 35, 39 of 43 van tabel IV; *lebeng* met No. 1, 30, 34, 38 of 42; *selisir* met No. 3, 7, 11, 40 of 44.

Baro en *temboeng* vinden in het Soendasche stelsel alleen dan haar aequivalent, wanneer ook de Balische muziek in die liggingen resp. ter vervanging van den toontrap IV en van de toontrappen IV en I vocaal ingevoegde tonen zou kennen, overeenkomende met de Soendasche tonen *panangis* en *pamiring,* in welk geval *baro* te vergelijken is met de (c. q. een der) schalen Nos. 4, 8, 12, 16 en 45; *temboeng* met de (c. q. een der) schalen Nos. 5, 9, 13, 17 en 21 van tabellen IV en V. En dàt die invoeging ook op Bali in den zang plaats vindt, wordt wel bewezen door hetgeen eerstondergeteekende in 1925 te Tampaksiring hoorde. De *djoeroe gamel*, die hem daar toen voorspeelden, onderscheidden theoretisch weliswaar vijf schalen, doch konden daarvan slechts drie op hun instrumenten ten gehoore brengen; de beide andere leverden moeilijkheden op, die zij instrumentaal niet wisten te overwinnen [2]). Dat kan alleen maar beteekenen, dat die beide resteerende schalen aanmerke-

---

1) Zie „Bali" II blz. 484.

2) t. a. p. blz. 384.

lijke afwijkingen van de gamelanstemming (in den vorm van „vocale" tusschentonen) noodzakelijk maakten. Men zal dus wel moeten aannemen, dat ook de Balische pélog-muziek vocaal gebruik maakt van *negen* (aan kleine schommelingen onderhevige) [1]) tonen in het octaaf.

Opmerking verdient nog, dat de 5 saih pitoe-tonaliteiten overeenkomen met juist die Soenda'sche toonsoorten, welke met een eigen naam worden onderscheiden (zie tabel V).

3. *Het Gong Saron-stelsel.*

Gelijk uit tabel VII van „Bali" II (blz. 485) kan blijken, kent de *Gong Saron* drie verschillende stemmingen.

De *Lilit*-stemming behoort tot onze mod. tonaliteit I en is identiek met de oorspronkelijke grondreeks (schaal O van tabel I gewijzigd), komt dus overeen met de *selisir*-stemming der gamelans Gong en Semar pegoelingan, met het Tampaksiringsche *soenarèn*, het Ksatriasche *temboeng* en met de Soendasche *djawar*-schalen.

De *saih miring*-stemming zal wel met de mod. tonaliteit VIII geidentificeerd moeten worden. Vocaal uitgevoerd zal zij ten aanzien van toontrap IV een zeer gevoelige discrepantie toonen, aangezien dan voor die trap de tusschengevoegde toon, welke in de Soendalanden *panangis* heet, in de plaats treedt. De naam *saih miring*, i. e. de afwijkende stemming, is daarmede meteen verklaard.

Wat *Tjenadă*, de naam van de derde Gong Saronstemming, beteekent, is ons niet bekend. Deze schaal zal, indien voor haar dezelfde regelen gelden als ten

---

1) Zie hierboven blz. 331.

aanzien van het Tampaksiringsche *baro* (= het Ksatriasche *soenarèn*), instrumentaal, vooral voorzoover de toontrappen III en VII betreft, van hare vocale realisatie afwijken: laatstgenoemde toch maakt dan van beide, de groote intervallen splitsende, ingevoegde tonen gebruik, behoort alsdan tot tonaliteit III (vgl. tabel V) en valt samen met de (een der) schalen Nos. 4, 8, 12, 16 en 45 van tabel IV.

Het worde aan iemand, die in de gelegenheid is, langeren tijd ter plaatse de Balische muziek te bestudeeren, overgelaten, bovenstaande voorloopige notities over de toonstelsels van het Hindoe-eiland op haar juistheid te toetsen en aan te vullen.

Bandoeng — Soemedang, 23 Juni 1929.

Tabel I.

De zeventonige grondreeks en de „kerntrits."

				366			366	366			366	366			366		Tegenwoordige Sõeda'sche benaming.
	210	156	156	156	210	156	156	210	156	156	156	210	156	156	210	156	
Schalen	IV	V	VI	VII	I	II	III	IV	V	VI	VII	I	II	III	IV	V	
O					●	●	●	○	●	●	○						djawar
P									●	●	●	○	●	●	○		njorog
Q	●	●	●	○	●	●	○										liwoeng

De „kerntrits" gerealiseerd op één-octavige instrumenten.

O	●	●	●	○	●	●	○
P	○	●	●	○	●	●	●
Q	●	●	○	●	●	●	○

● hoofdtoon.
○ bijtoon.

PÉLOG-TOONNAMEN.

De tonen van laag n. hoog.	Soendalanden	Cheribon	Midden-Java	Probolinggo	Bali
I	singgoel koewing papatet panoetoep	bem	bem penoenggoel	sorog	ding
II	galimer bem singgoel	sedasa pengoeloe	goeloe djangga	goeloe tenggok	dong
III	paneloe sanga	sanga paneloe	dada tengah	dada	dèng
IV	boengoer liwoeng sorog gedè	boengoer	pélog	pélog	penjorog
V	kenong lo(r)loran	lima loloran	lima gangsal	lima	doeng
VI	barang laras mamanis	laras nem soeroepan apik	nem	nem	dang
VII	sorog sorog koewing	barang	barang	barang	penjorog

Beteekenis dezer toonnamen.

apik — schoon, welluidend
barang — punt van uitgang
bem — (wellicht verband houdend met het Arabisch-Perzische *bam*) duidt een lagen toon aan.
boengoer — de paarsche (toon)
dada — borst
galimer — groot, laagklinkend
gangsal — de vijfde (toon)
goeloe — hals
kenong — naam van het bekende interpungeerende gamelan-instrument, dat, als er slechts één van in het orkest aanwezig is, dien toon draagt.
koewing — afgeleid van goewing? alsdan = de gespleten toon
laras — stemtoon
lima — de vijfde (toon)
liwoeng — duizelig, verliefd, 't hoofd op hol
lo(r)loran — de tweede (toon)
mamanis — de zoete, welluidende
nem — de zesde (toon)
paneloe — de derde (toon)
panoetoep — de sluittoon
papatet — id., begrenzer
pélog, st. *log*; — indien = st. *rog*, dan = wisseltoon [1])
penoenggoel — hoofd
sanga — de negende (toon)
sedasa — de tiende (toon)
singgoel — indien verband houdend met sènggol, wellicht = versierde toon, fiorettuur
soeroepan — stemtoon = laras
sorog — wisseltoon
sorog gedè — de groote (voornaamste) wisseltoon
sorog koewing — de wisseltoon van koewing
tengah — de middelste (toon)

[1]) Vgl. hiervoren blz. .... noot ....

Tabel III.

„Modale" tonaliteiten:	De negen „modale" tonaliteiten in soeroepan mèlog.																
		II	III	*	IV	V	VI	VII	*	I	II	III	*	IV	V	VI	VII
		galimer	paneloe	panangis	liwoeng	kenong	barang	sorog	pamiring	singgoel	galimer	paneloe	panangis	liwoeng	kenong	barang	sorog
I	djawar-schalen									●	●	●		○	●	●	○
VIII									●	●	●		○	●	●	○	
VI								●	●	●		○	●	●	○		
IV	njorog handep-schalen						●	●	●		○	●	●	○			
II	njorog-schalen					●	●	●		○	●	●	○				
IX	Liwoeng-schalen				●	●	●		○	●	●	○					
VII				●	●	●		○	●	●	○						
V			●	●	●		○	●	●	○							
III	manangis-schalen	●	●	●		○	●	●	○								

● hoofdtoon.

○ bijtoon.

Tabel IV.

De 45 schalen van Soeroepan mèlog, gegroepeerd naar den patet.

Intervallen in cents: 120 150 120 120 150 120 150 120 150 120 150 120 120 150 120 150 120 150 120 150 120 120 150 120 150 120

Schaal-volgnummer	Patet:	Tonaliteit	Dasar-klasse:	I	II	III	✳	IV	V	VI	VII	✳	I	II	III	✳	IV	V	VI	VII	✳	I	II	III	✳	IV	V	VI	VII	✳	Voorbeelden
Jav. toonnamen				penoenggoel	goeloe	dada		pélog	lima	nem	barang		penoenggoel	goeloe	dada		pélog	lima	nem	barang		penoenggoel	goeloe	dada		pélog	lima	nem	barang		
Soend. toonnamen				singgoel	galimer	paneloe	panangis	liwoeng	kenong	barang	sorog	pamiring	singgoel	galimer	paneloe	panangis	liwoeng	kenong	barang	sorog	pamiring	singgoel	galimer	paneloe	panangis	liwoeng	kenong	barang	sorog	pamiring	
1	barang	IX liwoeng	I	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	Samarangan liwoeng.
2		I djawar	II	•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○		Renggong Bandoeng.
3		II njorog	III	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	Oedan mas.
4		III manangis	IV		•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○	
5		IV njorogha-dap	V		○	•	•=	○		◉	•	•≡		○	•	•=	○		◉	•	•≡		○	•	•=	○		◉	•	•≡	
6	sanga	I djawar	I	•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○		Renggong sanga.
7		II njorog	II	○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•		Keranginan
8		III manangis	III		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○	Bandjar sinom
9		IV njoroghan-dap	IV		○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=	
10		V	V	○		◉	•	•≡		○	•	•=	○		◉	•	•≡		○	•	•=	○		◉	•	•≡		○	•	•=	
11	sorog	II njorog	I	○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉		Samarangan
12		III manangis	II		•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○	
13		IV njoroghan-dap	III	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	
14		V	IV	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	
15		VI	V	•=		○	•	•≡	○		◉	•	•=		○	•	•≡	○		◉	•	•=		○	•	•≡	○		◉	•	
16	panangis	III manangis	I		•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○	
17		IV njoroghan-dap	II		○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•	
18		V	III	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	
19		VI	IV	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	
20		VII	V	•=	○		◉	•	•≡		○	•	•=	○		◉	•	•≡		○	•	•=	○		◉	•	•≡		○	•	
21	pamiring	IV njorog han-dap	I		○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉	
22		V	II	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	
23		VI	III	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	
24		VII	IV	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	
25		VIII	V	•	•≡		○	•	•=	○		◉	•	•≡		○	•	•=	○		◉	•	•≡		○	•	•=	○		◉	
26	liwoeng	V	I	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	
27		VI	II	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	
28		VII	III	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	
29		VIII	IV	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	
30		IX liwoeng	V	•	•=	○		◉	•	•≡		○	•	•=	○		◉	•	•≡		○	•	•=	○		◉	•	•≡		○	
31	singgoel	VI	I	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	
32		VII	II	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	
33		VIII	III	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	
34		IX liwoeng	IV	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	
35		I djawar	V	◉	•	•=		○	•	•≡	○		◉	•	•=		○	•	•≡	○		◉	•	•=		○	•	•≡	○		Djipang Degoeng?
36	kenong	VII	I	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	
37		VIII	II	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	
38		IX liwoeng	III	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	Oedan mas liwoeng
39		I djawar	IV	•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○		Tjirebonan
40		II njorog	V	○	•	•=	○		◉	•	•≡		○	•	•=	○		◉	•	•≡		○	•	•=	○		◉	•	•≡		
41	galimer	VIII	I	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	•=	◉		○	•	•≡	○		•	
42		IX liwoeng	II	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	•=	◉	○		•	•≡	•		○	Renggong liwoeng
43		I djawar	III	•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		•=	◉	•	○	○	•≡	•	○		Renggong Gresik
44		II njorog	IV	○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=		○	◉	•	○		•≡	•	•=		Malang totog
45		III menangis	V		◉	•	•=		○	•	•≡	○		◉	•	•=		○	•	•≡	○		◉	•	•=		○	•	•≡	○	

● = dasar.
• = hoofdtoon.
○ = bijtoon.
•≡ = voornaamste finalis (toon waarmede de gongslag samenvalt.)
•= = tweede finalis.
◉ = derde finalis.

Tabel V.

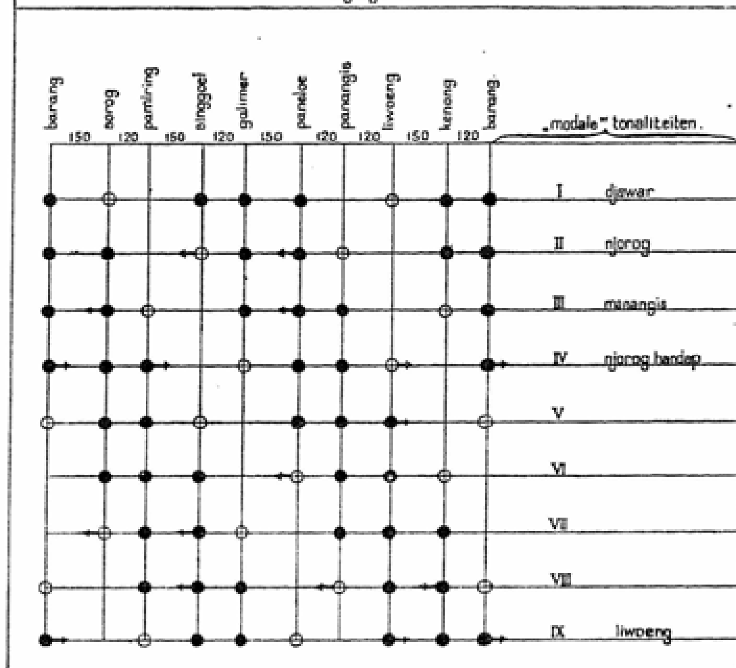
Verdeeling der 45 schalen van het pélog-stelsel (Soeroepan mèlog) in dasar-groepen (palet), dasarklassen en „modale" tonaliteiten.-

De dasar-groepen (Soenda'sche terminologie)		Dasarklassen. I	II	III	IV	V	Soenda'sche namen der „modale" tonaliteiten.	Balische namen der „modale" tonaliteiten. Gamelan Gong	Gamelan Semar pegoelingan	Gamelan Saih pitoe 1) Tampaksiring	Ksatria	Gong Saron Singapadoe	„modale" tonaliteiten.
I	palet barang	1	2	3	4	5	→ njorog handap			temboeng	selisir		IV
II	„ sanga	6	7	8	9	10	→ (V)						V
III	„ sorog	11	12	13	14	15	→ (VI)						VI
IV	„ panangis	16	17	18	19	20	→ (VII)						VII
V	„ pamiring	21	22	23	24	25	→ (VIII)					saih miring ?	VIII
VI	„ liwoeng	26	27	28	29	30	→ liwoeng		soenarèn	lebeng	baro		IX
VII	„ singgorl	31	32	33	34	35	→ djawar	selisir	selisir	soenarèn	temboeng	lilit	I
VIII	„ kenong	36	37	38	39	40	→ njorog			selisir	lebeng		II
IX	„ galimer	41	42	43	44	45	→ manangis			baro	soenarèn	tjenadă ?	III
I	„ barang	1	2	3	4	5							
II	„ sanga	6	7	8	9	10							
III	„ sorog	11	12	13	14	15							
IV	„ panangis	16	17	18	19	20							

1) De benamingen der saih pitoe-stemmingen schijnen verband te houden met de absolute hoogte der schalen, ongeacht haar structuur en haar plaats in het geheele stelsel. Vandaar de incongruentie tusschen de Tampaksiringsche en de Ksatria'sche naamgevingen (welke echter dezelfde opeenvolging toonen). Vgl. „Bali" II blz. 381 vv.

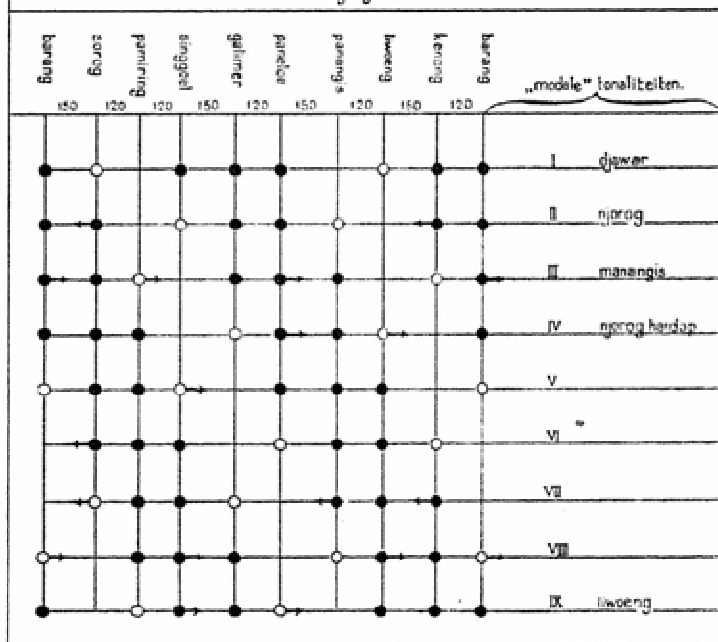
Tabel VI.

De 9 verschillende stemmingen in Soeroepan mèlog met hare verhoogingen en verlagingen. –

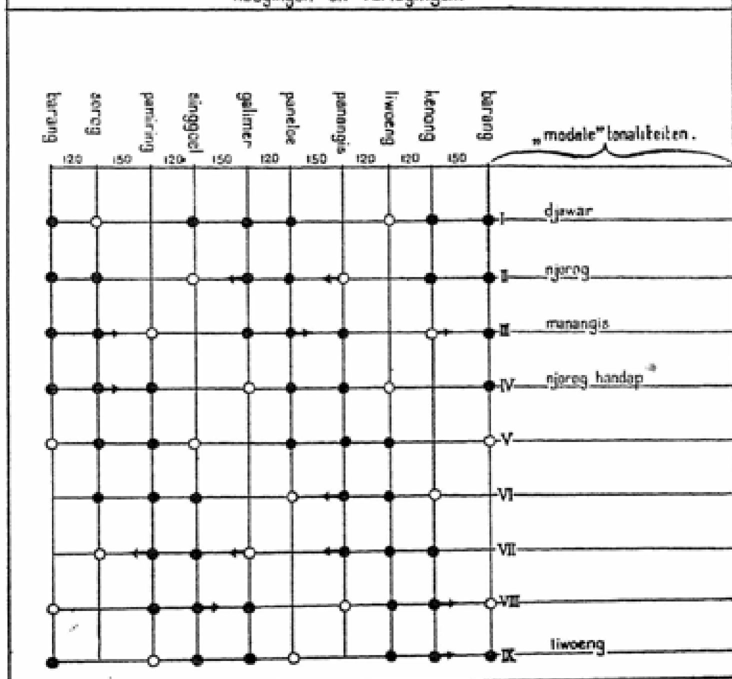

Tabel VII.

De 9 verschillende stemmingen in Soeroepan miring met hare verhoogingen en verlagingen. –

Tabel VIII.

De 9 verschillende stemmingen in Soeroepan adjèng met hare ver- hoogingen en verlagingen.-
barang
soroeg
pamiring
singgol
galimer
paneloe
panangis
liwoeng
kenong
barang
120
150
120
150
120
150
120
120
150
"modale" tonaliteiten.
I
djawar
II
njorog
III
manangis
IV
njorog handap
V
VI
VII
VIII
IX
liwoeng

De langkah lama der orang Mamak van Indragiri

door

V. OBDEYN

Assistent-Resident van Indragiri

Inleiding.

Onder de „langkah lama" worden verstaan de vroegere gebruiken en gewoonten, de oude adat, waaraan de Mamaks ook nu nog zeer gehecht zijn. Zij bejammeren het dat als gevolg van den invloed van den Islam en het Soetansbestuur — niet van het Europeesch bestuur, dat hun adat niet aantast — de „langkah baroe" ingang heeft gevonden en de langkah lama heeft verdrongen.

Langkah — tred, stap, gang. *Langkah lama* zou men dus kunnen weergeven met: den vroegeren gang (van zaken).

Niettegenstaande den invloed van den Islam en van het Mohammedaansche Zelfbestuur, dat medewerkt tot de Mohammedaansche penetratie, zijn de Mamaks heidenen gebleven. Slechts een enkele heeft den Mohammedaanschen godsdienst omhelsd. Ook hun hoofd Toe' Patih te Doerian Tjatjar is door de aanrakingen met het Soetansbestuur Mohammedaan geworden, evenals zijn kemanakan. Hij heeft hierdoor veel van zijn gezag ingeboet en ofschoon naar de langkah lama de waardigheid van Toe' Patih zou moeten overgaan op den kemanakan, wil verreweg het grootste gedeelte niet dien neef maar den zoon als opvolger van Toe' Patih, indien deze komt te defungeeren.

Deze afkeerigheid van vreemden godsdienstinvloed op hun animistische zeden en gebruiken is zoo groot, dat als een hunner dochteren een Islamiet tot man

kiest, zij uit de kampong gestooten wordt. Het moet merkwaardig heeten, dat deze Mamaks, de oorspronkelijke bevolking van Indragiri, die hun hoofd Toe' Patih hebben afgezonden om uit Djohore een vorstentelg uit te noodigen naar Indragiri over te steken en als radja het bestuur over hun land te aanvaarden ten einde de invasies der Minangkabauers uit Koeantan, dat toen reeds een *rantau* van Pagarroejoeng was, te keeren en sedert de komst van dien radja en als gevolg daarvan door Djohoreezen, Malakkaneezen, Riouwers, Boegineezen en andere „orang Timoer", die van den Overwal en de eilanden van den Riouw-archipel overgestoken, zich langs de groote rivieren kwamen vestigen, naar de binnenlanden verdrongen en geënclaveerd zijn, eeuwenlang hun oude adat, hun „langkah lama" slechts met enkele afwijkingen intact hebben weten te houden.

Het moet elf *ketoeroenan* (dat is dus ongeveer 400 à 500 jaren) geleden zijn dat deze Djohoreesche radjatelg Radja Merlang door Toe' Patih gehaald, als Soetan Ala'oeddin Inajat Sjah het bestuur over Indragiri aanvaard heeft.

Indragiri was toen reeds voor een groot deel geislamiseerd of begon toen den invloed van den sterk veldwinnenden Islam, „esta infernal peste", te ondervinden, welke pest volgens De Barros door Perzen en Gudjaraten naar Malakka gebracht, van dit handels-emporium uit langs den weg des handels verbreid werd over Sumatra, Java en de andere eilanden daaromheen. Zeker is het dat bij de komst der Portugeezen op het Maleische schiereiland de vorst van Indragiri Mohammedaan was. Immers wordt in het rapport van den Portugeeschen kapitein Ruy de Brito (1514) reeds gesproken van een „Moorsch" Koning van Indragiri [1]).

---

1) Vgl. DR. B. SCHRIEKE, *Het boek van Bonang*. DR. G. P. ROUFFAER, *Was Malakka emporium voor 1400 A. D enz.* (dl. 77

Wellicht daarom, omdat men geen anderen godsdienst wenschte dan den eeredienst der voorvaderen en omdat men de aloude adatinstellingen wenschte te behouden, heeft de radja alvorens het bestuur te aanvaarden, door een „soempah sakti" heilig moeten bezweren de oude instellingen en den eeredienst te eerbiedigen, de hoofden der Mamaks van hun kant geen ander dan dien Djohoreeschen radjatelg of zijne nakomelingen als vorst te erkennen. Desniettegenstaande heeft het Soetansbestuur later niet nagelaten pogingen aan te wenden hen te dwingen in te gaan in den Mohammedaanschen godsdienst en de instellingen en gebruiken, die met de Mohammedaansche in strijd waren, aan te tasten en geleidelijk naar Mohammedaanschen trant te hervormen. Met bitter weinig resultaat echter.

Het gebied der Mamaks.

De Mamaks bewonen thans de binnenlanden van het gebied tusschen de Batang Koeantan en Batang Tjenako, den bovenloop van deze laatste rivier en de Gangsal- en Retihrivieren.

Zij zijn door de geimmigreerde Maleiers van den Overwal en de eilanden en de „orang Timoer" [1]) verdrongen naar het binnenland.

De oudste nedezettingen worden aangetroffen aan den bovenloop der Tjenako en tusschen deze rivier en de Batang Koeantan. Deze de „soekoe nan anem", vormen de *pokok,* den stam, de andere zijn de „ranting tjawang", de takken.

Bijdragen Kon. Inst. 1921). P. A. TIELE, *De Europeërs in den Maleischen Archipel en het Oosten voor de komst der Portugeezen* (Gids 1874).

1) Deze „orang Timoer" waren lieden uit het Oostelijk deel van den Archipel afkomstig, Makassaren en Boegineezen, ook Soeloeneezen en Mangindanauers (Illanoes), zie o.a. de beschrijving van de maritieme expeditie naar Retih in de *Militaire Spectator*, jaargang 1859, 3e serie, 4e deel.

Zie ook DR. B. SCHRIEKE, Prolegomena pag. 182 e. v. TIELE *De Europeërs in den Maleischen Archipel* 1e Hoofdstuk.

De *soekoe nan anem* zijn gevestigd in Doerian Tjatjar (de hoofdnederzetting, zetel van hun hoofd Toe' Patih), Parit, Prigi, Kedaboe, Soengei Limau en Selantai, ieder dezer nederzettingen met een eigen hoofd (pengoeloe of batin), die echter ondergeschikt is aan Toe' Patih.

Daar Prigi, Parit en Doerian Tjatjar als de moederkampongs beschouwd worden, waarbij Kedaboe, Selantai en Soengei Limau als *anak kampong* behooren, spreekt men van de *soekoe nan anem* ook als van de *soekoe tiga balei.*

De overige nederzettingen, de *ranting tjawang,* zijn Talang Djerindjing, Belongkawang, Soengei Tadoeng, de *toedjoeh boeah tangga,* in het binnenland van Pekan Heran en Soengei Parit, benedenstrooms van Kelajang.

De nederzettingen in Sebrida en de Tjenako-streek zijn de *sembilan soekoe Batang Tjenako* en de *sembilan soekoe Batang Gangsal sepoeloeh dengan Djenalah.* Deze Mamaks behooren niet tot de *soekoe nan anem,* zij erkennen allen Toe' Patih te Doerian Tjatjar echter als hun *indoek.*

In deze streken leven de Mamaks, ofschoon zij heiden gebleven zijn, niet als in het gebied tusschen Batang Koeantan en Tjenako-rivier, de *soekoe nan anem,* in afzonderlijke kampongs, doch bewonen met de overige bevolking gezamenlijk de dorpen, waarin zij echter hun eigen hoofd hebben. Slechts in enkele kampongs leven zij niet met de overige bevolking vermengd, zooals aan de Batang Gangsal in Siambal, Empang Krandji en Talang Lahat.

De hoofden der Mamaks in deze streken zijn „sebelah oeloe" Ria Tandjong en „sebelah ilir" Moentjak.

In elk der kampongs is aan deze hoofden ondergeschikt een *mangkoe (pemangkoe),* of een *pengoeloe moedo* met een *moenti* (manteri).

De gezamelijke bewoning der kampongs met de overige bevolking in tegenstelling met de *soekoe nan*

anem, die zich afgescheiden houden in zuivere Mamak-kampongs, laat zich gereedelijk verklaren.

De overige bevolking aan de Gangsal en Tjenako-rivieren bestaat niet, zooals aan de Batang Koeantan, voor verreweg het grootste deel uit van den Overwal afkomstige immigranten, doch is, hoewel Mohammedaansch, inheemsch; zij nadert in adat en leefwijze meer de Mamaks, die zich over het godsdienstverschil heenzetten.

In de kampongs leeft men echter afgescheiden, vermenging door huwelijken heeft niet plaats.

Het zielental der Mamaks wordt op twee duizend geschat, ongeveer een duizendtal in de binnenlanden der Batang Koeantan en een duizendtal aan de Tjenako-, Gangsal- en Retih-rivieren.

Afkomst.

De Mamaks zijn de autochthonen van Indragiri.

Leest men de beschrijving van de „aboriginal tribes" in Britsch Malaya bij Wilkinson (Papers on Malay Subjects), Winstedt (Malaya) en Frank Swettenham (British Malaya), zoo moet de frappante gelijkenis tusschen Mamaks hier en Jakuns, Besisis, Biduanda's en Blanda's ginder sterk opvallen.

„They have the same political system — a confedaracy of small family communities under a common patriarchal chief. All alike maintain a certain tribal isolation. All alike conceal their personal names. All believe in a vast number of spirits of desease and in a future life and they are in the habit of leaving food and implements on the grave of their dead so as to help the soul to leave the district. They have a curious hierarchy of magicians who are associated with the tiger (the local form of lycanthropy)", zegt Wilkinson.

En Winstedt: „Most of them know nothing of agriculture and live, the jungle tribes on fruits and the flesh of wild beasts, and the sea tribes by fishing. All

recognise the patriarchal rule of headmen called Batin. Some have tribal lays recording their customs and traditional wanderings. It has now been recognised that nearly everywhere they talk Malay. But the language they speak is not quite that of the Muhammadan Malay of the Peninsula.

Physique and language show that they are primitive Malays, and the evidence of beliefs bears out this surmise. Their religion is animism, the belief that sticks and stones are animated by living spirits".

Deze beschrijvingen zijn zoo volkomen toepasselijk op de Mamaks van Indragiri dat men zou wanen dat Wilkinson en Winstedt hier over deze Mamaks aan het woord waren.

De Mamaks noemen zich zelf *sakai*. Sakai is geen stam-naam, doch een algemeene benaming voor nomadische of half-nomadische volkstammen, die nog geen godsdienst hebben en op een lagen beschavingstrap staan. Een Mamak die den Mohammedaanschen godsdienst aangenomen heeft, noemt zich geen sakai meer, hij is en blijft echter Mamak.

Hiermede kan verklaard worden de verwarring „a fruitful source of error and confusion" bij Wilkinson e. a. wat betreft den naam sakai, welke daaruit voortspruit dat sakai is een naam, die geen genealogische of territoriale beteekenis heeft, dus geen familie- of stamnaam, maar wijst op een cultureelen ontwikkelingstrap. Alle heidensche stammen die nog op een vrij lagen trap van ontwikkeling staan, worden onder den algemeenen naam sakai begrepen, zooals de Mohammedaan alle ongeloovigen — Europeanen, Aziaten, Amerikanen — met den naam kafir aanduidt.

Op meer dan een grond (ethnologisch, anthropologisch en linguistisch) kan worden aangenomen dat het Maleische ras voortgekomen is uit volken (Mon Khmer, Mon Annam) die uit een landstreek tusschen Indië en China (op gezag van Kern Tjampa, Cochin China of

Cambodja) naar het Maleische schiereiland, Sumatra en Borneo (toenmaals nog niet van elkaar gescheiden) uitgezwermd zijn, waar zij een Proto-Maleische bevolking, het Indonesische ras, aantroffen waarmede zij zich meer of minder innig vermengd hebben. Met de Jakuns, Besisis, Biduanda's in Malaya en de Mamaks en Koeboes op Sumatra zijn de aanrakingen minder innig geweest; bij hen is het Proto-Maleische rastype bewaard gebleven.

De uitheemsche immigranten hebben zich in het binnenland van Sumatra (de bakermat is de Sri Goentang Mahameroe) ontwikkeld tot een volk met matriarchale instellingen. Machtig geworden heeft hun expansie uit het kernland aan de kusten andere streken en volken onderworpen (Melayur aan de Batang Hari, Kampar, Koeantan).

Voor deze invasies in de Koeantan zijn de Mamaks teruggetrokken naar het binnenland, aan de bovenloop der Gangsal-, Retih- en Tjenako-rivieren. De Minangkabausche invloed is dus gering geweest, evenzoo de invloed van het Hindoesche Palembang. Zij zijn evenals de Jakuns, Besisis, Biduanda's, doordat zij minder den beschavenden Indischen, Arabischen en anderen vreemden invloed ondervonden hebben, in ontwikkeling achtergebleven, het Proto-Maleische rastype is bij hen bewaard gebleven.

Geschiedenis.

De Mamaks bewoonden eertijds voornamelijk de „padangs" aan de Batang Koeantan.

Te dien tijde moet volgens de overlevering de zee het land bespoeld hebben aan den voet der heuvelreeks bij Djapoera, die zich van het Djambigrensgebergte in Noordelijke richting naar de Kampar uitstrekt en dan in westelijke richting ombuigt en de waterscheiding vormt tusschen Kampar- en Koeantanrivieren. Bij Djapoera mondde de Batang Koeantan in zee uit

misschien zelfs verder landwaarts in bij Kelajang, en de heuvelreeks bij Djapoera vormde een in zee uitspringende kaap. De breede alluviale streek tusschen Djapoera en de kust bestond nog niet. De Tjenako rivier mondde toenmaals niet in de Batang Koeantan uit doch had een eigen mond in zee.

Ten tijde der expansie van het rijk van Pagarroejoeng zakten Minangkabauers naar Indragiri af, maakten van de Koeantan een „rantau" en drongen verder door naar de binnenlanden en de benedenstroomsche streken onder aanvoering van Tan Balai, Tan Gagah en Tan Gadis [1]), die zich wegens familie-oneenigheid uit Pagarroejoeng verwijderd hadden. De Minangkabauers vermengden zich met de bevolking van Indragiri, het meest in Koeantan, waar thans de Minangkabausche adat sterk overwegend is. In mindere mate in de benedenstroomsche streken, omdat deze verder weggelegen zijn en omdat Tan Balai, die zich als hoofd van de autochthone bevolking in Indragiri onder den titel van Toe' Patih erkend zag, om zich tegen de invasies van andere anak radja uit Pagarroejoeng, die ook naar deze streken ausgewandert waren, te handhaven, de bescherming ingeroepen had van Djohore.

Tan Gagah werd door de bevolking in Koeantan als hoofd erkend onder den titel Datoe' Toemanggoeng, Toe' Patih had zijn zetel waar thans Kelajang aan de Batang Koeantan gelegen is, dat toen nog niet dien naam droeg doch aangeduid werd met „doesoen toea". Hier zette de Djohoreesche anak radja voet aan wal en werd hij door Toe' Patih geinstalleerd.

In een *kolam lojang* (een koperen bekken) had hij zich het eerbetoon van het „menjiram radja" te laten welgevallen, waarom de doesoen toea sedert den naam

---

1) Volgens de overleveringen zouden deze lieden zoons zijn van Papatih nan Sabatang; dit is echter historisch onjuist, een anachronisme.

verkreeg van Kelajang (van kolam lojang). Ook thans nog wanneer de Soetan van Indragiri Kelajang bezoekt, wordt het menjiram toegepast door besprenkeling met eenige druppels water uit een wel aan den voet der heuvels bij Kelajang [1]). Hier werd ook door den Soetan en de hoofden wederzijds de soempah sakti afgelegd en over en weer heilig bezworen, dat men geen anderen dan een afstammeling van den Djohoreeschen vorstentelg als radja, deze zijnerzijds, de hoofden zou erkennen en de oude adat eerbiedigen.

Met den Soetan aan het hoofd werd het landschap bestuurd door Toe' Patih als „radja di padang" en Toe' Toemanggoeng als „radja di rantau" d. w. z. dat Toe' Patih het bestuur verkreeg over de binnenlanden w. o. de talang Mamak, de talang Djapoera en de boven-Tjenako- en Gangsal-rivieren, en Toe' Toemanggoeng over de nederzettingen aan de Batang Koeantan. Een derde waardigheid werd in navolging van Djohore later toegevoegd n.l. Toe' Bandahara als „radja di balai", adviseur des Soetans, belast met de rechtspraak en het beheer der landschapsinkomsten.

Deze waardigheid werd vergeven aan een der Djohoreesche volgelingen van den Soetan.

De Sedjarah Melajoe verhaalt hoe sinds circa 1450 en vooral onder Sultan Mansoer Sjah Malakka's bui-

---

1) De oude koperen pot is verdwenen; de wel waaruit het water verkregen werd, weet men nog aan te wijzen. Aan dit water wordt geneeskracht toegeschreven. Toen eenige jaren geleden de huidige Soetan aan beri-beri leed, heeft hij zich van de ziekte weten te genezen door het nemen van een bad in deze wel naar hij zegt (hij had zich echter ook onder behandeling gesteld van den Europeeschen geneesheer te Air Molik).

De „kramat" eigenschappen hebben zich nog op andere wijze gedemonstreerd. Bij het aanleggen van een ladang zou de oom van Datoek Gedang een parit hebben aangelegd waardoor het water uit de bron wegvloeide. Drie jaren lang is hij met blindheid geslagen geweest; na het brengen van een offer aan de bron genas hij.

tenlandsche politiek zich concentreert op de kustlanden der drie stroomen tusschen de Rokan en de Djambi-rivier n.l. Siak, Kampar en Indragiri.

Omtrent Indragiri leest men dat toenmaals de vorst van Indragiri heette Radja Merlang, die volgens Indragirische overlevering zou zijn een kleinzoon van den vorst van Djohore. Tan Baniaka van Palembang was namelijk afgedaald van den berg Sri Goentang Mahameroe naar de vlakte van Palembang. Op aanwijzing van de sterrewichlaars moest hij zijn dochter naar het eiland Poelau Tiram aan de kust van Palembang laten brengen en haar daar achterlaten; haar zou dan een groot geluk deelachtig worden.

Een anak dewa kwam op het eiland jagen, door haar schoonheid bekoord nam hij haar mede naar Djohore en maakte haar tot zijn gemalin. Vier kinderen werden uit dit huwelijk geboren, waarvan twee zoons, genaamd Tan Seniaka en Tan Peniaka. De eerste werd Sultan van Djohore, de tweede radja moeda. Een kleinzoon van Tan Seniaka, Radja Merlang, werd door Toe' Patih naar Indragiri gebracht en tot Soetan Ala'oeddin Inajat Sjah verkozen. Hij had zijn zetel te Doesoen Toea, evenals zijn zoon Nara Singa. Zijn opvolgers Soetan Ibrahim en Soetan Djamaloedin hadden hun zetel te Pekan Toea. De opvolger van dezen laatste Soeloe'din verplaatste dien zetel naar Kota Lama. Hij werd opgevolgd door Salahoedin, zetelende te Pekan Lais, deze door Soetan Ibrahim, wiens opvolgers waren Soetan Alan, Soetan Oemar en Soetan Said, merhoem di Djapoera. Achtereenvolgens kwamen daarop aan het bewind Soetan Hoesin, Soetan Isa en de tegenwoordige Soetan Radja Machmoed, die zich te Rengat vestigde.

De Indragirische overlevering is naar het mij wil voorkomen een verhaspeling van de verhalen 3,14 en 28 der Sedjarah Melajoe.

Radja Merlang was volgens verhaal 28 der Sedjarah Melajoe gehuwd met een dochter van Sultan Mansoer

Sjah van Malakka [1]), een zoon uit dit huwelijk Nara Singa, te Malakka achtergelaten, wenschte, omdat zijn landgenooten grievend behandeld werden, naar Indragiri over te steken, hetgeen door den Sultan van Malakka geweigerd werd, waarop hij vluchtte.

In Indragiri vond hij Maharadja Isaf, zijn neef, zoon van Maharadja Toeban, broer van Radja Merlang, op den troon. Hij wist dien neef te verdrijven en zelf vorst van Indragiri te worden. Isaf vluchtte en werd vorst van Lingga [2]).

Melding dient hierbij gemaakt te worden van een bestuursregeling en de verdeeling van het landschap in bestuursressorten onder Soetan Nara Singa na beëindiging der vele twisten.

Onder Toe' Patih worden tengevolge van die bestuursregeling gebracht behalve de soekoe tiga balai met de sendi (anak kampong) n. l. Prigi, Parit en Doerian Tjatjar en Selatai, Kedaboe en Soengei Limau de tiga loeroeng n. l. de kampongs Batoe Ridjal, Pematang en Peranap, de sembilan perbatin (soekoe) Tjenako en de sembilan perbatin Gangsal sepoeloeh dengan Djenalah, Talang Djapoera en de doesoen lima (Kelajang, Loeboek Sitarak, Doesoen Tinggi, Petengahan en Doesoen Toea) de persoekoean Lala, Morong en Pasir Kelampeian, de persoekoean Pekan Heran, Soengei Semetialan en Soengei Goentoeng en de persoekoean Palas en Anak Serka. Onder Toe' Toemanggoeng werd het overige gedeelte van Indragiri gesteld.

Volgens Indragirisch betoog (dit wordt van Koeantansche zijde echter ten stelligste ontkend [3]) verkreeg

---

1) 1458 — 1477 A. D. Vgl. MOQUETTE, *De Grafsteen van Soeltan Mansoer Sjah van Malaka* in T. Bat. Gen. dl. LIX afl. 6.

2) Te vinden bij ROUFFAER, *Was Malaka emporium voor 1400 A. D.*, dl. 77 Bijdragen Kon. Inst.

3) Volgens Koeantansch betoog voerde Tan Gagah als Datoe' Toemanggoeng zelfstandig het bestuur over Koeantan, had hij niets met Indragiri en Toe' Patih te maken. Vgl. SCHWARTZ. *Nota over het landschap Kwantan*. T. Bat. Gen. dl. XXXVI.

Toe' Toemanggoeng het toezicht over de rantau Koeantan, waar bestuurders waren Toe' Habib, Toe' Soetan Maharadjo, Toe' Moedo Bisai, Toe' Dano Sekaro en Toe' Dano Poetih.

Na een periode van rust braken achtereenvolgens uit de oorlogen met Radja Doebalang van Batang Hari, die in het nadeel van dezen uitliepen en met den Radja van Pagarroejoeng, die met zulk een succes voor dezen bekroond werden, dat Soetan Salahoedin verplicht was naar Gaoeng te vluchten, waar hem op de talang Oeloe Gaoeng een beslissende nederlaag werd toegebracht.

Om hulp werd gevraagd aan Riouw.

De toenmalige Jang di Pertoean van dit rijk gaf Engkoe Kelana Radja Hadji opdracht Radja Hidjau te bestrijden, wiens strijdmacht verslagen werd. Radja Hidjau ontkwam over Loeboek Ramo naar de Menangkabau, terwijl zijn broers hun heil zochten in de vlucht naar Padang Lawas (Batang Hari).

Het gevolg van dezen krijg was een belangrijke inkrimping der grenzen van Indragiri door de schenking als belooning voor de bewezen diensten door Soetan Salahoedin (aan Engkoe Kelana Radja Hadji) van het gebied der perbatin anem soekoe (Mandah, Igal, Pelandoek, Banteian, Belarat en Kateman) zoomede Gaoeng en Reteh inclusief de ampat soekoe: Soengei Kritang Soengei Akar, Soengei Blimbing en Rantau Air Deras (althans volgens Riouw Lingga, van Indragirische zijde wordt de schenking van Gaoeng ontkend en van de ampat soekoe zou slechts het vruchtgebruik gegeven zijn).

Na een korte regeerperiode van Radja Ketjik Besar kwam Soetan Ibrahim aan de regeering, daarin bijgestaan door zijn oom met den titel van Radja Toea. Deze maakte zich aan zulke onregelmatigheden schuldig dat Soetan Ibrahim hem door Engkoe Kelana Radja Djaafar liet verdrijven. Hij week naar de Kampar uit. Na eenigen tijd verkreeg hij vergiffenis en keerde

terug. De titel Radja Toewa werd hem ontnomen ter voorkoming dat hij zich hooger zou stellen dan de Soetan en die titel veranderd in dien van Radja Moeda. Dit is de oorsprong van deze waardigheid in het Zelfbestuur van Indragiri, welke thans als gevolg van het door de Regeering gehuldigde bestuurs-versobering-beginsel [1]) opgeheven is. Als rijksbestierder kreeg de Radja Moeda aandeel in de landschapsinkomsten.

Soetan Ibrahim werd opgevolgd door Soetan Alon en deze weder door Soetan Oemar. Geschillen ontstonden bij de verheffing van dezen. Radja Said en Radja Abdoel Rachman, zoon van Soetan Ibrahim, ooms van Soetan Oemar, wisten een aanhang te verwerven en de afzetting van Soetan Oemar te bewerken. Radja Said (marhoem Djapoera) werd tot Soetan verheven, van wien de latere Soetans in rechte lijn afstammen. Radja Abdoel Rachman (Ongkoe Boesoe) kreeg aandeel in het bestuur als belooning voor de geboden hulp; hij werd de stamvader van de latere Soetans Moeda (zie hieronder).

Hiermede begint de nieuwere geschiedenis van Indragiri en tevens het tijdperk van de aanrakingen met het Gouvernement [2]).

Tijdens het langdurige bewind van Soetan Said (1826-1876) werden gesloten de contracten van 1838, 1843 en 1858, in 1877 het contract met zijn zoon Soetan Hoesin, in 1887 en 1892 die met den opvolger van dezen, Soetan Isa. In 1838 had de Soetan uit eigen beweging pogingen gedaan om de souvereiniteit zijner landen aan het Ned.-Indische Gouvernement op te dra-

---

1) *Politiek Beleid en Bestuurszorg* dl. II pag. 47.

2) Dr. E. B. Kielstra, *Onze Eeuw* 4e deel 1915, De afdeeling Indragiri. *Tijdschrift van N. I.* jaargang 1852, Indragiri in 1850. *Tijdschrift van N. I.* 1853, Bijdrage tot de kennis der Residentie Rio.

gen. Op den 27en September 1838 werd het verdrag met de gebruikelijke plechtigheden gesloten (in commissie Goldman, Resident, de Perez, Assistent Resident en Walbehm, Algemeen Ontvanger van Riouw, met bezettingstroepen). Een Assistent Resident werd te Poeloe Pekan Lais geplaatst (1838—1843).

De aanrakingen der O. I. Compagnie met Indragiri dateerden reeds van de eerste helft der zeventiende eeuw. Op advies van den Opperkoopman te Djambi werd omstreeks 1640 de koopman Bruyssens naar Indragiri gezonden [1]) om er een loge te stichten, welke loge in 1679 door de Bantammers werd overvallen en geplunderd. Zij werd daarop door de Compagnie verlaten en de relaties met Indragiri werden verbroken. Een vijftal jaren later werd de Compagniesdienaar Thomas Dias naar het rijk der Manincabers gezonden [2]) om rechtstreeks den handel in peper en goud, in de kustlanden „vallende" uit Pagarroejoeng, aan zich te trekken. De „Coningh van Paggar Oejom" verleende Dias „een geschrifte van authoriteyt met zijn opgedrukte zegel waarbij Seyne Majesteyt hem drie havens gaf ten insigte van den titul Orangh Caja Sudagar Radja als te weten Siacca, Petapan en Andragiry omme aldaar d'E. Compies handel te drijven" en waarbij de Coningh der Manicabers o.m. verklaarde: „Ende Andragiry is mijn vazal dogh heeft sigh opgeworpen en rebelligh gestelt want Andragiry is 't mijne tot de zee toe".

Tot het vestigen van een nieuwe loge kwam het in Indragiri en Siak voorloopig echter nog niet, want, zooals wij bij Netscher lezen: „De Regeering, steeds angstvallig een twist met Djohor vermijdend, liet het hierbij maar berusten; een vaste residentie werd niet opgeslagen, ook al omdat men nog weifelde tusschen

---

[1]) WELLAN, *Onze eerste vestiging in Djambi*, B. K. I. dl. 82 1926.

[2]) DR. F. DE HAAN, *Een reis naar Midden Sumatra in 1684.*

Siak en Indragiri, waar al vele pogingen gedaan waren om de Compagnie te bewegen haar kantoor te herstellen en hiertoe scheen deze te eerder bereid omdat thans bleek dat het binnenland sneller afvoer had langs de rivier van Indragiri dan langs die van Siak".

De pogingen moeten ten slotte resultaat gehad hebben voor Indragiri, want Valentyn schrijft van onze vestiging te Koeala Tjenako:

„waar wij een loge en opperhoofd hadden om het „goud en de peper daar vallende in te zamelen, is een „mooi vlek waar wel twee honderd gemeene huizen zijn „nevens een schoone bazar of markt en ettelijke „Moorsche tempels. Deze plaats ligt zeer wel voor den „handel niet ver van zee [1]) aan een fraaie rivier waar„door daar groote vaart en een sterke toevloed van „kooplieden is".

Naar het heette omdat men op Sumatra een andere politiek wilde volgen en de bezetting van dat eiland inkrimpen, maar inderdaad omdat men toegaf aan de vertoogen van Engeland tegen onze vestiging in Indragiri werd in 1843 reeds ons etablissement aldaar weer verlaten [2]).

Het duurde tot 1879 eer te Rengat weer een bestuursambtenaar geplaatst werd.

Uit de regeeringsjaren van Soetan Said en Soetan Hoesin verdienen vermelding de onlusten in Retih, waar Panglima Besar met een aanhang van Soeloeneezen (Illanoes) zich verzette tegen het gezag van den Sultan van Lingga-Riouw en aan de Soengei Enok versterkingen had opgeworpen, welke onlusten aanleiding gaven tot de maritieme expeditie in 1858 [3]) en de blokkade in 1882, hoofdzakelijk het gevolg van den onwil van Soetan Hoesin tot uitlevering van den door het

---

1) Thans 12 uur stoomens van de kust.

2) Prof. VETH, *De geschiedenis van Sumatra.* De Gids, Februari 1850.

3) Zie *Militaire Spectator* 1859. 3e serie 4e deel.

Inlandsche Bestuur van Lingga-Riouw naar Makasser verbannen doch naar Indragiri uitgeweken Said Begab. De blokkade werkte echter niets uit.

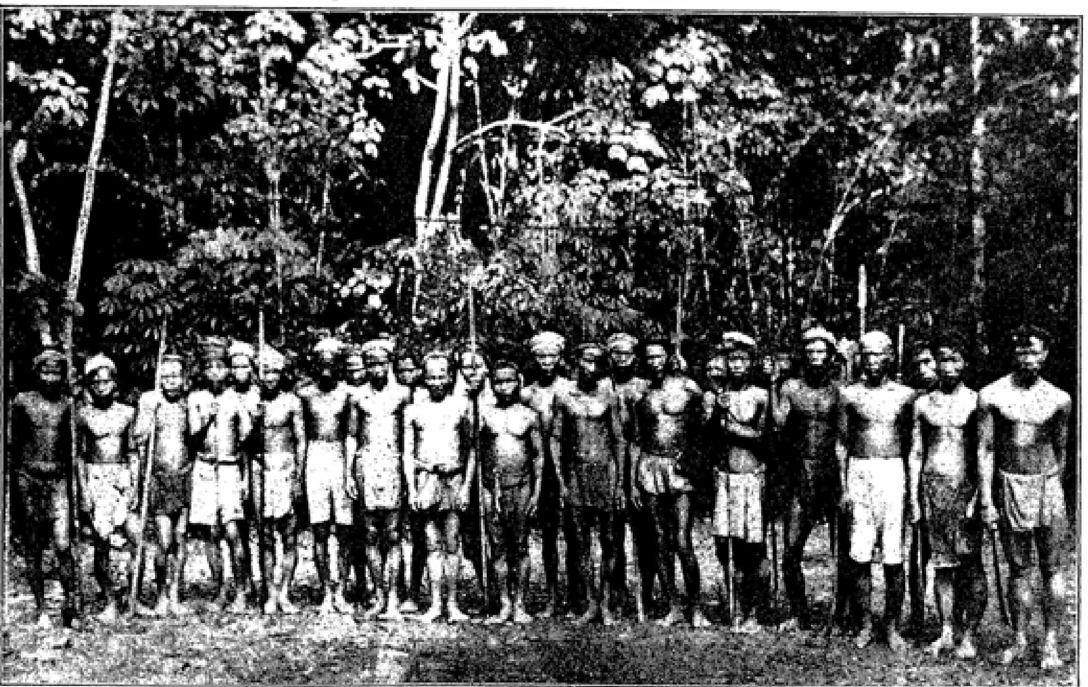
Reeds tijdens de regeering van Soetan Said, na zijn dood van Soetan Hoesin, gedurende het lange tusschenbestuur van de commissie bestaande uit den Radja Moeda en twee landsgrooten onder leiding van den Controleur, aan welke na den dood van Soetan Hoesin het bestuur over Indragiri was opgedragen en daarna in de eerste regeeringsjaren van Soetan Isa hadden voortdurend woelingen plaats in de bovenlanden, ten doel hebbende Ongkoe Long, zoon van bovengenoemden Radja Abdoe'lRachman (Ongkoe Boesoe) tot Soetan te verheffen. Een grooten aanhang kreeg Ongkoe Long vooral in de tiga loeroeng (de kampongs Peranap, Pematang en Batoe Ridjal) en de doesoen lima (Kelajang met anak² kampong), waarvan de voornaamste aanvoerders waren Ongkoe Mohamad Joesoef, Ongkoe Ngah, Ongkoe Begab en Ongkoe Togok, waarbij zich nog aansloot Said Begab.

De woelingen kregen een ernstig karakter en het Gouvernement was verplicht zich krachtiger in de Indragirische zaken te mengen. Na den dood (in 1888) van den grootsten onruststoker Ongkoe Long, die zich te Peranap door de bevolking reeds tot Soetan had laten verkiezen onder den naam van Radja Abdoellah, mocht het echter eerst gelukken den toestand te beheerschen.

In 1890 liet Ongkoe Nong, zoon van Ongkoe Long, te Peranap reeds tot Soetan Ibrahim uitgeroepen, zich bewegen tot een overeenkomst met Soetan Isa, waarvan het suppletoir contract van 1892 het gevolg was [1]). Soetan Ibrahim werd de waardigheid en de titel verleend van Soetan Moeda en deze titel werd erfelijk verklaard voor zijn wettige afstammelingen.

---

[1]) Vgl. SCHWARTZ, *Nota over het landschap Kwantan.* T. B. G. dl. XXXVI.

De Mamaks, de autochthonen van Indragiri.

Eenige Mamaks. Wapens zijn speer, sikin, keris, vroeger ook het blaasroer, thans in onbruik geraakt. Het Mongoolsche tijpe (o.a. derde van links zittend) komt veel voor.

Hij kreeg het bestuur namens den Soetan, dien hij als zijn heer erkende over de bovenlanden (de landstreek bewesten Djapoera tot aan de grens met Koeantan) met standplaats Peranap en hem werden bepaalde inkomsten verzekerd. De positie van den Radja Moeda werd teruggebracht tot rijksbestierder in de benedenlanden (beoosten Djapoera) met dezelfde inkomsten als van den Soetan Moeda.

Vijf mantries stonden den Soetan in het bestuur over de bovenlanden ter zijde; in de benedenlanden zouden vijf Datoeks, n.l. de Temenggoeng, de Bendahara, de Bandar Laoet, de Bandar Oeloe en de Mangkoeboemi als mantri keradjaan met den Radja Moeda medebesturen.

Door deze omstandigheden dijde het bestuur van het betrekkelijk kleine landschap Indragiri (in vroegere contracten werd gesproken van een rijk, van den Koning en den Onderkoming — de radja Moeda van Indragiri!) uit tot een luxueuse inrichting: een Soetan, twee rijksbestuurders en tien mantries keradjaan (landsgrooten). Van al deze waardigheidsbekleeders waren er twee, n. l. Toe' Patih en Toemenggoeng de eigenlijke adathoofden, die den Soetan namens de bevolking van Djohore gehaald en hem tot radja van Indragiri verheven hadden.

De overige waardigheden en titels, ook die van Bandahara, zijn geusurpeerd en creaties van lateren tijd, behalve de Bandahara, creatie van den Soetan, door onruststokers en oproerkraaiers afgedwongen.

De bestuursformatie was zoo kostbaar dat zij ongeveer 72 % van de landschapsinkomsten opslokte. Zeer begrijpelijk is het dat door het Hoofd van Gewestelijk Bestuur middelen werden beraamd om aan dezen toestand een einde te maken en door hem voorstellen werden gedaan om de kosten aan salarissen aan leden van het Zelfbestuur meer in verhouding te brengen tot

de landschapsinkomsten door afschaffing van onnoodige functies.

Gereede aanleiding gaf het overlijden van Soetan Isa in 1902. Het bestuur werd in handen gelegd van een Regentschap. Toen Soetan Isa's zoon Radja Machmoed, wat zijn leeftijd betrof in aanmerking kwam het bestuur te aanvaarden, werd de vraag overwogen met hem het z.g. lange politieke contract te sluiten dan wel hem de korte verklaring te doen afleggen.

Tot het laatste werd besloten; de Resident van Riouw werd gemachtigd hem de korte verklaring te doen afleggen en Radja Machmoed als Soetan van Indragiri te beëedigen (Juni 1912).

De vraag die hierbij naar voren kwam was of de korte verklaring ook door de landsgrooten moest worden medeonderteekend. De Resident adviseerde den Soetan alleen te doen teekenen, aangezien het toen reeds in de bedoeling lag de landsgrooten tot den rang van gewone districtshoofden terug te brengen en bij hun defungeeren niet meer te vervangen.

Tot dezen maatregel was reeds overgegaan ten opzichte van enkele landsgrooten, die overleden waren en ook op den rijksbestierder der benedenlanden (de Radja Moeda) die door wangedrag en misbruik van vertrouwen ontslagen was, werd hij toegepast. Zijn waardigheid werd opgeheven.

De overige landsgrooten werden wegens gepleegde malversatiën of ongeschiktheid afgezet of wegens hoogen leeftijd met een onderstand uit de landschapskas gepensionneerd. De Soetan Moeda Radja Mohamad en de mantri keradjaan Ongkoe Togok zijn thans de eenige overgeblevenen van het twintigtal leden van het oude zelfbestuur.

De Soetan Moeda heeft geen nakomelingen, met hem zal de waardigheid komen te vervallen, Ongkoe Togok is reeds op leeftijd, zoodat binnen afzienbaren tijd ook de laatste mantri keradjaan zal zijn heengegaan.

Met de opheffing van de functies van rijksbestierder en landsgroote is gepaard gegaan de invoering van een geregeld districtsbestuur op den voet van de voor Zuid-Sumatra geldende organisatie.

Over de geschiedenis van Indragiri is hier uitgeweid ofschoon de woelingen en onlusten vrijwel langs de Mamaks zijn heengegaan, verdrongen als zij waren door de geimmigreerde Overwallers, Riouwers en de overige Indragiri-Maleiers, die zich met hen vermengd hadden, van de groote rivieren naar het binnenland, waar zij teruggetrokken en afgescheiden hun rimboe-leven leidden.

Getrouw aan den door hunne hoofden eenmaal bezworen *soempah sakti*, hebben zij zich nooit partij gesteld voor de troonpretendenten, doch hebben zij den Soetan te Rengat als hun radja erkend. En ofschoon zij behooren tot het gebied van den Soetan Moeda te Peranap (de landstreek bewesten Djapoera) hebben zij van dezen nooit inmenging in hun zaken geduld, hebben zij zich steeds tot den Soetan te Rengat gewend. Trouw volgen zij van dezen of van het Europeesch bestuur emaneerende en door tusschenkomst van het onderdistrictshoofd te Kelajang of het districtshoofd van Sebrida tot hen gekomen bevelen op, maar niet die van den Soetan Moeda, omdat zij in dezen den usurpateur zien, die het gezag van hun erkenden vorst heeft aangetast, doch in het districtsbestuur een instituut dat door hun wettigen vorst des lands in overleg met de Kompenie gecreeerd werd.

Geloof en bijgeloof, demonologie, astrologie en chiromantie, divinatie, shamanisme, lykanthropie.

De Mamaks gelooven in een God, heerscher van het heelal, een „Albeschikker", die alles bestiert, over leven en dood van al wat leeft beschikt.

Waar deze God zetelt, weet men niet recht, God is overal en alom tegenwoordig; in den hemel, op aarde, in het water, in de lucht.

Van een eeredienst van dezen God, dien men Allah noemt, is geen sprake. Men roept hem in bepaalde omstandigheden aan: „Ja, Allah, toeloeng Allah", meer niet.

Naast Allah kent men Patalla Goeroe (Batara Goeroe) die de geest is van het woud en den onontgonnen grond huist in het diepe woud of op de toppen der heuvels en hem roept men aan en aan hem offert men (*berkaoel)* ingeval van misgewas, wanneer de ladang weinig product opbrengt of de nangwi's, het groote gebaarde wilde zwijn, dat op den schamelen disch van den Mamak een zeer gewaardeerde vleeschschotel vormt, hun trek naar andere streken richten [1]).

Het offeren, waarbij de Koemanten zijn intermediair verleent noemt men „mendaoen"; het terugroepen der nangwis „mendaoen nangwi".

Naast deze twee kent men een aantal mindere goden en geesten. Een groote boom, een rots, een graf, vooral van een vermaarden koemanten, een snelvlietende beek of een bron zijn de verblijfplaatsen van deze geesten, die goed of kwaad kunnen zijn, wier kwade gezindheid men ten zijnen gunste kan veranderen of die men gunstig voor zich kan stemmen door het „berkaoel", het offeren als gevolg van een belofte.

Wordt men ziek na het kappen van een grooten boom, dan heeft men zich den toorn van den geest op den hals gehaald en is de ziekte te verdrijven door een gelofte te doen en bij genezing een offer te brengen

---

[1]) Deze nangwi-kudden hebben een bepaalden „trek" waarvan zij zelden afwijken. Tusschen de Koeantan en Kamparrivieren is door dit heen en weer trekken een weg getraceerd, dien men door menschen aangelegd zou wanen.

hetzij aan den gevelden stam hetzij op het graf (kramat) van een bekenden koemanten. Men kan zich te voren ook van onheil vrijwaren door voor het kappen een offer te brengen.

Een zielenland kennen de Mamaks niet, men weet niet waarheen na den dood de ziel gaat, „poelang ka Allah" zegt men. Daar men niet weet waar Allah zetelt, weet men ook niet waar de zielen der afgestorvenen huizen. Men gelooft dat het hiernamaals een voorzetting is van het leven op deze aarde; de zielen der afgestorvenen hebben dezelfde nooden en behoeften als de levende mensch. Ten opzichte van het stoffelijke lichaam heeft de Mamak de Bijbelsche opvatting „stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeeren"; de ziel echter, verwant aan de luchtdeeltjes, wordt met den wind weggevoerd naar Allah. Dit komt uit in de „doa telakin", het gebed dat op het graf van een overledene uitgesproken wordt en dat luidt: „Boemi iboe, langit bapak, air soedara, „kajoe daka, amboen angin soedara njawa, rasi tanah „balik ka tanah, rasi air balik ka air, gandaroesa „gandaroesi, taboes salah toemboeh di lambah, njawa „poen kombali kapada Allah".

Men gelooft dat de ziel nog eenigen tijd op aarde blijft, voordat zij deze voor goed verlaat, ook dat de ziel weer op aarde kan terugkeeren. Dit is b.v. het geval met de ziel van de koemantens, en daarom offert men ook aan de kramats. De ziel van den koemanten verleent haar intermediair voor hen, die offeren.

Priesters in de beteekenis die wij er aan hechten hebben de Mamaks niet.

Een categorie van personen, de Koemantens, zijn in staat Patalla goeroe en de geesten onder bepaalde omstandigheden in zich te doen manifesteeren, den wensch der geesten kenbaar te maken. Daar zij nader tot de geesten staan dan de gewone stervelingen, wordt hun bemiddeling ingeroepen om zich van de goedgunstigheid der geesten te verzekeren. Zij zijn wat men

elders op Celebes b.v. de bissu's, op Borneo de basirs, balians, of wolians, bij de Bataks de sibaso's [1]) noemt. Door dansen en wierookbranden geraken zij in een toestand van trance, de geest vaart in hun lichaam en orakelt dan door hun mond.

Een Koemanten-seance is een bijzondere plechtigheid; met bloemen getooid, een krans om het hoofd en een snoer van bloemen om den hals, koperen of zilveren armbanden om de polsen, danst hij, daarbij geassisteerd door een rei van dorpsmaagden op haar paaschbest uitgedost. Hij legt zich eerst te slapen, de ketipoeng speelt een bepaalde wijs — men zou kunnen zeggen gewijde muziek — de voeten geraken in trilling, hij staat op, begint te dansen en te zingen. De meisjes *(gadis)* dansen mede en zingen een beurtzang, waarin zij telkens met het refrein invallen (dit dansen en zingen der meisjes noemt men *merantak*). De dans wordt hoe langer hoe fanatieker, het lichaam van den Koemanten trilt, de oogen rollen, de schuimbedekte mond stoot onbegrijpelijke woorden uit, hij valt ten slotte convulsionair en cataleptisch uitgeput neer onder het stamelen van woorden, die aandachtig door de aanwezigen beluisterd worden, omdat de geest dan zegt wat zijn verlangen is.

Komt hij (de Koemanten is een man) weer bij, dan begint de dans opnieuw. De seance kan den geheelen nacht tot den vroegen ochtend voortduren.

De Koemanten heeft twee trawanten, n.l. de *boedjang bajoe* (man), wiens taak het is den Koemanten op te vangen en neer te leggen wanneer hij in trancezwijm valt, en de *penginang* (vrouw), die voorzingt geaccompagneerd door de meisjes. De voorbereidingen voor de seance zijn niet het werk van een dag, er komen heel wat benoodigdheden bij te pas:

---

[1]) DR. G. A. WILKEN, *Het Shamanisme bij de volken van den Indischen Archipel.* Verspreide Geschriften, deel III, pag. 323—397.

lange kaarsen van bijenwas, een *mangkok bara* om de wierook in te branden, een *lantjang* van roembiablad vervaardigd in den vorm van een schuitje, een *antjak* van klapperblad, waarop drie soorten rijst, rookgerei, een rauwe en een gekookte kippenbout, een rauw en een gekookt ei gelegd worden, een balai van den *roembia* of *anau* (aren) stam en de poetjoeks van den *anau* (aren) palm, waarmede de dansruimte wordt afgeschoten. Al deze zaken dienen tot vereering van den geest; de levensmiddelen, althans de essence daarvan, strekken tot zijn voedsel en versnapering; wat er van overblijft nadat de geest de essence tot zich genomen heeft wordt door den koemanten even smakelijk verorberd: het gemis der essence schaadt niet aan den smaak van het voedsel.

De Koemanten bekleedt een positie van gezag in de kampong, heeft na den batin, den pengoeloe moedo en den moenti den meesten invloed.

Zijn waardigheid is erfelijk in zijn geslacht [1]).

Hij wordt bij zijn overlijden met bijzonder ceremonieel begraven, aan welke begrafenis de geheele kampong deelneemt. Het lijk wordt met wit lijnwaad omwikkeld in 3, 6 of 9 lapis (3, 6 of 9 maal omwonden) en versierd met *majang pinang* (de jonge bladscheede met den bloesem), welke op de borst gelegd wordt. De bladscheede die den vorm van een sampan heeft, dient om de ziel van den Koemanten van de aarde weg en later terug te voeren. De grafheuvel wordt overdekt met een dak van atap en versierd met witte vlaggetjes. De gewone stervelingen — ook de pengoeloes en de batins — krijgen slechts een grafheuvel. De doekoen, die bij de ziekten en onheilen geraadpleegd wordt,

---

1) Volgens Dr. Wilken zijn er maar drie volken bij welke de shamanen geen vrij bedrijf uitoefenen doch een bepaalden stand, in zekeren zin een shamanen-hierarchie, vormen, n.l. de Olo Ngadju's de Boegineezen en de Alfoeren van de Minahasa. De Mamaks zijn dan het vierde volk.

staat niet in relatie tot de geesten. Deze vroede man is slechts bekend met de geneeskracht der kruiden en met de magische kracht van bepaalde handelingen. Het verschil tusschen Koemanten en doekoen is, dat de divinatie van den eerste spontaan en intuitief is, die van den doekoen inductief. De doekoen grondt zijn voorspellingen op bepaalde uitwendige teekenen, die volgens vaste regelen moeten worden verklaard.

Ter afwering van ziekten zoekt hij kruiden, meestal zeven soorten van blaren of bloemen; in een met water gevulde glazen waterkaraf wordt een van bijenwas vervaardigde kaars gestoken, en in het schijnsel van de vlam in het water beoordeelt hij welke de geneeskrachtige kruiden zijn, dienstig om de ziekte te verdrijven. Een soort ziekte-bezweringsformule wordt daarbij gepreveld:

sabagai sirih poelang ka gagang,
sabagai pinang poelang ka tampoek,
poelang poelih semoela kala.

(waarvan de beteekenis in het kort is: moge de gezondheid terugkeeren).

Ook de doekoen behoort tot de dorpsgrooten, doch neemt de laatste plaats in: na het dorpbestuur, d. i. den pengoeloe (batin), pengoeloe moedo of mangkoe (pemangkoe) en den moenti volgt de Koemanten, daarna de bidan, de orang pandai en daarop de doekoen.

Voor elke feestgelegenheid en elke ritueele handeling (voor zoover van een ritus sprake kan zijn) kent de Mamak een doa, die hij *telatak* noemt.

Bij het doodenfeest bijvoorbeeld ten einde de ziel van den doode een rustig verblijf in het hiernamaals te verzekeren *(memboeang bala, djangan tjamas)* wordt een doa uitgesproken bekend als de *palis tawar*. Men zou kunnen zeggen: de mis, die voor de zaligheid van den doode gelezen wordt.

Tapoeng, tapoeng djati
Datang amas bekati-kati
Tapoengko tapoeng tawar
Datang hidoe djangan penawar

Tapoengko tapoeng doedoek
Doedoek tagiloeng-giloeng di batoe
Bahoe tapak timpang naga loeka
Baksina talang djoekat

Dapat padi mande oerai
Djadi patik dang setia
Djadi batin penoenggoe doesoen
Makan sirih soedara berdjoendjoeng

Makan pinang soedara berdjoentai
Kepala di balah keladi djangan saolah-olah
Nang olah nangkan lagi djangan koedar berakit
Kentimoen beratali oendoer penjakit

Timboen tambah beras padi kati-kati batang setawar
Ketiga batang dingin nan bisa djadi tawar
Nan hanget djadi dingin
Berdjadjik dibatoe kaki gantoeng dibatoe gadang.

Terbang boeroeng sankar marapatih
Hampaskan ka boekoe boeloeh
Lapas loepoet di pantjoer air
Lapas dari Goenoeng Toedjoeh [1]), pandak air, pandjang njawa.

Wanneer men het lijk in het graf gelegd heeft met wat rijst en laoek ajam om als mondkost te dienen voor de reis van de ziel, besproeien de waris van den doode het graf met water, waarbij de boven reeds genoemde „doa telakin" wordt uitgesproken.

---

1) Grensgebergte tusschen Sebrida en Djambi.

Boemi iboe langit bapak
Air soedara kajoe daka
Amboen angin soedara njawa
Rasi tanah balik ka tanah
Rasi air balik ka air.

Gandaroesa gandaroesi
Taboes salah toemboeh di lambah
Kalau berdosa dipoedji
Kalau bersalah disambah
Njawa poen kombali kapada Allah.

De telataks zijn dikwijls onverklaarbaar: dit kan ook niet anders; het is de taal der geesten, die voor de gewone stervelingen onbegrijpelijk is.

Tot de divinatorische gebruiken van den Mamak behoort het wichelen. Dit heeft op velerlei wijze plaats.

Soms heeft men een stuk hout of schors waarop streepen getrokken en gaten geprikt zijn. Door aftelling bij een beginpunt berekent men den gunstigen dag om bijvoorbeeld een reis te ondernemen of op de hertenjacht te gaan (mendjaring). Het plankje of lapje boomschors waarmede men wichelt noemt men *pelangkahan*.

Ook uit den stand der sterren valt het gunstige tijdstip op te maken. De koemantan is meestal de astroloog, die ter zake kundig is.

Om het gunstige tijdstip te bepalen waarop men zijn ladang moet aanleggen, plaatst men op de vier hoekpunten van het gekozen terrein lapjes wit katoen aan de nerven van arenblad. Dit wichelen noemt men *merambas tanah*. Uit den stand dezer vlaggetjes komt men te weten, of het terrein „hoetan Poeaka" is, of wel gunstig voor den aanleg van de ladang. Bewerkt men „hoetan Poeaka", dan is misoogst wel het minste wat men te wachten heeft. De dood van den ladangbouwer vóór het rijpen van het gewas kan ook een van de gevolgen zijn.

Een kalender kent de Mamak niet, hij kent geen jaren, maanden, weken of dagen. Namen voor dagen en maanden heeft hij niet. Hij kent slechts het oogstjaar, den tijd dat met den ladangarbeid begonnen is, den tijd dat geoogst of de zaadpadi uitgeplant is. Wil men van een zekere gebeurtenis weten, wanneer zij plaats gevonden heeft en vraagt men dit den Mamak, dan krijgt men meestal te hooren: niet lang nadat wij met den ladangarbeid begonnen zijn, of: niet lang voordat onze koemanten gestorven is (een bijzonder evenement), of ook: niet lang nadat wij te Rengat bij den Assistent Resident geweest zijn (eveneens een feit van beteekenis voor deze binnenlanders).

Bij het tellen komen vingers en teenen te pas.

De weertijger. In zijn meer aangehaalde studie in deel 77 der Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, „Was Malaka emporium voor 1400 A. D.?" wijst Dr. Rouffaer op de in Hervey's reisverhaal voorkomende curieuze vertelsels over de mensch-tijgers oorspronkelijk herkomstig uit „Chenaku in the Minangkabau country".

Volgens de Djakoen-legende zou van deze weertijgers die „in their own house are supposed to have the human shape in which they are known when they go abroad, the original abode is placed at Chenaku in the interior of the Minangkabau country; when they increased and crossed to the Peninsula they took up quarters at Gunong Ledang and in the Blumut range".

Nu is inderdaad bij de Mamaks aan de Tjenako en de boven-Gangsal- en Retih-rivieren het geloof aan den *harimau loemuhan (harimau djadi-djadian)* vrij algemeen verspreid. Vooral Motah (Sanglap) is berucht om zijn vele weer-tijgers, menschen die de gedaante van een tijger kunnen aannemen en des nachts als tijger hun prooi zoeken. De vorst dezer weertijgers in Tjenako is Datoe' Djemalang Agoeng, die met een ketting aan de aarde vastgeklonken zit. Indien dit niet het geval

ware, zou er geen mensch in Tjenako meer in leven zijn. Zijn onderdanen-weertijgers zwermen eens in het jaar uit om hun radja voor het geheele jaar van het noodige voedsel te voorzien. Hun zwerftochten strekken zich zeer ver uit, tot zelfs naar de Minangkabau [1]) en den overwal.

De lykanthropos is van den gewonen tijger te herkennen aan de sporen, die hij achter laat; de weertijger laat n.l. vijf pootsporen na. Gewoonlijk leidt dit eigenaardige spoor naar een leegstaand huis op een afgelegen ladang, waar de weertijger zijn tijgergedaante aflegt en als mensch huiswaarts keert.

Reeds Graafland in zijn *Schetsen uit Indragiri* (1889) maakt melding van een weertijgerverhaal in Tjenako: „Die in tijgers veranderde menschen schijnen groote afstanden des nachts af te leggen en vernam men dat thans tal van tijgers zelfs uit Djambi en Palembang opgeroepen waren om een pas gekozen vorst onder de tijgers aan de Kampar-rivier hulde te bewijzen".

Tusschen de Gangsal- en Retih-rivieren treft men nu nog een „Kramat loemahan" aan.

De groote gebeurtenissen in het leven van den Mamak.

De groote gebeurtenissen zijn: de geboorte, de besnijdenis, het tandenvijlen en de doorboring der oorlellen (bij de meisjes), het huwelijk en het overlijden.

Besnijdenis.

Evenals bij tal van andere primitieve volken in den Indischen Archipel kennen ook de Mamaks de besnijdenis.

Met de besnijdenis der jongens gelijkstaande is de doorboring der oorlellen bij de meisjes.

---

[1]) Noemt men hier den weertijger niet *harimau tjendako* (Tjenako?).

Deze operatie heeft plaats op 12—13 jarigen leeftijd in de periode der puberteit.

Men mag niet huwen voordat de besnijdenis of de doorboring der oorlellen heeft plaats gevonden. De handeling der besnijdenis, waarbij met een scherp mesje overlangs een snede over den bovenkant der voorhuid toegebracht wordt, geschiedt door den orang pandai, die ook de leldoorboring bij de meisjes verricht.

Een gezamelijk feestmaal der familieleden, batin, orang pandai en kennissen bezegelt den goeden afloop der gebeurtenis.

„Circumcision is practised as a usage to be performed at puberty. Such is the case with the Bataks, the Toradja's, Dayaks, aborigines on Buru, Céram, Sumba, Timor, Savu, Floris, Nias, Aru-Islands, Makasar and Bugis peoples, inhabitants of Gorontalo and Minahasa, Malays and Javanese, etc. Among all these peoples circumcision tends to adapt lads to manhood, it originally being performed, as a rule, at puberty", zegt Prof. Dr. Schrieke in zijn belangwekkende studie over de besnijdenis in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde [1]).

Dit vindt dus bij de Mamaks bevestiging ook ten aanzien van de meisjes, die door de leldoorboring huwbaar verklaard worden.

Er zijn perioden in 's menschen leven, die naar de opvatting van primitieve volken als bijzonder kritiek beschouwd moeten worden, waarin de mensch vooral vatbaar is voor kwaden invloed, waarin de den mensch kwaadgezinde booze geesten vooral kwaad kunnen doen. De puberteit vooral is een periode die „panas" geacht moet worden, welke door een offer „dingin" gemaakt kan worden.

---

1) *Some remarks on circumcision in Dutch-India* by Dr. B. SCHRIEKE. Tijdschrift Bat. Gen. dl. LX (1921) 382.

„Very often every important act or occurence according to the popular belief sets in motion „hot" (i.e. dangerous) influences against which precautions are necessary, in the first place „cooling", betoogt Prof. Schrieke in bovenaangehaalde publicatie. „It is easily understood that the critical period of puberty causes the primitives also to produce some psychical technics. By this time the lads [1] are supposed to be filled with evil and dangerous potentialities".

Ook bij de Mamaks is de besnijdenis een der „psychical technics" „to countreact the evil influences and to neutralise the evil energies at puberty".

Geboorte en jeugd.

De bidan assisteert bij de bevalling; voor hare assistentie geeft men haar een soekoe, gelijkstaande met 8 cent. Zoodra het kind ter wereld gekomen is krijgt het een naam. De ouders vragen de bidan hoe het heeten moet, en deze noemt een naam die haar op dat moment toevallig invalt: si Koelim, si Toenas, si Boekit. De ouders stemmen hiermede in, vertrouwen als ze hebben in de bidan en dat de door haar gekozen naam voor het kind goed en gelukkig zal blijken te zijn.

Het *toeroen mandi*, het baden van het kind in de rivier, geschiedt eveneens door de bidan. Een feestmaal heeft hierbij plaats in intiemen familiekring, waaraan de bidan deelneemt.

Ook het eerste haarknippen is een gebeurtenis van belang, waaraan een familiefeest verbonden is. Op 12-13 jarigen leeftijd heeft, zooals boven reeds is medegedeeld, de besnijdenis en de doorboring van de oorlellen plaats.

Deze handeling heeft geen godsdienstige beteekenis, niet de „priester", de Koemanten, komt er daarom bij te pas, doch de orang pandai. De beteekenis is een manbaar- en huwbaar-verklaring, zij geschiedt in de puberteitsjaren, huwen mag men niet voor dat die operatie is geschied.

[1]) Bij de Mamaks ook de meisjes.

Op lateren leeftijd worden de tanden gevijld en zwart gemaakt. Dit geschiedt na de besnijdenis en de leldoorboring, meestal kort daarna, nog in de puberteitsperiode. Deze periode vooral is gevaarlijk, dan vooral zijn de kwade hantoes er op uit den mensch te belagen. Het geloof zich te kunnen vermommen, zich onkenbaar te kunnen maken voor de op den loer liggende, kwaad in den zin hebbende geesten staat hierbij op den voorgrond.

Heeft de hantoe het op si Toenas of si Boekit begrepen en zint hij op kwaad, dan herkent de belager hen niet, daar si Toenas of si Boekit toch witte tanden hadden en geen zwarte, en laat hen met rust.

Hetzelfde denkbeeld, n. l. zich tegen de lagen der loerende hantoes te beveiligen, ligt ten grondslag aan de vrees zijn eigen naam te noemen.

Indien men si Toenas, zelfs op een terechtzitting, de geijkte vraag stelt: „hoe is Uw naam", dan ontwaart men een zekere onwilligheid bij si Toenas hieraan te voldoen. Ten slotte zal hij tot een ander het verzoek richten: „zeg jij het maar". Vrees dat de kwaadwillende hantoes de aanwezigheid van si Toenas — door hem zelven aan het licht gebracht — zouden gewaar worden, is de reden der onwilligheid.

Evenals dit bij de Javanen gebruikelijk is, neemt ook bij de Mamaks de vader na de geboorte van een kind den naam van het kind aan met voorvoeging van Pak, dus Pak Toenas, Pak Koelim, enz. Noch bij de Minangkabauers noch bij de Riouw-Maleiers is dit gebruik bekend.

Het Huwelijk.

In hoofdzaak overeenkomende, loopen de huwelijksgebruiken in de details nogal uiteen bij de Mamaks, die de Gangsal- en boven Tjenako-rivier bewonen en de overigen van de nederzettingen tusschen de Tjenako- en de Koeantan-rivieren.

Vrijage en Verloving (bertandang).

a. Bij de Gangsalmamaks. Gelegenheid om elkaar te ontmoeten en hun affecties te vestigen bestaat er voor jongelieden van verschillende sekse te over bij de feestelijkheden, den ladangarbeid en den rijstoogst.

Heeft een jonge man een meisje zijner keuze gevonden, en heeft hij het ernstig verlangen aanzoek bij haar te doen, dan roept hij de hulp in van een vrouwelijke kennis (meestal een familielid) om het meisje een ring, een kain of iets van dien aard te overhandigen.

De aanneming van het voorwerp is voor den jongeling een gunstig teeken, dat het meisje hem welgezind is en het aanzoek haar welgevallig zal zijn. Twee of drie dagen later komt de jongeling „merangkak", i.c. ten huize van het meisje den nacht doorbrengen.

Des namiddags begeeft hij zich daartoe naar de woning van de uitverkorene zijns harten met zijn *epoek* (sirihdoos) en zijn klamboe en deponeert deze zaken bij haar ouders, die, door hun dochter reeds tevoren ingelicht, de bedoeling volkomen begrijpen.

Des avonds komt hij terug en zet zich bij de ouders van het meisje neder. Hun zijn sirihdoos toeschuivende noodigt hij hen uit zich te bedienen. Het meisje wordt geroepen en tot haar dezelfde uitnoodiging gericht.

Geeft ze — de bedoeling begrijpende — hieraan gehoor, dan is dit een teeken van toestemming en bereidwilligheid. Men blijft onder gezelligen kout bij elkaar zitten totdat het tijd is zich te bedde te begeven. De jongeman hangt zijn klamboe op en legt zich ter ruste. Ook het meisje en de ouders verdwijnen achter de respectievelijke klamboes.

Geen van allen slaapt echter en na een half uur sluipt de jongeling stillekens naar de klamboe van het meisje.

Dit is het moment voor de spiedende ouders om uit hun klamboe te voorschijn te treden en met voorgewende verbolgenheid een „tanda", zijn kris, sikin of een

kleedingstuk van den onverlaat op te eischen. Dit overtuigingsstuk eenmaal in hun bezit, leggen de ouders zich ter ruste, de beide jongelieden verder de vrijheid latende te doen wat hun goeddunkt, waarvan de jongeling gebruik maakt den nacht verder onder de klamboe van het meisje door te brengen.

Den volgenden dag brengen de ouders het overtuigingsstuk naar de familie van den jongeling en geven kennis van het voorgevallene.

De zaak wordt besproken en weldra beklonken.

De jongelieden zijn dan met elkaar verloofd, van welke verloving kennis gegeven wordt aan den pengoeloe of den batin.

De verdere omgang tusschen de verloofden is zoo vrij als waren zij reeds man en vrouw.

De jongeman moet thans door arbeid den bruidschat trachten te verdienen, eertijds bestaande uit tien borden, een kris of een sikin, thans uit een som gelds bedragende voor een maagd *f* 12.—, voor een weduwe of gescheiden vrouw de helft; voor de weinig bezittende Mamaks een aanzienlijke en door hun notoire arbeidsschuwheid moeilijk te verwerven som. Immiddels wordt door de wederzijdsche ahliwaris, den pengoeloe en den pegawai nikah (een der toea-toea) onderling overleg gepleegd, wanneer het huwelijk zal worden voltrokken.

Ten dage der voltrekking komen bruid en bruidegom, familieleden, pengoeloe en verdere kampongdignitarissen ten huize der bruid.

De pegawai nikah zet zich in het midden der kamer met een pedang of sikin van een der aanwezige pengoeloes, mangkoes of moentis.

Dit wapen dient om er zeven malen mede op een der dakspanten te slaan, het manuaal der huwelijksvoltrekking zoowel bij de Mamaks van de Gangsal- en Tjenako- als van de Koeantanrivier. Daarmede wordt het huwelijk gewettigd. Het is de hamerslag van den Europeeschen Ambtenaar van den Burgelijken stand bij het uitspreken

der woorden: „en hiermede verklaar ik in naam der wet U beiden door den echt aan elkaar verbonden".

De huwelijksvoltrekker vraagt: „Wien behoort deze pedang en hoeveel is de waarde ervan?" waarop de eigenaar antwoordt: „van mij, de waarde is twintig gulden".

De pegawai nikah zegt dan: „Ko' patah ini pedang akoe anggak [1]) mengimpal pengoeloe, ko' soembing akoe anggak menitik", daarmede te kennen gevende, dat het huwelijk wettig en naar den vorm gesloten zal worden, en indien door de schuld van een der partijen het huwelijk ontbonden wordt hij of zij *f* 20.— verschuldigd zal zijn te betalen aan den pengoeloe.

De aanwezigen vallen in met een lang gerekt „sa-it", bij de Mamaks het teeken van instemming. De pegawai wendt zich daarop tot de aanwezigen met de volgende toespraak:

„Oh, Entjik-Entjik, Toean-Toean.

„Nan dilerek bendoel ditepi di lengkoeng bendoel di-„tengah, ketjik tidak terhimbau nama, gedang tidak „terhimbau gelar, jang disoengkoep atap nan tadjam, „kalau loeka akoe anggak memampas, kalau mati ang-„gak membangoen, dibela koe djoega jang membangoen „membangoennja".

„Sa-it" roepen weer de bruiloftsgasten. Dan richt de pegawai tot bruid en bruidegom de vraag: „Kau me-„ngapa datang disini?" Waarop het antwoord luidt van den bruidegom: „Akoe hendak berbini dengan si Tina" „en van het meisje: „Akoe hendak berlaki dengan si „Toenas".

„Ta'ada kamoe antara kedoea hendak menikah ini „beranak gelang dan beranak tjintjin", met welke vraag de pegawai bedoelt te informeeren of er ook trouwbeloften gedaan zijn aan een ander.

---

[1]) *Anggak* of *anggan* = *ta'maoe.*

„Goed", verklaart hij, indien ontkennend geantwoord wordt, „indien ge eerder trouwbeloften mocht hebben ge- „daan, geef Uw woord dan terug en betaal het dubbele „van het onderpand [1]). Zoo ge het thans nog verzwijgt, „zult ge naar de adat gestraft worden met *f* 20.— „boete [2]); de bruidschat [3]) zijt ge kwijt en Uw vrouw „zal naar haar waris terugkeeren".

Persisteeren bruid en bruidegom bij hun verklaring dat geen trouwbeloften eerder gedaan zijn, dan slaat de pegawei met de pedang zeven malen tegen een der dakspanten onder het uitspreken van de volgende te- latak (de chotbah nikah der Mohammedanen), de „tela- tak takok takil" genaamd, waarbij de verzamelde menigte na elk couplet invalt met „sa-it".

Djati sikoembang djati
Daoen lirik talian naga.
Patah toemboeh hilang berganti
Akoe mendirikan adat poesaka.

„Sa-it"

Apit dinding berapit.
Akan mengapit siroendjoenja.
Kalau baik ambilkan kapit,
Apa kan bisa sebarang goenanja.

„Sa-it"

Sedang mengkoedoe lagi berpawal
Koenoen poela tjempedak moeda
Lagi pengoeloe lagi tergawal
Koenoen poela boedak moeda-moeda.

---

1) Lipat ganda.

2) De waarde van de pedang.

3) *f* 12.— of *f* 6.— naar gelang de vrouw maagd is dan wel weduwe of gescheiden vrouw.

„Sa-it"

Hanjoet katja dari hoeloe,
Hanjoet goentang-goentang
Apa daja tinggang pengoeloe
Akoe menjerahkan boedak beroetang.

„Sa-it"

Tang si koentang-koentang
Kedidi pandak kaki
Akoe menjerahkan boedak beroetang
Apa teriba didalam hati.

„Sa-it"

Di tebe di loenda-loenda,
Akan pelemang saoeh bekal
Sepantoen manau doea sedjoendjoengan
Tidak tahoe oedjoeng dan pangkal.

„Sa-it"

Adi-adi, andai-andai.
Angkarang moedik perigi,
Tjerdik-tjerdik pandai-pandai
Emas di kandoeng, djangan pergi.

„Sa-it"

Kami tidak mengindang boeah,
Kami mengindang padi ampah,
Kami tidak memboeang boeah.
Kami memboeang sarau tjelaka.

„Sa-it — Sa-it".

b. Bij de Mamaks tusschen Koeantan- en Tjenakorivier.

Bij de vraag wie zijn levensgezellin zal zijn, volgt de jonge man geheel zijn eigen keuze, ook het meisje volgt hierbij de ingevingen haars harten. De ouders intervenieeren hierbij niet.

Zij hebben slechts in overeenstemming met de waris ter andere zijde in de details zeggenschap: de overreiking van de tanda, het kennisgeven aan den pengoeloe, de vaststelling van den huwelijksdag behoort tot hun bemoeienis.

De periode der vrijage en der verloving wordt met „bertandang" aangeduid.

Heeft een jonge man vues op een meisje en besluit hij aanzoek om haar hand te doen, zoo begeeft hij zich naar het huis harer ouders en gooit een handvol aarde op het dak. De bedoeling wordt door het meisje begrepen en zij daalt met haar sirihgerei de trap af. De jongeling doet haar daarop het voorstel met hem mede te gaan naar een leegstaande pondok op een verlaten ladang.

Is het meisje hem genegen en wil zij zijn aanzoek in gunstige overweging nemen, dan volgt zij hem. Zoo niet, dan gaat ze niet op het verlokkende voorstel in, en verzoekt ze hem maar een deur verder te gaan naar een ander huwbaar meisje. In het leegstaande ladanghuisje bieden de geliefden elkaar sirih aan, zingt men elkaar pantoens toe, fluistert elkaar woordekens der minne in en openbaart de jongeling haar de gevoelens van zijn hart. De afzonderingen in het ladanghuisje herhalen zich, men doet wat verliefde paren gebruikelijk zijn te doen, waarbij men vrij ver gaat, zonder dat echter de wetten der eerbaarheid worden overtreden.

De etiquette der Mamaks eischt dat in deze periode het meisje geen oneerbare handeling gedoogt; zij dient daarmede te verwijlen tot de publiieke verloving; dan is een vrij en ongebonden verkeer geoorloofd [1]).

Geruimen tijd duurt de vrijage in het leegstaande huisje voort, den geheelen langen dag, waartegen de

---

[1]) Zooals ook bij andere volken in den Archipel; zie Dr. G. A. Wilken, *Plechtigheden en gebruiken bij verlovingen en huwelijken bij de volken van den Indischen Archipel*, Verspreide Geschriften I, 445 — 609.

ouders geen bedenking hebben. Tegen den avond behoort het meisje echter naar huis te gaan. Indien men in deze periode elkaar bij nadere kennismaking niet blijkt te bevallen, kan men van verderen omgang afzien. Er is nog geen tanda, geen onderpand gegeven, het buiten gevolg laten dezer vrijage wordt niet als verbreking van trouwbeloften beschouwd.

Het wederzijds tot een huwelijk willende laten komen, neemt het meisje (met goedvinden van den jongen man) zijn sirihdoos of een kleedingstuk mee naar huis en toont hare ouders de „tanda" van haar geliefde; deze begeven zich daarmede naar de familieleden van den jongeling en gezamelijk bepaalt men een dag voor het voeren der besprekingen over deze aangelegenheid.

Ten bepaalden dage komt de wederzijdsche familie bij elkaar. Het hoofd der familie van het meisje doet zijn sirihdoos rondgaan en richt onder het toonen van de tanda, *barang bibitan* genaamd, tot de verzamelden aldus het woord:

„Sirih sakapoer kata sepatah, sirih boedjang dengan „gadis, terambil tanda terganggam tanda, terbibit boe„ah bertampoek, terdjindjing boenga setangkai, tanda „teriba kekoerangan, meningkat tangga kandangan. „Kalau sah lembaga berdiri kalau batal lembaga berdiri „sebab baris dek pengoeloe dipakai oleh nan sekata".

Hierop antwoordt het hoofd der familie van den jongeling:

„Kalau sah tidak berlawan, kalau berdosa mintak di„boenoeh, kalau berhoetang mintak didjoeal, kalau ber„gawalan boedjang dengan gadis, mintak dinikahkan, „sebab boedjang dengan gadis kata semenda".

„Ada mas kita semendakan, ta'ada mas kita semen„dakan", waarop hij zijn kris geeft als tanda dat men terzake tot overeenstemming gekomen is.

De samenkomst wordt besloten met een gezamelijk maal. De jongelieden zijn hiermede openlijk met elkaar verloofd en de jongeling neemt zijn intrek in de woning der ouders van het meisje.

Het is hun thans geoorloofd zich geheel te gedragen als waren zij reeds man en vrouw. Na 3 of 4 maanden, niet langer dan 6 of 7 maanden (hangt samen met den tijd van den rijstoogst) komen de wederzijdsche familieleden overeen, op welken dag het „bergawai" (= kendoeri nikah) zal plaats vinden. Gezamelijk gaat men naar den pengoeloe, het hoofd der familie van den jongeling, medenemende de *antaran*, n.l. twee blokken *belatjoe* (ongebleekt katoen), een paar *gelang perak bentoek* (zilveren armbanden in den vorm van een bamboe met geledingen welke gelang *boekoe bamban* geheeten worden) en een rijksdaalder.

Bij de huwelijksvoltrekking zal de pengoeloe deze zaken aan het hoofd van de familie van het meisje ter hand stellen, teneinde ze aan de jonge bruid te geven.

De *kepala waris* van het meisje neemt drie lansen mede om tot bewijs te strekken dat de zaken reeds in het stadium der huwelijksaangifte bij den pengoeloe verkeeren, welke lansen na de huwelijksvoltrekking aan den rechthebbende teruggegeven worden.

De wederzijdsche familiehoofden worden *si pengantar* (aan den kant van den jongeling) en *si penerima* (aan den kant van het meisje) genaamd, wijl zij voor en namens bruid en bruidegom de bruidschat geven en ontvangen.

Ten huize van den pengoeloe gezeten, schuift men hem het sirihgerei toe onder uitnoodiging zich van een pruimpje te bedienen. De pengoeloe informeert naar het doel van hun komst, waarop ten antwoord gegeven wordt:

„Sirih sekapoer, kata sepatah [1]). Mintak soedahi „gawai si Toenas dan si Tina, kalah mintak dibajar,

[1]) Geijkte uitdrukking om een bespreking in te leiden. Geen bespreking over belangrijke aangelegenheden vindt plaats zonder het gebruikelijke pruimpje. Ook elders is dit gebruik, waarom men de sirihpruim de „kepala adat" noemt.

„menang mintak diterima. Gadis mintak berikan ber- „adat, boedjang mintak beri bertimbang adat. Soem- „bang mintak disipat, menjoembang mintak di boeang. „Kerajat mintak disoedahi, sangketa mintak di „kemasi", waarmede men den pengoeloe de *antaran* en de lansen ter hand stelt.

Huwelijk en huwelijksvoltrekking (Bergawai).

De huwelijksvoltrekking wordt „bergawai" genoemd. Evenals bij ons in het Burgerlijk Wetboek verplichtingen en rechten aan den echtelijken staat zijn verbonden, bestaan zij, niet gecodificeerd doch in ongeschreven adatregels neergelegd, voor de gehuwde Mamaks. Bij niet nakoming der verplichtingen kan de beleedigde partij zich beklagen, ernstige of herhaalde overtreding kan grond opleveren voor ontbinding van het huwelijk: „tepoek poenggoeng, berdjalan sadja".

Voor den man zijn de verplichtingen (oetang laki kepada bini): ditjarikan laoek, ditjarikan asem garem, diboeatkan roemah, diboeatkan hoema (i. e. hij heeft voor levensonderhoud te zorgen, voor een huis ter bewoning en een ladang ter bewerking).

De verplichtingen der vrouw (oetang bini kepada laki) ditanakkan, digoeleikan, disandoek-sadjikan, tikar dikambangkan, kelamboe digajoetkan (te koken, zijn tikar spreiden en de klamboe op te hangen, in het kort dus voor de huishouding te zorgen).

Schoonzoon en schoondochter hebben ook verplichtingen jegens de schoonouders, neergelegd in den regel: radjab dipantjang diikoet, djoendjang berhela dihela ditoeroet [1])".

---

[1]) Radjab = ladang. Radjab dipantjang = de ladangs worden afgebakend. Djoendjang berhela = elke ladang heeft een bepaalde maat. De ladangs worden dus afgebakend naar de vastgestelde maat. Men heeft dus recht op hetgeen de adat toekent.

Ten teeken dat er een bruiloft plaats heeft, hangt men aan een der stijlen van het huis de „paoe-paoe", een kris, waaraan een lapje wit goed.

Op de bruiloft worden over en weer toespraken gehouden, waarop de Mamaks zeer verzot zijn en die bijzonder in hun smaak vallen.

Nadat door den pengoeloe zeven malen met het getrokken zwaard op den *kasau djantan* geslagen is (zie boven) en hij de *telatak takok takil* uitgesproken heeft, richt hij zich in dezer voege tot den bruidegom, ten einde hem zijn verplichtingen voor te houden:

„Radjab berpantjong toeroet, djoendjang berhela „ikoet, roemah broeroek tinggalkan dipoehoen, roemah „sorongan kehoedjoeng, anak beri berpapak, kemanakan „beri bermamak, kalau disoeroeh pergi dihimbau da- „tang, ladang hoemakan, tekalak loekahkan, kain ba- „djoei anak orang djangan bertjatjak berkelahi. Kalau „tidak tertekalak terloekahkan, tidak terladang terhoe- „makan, tidak terkain terbadjoei, dihimbau si Oepik si „Boedjang nan datang, dihimbau si Boedjang si Oepik „nan tiba; disoeroeh kehoedjoeng inja kepoehoen, di- „soeroeh kepoehoen inja kehoedjoeng, bertandang ber- „oela-oela, bermalam dioedjoeng djoengka, beramboet „litjin bergigi hitam, berdetar gedang berpantjong „leret; kalau kamoe berboeat begitoe kamoe ditolak „orang".

Der bruid worden dan hare verplichtingen voorgehouden:

„Tanak goeleikan sandoek sadjikan laki kamoe, min- „tak pinta orang jang berkajoeh ilir bergalah moedik „beri, disoeroeh pergi dihimbau datang, kalau tidak ter- „tanakkan tidak tergoeleikan, tidak tersandoek sadji- „kan, bentang tikar kirap-kirapkan, sendok nasi dorong „dorongkan, air tidak hening tidak sedjoek, disoeroeh „kepoehoen inja kehoedjoeng, disoeroeh kehoedjoeng „inja kepoehoen, dihimbau si Oepik si Boejoeng nan „tiba, dihimbau si Boejoeng si Oepik nan datang, tilik

„soedoet, djeling tampala kamoe salah, tepoek poeng-„goeng berdjalan sadja".

Daarmede is het officieele gedeelte der huwelijksvoltrekking afgeloopen en gaat men over tot het bruiloftsmaal.

Echtscheiding.

Behalve op grond van de niet nakoming der echtelijke verplichtingen op klachte van een der echtelieden kan men ook met onderling goedvinden ontbinding des huwelijks verzoeken op grond van incompatibilité d'humeur. Gezamenlijk wendt men zich tot den pengoeloe.

Tuschen echtelieden en pengoeloe ontspint zich dan het volgende gesprek:

Echtelieden: „Sirih sekapoer, mintak dimakan [1]), „kata sepatah mintak didengar".

Pengoeloe: „Katakanlah maksoedmoe".

Echtelieden: „Antara kami laki bini tidak habis „menghabiskan, tidak boeroek memboeroekkan, habis „oemoer doenia tinggal, habis kasih bertjerai diam".

Pengoeloe: „Mengapa sampai begitoe? Apa „boeroek tidakan baik lagi, karoeh tidakan djernih, „koesoet tidakan selesai lagi, hendaklah berdjalan se-„rantjang berbalik tidoer sekelap mimikan?"

Antwoorden de echtelieden dat zij bij hun verzoek om echtscheiding persisteeren, en blijkt verzoening niet mogelijk te zijn, dan vervolgt de pengoeloe:

„Baiklah, moelai dari hari nan sehari ini kamoe ber-„tjeraikan dengan permintaan kamoe.

„Randa poelanglah ka randa, boedjang poelanglah „keboedjangnja, keoeloe kamoe tidak berlarangan, ke-„ilir kamoe tidak bergalangan, sirih poelanglah kega-„gangnja, pinang poelanglah ketampoeknja, sematjam „andjing lepas dikoengkoeng, sebagai randa seorang".

De beteekenis van deze woorden is:

---

[1]) Alweer de sirih als kepala adat bij belangrijke besprekingen.

Vanaf heden zult ge gescheiden zijn op Uw eigen verzoek. Ge keert tot Uw ongehuwden staat terug en ge kunt beiden Uw eigen weg gaan.

De Mamaks houden van stoute beeldspraak in hun speeches.

Het sirihblad keert naar zijn steel terug, de pinangvrucht naar haar tros. Sirih en pinang maken onafscheidelijke ingredienten uit van den sirihpruim, de beeldspraak beduidt dus een scheiding van twee innig tot elkaar behoorende zaken. Met *kehoeloe kamoe tidak berlarangan keilir kamoe tidak bergalangan* zegt hij dat men nu zijn eigen weg kan gaan; naar bovenstrooms zoowel als naar benedenstrooms.

Waar een gescheiden vrouw een deel van het respect der kamponggenooten verliest, de pengoeloes althans uit een zedelijkheidsoogpunt er in het geheel niet op gesteld zijn ongehuwde vrouwen in hun kampong te hebben, acht de pengoeloe het noodig haar voor te houden, dat een losloopende hond wordt aangeblaft, een gescheiden vrouw op zich zelf staat en den steun van haar man derft.

Tout comme chez nous. De pengoeloerechter tracht partijen te verzoenen en hen van de scheiding te doen afzien, evenals bij ons.

De Idah.

Men onderscheidt de *idah tjerai hidoep* (poetoes oerat) en de *idah tjerai mati* (anggon-anggon).

De *idah tjerai hidoep* duurt ongeveer honderd dagen (drie menstruatieperioden plus tien dagen), binnen welken termijn partijen, tot inkeer gekomen, weer tot elkaar kunnen terugkeeren en het huwelijk op den ouden voet kunnen voortzetten. Ook wanneer de idah-periode onbenut verloopt, is het mogelijk tot elkaar weder te keeren en het huwelijk te hernieuwen. De man is dan echter verplicht den bruidsschat opnieuw te voldoen en het huwelijk te doen sluiten met alle formaliteiten als

ware het een eerste huwelijk. Een *tjina boeta* is hierbij niet noodig.

Onze moderne Westersche opvattingen inzake het hertrouwen van gescheiden echtelieden neergelegd in Staatsblad 1923 No. 31 zijn bij de Mamaks dus geen onbekende zaak.

Het is voor gescheiden echtelieden verboden elkaar te spreken of elkaar alleen te ontmoeten. De waris van de vrouw zullen niet nalaten om, indien zulks gebeurt, het aan den batin te rapporteeren. Tegen betaling van den bruidsschat dient het huwelijk dan hernieuwd te worden (zoolang men niet met een ander hertrouwd is).

Heeft een der echtelieden grond opgeleverd tot echtscheiding door overspel b.v., dan is de beleedigde partij gerechtigd zich tot den batin te wenden met een eisch tot ontbinding des huwelijks. Men brengt — als gebruikelijk — de tempat sirih mede.

De batin roept de andere partij en de waris van beide partijen op en onderwerpt de zaak aan een gezamelijke bespreking. Is men het er over eens, dat grond tot echtscheiding aanwezig is, dan neemt de batin een sirihpruim tot zich en doet de tempat sirih, door de beleedigde partij medegebracht, rondgaan. Onder de gebruikelijke telatak spreekt hij de echtscheiding (poetoes oerat) uit, waarmede de idah-periode voor de vrouw ingaat, tenzij partijen in zoo hevige mate met wrok jegens elkaar bezield zijn, dat zij geen idah verlangen, in welk geval de batin dit verklaart en de vrouw gerechtigd is dadelijk een nieuw huwelijk aan te gaan.

Idah tjerai mati (anggon-anggon).

Bij ontbinding des huwelijks door den dood is het de weduwe niet geoorloofd te hertrouwen zoolang de grafheuvel op het graf van haar overleden man niet voltooid is. Deze idah kan twee tot drie maanden duren of zooveel korter als de vrouw in staat is de daaraan

verbonden uitgaven te bekostigen. Immers moet zij een geit of eenige kippen doen slachten en een behoorlijk quantum rijst hebben voor het maal met de gezamelijke waris van haarzelve en haar overleden echtgenoot.

Zoodra zij daartoe in staat is, geeft zij kennis aan den batin van haar voornemen den grafheuvel te voltooien.

Aan de gezamenlijke waris wordt hiervan kond gedaan en de dag bepaald, waarop de plechtigheid zal plaats vinden.

Ten bepaalden dage wordt met vereende krachten de grafheuvel, bestaande uit drie lagen (tingkats) opgetrokken. Een geit of een kip wordt geslacht; de bovenste tingkat wordt met het bloed van het geslachte dier besprenkeld, waarna men huiswaarts keert. De batin deelt onder het opzeggen van de toepasselijke telatak aan de verzamelden mede, dat de weduwe aan hare verplichtingen ten aanzien van haar overleden man voldaan heeft en daarmede hare idah-periode (anggon-anggon) ten einde is.

De weduwe of het hoofd harer familie reikt den batin de vereischte „tanda" over, bestaande uit een mat, een bord, een kom en een laboeh (vrucht), na ontvangst waarvan de batin verklaart, dat de tanda door hem ontvangen is en het der vrouw dus geoorloofd is een tweede huwelijk aan te gaan.

Aan deze idah tjerai mati kan de vrouw zich niet onttrekken.

Bij huiselijke twisten en oneenigheden, welke niet tusschen de echtgenooten zelf worden bijgelegd, wendt de beleedigde of zich verongelijkt gevoelende zich tot haar of zijn Kepala waris (hoofd der familie).

Deze pleegt overleg met den Kepala waris der andere zijde. Gezamenlijk nemen zij kennis van de zaak zonder inmenging van den pengoeloe. Naar gelang van den ernst van de zaak zullen zij trachten partijen te verzoenen, of den beleediger een boete opleggen, waartoe

zij de bevoegdheid hebben. Bij herhaling wordt de boete verhoogd.

Een interessante zaak, waarbij de adat-Mamak inzake huwelijks- en familierecht naar voren kwam, heeft voor de Mohakamah Besar — de inheemsche rechtbank — te Rengat gediend.

Si Ain had zijn vrouw Mahat gedood, met zijn kris doorstoken op hun ladang. De drijfveer tot dit misdrijf was het volgende. Mahat had de harta pentjarian, de opbrengst van hun gezamelijken arbeid, naar haar ouders gebracht, hetgeen Ain niet naar behooren vond, wijl de pentjarian in hun echtelijke woning diende te blijven.

De oneenigheid liep zoo hoog, dat Ain zich niet ontzag, Mahat met eenige klappen te corrigeeren.

Mahat beklaagde zich deswege bij het hoofd harer familie Si Dombak. Deze legde Ain een boete op van „ajam seëkor beras segantang", toen het ten tweeden male gebeurde met „ajam seëkor beras doea gantang", en ten derden male met „sepoeloeh pinggan kerang" (tien aarden borden).

Ain voelde zich niet alleen der schande ten prooi maar ook hoogst onrechtvaardig behandeld. Wanneer hem de boete naar de adat was opgelegd, door den kepala waris zijner vrouw en dien van hemzelven (deze om voor zijn belangen op te komen), zou hij met de boeten genoegen hebben genomen en de opgelegde straf als rechtvaardig hebben beschouwd. Thans had de kepala waris zijner vrouw alleen hem beboet, niet in overleg met zijn familiehoofd; zijn belangen waren dus niet behoorlijk behartigd. De helft van de pentjarian, die zijn eigendom was, had zijn vrouw verdonkeremaand, zij was oorzaak dat een onrechtvaardige straf over hem uitgesproken was; de hem opgelegde boeten had hij in te verdienen, hetgeen hem, in verband met de bekende arbeidsschuwheid der Mamaks vooral, in een toestand van bovenmatige geprikkeldheid bracht.

Met Mahat op hun ladang zijnde overlaadde hij haar met verwijten en klappen.

Mahat liep weg om zich wederom te beklagen. Nieuwe schande, nieuwe straf en nog meer arbeid hing hem boven het hoofd.

Hij haalde Mahat in en doorstak haar met zijn kris. Si Dombak, kepala waris der doorstoken vrouw, achtte zich daarop gerechtigd Ain aan zijn speer te rijgen. Hij werd deswege en overzulks tot vrijheidsstraf veroordeeld, waarover hij stom verbaasd was, daar hij toch niet anders gedaan had dan waartoe hij naar de adat het recht had: de uitoefening van bloedwraak.

De ontwikkeling van het strafrecht bij de Mamaks verkeert dus nog in het stadium van het privaatrechtelijk karakter der straf en heeft nog geen plaats gemaakt voor het publiekrechtelijke strafbegrip; op aanrandingen jegens leden der familie wordt gereageerd door het nemen van wraak door de familie of een harer leden. De reactie tegen misdaad is niet de oplegging van straf door de overheid, maar de uitoefening van wraakrecht door de familie. In het algemeen is elke misdaad zoenbaar bij de Mamaks, ook moord en doodslag, doch bij betrapping op heeterdaad is toepassing van het wraakrecht geoorloofd.

Duidelijk springt bij de Mamaks dus nog de „tribal constitution" hunner maatschappij in het oog.

Eenige met huwelijk in verband staande regelen.

Het huwelijk heeft plaats met bruidschat; matrimonium sine manu komt niet voor. Evenwel, indien de djoedjoer niet dadelijk betaald kan worden of wanneer de bruidsschat niet toereikend is en de jongeman de *f* 12.— of *f* 6.— al naar gelang hij een maagd of een weduwe of gescheiden vrouw huwt, niet volledig bezit, mag hij het restant voorloopig schuldig blijven; de kepala waris stelt zich aansprakelijk dat later betaald

wordt. „Ada mas kita semendakan ta'ada mas kita semendakan" heet het.

De Mamaks zijn eleutherogaam; zij huwen zoowel in als buiten hun soekoe.

Bij een huwelijk van een meisje met een man van een andere soekoe treedt zijn *indoek samang* als kepala waris op.

Bij de Mamaks aan de Gangsal zijn huwelijken met Chineezen geoorloofd, bij de overige Mamaks wordt dit niet toegestaan [1]).

Bij alle Mamaks bestaat een absoluut verbod van huwelijken met Mohammēdanen. Een meisje dat haar keuze op een Mohammedaan zou vestigen en met hem een huwelijk zou willen aangaan, zou zonder mededoogen uit hare kampong verstooten worden.

De afkeerigheid van Mohammedanen, liever van den Mohammedaanschen godsdienst, want tegen de personen zelf heeft men niets, is zeer geprononceerd.

De Djohoreesche radjatelg, door Toe' Patih gehaald om het bestuur over Indragiri te aanvaarden, is eerst als bestuurder erkend na de heilig bezworen „Soempah sakti" [2]), waarbij dien Djohoreeschen radjatelg de waardigheid van radja over Indragiri verleend werd onder uitdrukkelijke voorwaarde dat hij de bestaande adat der Mamaks zou eerbiedigen.

---

[1]) Bij tal van Mamaks is een geprononceerd Mongoolsch type niet te ontkennen. Kan het zijn dat vermenging met Chineezen reeds eeuwen geleden heeft plaats gehad? De oude Chineesche berichten gewagen reeds van Indragiri. En is daarom het huwelijksverbod met Chineezen niet absoluut zooals met Mohammedanen?

[2]) Ook in de naburige Kampar Kirilanden is deze *soempah sakti* bekend (zie het rapport O'Brien). Deze *soempah sakti* zou daar op een steen beschreven zijn op een bijeenkomst van Radja en Adathoofden aan de Moeara Bio. Die steen zou naar Goenoeng Sahilan gebracht zijn en „ditjampakkan di Loeboek Alai". Dit werpen van den steen in de Loeboek Alai te Goenoeng Sahilan zou geschied zijn opdat de steen steeds zou blijven op de plaats van vestiging van Datoe' Besar, het eerste adathoofd der Kampar Kiri.

Niet-rechtstreeksche pogingen zijn echter niet nagelaten, evenwel met weinig succes. Slechts een enkele, waaronder het Hoofd Toe' Patih, heeft den Islam omhelsd, waarmede hij een groot deel van zijn gezag en aanzien heeft moeten inboeten, de meeste Mamaks hem niet meer als hoofd erkennen en hem de gehoorzaamheid hebben opgezegd.

De Mamaks zijn monogaam, bi-of polygamie wordt streng gestraft; zij wordt als zulk een ernstig delict beschouwd, dat de pengoeloe geen bevoegdheid heeft er kennis van te nemen, doch de zaak tot de jurisdictie behoort van Toe' Patih [1]).

Evenals bij de meeste volken in den Indischen Archipel bestaat bij de Mamaks het *huwelijksverbod op grond van bloedverwantschap.* Niet alleen tusschen broers en zusters, maar ook tusschen broerskinderen (kinderen van twee broers) of zusterskinderen (kinderen van twee zusters) wordt het huwelijk als incestueus *(soembang)* beschouwd.

Geoorloofd en veel voorkomend zijn de huwelijken tusschen kinderen van broer en zuster (anak mamak).

Onderstaande teekeningen geven dit duidelijker aan:

Ongeoorloofd: (soembang).

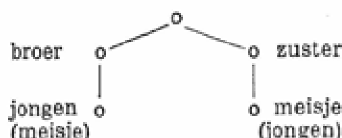
---

1) Op een merkwaardig feit meen ik hier de aandacht te mogen vestigen. In de IV Koto di Goenoeng in Koeantan te midden van een bevolking met matriarchale instellingen, overwegend Minangkabausche adat en Mohammedaansch huwelijks- en erfrecht bestaat monogamie, een absoluut verbod van huwen met meer dan een vrouw. De verlovings- en huwelijksgebruiken komen overeen met die der Mamaks boven beschreven.

De straf op polygamie gesteld is „saĕkor djawi pendjadjar, sabidang hoetan peladangan en orang saorang jang akan mengerdjakan tanah hoetan itoe". Deze boeten dienen om de vrouw met wie het tweede huwelijk aangegaan is (welk huwelijk ontbonden wordt) tot levensonderhoud (nafkah) te strekken en haar voor kommer te vrijwaren.

Geoorloofd:

Ook het huwelijk tusschen kinderen en aangenomen kinderen en van aangenomen broers en zusters is verboden, zoowel als dat tusschen de kinderen van dezen. Het aannemen van iemand als broer of zuster is nog al frequent; de introductie in de familie geschiedt door kennisgeving aan den pengoeloe en een gezamenlijk maal met de toepasselijke telataks.

Men noemt de hierdoor ontstane familierelatie *sanak gita.*

Het huwelijksverbod tusschen zusterskinderen is een uitvloeisel van het matriarchaat; het verbod van trouwen van broerskinderen is gegrond op de patriarchale instellingen.

De matriarchale instellingen, die verondersteld worden door velen de oorspronkelijke vorm van het familieleven te zijn geweest, erkennen de natuurlijke betrekking tusschen moeder en kind; onder het patriarchaat, toen dit het matriarchaat verdrong, ontwikkelde zich de afstamming in de mannelijke lijn en werd het huwelijksverbod tusschen zusterskinderen prijsgegeven voor dat tusschen broerskinderen [1]).

---

[1]) DR. G. A. WILKEN, *Plechtigheden en gebruiken bij verlovingen en huwelijken bij de volken van den Indischen Archipel.* Anders bij andere schrijvers b.v. GOLDENWEISER. *Early Civilisation.*

Waar bij de Mamak het verbod bestaat zoowel van zusters- als van broerskinderen, blijkt hieruit dat zij zich in het stadium bevinden van den overgang van matriarchaat naar patriarchaat.

Dit blijkt ook uit de omstandigheid dat de „adat kemanakan" alleen toepassing vindt bij de ambtsbekleeding in den stand der pengoeloes en batins. Bij overlijden of defungeeren gaat de pengoeloewaardigheid over op den neef (zusterskind), niet op den zoon. Bij den gewonen man gaat een waardigheid over op den zoon. Het erfrecht geschiedt overigens langs de neerdalende lijn.

Schaking (in werkelijkheid of voorgewend) komt bij de Mamaks niet voor. De trouwlustige jongelieden zijn geheel vrij in hun keuze, de ouders vermogen daarop geen invloed uit te oefenen. Is men het met elkaar eens, dan is geen ouderlijke macht in staat het huwelijk te stuiten.

Schaking om zich aan de patria potestas te onttrekken is daarom geheel onnoodig.

De interventie der ouders bepaalt zich slechts tot de formaliteiten en uiterlijkheden der huwelijksvoltrekking.

Een huwelijksadvertentie in het oerwoud.

Een aankondiging dat een vrouw na wederzijdsche kennismaking (discretie verzekerd en verzocht) gaarne een huwelijk sluiten wil, is ook bij de Mamaks geen onbekende zaak, niet echter middels een veelgelezen dagblad, doch door een in het oog vallenden „huwelijksboom" *(kajoe lalauwan)*. Bij een primitieve bank, die tot rustplaats der mannen strekt, ontdoet zij een boom van den schors waardoor de blanke stam sterk in het oog moet vallen.

Aan de takken hangt zij wat ingredienten voor het schamele maal van den Mamak; aan den voet legt ze wat kookgerei en brandhout, waarmede zij den rustenden mannen adverteert, dat in de naaste kampong zich

een trouwlustige jonge (of oudere) maagd bevindt, wier hart nog vrij is en om wier hand aanzoek kan worden gedaan.

Gebruiken bij het overlijden. De begrafenis.

Bij de Mamaks zijn de opvattingen omtrent den eerbied dien men een doode moet betoonen geheel afwijkend van de onze. De plechtige ernst, die wij bij een begrafenis betrachten, is bij hen onbekend. Wanneer men tijdens een begrafenis in een Mamakkampong komt, waant men zich te midden van een heftig gevecht tusschen de kamponggenooten. Heeft de hocuspocus van den doekoen middels een kom sirihwater, waarin hij het schijnsel van een kaars (van bijenwas) heeft doen vallen en waarin hij de kruiden meent te kunnen onderkennen, die tot genezing der ziekte noodig zijn, geen succes gehad en overlijdt de zieke, dan wordt onder gehuil en geweeklaag alles in huis stukgeslagen. Borden, potten en kommen worden aan gruizelementen gegooid, het vischtuig, het jachtgereedschap stuk gescheurd en in stukken gebroken, de padi en de rijst wordt het huis uitgegooid, de aanplantingen, pisang en klapperboomen omgekapt, al het op het erf staand gewas wordt vernield [1]). Men doet voorkomen alsof men waanzinnig is van verdriet; door den in het huis nog rondwarenden geest van den doode wordt deze droefenis natuurlijk met welgevallen opgemerkt; hij zal zich gunstig gestemd gevoelen jegens zijn nabestaanden en mocht hij later terugkomen, dan zal hij op hen, ook al hebben deze hem in het aardsche leven nog zooveel kwaad gedaan, geen wraak nemen.

---

1) Ook bij de Papoea's aan de Noordkust van Nieuw Guinea komt dit gebruik voor, zooals ik mij herinner uit mijn diensttijd aldaar. Volgens WILKEN in *Het Animisme bij de Volken van den Indischen Archipel* ook op de Zuidwester-eilanden, bij de bewoners van het eiland Enggano en bij de Alfoeren van de Minahassa. Bij deze laatsten plukt men eenige groenten en hakt men een of meer nuttige vruchtboomen om.

Een der nabestaanden begeeft zich dan op weg om de familie in andere kampongs van het overlijden kennis te geven.

De familieleden komen in het sterfhuis bijeen, medebrengende rijst en kip om het doodenmaal te houden, waarbij men de *telatak palis tawar* opzegt. De doode blijft zoolang boven de aarde.

Bij dit doodenmaal doet men alsof men alles wat men in dit aardsche leven pleegt te doen nog voor het laatst gezamenlijk met den doode wil verrichten, alle lief en leed van dit ondermaansche de revue wil laten passeeren; men eet en drinkt gezamenlijk met den doode, wien men een hap rijst en kip in den mond steekt; na een droef geweeklaag slaat men over tot luidruchtige vroolijkheid. Sommige aanwezigen doen alsof men visch vangt of op een hert jaagt, andere alsof men een sampan voortroeit, nog andere cohabiteeren in schijn, men scheldt elkaar uit en vecht en worstelt met elkaar.

Dit duurt eenigen tijd voort totdat men den aanwezigen mondkost verorberd heeft, waarop het lijk gebaad, in een lap ongebleekt katoen gewikkeld en grafwaarts gedragen wordt. Voordat het lijk in den grafkuil neergelaten wordt, legt men het op den rand.

De familieleden barsten in hevig gehuil los, zij springen in en uit het graf, men rukt zich de kleeren van het lijf, loopt elkaar na, vecht en slaat als bezeten om zich heen (berhantoe-hantoean), vrouwen poedelnaakt met loshangende haren, mannen met rollende oogen en schuimbedekten mond: in het kort, men is waanzinnig van verdriet.

Nadat men de doa telakin heeft uitgesproken, wordt het lijk daarop in den grafkuil gelegd, deze dichtgemaakt, er een bord met wat eten opgelegd, en van atap en vier stokken een dak erop gebouwd. Daarop gaat men naar het sterfhuis, waar men de sirihdoos laat rondgaan en den kepala waris de sirihpruim aanbiedt met het verzoek: „salah ketjil dimaafkan, salah besar di-

ampoenkan", waarin hij bewilligt. Dagelijks tot den vijftienden dag brengt een der waris verschen mondkost op het graf. Op den vijftienden dag wordt een gezamenlijk maal genuttigd, dat zes dagen later herhaald wordt, waarop de veraf wonende waris naar hun kampongs terugkeeren.

Voor de luidruchtige begrafenisgebruiken en wat daaraan annex is meen ik de volgende verklaring te moeten geven. Men stelt het leven hiernamaals voor als een voortzetting van dat op aarde. De zielen der afgestorvenen hebben in het zielenland dezelfde behoeften als de levenden op aarde, zij verrichten dezelfde bezigheden, zij hebben voeding noodig, zij moeten hun ladang hebben om te bewerken, hun vruchtboomen, hun jachtgereedschap en vischtuig om aan gene zijde van het graf te kunnen leven als hier. Ook als de ziel nog op aarde vertoeft, nog niet naar het zielenland verhuisd is. Daarom doet men, zoolang het lijk nog boven de aarde is, met den doode gezamenlijk alles wat men in dit leven pleegt te doen. Uit de beide hoofddogmen van het animisme dat alles bezield is en dat de zielen vrij zijn in hare bewegingen, het stoffelijk omhulsel verlaten kunnen, volgt dat men de ziel van de voorwerpen, welke de afgestorvene noodig heeft in het hiernamaals, kan losmaken door vernieling of beschadiging (pars pro toto) om mede te verhuizen naar zielenland.

De ziel van het stukgemaakte jachtgereedschap, van de gebroken borden, de vernielde aanplantingen, gaat met die van den afgestorvene mede.

Bij aankomst in het zielenland vindt hij dus alles wat hij noodig heeft.

De ladangbouw.

Sawahs heeft de Mamak niet, de rijstbouw wordt op ladangs gedreven, waarvoor jaarlijks vrij groote complexen bosch- of beloekargrond worden gekapt. Waar in verband met de schaarsche bevolking het ontgonnen

terrein nog vrijwel onbegrensd is, levert dit geen groot bezwaar. Op den vruchtbaren bodem is de groei zoo weelderig, dat in betrekkelijk korten tijd de gronden weer met bosch begroeid zijn.

Aangenomen wordt, dat men na vijf tot zeven jaren, afhankelijk van de gesteldheid van den bodem, weer op dezelfde plaats planten kan, de gronden weer met bosch begroeid en voldoende humusrijk zijn voor den ladangbouw.

Wanneer men zich een stuk grond gekozen heeft om er een ladang op aan te leggen, plaatst men twee stokken, waartusschen een rotankoord, waaraan men takken (kait) hangt, of wel een aantal stokken aan het boveneinde gespleten, waartusschen men dwarsstokjes geklemd heeft en geeft kennis aan den batin (pengoeloe). Dit ontginningsteeken, elders (b.v. in Sumatra's Oostkust) *toto* genoemd, heet bij de Mamaks *terawas*. Het geeft prioriteitsrecht tot de ontginning van een stuk grond; geen ander zal deze rechten schenden. Veel berust bij de Mamaks op „gentleman's agreement".

Ofschoon de *terawas* diep in het bosch geplaatst, gemakkelijk te verplaatsen of op te ruimen zijn, worden zij geëerbiedigden, zal niemand anders zulk een „geteekend" stuk grond ontginnen.

Geschillen over eerste ontginningsrechten hebben nooit plaats. Dit primitieve volkje, dat in de kampong nog met de *tjawat bilat* [1]) (schaamlap) van geklopte boomschors *(kajoe terap* of *kajoe poedoek)* loopt en zich bij feestelijke gelegenheden of wanneer het naar de Maleische kampongs en hoofdplaatsen afzakt, slechts met kleeren tooit, arbeidsschuw, onwetend en onzindelijk is, heeft vele goede eigenschappen. Het is waarheidlievend: een gegeven woord wordt nagekomen, een aangenomen opdracht volbracht.

Van niet opvolgen van gegeven bevelen heeft het bestuur bij hen dan ook geen last. Is b.v. overeengekomen

---

1) Van den vrouw *tjawat*, van den man *tjawat bilat* geheeten.

dat een weg in heerendienst zal worden aangelegd of verbeterd, dan kan men er zeker van zijn, dat het ook gebeurt. Men zal bij de besprekingen bezwaren opperen, en met gepaste vrijmoedigheid tegenargumenten aanvoeren: eenmaal de opdracht aanvaard, wordt zij stipt uitgevoerd. Opmerkelijk is ook de eerbiediging van eens anders recht of goed; vergrijping aan eens anders eigendom vindt niet plaats, diefstal komt niet voor. Over het wegnemen van eens anders *terawas* zijn bij mijn weten nooit klachten voorgebracht. Ook wanneer men in het bosch een sialangboom met bijennesten aantreft, wordt daarop een teeken aangebracht *(ambang benawa)* en den batin hiervan kennis gegeven. Geen ander zal dit teeken schenden en zich onrechtmatig honig en was uit den gemerkten boom toeeigenen. Gentlemen's agreement [1])!

Over de *terawas* moge nog het volgende worden opgemerkt.

De kaits hangen met een haak aan het rotankoord. De punten dezer haken wijzen aan in welke richting men de ladang denkt aan te leggen; het aantal kaits geeft aan hoeveel tientallen depah (lengtemaat van linkerschouder tot de toppen der vingers van de rechterhand) men wil bewerken.

Hangen de kaits in tweeerlei richting, dan is de bedoeling de ladang in beide richtingen aan te leggen, zooveel tientallen depah als er kaits hangen in iedere richting.

Staken met gespleten boveneinden en dwarsstokjes zijn van gelijke beteekenis. Heeft men twee staken met twee dwarsstokjes, dan valt hieruit te begrijpen, dat men het voornemen heeft 40 depahs aan weerskanten te bewerken, drie stokken met twee dwarsstokjes beteekent 60 depah naar twee tegengestelde richtingen.

---

1) Mogelijk dat vrees voor de magische onheilen, die voortspruiten uit het schenden van een van de voorouders overgeleverd adatverbod, de naleving dezer adatvoorschriften tot oorzaak heeft.

Gewoonlijk legt een familie in elkaars nabuurschap de ladangs aan. Men begint ongeveer tezelfder tijd, niet zoozeer uit saamhoorigheidsgevoel als wel ter beveiliging van het gewas tegen schadelijk gedierte, dat zich dan over een grooter aantal ladangs verspreidt en aan elk der ladangs minder schade aanricht. De ladangs worden gezamenlijk bewerkt, men betoont elkaar daarbij over en weer hulp. De ladangbezitter is gehouden zijn medewerkers van eten te voorzien. Het over en weer elkaar helpen heet *berselang;* het gezamenlijk boschkappen *berselang menebas*, het gezamenlijk uitpooten *berselang menoegal*, de gezamenlijke padisnit *berselang menoeai.*

Na het boschkappen heeft het branden plaats, bij oetan moeda na 20 dagen, bij oetan besar dikwijls eerst na drie maanden. Is een keer branden niet voldoende. om het hout op te ruimen zoo heeft een tweede brand plaats, het „menoeroen".

Daarop worden plantgaten gestoken (menoegal) met twee plantstokken, niet als bij de Indragiri-Maleiers met een stok. Deze stokken heeten *toegal bergente,* zijn vaak fraai bewerkt en uitgesneden, aan het boveneinde voorzien van *djaboe*[2] (kwasten).

Zij zijn poesaka in de familie.

Het uitkomen van de eeste padispruitjes, ongeveer 15 dagen na het uitplanten, wordt *mengekor pipit* genoemd. Na een maand is het noodig het veld van onkruid te zuiveren; dit wieden, bij de Maleiers *menadjak* (naar het instrument de *tadjak*) geheeten, noemt de Mamak *menjiang.*

Het uitschieten van de eerste aren heet *menjoesoen daoen.* Dan is het zaak de padi tegen de varkens te beveiligen, hetgeen geschiedt door de *tangkal* te plaatsen, rotantouwen aan korte stokken gehangen, waaraan manggisbladeren bengelen.

Mengampar is de tijd dat de aren korrels krijgen. Na vijf maanden ongeveer is de padi rijp en gaat men over tot de padisnit, die met ceremonieel gepaard gaat,

waarbij de koemanten te pas komt. Bij het uitplanten van de padi begint men in het midden van het veld de *oedjoeng benih* uit te pooten. Rijp geworden is dit de *radja padi*, die te midden van zijn padi-dienaren staat. De koemanten noemt nu *drie roempoen's* die in de onmiddellijke omgeving van den *radja padi* staan, bindt deze na wierook gebrand te hebben en legt ze in de loemboeng. De padi die daarna gesneden wordt wordt hieromheen geschaard. Zeven aren van de eerste drie *roempoen's* worden aan het dak der loemboengs gehangen. Daaronder plaatst men een klapperdop, die met padi gevuld wordt. Men legt daarop een *boeah keras* en een *roejoeng pinang* en steekt er een takje *kajoe riboe-riboe* in.

Elken middag, zoolang de padisnit duurt, wordt ter eere van het gewas wierook gebrand.

De beteekenis hiervan is „ikat soemangat": de padi stelt men zich bezield voor; de padiziel, die anders uit het rijstgewas vlieden zou, wordt gebonden. Men verzekert zich daarmede een ruim beschot.

De eerste drie dagen mag men niet gezamenlijk de padi snijden, de ladangbezitter dient dit zelf en alleen te doen. Na deze drie dagen houdt men een dag rust voor het *soeloeng tahon*: de opbrengst van de driedaagsche snit wordt met de familie verorberd.

Het stampen van deze padi heeft niet op de gewone wijze plaats. Men legt onder het rijstblok de *gelegar*, stukken hout, die bij het stampen op andere stukken hout slaan en een rhytmisch geklap teweegbrengen van een anderen klank dan de rijststamper op het blok. Ver kan men dit geluid waarnemen. De waris weten dan dat het soeloeng tahon in de familie gevierd wordt en komen tot het maal.

Na deze feestelijkheid mag eerst de padi gezamenlijk gesneden worden, is het *berselang* bij het *menoeai* geoorloofd. Bij het snijden moet men in het midden bij de *oedjoeng benih* beginnen en van hieruit de snit concentrisch naar de kanten voortzetten.

Tegen het euvel van leege aren *(ampah)* heeft de Koemanten een middel n.l. het *siram pasir*. Onder het opzeggen van een doa strooit hij zand over de padi, terwijl hij de *semabau*, den geest van de padi, oproept.

Huizenbouw.

Er bestaat een zeer kenmerkend verschil in de woningen der Mamaks, Indragiri-Maleiers en Koeantanners.

Uit den aard der zaak vertoonen die der Koeantanners eenige gelijkenis met het Minangkabausche huis, met dit groote onderscheid evenwel dat het Koeantansche slechts een *andjong* heeft aan de Westzijde, de zijde dus die naar Sumatra's Westkust gericht is.

Deze *andjong* aan den naar het Westen gerichten kant moet de *asal Minang* te kennen geven, de Minangkabausche herkomst en verwantschap.

De vorm van het Indragiri-huis wordt aangeduid met *gadjah menjoesoeh*, de moeder olifant die haar jong zoogt, omdat de kleinere keuken meestal terzijde aangebouwd is aan het grootere hoofdgebouw. Het dak van deze keuken is naar buiten oploopend, de richting is willekeurig, niet altijd naar het Westen.

Het Mamak-huis bevat een *soerambi*, een open veranda, aan den voorkant afgeschoten door een balustrade van boomschors. In de omwanding aan den voorkant bevindt zich de deur en een *tingkap (pengada* genaamd) voorzien van latten. Een gedeelte der ruimte achter dezen voorwand is met boomschors afgescheiden, manshoog boven den vloer. Dit is de *bilik*, de verblijfplaats der vrouwen. Aan de andere zijde bevindt zich de *para*, een schuinafloopende vloer, meer dan manshoog boven den huisvloer, niet omwand. Dit is het logeerverblijf voor de mannelijke gasten. De keuken is achter het huis aangebouwd. De woning is meestal opgetrok-

ken van onbekapt rondhout voor de stijlen, boomschors voor de omwanding en bladeren (sikai, poear) of lalang als dakbedekking. Het bindmateriaal is rotan.

Bestuur en Rechtspraak.

Zooals in het begin van dit opstel reeds vermeld, was Toe' Patih het oorspronkelijke hoofd der Mamaks.

Hij was van Minangkabauschen oorsprong, was via de Koeantan naar Indragiri afgezakt, waar hij zich als hoofd der autochthone bevolking wist op te werpen. Om zich tegen de invasies der andere anak-anak radja uit Pagarroejoeng te handhaven, riep hij de hulp in van Djohore. Daartoe door Toe' Patih aangezocht, zond de Sultan van dit rijk een zijner familieleden, die tot Jam Toean van Indragiri werd verheven.

Met Toe' Patih bestuurde Toe' Temenggoeng als „radja di rantau", Toe' Patih was „Radja di padang". De band tusschen Pagarroejoeng en Djohore wordt gekenschetst door: *beriboe ke Pagarroejong berpapak ke Djohore*. De Djohoreesche Jam Toean bracht volgelingen mede van het land zijner herkomst. Een dezer, tevens gunsteling, werd begiftigd met de waardigheid van Datoe' Bendahara; waardoor men kreeg: Toe' Patih radja di Padang, Toe' Temenggoeng radja di rantau, Toe' Bendahara radja di balai.

Boven heb ik reeds geschetst hoe langzamerhand nog een Radja Moeda en een Soetan Moeda aan het bestuur zijn gekomen.

Het verhaal zegt, dat toen Toe' Patih naar Djohore overstak, hij een *rakit koelim*, een vlot van koelimhout liet vervaardigen om zich naar de naaste afscheepplaats te begeven.

Hij requireerde menschen van moenti (mantri) Soeloeng om het vlot te boomen. De moenti wees daartoe zijn neven (kamanakan) aan, die zich zoo goed van hun taak kweten, dat een dier neven, toen zijn oom kwam te overlijden, met voorbijgaan van den zoon,

door Toe' Patih tot moenti aangesteld werd en de anderen met verschillende waardigheden begiftigd werden. Dit zou de oorsprong van de adat kemanakan bij opvolging in de waardigheid der hoofden zijn [1]).

Niet bij den gewonen man en niet bij het erfrecht vindt deze adat kemanakan toepassing. Het erfrecht bij versterf vindt plaats in de rechte neerdalende lijn; de verwantschap is cognatisch. Men drukt dit bij de Mamaks uit door:

Poesaka poelang kapada anak,
Perseke poelang kapada kamanakan.

Deze tegenwoordige cognatische verwantschap bij de Mamaks moet zich echter op den bodem van een oorspronkelijk matriarchaat ontwikkeld hebben, dus vroegere exogamie met afstamming in de vrouwelijke lijn; hiervoor pleiten de berichten der Chineesche geschiedschrijvers uit de Ming-dynastie, die het bestaan van matriarchale instellingen in Indragiri vermelden: „in marrying the husband goes to the house of the wife and afterwards belongs to her family" (te vinden in Groeneveldt's *Notes on the Malay archipelago and Malacca compiled from Chinese sources)*.

Toe' Patih had als landsgroote Radja Mangkoeta, die namens hem het gedeelte langs de rivieroevers bestierde: Toe' Patih di darat, Radja Mangkoeta sebelah tebing. Radja Mangkoeta is thans niet meer dan een moenti of doebalang van Toe' Patih.

---

1) WILKEN wijst in zijn opstel over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras op een overeenkomstig rechtstreeksch overblijfsel van een vroegere matriarchale inrichting van de verwantschap bij de Huwa's op Madagascar, bij wie naar hij zegt nog heden ten dage waardigheden en adellijke titels geacht worden zich meer in de vrouwelijke dan in mannelijke lijn voort te planten, zooals hier bij de Mamaks.

Ofschoon Toe' Patih door de invoering van het districtsbestuur in het landschapsbestuur een onderschikte rol vervult, wordt hij van origine als ebenbürtig aan den Soetan beschouwd. Ook nu nog mag hij zonder aangediend te worden de astana van den Soetan betreden, die hem als gelijkwaardige te ontvangen heeft.

Het kampongbestuur bestaat uit: 1°. den batin (pengoeloe) 2°. den mangkoe (pemangkoe) 3°. den moenti 4°. den pengoeloe moeda, 5°. de orang toewa-toewa.

De batin oefent behalve zijn bestuursfunctie ook een rechterlijk ambt uit. Vooral is hij vrederechter: geschillen tracht hij zooveel mogelijk in der minne te schikken, partijen met elkaar te verzoenen.

Kleine delicten is hij bevoegd te straffen; de straf is altijd een boete, die de beteekenis heeft van zoengeld.

Zooals boven reeds uiteengezet, heeft bij de Mamaks de straf nog het privaatrechtelijk, niet het publiekrechtelijk karakter. Alle delicten zijn zoenbaar behalve bij betrapping op heeterdaad, waarbij dadelijk het wraakrecht wordt uitgeoefend, en bij sommige vergrijpen jegens den radja. Zoolang niet het *memoetoes oerat, mementjong toelang* heeft plaats gehad, vallen delicten jegens den persoon gericht onder de jurisdictie van den batin. Deze en zwaardere vergrijpen behooren tot de rechtsbevoegdheid van Toe' Patih. De hoogste straf die de batin kan opleggen is kambing saekor (of ajam doea ekor), beras doea poeloeh gantang, of wel emas tiga thail seperdoea amas (geld) seperdoea ramban (meestal borden).

De batin is geen alleensprekend rechter, hij vonnist met den moenti, den mangkoe en de orang toea-toea, deze laatsten treden op als adviseurs. Ook Toe' Patih vonnist niet alleen, doch eertijds, toen de functie van Datoe' Temenggoeng nog niet opgeheven was, met dezen en de drie batins van Doerian Tjatjar, Kedaboe, en Parit als mederechters. De Soetan is opperrechter,

doch alleen als zijn interventie ingeroepen wordt; hij mag zich niet eigener autoriteit in rechtszaken mengen. Eenige misdrijven en bestraffingen verdienen nadere vermelding.

Bij zeer zware misdrijven waaronder beschouwd worden te behooren vergrijpen jegens den radja of zijn familie, b.v. overspel met een zuster, nicht of ook met een bijzit van den Soetan, kan den bedrijver de straf van *mengolor* worden opgelegd, i. e. in slavernij gesteld worden. Na verloop van drie tot zeven jaren (al naar gelang der goedgunstigheid des Soetans) kan de slavernij opgeheven worden door betaling van „kambing saekor beras doea poeloeh gantang" door de waris.

Ook bij moord kan olorstraf worden toegepast.

Bij betrapping op heeterdaad mogen de overspeler en de overspelige vrouw door den echtgenoot worden gedood, want: boenoeh dalam berdosa tidak salah.

Doodt de echtgenoot zijn vrouw niet, dan kan zij op zijn klachte worden veroordeeld tot de olorstraf, waarbij haar het haar afgeknipt wordt.

Diefstal komt bij de Mamaks niet voor.

Kleine diefstallen zouden door den batin, gequalificeerde door Toe' Patih berecht moeten worden.

Bij delicten waarbij schade veroorzaakt wordt, dient de betrokkende schade steeds vergoed te worden. De in geld en goederen betaalde boete komt de gelaedeerde partij ten goede. De eetwaren als boete opgebracht (de geit, de kippen, rijst) worden gezamenlijk verorberd, ook de veroordeelde en de batinrechter nemen daaraan deel; het strekt tot verzoening der partijen: salah di maafkan.

De bovengeschetste rechtspraak is de oude adatrechtspraak; thans worden de zaken berecht door Mohakamahs Ketjil en Besar op den voet van de rechtsregelingen voor het landschap Indragiri.

Wanneer het Mamak-zaken betreft, hebben Toe' Patih en de batins zitting in deze inheemsche recht-

banken, die zooals van zelf spreekt met de adat Mamak rekening houden.

De moenti is de rechterhand van den batin; hij zorgt dat de bevelen worden nagekomen, de vonnissen ten uitvoer worden gelegd, de belastingen worden opgebracht.

Is de batin het Hoofd, de moenti is de *kaki tangan*. De mangkoe is de schakel tusschen den batin en de *orang banjak;* in den bestuursketen vormt de moenti de schalm naar boven, de mangkoe naar beneden. De verhouding wordt het beste weergegeven met een voorbeeld. De Soetan zal een adatfeest geven, waarvoor hem als hommage eenige geiten, kippen en rijst worden opgebracht. Het van den batin emaneerende bevel zal door den moenti worden overgebracht aan den mangkoe, die zich tot de kamponggenooten (orang banjak) richt, ieders aandeel vaststelt en int.

Is alles bijeen, dan brengt hij het geheel naar den moenti, die controleert dat binnenkomt wat door den batin verlangd wordt. Hij bemoeit zich niet met de hoegrootheid van ieders aandeel, ontvangt het geheel en draagt dit aan den batin af, die zich daarop met den moenti naar den Soetan begeeft en de hommage van zijn kampong aanbiedt. Wijl Toe' Patih ebenbürtig is, brengt hij geen hommages, hij ontvangt ze met den Soetan van de kampongs.

De pengoeloe moeda is het hoofd van een *anak kampong*, een nederzetting, die tot de kampong behoort en zich langzamerhand uitgebreid heeft, waardoor een afzonderlijke bestuurder, ondergeschikt echter aan het hoofd der moederkampong, noodig is. De *orang toea-toea* zijn de adviseurs, de vertrouwensmannen; zij hebben slechts een raadgevende stem.

De verhouding tusschen hoofd en zijn onderhoorigen, de wederzijdsche rechten en verplichtingen worden

door adatregels beheerscht, o. a. oetang anak boeah kapada pengoeloenja roemah saboeah ladang sabidang; oetang pengoeloe kapada anak boeahnja koesoet diselesaikan silang dipatoehkan, i. e. de onderhoorigen zijn verplicht den batin hulp te betoonen bij den bouw van zijn huis en den aanleg van zijn ladang, de batin dient geschillen zijner onderhoorigen te beslechten.

Weigerachtigheid om wat door de adat geboden wordt na te komen of de van de hoofden emaneerende bevelen op te volgen geeft den batin het recht om den nalatige tot nakoming en opvolging te dwingen: „disiarkan dibakarkan" en zelfs „dinjahkan" i. e. overlevering aan den Soetan om de olorstraf te ondergaan.

Grond- en waterrechten.

Iedere kampong heeft een eigen gebied, afgebakend door natuurlijke grenzen: de waterscheiding, rivieren, heuveltoppen, ook kenbare boomen, een *sialang doea dahan* bijvoorbeeld. Dit gebied, elders (Sumatra's Westkust) *oelajat* genoemd, heet bij de Mamaks *kawasan*. Het behoort aan de kamponggemeenschap. De batin als hoofd dezer gemeenschap, heeft daarover het beschikkingsrecht [1]).

Wij zagen boven reeds, dat wanneer leden der gemeenschap zich middels een *terawas* een stuk grond reserveeren voor den ladangbouw, zij daarvan kennis hebben te geven aan den batin. Zij zijn daarvoor niets verschuldigd; ook van de boschproducten, die zij in de *kawasan* der kampong inzamelen, hebben zij geen retributie op te brengen.

Vreemdelingen, die niet tot de gemeenschap behooren, kunnen niet met een bloote kennisgeving volstaan;

---

1) Naar de adatrechtelijke terminologie niet juist. Ik bedoel echter het recht om namens de gemeenschap over den grond te beschikken, daarop individueele rechten om te ontginnen, enz. toe te kennen. De gemeenschap heeft dus eigenlijk het beschikkingsrecht.

zij dienen bepaaldelijk vergunning te vragen en te verkrijgen. De batin geeft de vergunning na nauwgezet onderzoek of geen belangen der gemeenschap geschaad worden en geen individueele rechten op den grond rusten. De vreemdeling-ontginner van een ladang is gehouden een gedeelte van de opbrengst, naar gelang het beschot rijker of minder rijk uitvalt, aan den batin af te dragen.

Een bepaald percentage of maat is hierbij niet vastgesteld; met een paar gantang padi kan volstaan worden. De bedoeling is ook meer de erkenning van de kawasan. Bij boschproducten-inzameling of timmerhoutkap is door vreemdelingen de pantjong alas verschuldigd, sepoeloeh satoe van de opbrengst. Heeft de vreemdeling geen vergunning gevraagd tot de inzameling en wordt hij in het *kawasan*-gebied der kampong met die bezigheid aangetroffen, dan is hij gehouden *sepoeloeh doea,* dus 20 procent van de opbrengst af te staan.

Van een bijenboom, die gevonden wordt, worden twee *sarang lebah* gewoonlijk aan den batin afgestaan door kampongenooten, vreemdelingen hebben *sepoeloeh satoe* te voldoen.

Voor het visschen in de rivieren, althans met fuiken en *banais* (niet met den hengel), wordt eveneens kennisgeving aan den batin vereischt, ook voor het onttrekken van water aan de rivieren met leidingen of parits.

Het ontginnings- of bezitsrecht [1]) van grond (ladangs of erven) vervalt, wanneer na ongeveer zes maanden de grond niet bewerkt of onderhouden is.

Dekat tidak di kenenaän,
Djaoeh tidak dioelangi,
Batin berkoeasa.

---

[1]) Naar de technisch adatrechtelijke terminologie eigenlijk het genotrecht.

De grond is dan weer vrij, de individueele rechten zijn vervallen, hij valt weer terug aan de gemeenschap, de batin kan ten behoeve van anderen daarover beschikken.

Jachtrecht. Wapens.

De wapens van den Mamak zijn thans de korte en lange speer en de kris, eertijds ook het blaasroer, de *soempitan (demak beroepas)* waarmede men vergiftigde pijlen blies. Dit blaasroer is thans in onbruik geraakt.

Behalve met deze wapens oefent men de jacht uit met vallen, *belantik*.

Wanneer men zich een terrein gekozen heeft om belantiks te plaatsen, dan dient men kennis te geven aan den batin en de kamponggenooten.

Het gereserveerde jachtterrein wordt aangegeven door een teeken in den vorm van een kruis van twee van de schors ontdane takken *(kajoe berkoepas disilangkan)*, geplaatst aan den oeverkant der langs of door het perceel stroomende rivieren en ter zijde van de boschpaden nabij het terrein.

Deze merken worden erkend en geeerbiedigd; geen ander zal op den aldus gereserveerden jachtgrond jagen of jachtbuit uit belantiks weghalen.

Daar de belantiks ook voor den mensch gevaarlijk zijn dienen deze *tanda's* ook als waarschuwingsteekens voor gevaar.

Behalve door middel van belantiks worden dieren gevangen met de *badjau* (strikken van *idjoek*) en *randjau* (rantjoes = scherpgepunte bamboe).

De lange speer heet *lembing;* de korte speer voorzien van de *lidah tiong* (speerpunt van ijzer) heet *toembak,* in het gebruik waarvan de Mamak zeer bedreven is: op 50 meter afstand wordt zelfs een vluchtende nangwi geraakt. Behalve deze en de kris kent hij nog als wapen de *sekin* (sikin) en de *toendang* (de tweesnijdende *parang*).

Als merkwaardigheid moge hier vermeld worden dat, evenals de Mohammedaan bij het slachten van dieren het „bismillah" prevelt, ook de Mamak een formulier opzegt, n.l.:

papan diatas papan dibawah;
papan dikandoeng rasoel oellah,
sit [1]) kata pisau, sau [1]) kata darah,
halal dimakan.

Dit gebruik komt mij voor niet oorspronkelijk „Mamaksch" te zijn, vooral het „rasoel oellah" wijst er op dat het van de Mohammedanen overgenomen moet zijn.

Familie- en erfrecht.

Zoodra de overledene begraven is, wordt de boedel verdeeld. De Waris zijn dan alle bijeen, dus kan daartoe dadelijk worden overgaan.

De batin is boedelberedderaar.

De Mamaks bezitten niet veel; wat zij nog aan padi en huisraad hebben, wordt zooals boven reeds vermeld, bij overlijden het huis uit en stuk gegooid, de aanplantingen worden vernield. Er blijven echter nog wel enkele zaken te verdeelen over: het huis, de ladang, enkele poesakagoederen en de *pentjarian (soearang)*. De poesakagoederen kunnen zijn *harta pembawakan* (van de zijde van den man) of *tepatan* (van de zijde der vrouw). De *pentjarian* is wat staande het huwelijk door man en vrouw gezamenlijk verkregen wordt *(persekoetoean)*. Bij ontbinding des huwelijks door scheiding of overlijden geldt de adatregel:

Harta pembawakan kombali,
Harta tepatan tinggal,
Barang persekoetoean diagih,

hetgeen zeggen wil, dat de poesaka blijft aan de familie waaruit zij is voort gekomen, dat zij teruggaat

---

1) „Sit" is het geluid van het mes wanneer dit door het vleesch gehaald wordt; „sau" beteekent het geluid van het uitstroomende bloed.

naar de waris van den overledene en niet blijft in het bezit van den langstlevende, en de pentjarian verdeeld wordt onder de nabestaanden. Zoons en dochters deelen hierbij gelijk op.

Nog enkele bijzonderheden over de Mamaks.

De eed. De Mamaks zijn heidenen. De eed, die van getuigen op terechtzittingen geeischt wordt, wordt in dezer voege afgelegd:

Kamoe maoe dimakan soempah
Sedalam laoet setinggi langit?
Kalau jang ada dikata tidak,
Kaatas tidak berpoetjoek
Kabawah tidak beroerat,
Ditengah dilarik koembang,
Kadarat ta' boleh makan,
Kaair ta' boleh minoem
Tahan?

Antwoordt de Mamak hierop: tahan, verklaart hij dus het bovenstaande gestand te doen, zoo staat hij onder eede. Dit is de gerechtelijke eed, de ambtseed van de hoofden luidt anders.

Zij verklaren als een goed hoofd zonder aanzien des persoons hun functie te zullen vervullen, hetgeen zij bevestigen door de geijkte clausule:
„dimakan bersekewi seriboe siang seriboe malam".

Kabesaran.

De prerogatieven van Toe' Patih waren:

1. het gebruik van de *gendang nobat,* een bijzonder muziekinstrument dat te zijner eer alleen mocht worden bespeeld;

2. het voeren van de gele pajong *roeboer-roeboer,* en een bijzondere lans, de *loembak tjanggah,* zoomede

het zitten op de perdani sembilan lapis, een tikar of kussen van negen aaneengeweven lagen [1]).

Tegenwoordig voert Toe' Patih deze kabesaran niet meer. De gendang nobat en loembak tjanggah berusten bij den Soetan, de andere rijkssieraden worden niet gebezigd.

Een bepaald kenteeken zooals in de Minangkabau b.v. de *detar itam* bezitten de batins niet.

In sommige kampongs is het gebruik, dat bij zijn verheffing de batin zich tooit met een hoofdband van wit katoen *(kain blatjoe)*.

Oudheden.

In de kampong Rantau Langsat bevindt zich een beeld in zittende houding (zittende Boeddha?). De bevolking noemt het Datoe' Malau, heeft er een atappen dak over heen gebouwd. Het is een bekende offerplaats *(tempat berkaoel)*.

Eens in het jaar wordt het beeld in de rivier gebaad. De geheele kampong bevolking plast en ploetert in de rivier mede: het water heeft dan geneeskracht, geneest ziekten en maakt onkwetsbaar.

Een broer van dezen Datoe' Malau bevindt zich in kampong Blimbing. Men bewaart het beeld gewikkeld in witte *kain blatjoe* in een petroleumblik onder een atappen afdak. Hieronder leggen kippen eieren. De hanen uit deze eieren geboren moeten gerenommeerde vechthanen zijn, onkwetsbaar voor de ijzeren sporen waarvan men de kemphanen voorziet bij het „menjaboeng".

Er moet zich aan de boven-Gangsal ook een grot bevinden met zeven ingangen, de Pintoe Toedjoeh. Aan die ingangen moeten nog inscripties te ontwaren zijn, welke men niet ontcijferen kan.

---

1) Ook elders kent men dit waardigheidsteeken; zoo ter Sumatra's Oostkust in Panai en Bila de „tikar pandak radja bersila".

De legende aan deze grot verbonden luidt als volgt.

Vele eeuwen geleden mondde de Gangsal-rivier in zee uit; de monding was zoo breed dat zij wel een baai of zeearm geleek en groote zeevaartuigen de rivier binnen konden zeilen [1]). In een aan de Gangsal-rivier gelegen kampong, die toen nog niet Pintoe Toedjoeh geheeten was, woonde een vrouw. Toen haar zoon den mannelijken leeftijd bereikt had, ging hij op reis over zee naar vreemde landen. Na jaren afwezigheid keerde hij terug in een groote „dendang" (een zeevaartuig, jonk). Het was hem voor den wind gegaan, hij had een rijke lading aan boord. Het vaartuig bevatte zeven kamers die elk een deur hadden, fraai bewerkt en van inscripties voorzien. De voorsteven was versierd met twee drakenkoppen. Bij aankomst van het fraaie rijk versierde vaartuig liep de geheele bevolking uit om het te bewonderen. Men kwam aan boord en bewees den rijken saudagar hulde en eer. Ook de moeder, die in armelijke omstandigheden verkeerde en oud en leelijk geworden was, kwam een kijkje nemen. Zij herkende haar zoon en wilde hem om den hals vallen. De ontaarde zoon, zich voor zijn in schamele kleeren gestoken moeder schamende, duwde haar van zich af met de woorden: „Wie is deze schamele vrouw die zich vermeet zich mijn moeder te noemen. Ik ken haar niet".

Met weemoed in het hart keerde zij naar den wal terug en aan den oeverkant staande sprak zij met opgeheven handen een vervloeking uit over haar zoon en zijn schip.

Op het zelfde oogenblik versteende het schip en zonk. Het water, het ruim binnendringende, stroomde door de zeven deuren der cabines weer naar buiten. Dit is de oorsprong van deze grot met haar zeven ingangen. Sedert werd de plaats genoemd de Pintoe Toedjoeh, tot op den huidigen dag.

---

[1]) Alle legenden in Indragiri wijzen er op dat in den *historischen tijd* de zee gespoeld moet hebben aan den voet der diluviale heuvels.

Te Kota Lama en Djapoera (wel is waar buiten het gebied der Mamaks) treft men oude wallen, grachten en loopgraven aan.

Deze oude bentengs, met elkaar verbonden door een verbindingsweg en door wegen met het binnenland, moeten bedoeld zijn geweest ter verdediging tegen een van uit zee komenden vijand. De situatie met het front naar de rivier gericht wijst hierop.

De benteng te Djapoera, waarvan de wallen nog over zijn, bevindt zich op een hoogen oeverkant, een uitlooper van heuvels, een punt dat de rivier boven- en benedenstrooms bestrijkt.

De benteng te Kota Lama is op een uitlooper van de heuvelreeksen van Boekit Selasih en Talang Djerindjing gelegen, geheel omgeven door een danau, aan den Oostkant door een 15 meter breede *singkajang (pintasan)* die de afwatering vormt van het meer en het moeras naar de Batang Koeantan. Op dezen uitlooper zijn hooge wallen gebouwd, waarin zich uitvalspoorten bevinden; een landengte van ongeveer 100 meter lengte verbindt het schiereiland met het land.

Van de vroeger bestaande wegen zijn nog gedeelten terug te vinden, hier en daar waar het omliggende land laag is, opgehoogd boven het maaiveld.

Naar men zegt moet zulk een weg loopen naar de oeloe Tjenako; hier en daar zijn nog gedeelten intact gebleven. En wel merkwaardig is het dat men deze wegen en de daar langs gegraven slooten thans nog „parit *djawa*" noemt.

Zoowel Djapoera als Kota Lama zijn strategisch zeer goed gekozen punten; de bentengs moeten zijn aangelegd door een aanvoerder, die van krijgskunde wel verstand moet hebben gehad. Zooals boven reeds gezegd moeten zij tegen een buitenlandschen vijand gericht zijn geweest. Hieruit zou weer de conclusie moeten worden

getrokken, dat zij dateeren uit een tijd, dat Djapoera en Kota Lama dicht bij de kust gelegen waren, toen de zee den voet der diluviale heuvels bespoelde, althans de kust niet ver daarvan verwijderd was.

Djapoera en Kota Lama liggen thans ruim 20 uur stoomens van de kust. Het is niet aan te nemen, dat men in den tijd der zeilvaartuigen zoo diep in het binnenland voor invasies van uit zee bevreesd behoefde te zijn. Tegen een vijand van uit zee zou men dan zeker wel meer benedenstrooms bentengs hebben opgeworpen.

Origineele bescheiden van en over Georgius Everhardus Rumphius.

Medegedeeld

door

Mr. P. C. Bloys van Treslong Prins.

Bij het ordenen en beschrijven van de vele duizenden bundels boedelpapieren, welke, afkomstig van de Weeskamer te Batavia, thans in het Landsarchief aldaar berusten, kwamen voor den dag een origineele door RUMPHIUS onderteekende verklaring d.d. Amboina 25 September 1698, een afschrift van het testament van diens tweede huisvrouw ISABELLA RAS, dd. Amboina 7 Maart 1689 en een volmacht ter zake van de executie van dat testament dd. 26 September 1698. Deze stukken zijn geïnventariseerd onder Nos. Fam (iliearchief) R 718 Nos. 1—3; helaas zijn zij voor een belangrijk deel opgegeten door de witte mieren, wat voor de verklaring nochtans niet zulke schadelijke gevolgen heeft gehad als voor de twee andere stukken, daar de verdwenen tekst in eerstbedoeld stuk nagenoeg geheel was te reconstrueeren uit den inhoud van de beide andere. Zoover ik heb kunnen nagaan waren de gegevens in die bescheiden vermeld tot nu toe onbekend; althans in het Rumphius gedenkboek 1702—1902 en in de Encyclopaedie van Ned.-Indië komen zij niet voor. Afschriften van die stukken volgen hieronder; de regels zijn dezelfde gebleven, het tusschen [—] geplaatste is door mij aangevuld. Hier en daar heb ik een noot geplaatst.

Batavia, Februari 1930.

I

Ik ondersz. GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS verclaare en notificere mits desen, dat mijn tweede huysvrouw is geweest ISABELLA RAS, te voren weduwe van den oud borger Capiteyn ABRAHAM WITTEKAM saligr., bij welken sij ISABELLA geteeld heeft een soon gent. HERMEN WITTEKAM en eene dogter gent. GIERTJE [1]) WITTEKAM.

HERMEN WITTEKAM is getrouwt geweest met JACOMINA DE MARES, bij dewelke hij een soon verkreegen heeft mede gent. ABRAHAM WITTEKAM, dewelke voor eenige jaeren met sijn moeder en stiefvader Mr. CHRISTIAAN GIRARD [2]) naa Batavia vertrokken en voor een jaar aldaar overleden is. Hij heeft bij de Weeskamer alhier nae mijn best onthoud te goed .... rsd. dewelke bij sijn vertrek ....

Voorts mijn [huisvrouw ISABELLA] RAS grootmoeder [van ABRAHAM] WITTEKAM de jonge, h[eeft twee] susters alhier gehadt te weeten de [oudste ......]int leven en wede [van den burgercapiteyn] THOMAS VAN [HOMMEREN [3]); de jongste] is AALTJE [RAS overleden huysvrouw van ISA]AC DE VISSCHER [4])

---

1) GIERTJE alias GEERTRUYT WITTEKAM test. Ambon 20 Maart 1692 als wede pred. CHRISTOFFEL STEVENSZ; zij vermaakt o.a. aan haar vader GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS een slaafje Cour van Bengalen.

2) Hij komt ook voor als CHRISTIAAN JERAERSZ (JIRAARS) en was chirurgijn te Batavia; geb. te Koningsbergen kwam hij 1679 in Batavia als soldaat op *f* 10.— 's m.; daarna werd hij onderchirurgijn op *f* 20.— 's m.; op 4 Juli 1690 werd zijn gage verhoogd tot *f* 26.— 's m. met een 3 j. verband.

3) Wellicht was hun zoon THOMAS VAN H., extraord. klerk Hooge Ind. reg., begr. Binnen Portug. Kerk Batavia 21 Febr. 1732 uit het huis van zijn zwager JOHS. BRONSWINKEL.

4) Hij werd als hoofd op Honimoa 22 Jan. 1692 koopman.

[Koopman en] .... tot Honimoa
bij dewelken sij geteeld heeft een dogter gen^{t}. DOROTHEA VISSCHER, nogh int leven en getrouwt aan den sergeant JACOB VAN GHEIJN 1).

Soodat den voornoemden en overledenen ABRAHAM WITTEKAM nogh twee volle moeyen hier in Amboina heeft, namentl. IDA RAS, sijne grootmoeye, en
sijne moeye DOROTHEA VISSCHER, welke bijde in haare (legitime) portie pretendeeren van ABRAHAM WITTEKAMS erffenis bij d'E. weeskamer tot Batavia staande.

Aldus gedaan en gepasseert tot Amboina aant
Casteel Victoria den 25^{e} 7^{br}. 1698.

Georgius Everhardus Rumphius
raadspersoon in Amboina

II

(Pag. 1)

MERK O. I. COMP.
w. g. C. STULL

IN DEN NAME DES HEEREN AMEN

KOND EN DE KENNELIJCK ZIJ

het een ijgelijck, dien het behoort, hoe dat op huijden na de geboorte onses Heijlants en de Saligmakers Jesu

---

1) JOCOB JANSZ VAN GHEIJN (GHIJN, GIJN) van Amsterdam, kwam 1676 in Indië met het schip „De gekroonde Vrede" als soldaat op *f* 9.— 'sm., daarna korporaal op *f* 14.— 's m. en prov. sergeant, werd 6 Sept. 1689 absol. sergeant op *f* 20.— 's m. en 3 j. verband. Hij was toen geplaatst te Bantam; 10 Jan. 1704 werd hij onderkoopman in Ternate en 27 Dec. 1715 hoofd van Menado.

Christij, een duijsend ses honderd negen en taghtig den sevenden dag van de maandt [Maa]rt des namiddags te klocke vijff uuren ick ABRAHAM VEECKENS [1]) onder coopman ten dienste der E. Comp^e^. en fiscael deser provincie alsdaar toe door den Eed^en^. heer DIRCK DE HAES raad extr[aordin]arij van India gouvern^r^. en directeur deser provincie, mitsgaders expres commissaris der Oosterse provincie [Am]boijna, Banda, en Ternaten [geau]thoriseerd zijnde mij benevens de onder te n[oemen getu]ijgen op verzoek vervoeght hebbe te .... stede van den eersamen S^r^. G[EORGIUS EVERARDUS RUM]PHIUS oud coopman .... den politijcquen .... tigh en getrouwt en .... are Juffr. ISABELLA RAS siek .... eghter haar verstant, [memorie en alles dat] tot het maken [van een uijterste wille is requireren] de volkomen [magtig zijnde]..............................t de getuijgen [ten volle en tot ge]noegen quam [te blijcken]...............................inge genomen

(Pag. 2)

hebbende de sekerh^t^. des doots, ende onsekerh^t^. van d'uur en stonde van dien verclaarde buijten inductie persuasie off mislijdinge van ijmand ter wereld maeruijt een vrij en onbedwongen wille van 't sints en te rade geworden te zijn, om alvorens haer overlijden van haere tijdelijcke goederen haar van God Almaghtigh op dese wereld verleend bij forma van testament off uijterste wille te disponeren dogh alvorens zij testatrise daer toe was tredende beval zij haere onsterfelijke ziel wanneer die uijt

1) A. VEECKENS; in 1677 komt hij voor als boekhouder te Batavia wonende in den tuin van den Gouv. gen. JOAN MAATSUIJCKER. Hij had een zoon ABRAH. VEECKENS de Jonge.

haer sterffelijk lichaem zal komen te scheijden in d'oneijndige barmhertigh[t]. haeres Scheppers en hemelschen [vaders] en haar doode lichaem den schoot der aerde en Christelijke begraffenisse wijders revocerende [doot] ende teniet doende alle sodanige test[amenten] codicillen off ander makingen ter .... ts als zij voor desen moght hebben .... willende dat eenige der selve .... [eff]ect sorteren zullen maar- .... n[ul kraghteloos ende van .... nu opnieuw tot haere voor- .... verclaerde zij .... als hier .... [testatr]iesse aen den .... Amboyna e .... van .... sts. ider een so ....

(Pag. 3)

Ten tweeden aen haer testa[s]. suster Juffr. IDA RAS wed[e]. van zalg[r]. heer THOMAS VAN HOMMEREN in zijn leven gewezen Cap[n]. van de Nederlandse borgerij alhier een gouden ketting gen[te]. rantr majang swe ...... twee rsd[s]. en 4 dubbelde st. vers tot en gedaghtenis.

Ten derden aan haar voorn suster juffr. IDA RAS haar vier kinderen met namen ISAÄC, ABRAHAM en THOMAS, soons en ANNA VAN HOMMEREN doghter, een somma van twee honderd rds. à 60 st. ieder voor haar vieren ider een gereghte part off vijfftigh rds.

Ten vierden aen het [nag]elaten doghtertje van haer testarijsses doghter ALIDA RAS, gen[te]. DOROTHEA VISSERS een somma van vijftigh r[sd.] à 60 stuvers ider.

Ten vijfden aan lo .... na, logia philippij en gratie rosario all .... alhier woonagtigh ider een s[om] ....rsd.
Ten sesden aan .... ter mede een s[om] ....
Ten sevenden .... zij testatrijsse dat .... tegenwoordige .... name den .... an haer .... van zalg^r. .... s CHRISTOFFEL [STEVENSZ] .... [s]oons soontje gen^t. A[BRAHAM WITTE]KAM .... gekeert werden

(Pag. 4)

aan de eerste gen^de. GEERTRUIJT WITTEKAM een somma van seshonderd, en aen ABRAHAM WITTEKAM een so̅ma van vier honderd rst. à 60 st. vers ider te samen duij[sent] makende eens sonder meer en dat in voldoeninge van de legitime portie de Kinderen en Kintskinderen bij representatie van de ouders na scherpigh^t der reghten competerende waar in zij deselve bij desen tot haer mede erfgenamen is instituerende, met cincere verclaringe dat zij daar bij niet verkort zijn maer ider alsoo zij testatrijsse voor het aangaen van de trouw met haar jegenwoordige man contract .... huwelijck heeft gepasseerd waer bij den selven een somma van 3000 rsd^s. voor uijt besproken heeft, soodat nu ten uijttersten geno .... meer als kintsgedeelte daa .... voordeelt blijven en is de portie .... GEERTRUIJT WITTEKAM hier .... eer als die van haer soons .... [WITTE]KAM begroot omdat hij do. .... tot dusverre is opgevoed, dog .... dat zijn vader

.... kosten van
.... t en
.... zij testa-
t[rijsse] .... aar .... al universeel

(Pag. 5)

V gel. k zij daartoe instituEerd steld en nomineerd.

erffgenaam te stellen en nomineren bij desen GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS in den hoofde deses vermelt die hier jegenwoordig mede present was en dat in alle de verdere nalatenschap die zij testatrijsse buijten het hier vooren gelegateerde en getestateerde met de dood zal komen te ontruijmen hetzij van gout, zilver, juwelen, gemunt en ongemunt, slaven slavinen huijsen erven landerijen actien en crediten 't zij hier off elders waer die ook gelegen zijn omme bij den selven na haar overlijden in [volko]men possessie behouden te werden en dat met vollen reghte van institutie als na behooren.

Dit dan tot dus [verre] bes: en de testatrijsse van woorde tot [woord] en duijdel^k^.
voorgelesen zijn de [verklaarde sij het] selve sodanigh te wesen en [in alle deelen in te hou]den haer uitter[ste off laaste wille volkomen] meijninge en b[egeerte gevolgelijk ook] willende dat het selve [na haer overlijden soo]danig zal stand [grijpen en effect sortere]n hetzij als [testament coducil of eenige and]ere makinge, [zooals het selve- best- na s]tijll van [Regten sal connen off mogen] bestaan.
[al waart schoon saeke dat d]aar in eenige .... zijn .... sommige wetten gevonden .... die eenige poinct in desen

(Pag. 6)

waeren contrarierende soo en wil nog begeerd zij testatrijsse niet dat daer op de minste aght

zal gegeven maer alles na den zin en meijninge
der blote woorden .... gekomen en aghtervolght
werden zal stellende en nominerende wijders
tot executeurs van desen testamente te
weten in het administreren van de penñ.
der onmondige kinderen d'E.H[n]. Weesmeesteren
deser stede waarin de testatrijsse versoekt dat
haar E[s]. gelieven te condessenderen sonder
noghtans haar opgemelte man en erfgenaam
tot het .... van verdere bewijs en reliqua des
boedels te .... geren, alsoo de testatrijsse om reden
haer daartoe moverende eqcuijss
versoekt [en] hem daar van mits desen wel
ex ....is excuserende.

Aldus .... gepasseerd en verleden in Amboyna
.... 't siekbedde van de testa-
[trijsse juffr. ISABELLA] RAS ten jaere maande
dage .... en ter pressentie van
N .... GEN en N[s]. ROOZEBOOM
.... van ISABELLA RAS lager

.... VEKENS fisc[l].
.... ter
.... na
.... bevonden
.... 26[e] 7ber

(wg.) E. CNIPPING.
Secretaris.

MERK O. I. COMP.
w. g. C. STULL

III

Op huijden den 26n 7ber 1698 compareerde voor mij ERNST CNIPPING [1]) secretaris van d'Edle hr. WILLEM van WIJNGAERDEN [2]) raad extraordinarii van India neffens den raad, presend de getuijgen naargnt. Juffr. IDA RAS wede. wijlen den burger cappin. alhier THOMAS VAN HOMMEREN en den eersamen JACOB VAN GHEIJN sergt. in dienst der E. compe. als getrouwt zijnde met DOROTHEA DE VISSCHER dogter van den overledene coopman ...... ssr. ISAAC DE VISSCHER en deselfs eerst overledene huijsvrouw AALTJE RAS dewelcke verclaarden in haer steeds gestelt geconstitueert en volcomen magtig gemaakt te hebben.
sulcx sij doen bij desen [den eers]amen monsr. REIJNHOUD
DAGSTIJN borger, en [op sijn vert]rek naar Batavia staande, specia .... tzij van de Heeren..soonen aldaar, die .... orderen soodanigen.................................het overlijden van ABRAHAM W[ITTEKAM] .... n van ISABELLA RAS .... de eerste .... n de compten. .... de sulcx .... g door middel .... nodige termijnen .... en documenten

---

1) ERNST C., van Leiden was toen onderkoopman).

2) Jonkheer WILLEM OEM VAN WIJNGAARDEN, heer van Wijngaarden, Ruijgbroek en Werkendam, geb. Woerden, de laatste wettige afstammeling van zijn geslacht kwam 1693 als raad extr. van Ned.-Indië te Batavia, werd 22 Jan. 1697 Gouv. van Amboina — 10 Dec. 1700, + Batavia 14 Nov. 1701, begr. Port. Kerkhof (zie Mdbl. Ned. Leeuw 1928 blz. 219).

(Pag. 2)

desnoods zijnde te laten beleggen deselve te produceren
die zaak tot den uijteijnde toe te vervolgen, vonnisse
aan te horen, deselve te acquiesceren, en in faveur
van de constituanten leggende ter executie
te stellen, en voorts in desen soodanigh te handelen
als des geconstitueerdens goeden raad gedragen
ende de nood sall comen te vereijsschen belovende
de comp^{ten}. voorgoed en van waarde te sullen
.... den all hetgeene door den geconstitueerde
off bij substitutie waar toe hij bij desen gequalifi-
ceert werd, door sijne gesubstitueerdens omtrent
voorsh. zaack verrigt ende verhandelt sall
werden, ... verband als na reghten.
Aldus gedaan en gepasseert tot Amboina
aan 't Casteel Victoria datum ut supra
t[er presentie] van PIETER CARELZS, ass^{t}. en
.... BORN p^{l}. d^{o}. beijde in dienst der
....en hier toe versoght, die de
.... [ne]vens de comparanten en mij
.... onderteeckend.

Quod affirmo.

(wg.) ....

